

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

AİDƏ PAŞALI

ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT
VƏ «DİVAN»I
(tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)

«Nurlan»
Bakı – 2011

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 2 noyabr 2011-ci il tarixli 9 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: *filol.e.d., prof. Azadə Musayeva*

Rəyçilər: *filol.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu*

filol.e.n. Nəzakət Məmmədli

Aidə Paşalı. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn). Bakı: “Nurlan”, 2011, 448 s.

Kitabda, XV əsrdə Ağqoyunlu türkman sülaləsinin hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış şair, hərbi Əfsəhəddin Hidayətin (bütöv adı Əfsəhəddin Hidayətullah bəy) ictimai-ədəbi şəxsiyyəti və yaradıcılığından günümüzədək gəlib çatmış “Divan”ı haqqında ilkin olaraq əhatəli, sistemli, elmi bəhlər açılmışdır. Hidayətin oğuz-türkman ləhcəsi ilə (indiki Azərbaycan türkcəsi) 250 şeirdən ibarət “Divan”ı mövcud əldə olunmuş əlyazma nüsxələri əsasında mətn-şünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq olunmuş, Türk xalqları ədəbiyyatı bədii örnəkləri əsasında poetik müqayisələr aparılmış, şairin həyat və yaradıcılığının ümumtürk ədəbiyyatı tarixindəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

4702000000
N098 – 2011

грифли няшр

© «Нурлан», 2011

ŞAİR - SƏRKƏRDƏ ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏTLƏ BAĞLI ELMİ ARAŞDIRMAVƏ “DİVAN”ININ İLKİN NƏŞRİ

Türk xalqları ədəbiyyatının qolları kimi Türkiyə və Azərbaycan poeziyası da yazıldıkları dillər, yayıldıkları məkanlar və rəngarəng məzmunları baxımından diqqəti cəlb etməkdədir. Orta əsrlərdə yaranmış türk abidələrinin, həqiqətən, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiqi imkansızdır. Xüsusilə, əgər «Divan»lardan gedirsə, onların ümumi bir kontekst çərçivəsində nəzərlənməsi zərurəti vardır, deyə bilərik.

Günümüzdəki yəzlərlə türkdilli «Divan» əsərində araşdırmalar aparılıb. Lakin əlyazma kitabları hədsiz bir xəzinə kimidir, nəzərləndikcə bitib-tükənməyir. Bunlardan biri də XV əsr şairi Hidayət məxsusdur. Haqqında orta əsrlərdən başlayaraq, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində yaşamış Dəvvani, Sam Mirzə, Ruzbehan Xunci, Qafzadə Faizi, Katib Çələbi, Məhəmməd Səyya, Əzim Əzimzadə, yeni dövrdə Minorski, Karatay, Etye, Ə.Qaraxan, Z.Qorxmaz, Y.Akpınar və başqaları kimi qələm sahibləri vaxtaşırı az-ox bilgi vermişlər. Azərbaycanda Hidayəti ilkin tanıdan isə 80-ci illərdə prof. Ə.Məmmədov olmuşdur.

Ümumtürk poetik abidəsi sayılan Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının XX əsrin ortalarında nəşr edilmiş nüsxələri günümüzdəki tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, konkret araşdırma mənzuru olmamışdır. Bu baxımdan Aidə Ağakərim qızı Paşalının «Əfsəhəddin Hidayət və «Divan»ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)» adlandırılmış monoqrafik araşdırması ilkinliyi ilə aktualıq kəsb etməkdədir.

Müəllif, araşdırmasını şair haqqında yazılmışlarla yanaşı, əsasən onun «Divan» əlyazma nüsxələri əsərində qurmağa səy etmişdir.

Birinci fəsil «Əfsəhəddin Hidayət və onun «Divan»ı» adla-

nır. Üç bəndən ibarətdir. Birincisi, Əfsəhəddin «Divan»ının tədqiq tarixi» adlanır. Müəllif «Divan»la bağlı yazılmışları bir küll halında toplamağa müvəffəq olmuş, məntiqi olaraq onları əski qaynaqlardakı bilgilər, Şərq əlyazma kataloqlarındakı təsvirlər, bilavasitə müvzu üzərində aparılmış araşdırmalar, Hidayət isminə və irsinə yer ayırmış nəşrlər, dərgilər, məntəxabatlar kimi dörd qrupa ayırmışdır. Tədqiqatının diqqət yetirdiyi qaynaqlardan Cəlaləddin Dəvvani, Fəzlullah ibn Ruzbehan Xunci, Qafzadə Faizi, Məhəmməd Səyya və başqaları maraq doğurur. İrlandiyanın Dublin şəhərindəki Çester Betti, Oksforddakı Bodlean, İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyi kitabxanalarındakı və s. Hidayət əlyazmalarından seçilmiş Şərq əlyazma kataloqlarındakı təsvirlər həminin əsasə alınmışdır.

Əfsəhəddin Hidayətlə bağlı birbaşa araşdırma aparmış Əbülqadir Qaraxanın, Zeynəb Qorxmazın, Əzizəğa Məmmədovun qələmindən çıxmış yazılar A.Paşalı tərəfindən uğurla incələnmışdir. Hidayət adına və irsinə yer ayırmış əgədaş ədəbi-bədii, elmi-nəzəri nəşrlər, dərgilər, məntəxabatlar seçilmiş, sistemləşdirilərək təqdim olunmuşdur. Bunlar əsasən F.Zeynalov, C.Qəhrəmanov, Y.Akpınar, A.Musayeva, P.Məmmədova və başqaları ilə bağlıdır.

Nəvbəti «Hidayətin dəniz həyatı və ədəbi irsi» adlandırılmış bəndə müəllifin dəniz haqqında olan bir sıra tarixi-siyasi, ədəbi məqamların əqlanması ilə xarakterikdir. Burada müəllif, XV yüzillikdə Cənub-Şərqi Anadolu və Azərbaycandakı tarixi hadisələri, ədəbi-mədəni məhiti təqdim edə bilmişdir.

Fəslin sonunda əski qaynaqlar, əsasən isə şairin öz irsi əsasında həyat yoluna işıq əiləməyə səy gəstərən A.Paşalı, onun təxəllüsü doğum və ölüm tarixləri, harada doğulub-yetişməsi, ailəsi, təhsili, şəxsiyyəti, sarayda tutduğu müvqeyi, fəaliyyəti, hərbi qulluğu, xidməti-əzəmliyi, gəzdiyi ərazilər, ictimai-siyasi hadisələrdə yeri, hökmdarlarla (Sultan Yaqub, Xəlil) münasibəti, qarşısına çıxan əlverişliklərə necə sinə gərməsi, narahat-

alıqları və s. sənətkarın «Divan»ından alınmış nüsxələrlə tanışlanmışdır.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tekstoloji tədqiqi» adlandırılmışdır. Birinci bəndində Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri»ndən ibarətdir. Burada müəllimlikdə Hidayət «Divan»ının beş əlyazması Dublin Çester Betti kitabxanası, Stevensin kolleksiyası, Oksford Bodlean kitabxanası, Tehran Məlik kitabxanası, İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyi əlyazmalarından və professor Ə.Məmmədovun hazırladığı Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivində mühafizə olunan makina çaplarından seçilmiş alim, əldə olunmuş əlyazmanın (Dublin, Oksford və İstanbul) nüsxələrinin əldə olunmuş foto-surətləri haqqında ayrı-ayrılıqda sistemli bilgiler verməyə müvəffəq olmuşdur. Fəslin sonunda bəndində əlyazma nüsxələrinin qrafika və orfoqrafiyası»nı A.Paşalının xüsusi diqqətlə işlədiyini göstərən faktların say və sanbalı təsdiqlənməkdədir. Fəslin sonuncu bəndində əlyazmaların tekstoloji təhlili və alınan qənaətlərdən ibarətdir. Tədqiqatçı, Hidayət «Divan»ının əlində olan surətlərini müqayisəli tədqiq etmiş, Ə.Məmmədovun hazırladığı transfoneliterasiyanı həmçinin paralel olaraq müqayisəli nəzərdən keçirmişdir. Tekstoloji müqayisələr nəticəsində nüsxələrdəki 1) sözlərin dəyişdirilməsi (türk-türk; türk-ərəb - fars və əksinə; ərəb-fars (ərəb-fars), əlavə və ixtisarı; 2) misralardakı təhriflər; 3) beytlərin dəyişdirilməsi, ixtisarı; 4) məqsədsiz dəyişikliklər, təsadüfi xətlər dəyişdirilmiş beləcə qruplaşdırılaraq təhlil olunmuşdur. A.Paşalı Hidayət «Divan»ının elmi mətninin yaradılması üçün vacib şərtlərdən biri kimi seçiləcək nüsxənin əlamətlərini dəqiqləşdirməyə çalışmışdır.

Monoqrafiyanın üçüncü əsas və daha geniş olan bəndində bəndə ibarət fəslində Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının filoloji tədqiqi» adlandırılıb. Birinci bəndində «Divan»ının bədii quruluşu»na həsr olunub. Burada şairin istifadə etdiyi ölçü, qəzəl,

müstəzad, məxməməs, tərkibbənd, məsnəvi kimi ədəbi formalar aşıqlanmışdır. Fəslin ikinci bəndi «Hidayət»in mənəvi və motivləri»ni əhatələyir. Müəllif araşdırmalarla bu qənaətə gəlmişdir ki, Hidayət şeirlərini 1) irfan və təsəvvüf; 2) təbiət; 3) bəzm; 4) əxlaqi-didaktik olmaqla mənəvi və motivlərə ayırmaq mümkündür. Hidayət şeirlərini irfan və təsəvvüf işığında aşıqlamağa çalışan A.Paşalı, təbiətin şairin yaradıcılığında geniş mənada Haqqın təcəlli tapdığı real aləm anlamında olduğunu düşünür və müvafiq nüsxələrlə təhlil edilərək nəzərə çatdırılır. Klassik ədəbiyyatın işlək mənəvularından biri olan bəzm Hidayət şeirlərində təbiətin davamı kimi dəyərləndirilmişdir. Nəhayət, Şərqdə ənənəvi sayılan əxlaqi-didaktik baxışların Hidayət yaradıcılığındakı real əksinə obyektiv münasibət bildirilmişdir. İkinci yarımfəsil «Fəsləhdin Hidayət»-in bədii dili «sənətkarlığı» iki bənddən ibarətdir. Birincisi, «Bədii təsvir və ifadə vasitələri»nin tədqiqinə həsr olunub. Hidayət «Hidayət» əsasında «təkrir, cinas (təcnis), bədii xitab, bədii sual (istifhəm), bədii məkalimə, təşbih, epitet, məbəliğə, litota, metafora (istiara), metonomiya (məcazi-mərsəl), təzad, rədif, qafiyə və s. ilə müşahidə olunan təhlillər yer almışdır. Sonuncu bənd «slubi-semantik xüsusiyyətləri, xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı» adlanır. Burada Hidayət «Hidayət»in Azərbaycan ədəbi dil tarixinə dair tədqiqatlara, klassik poeziyada xəlkiləşməyə meyilliliyin artması və s. məsələlərlə əlaqəli şəkildə nəzərlənməsinə səy göstərilmişdir. Şairin «Hidayət»i Azərbaycan xalq yaradıcılığı və İraq türkman folkloru ilə müqayisə edilmiş, bu məqsədlə ayrıca cədvəl tərtiblənməmişdir. Hidayətin, gündəlik həyat tərzindən, həyat təcrübəsindən meydana gəlmiş hikmətli kəlamlar, aforizmlər «təkrir» edilmişdir. A.Paşalı, Hidayətin «z» şeirlərinə xalq ruhlu poetik tərəvət gətirdiyini və lirik-fəlsəfi yığma fikrin mahiyyətinə işıq sağıdığını yazır və nüsxələrlə fikrini təsdiqləməyə çalışır, alqışlara və bəddualara, həminin, diqqət yetirir. Hidayət poe-

ziyasının slubi-semantik əlvanlığını təmin edən başlıca amil kimi türk mənşəli sözləri bol-bol işlətməsində gərən tədqiqatçı, şairin dilindəki antonimlər, omonimlər, sinonimlər sisteminə də nəzər salmışdır.

Əfsəhəddin Hidayət və ədəbi ənənələr» adlandırılmış sonuncu bəndə şairi formalaşdıran ədəbi ənənələr türk ədəbiyyatı kontekstində əzıqlanmışdır. Əhməd Yəsəvi hikmətləri ilə qarşılıqlı m.əqayisələrə başlayan m.əllif, eləcə də Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, M.əvlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə şeirləri ilə Hidayət «Divan»ı arasında uğurlu paralellər aparmışdır. Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin Qazi B.ərhanəddin, İmadəddin Nəsimi şeirləri ilə m.əqayisəli təhlili də dəyərlidir. A.Paşalı, Hidayətin gənc həmd.əvr. kimi Nemətullah Kişvəri irsini də tədqiqatdan kənarda qoymamışdır. Həbib, Şah İsmayıl Xətai və Hidayətin ayrı-ayrı əsərlərindəki ruh və məzmun yaxınlığına nəzər salan gənc tədqiqatçı, Xəlili, Şahi və Gülşəni Bərdəi şeirlərində də bənzərliklər tapmışdır. A.Paşalı, Anadolu m.əhitində «Divan və təriqət şeirinin XV y.əzillikdəki Əhmədi, Qayğusuz Abdal, Kamal Ümmi, Şeyxi, Əhməd Paşa, Qaramanlı Nizami, Necati bəy kimi n.əmayəndələrinin yaradıcılığından Hidayətin baxəbər olduğunu yazır, ruh yaxınlıqlarını etiraf edir. Əhmədinin, Qayğusuz Abdalın, Kamal Ümminin, Şeyxinin, x.əsusilə, Necati bəyin Hidayətlə qarşılıqlı m.əqayisələri dəyərlidir. Yarımfəslin sonunda iddiaçı, Hidayətin F.əzuli və Ruhi Bağdadi şeirlərinə təsirini əzıqlamaqdadır.

Tədqiqatın sonunda Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tekstoloji-filoloji tədqiqı istiqamətində aparılmış araşdırmalardan əldə olunmuş nəticələr sistemləşdirilərək təqdim olunmuşdur. İstifadə olunmuş m.əvafiq ədəbiyyat siyahısından sonra «Əlavələr» bəndə tələbə uyğun tərzdə təqdim edilmişdir. «Əlavələr»ə həm m.əvzu ilə bağlı m.əvafiq cədvəllər, həm də istifadə olunmuş əlyazma n.əsxələrindən fraqmentlər daxildir.

Monoqrafiya ilkin olaraq XV əsr türk-Azərbaycan şairin

Hidayətin tədqiq tarixi, dövrü həyat yolu, əlyazma irsi əhatəli araşdırılmışdır. Hidayət bəy *Divan*ı tekstoloji-filoloji baxımdan ilkin olaraq tədqiq edilmişdir. Üzə çıxarılmış nüsxələrin orfoqrafiya və qrafikası, tekstoloji məqayisəsi, *Divan*ın müəllif mətninə yaxınlaşdırılmasına xidmət etmişdir. Şairin istedadını əks etdirən sənətkarlıq xüsusiyyətləri, klassik janrlar dəqiqliklə nəzərlənmişdir. Monoqrafiyanın maraqlı cəhətlərindən biri kimi Hidayət irsinin orta çağ şairləri Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Nəsimi, Xəyali bəy, Füzuli, Ruhi Bağdadi və başqaları ilə məqayisəli tədqiqini göstərmək mümkündür.

Bu monoqrafiya Türkcə xalqları ədəbiyyatı tarixinə Əfsəhəddin Hidayət bəy *Divan*ının klassik bir abidə kimi daxil edilməsini reallaşdırmaqdadır.

Əsərin monoqrafiya şəklində *Divan*la birgə nəşri, düşüncəm ki, türkcə ədəbiyyatının, türkcə dillərinin nəzərlənməsində yeni bir səhifənin açılması, elm aləminə təqdimi kimi dəyərləndirilməlidir. Əlavə edim ki, Hidayət *Divan*ı həm türkcə xalqları ədəbiyyatının, ümumi türkcə ədəbiyyatının bir nümayəndəsi kimi, həm də ədəbi əlaqələr, xüsusilə Türkiyə və Azərbaycan əlaqələri kontekstində nəzərlənməyə layiqdir.

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli
əlyazmaların tədqiqi” şöbəsinin müdiri,
professor, filologiya elmləri doktoru
Azadə Şahbaz qızı Musayeva*

**AİDE AĞAKERİM QIZI PAŞALI'NIN
“EFSEHEDDİN HİDAYET “DİVAN”ININ
TEKSTOLOJİ FİLOLOJİ TEDQIQI”
adlı araştırması hakkında**

Aide Ağakerim qızı Paşalı, daha önce Türkiyəli bilim adamlarından A. Karahan və Z. Korkmazın divanları, şiiri, biyografisi və edebi kişiliği hakkında ilk bilgileri verdiği Akkoyunlu dönemi şairlerinden Emir Hidayetullah Beyin Divanı hakkında hazırladığı tədqiqatında Azərbaycanın E. Mehmedovdan sonra bu konudaki araştırmaları sürdüştüğünü açıqlamışdır.

Aide Paşalı, Türkiyədə katıldığı iki ilmi toplantıda Hidayetullah Bey hakkındaki araştırmalarının neticelerini meslektaşlarıyla da paylaşmış bulunmaktadır:

O, 20-22 Mayıs 2004 tarixlerinde Diyarbakırda toplanan 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumunda *Akkoyunlu Şair Efseheddin Hidayetullah Bey*” adlı bildirişiyle və 10-15 Eylül 2007 tarixlerinde Ankara’da gerçəkləştirilən ICANAS38’in Dil Bilimi, Dil Bilgisi və Dil Eğitimi seksiyonunda *“Halk ve Divan Şiiri Kavşağında Yeni Bir Edebî Unvan - Emir Efseheddin Hidayetullah Bey”* adlı bildirilerini sunmuşdur.

Bu bildirilerde verilen bilgiler, Hidayetullah Beyin yaşadığı XV. asırda Azərbaycan-İran, Irak və Anadolu topraklarında gelişen Türk-Azerbaycan edebiyatlarının daha iyi öğrenilmesine, Azərbaycanla Türkiyə arasındaki dil və edebiyat ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına və tahlil edilmesine yardımcı olmaktadır.

Hidayetullah Bey Divanı'nın daha önce bilinmeyen Tahran Melik Kütüphanesindeki yeni nüshasının Aide Paşalı tarafından bulunarak, bilim alemine duyurulması önemlidir; bu araştırmada Hidayetullah Bey hakkında daha önceki araştırmacıların kullanmadığı veya bilmediği bazı kaynakların ortaya çıkarılması bu geniş tedkikatının takdir edilecek başarılarından biridir. Araştırmacı, Hidayetullah Bey'in şiirlerini ve şiir dilini, elindeki nüshayı kullanarak incelemiş, bu sebeple de daha bol malzemeyle tahlil yapma imkânına kavuşmuştur. Nüshalar arasındaki tekstolojik farklılıkları dikkatli bir şekilde ortaya koymuştur.

Üç nüshaya dayanılarak, zengin materyal üzerine yapılan incelemeler, bu araştırmada, Kadı Burhaneddin, Kişveri, Habibi, Nesimi, Kemal Ümmi, Karamanlı Nizami, Ahmed Paşa, Necati, Fuzuli, Ruhi Bağdadi vs. gibi Hidayetullah Bey'den önce ve hemen sonra yaşamış, edebiyat alemine dahil olmuş bazı şahsiyetlerin eserleriyle yapılan mukayeseler, daha dakik ve güvenilir sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Aide Paşalı'nın bu araştırmasında ortaya koyduğu “*Efseheddin Hidayet yaratıcılığı, XV. esirde Türk dilli edebiyatın divan, tessevvüf, aşık-saz şeiri en'enelerini özünde birleştiren yeni edebî nümune sayılabilir*” (seh.53) hükmü, bizce bu araştırmanın en önemli sonuçlarından biridir.

Bu araştırma bize bir kere daha göstermiştir ki, Anadolu, Azerbaycan-İran ve Irak topraklarında gelişen Türk edebiyatı, hem dil itibarıyla hem de edebî hususiyetleri bakımından XV. asırda henüz ayrılma noktasına gelmemiştir. Esasen Anadolu ve Azerbaycan edebiyatının ve edebî dilini ayrışması, daha sonra Safevî-Osmanlı savaş ve mücadelelerinden itibaren siyasî rekabet sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bu ayrışma, başlangıçta

(XV-XVI. asırlar.) dil ve edebiyat alanında pek fazla farklılaşmaya, uzaklaşmaya sebep olmamıştır. Fuat Koprulu Azərbaycan Edebiyatı üzerine yaptığı nemli araştırmalar da bunu göstermektedir. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de, Sovyet döneminde de Azerbaycan’da, Osmanlılar ve Safeviler üzerine yapılan tarih araştırmalarında bazı yanlış adımlar atılmış Osmanlı taassubu veya Azerbaycan veya İran taassubu esasen siyasî ve dinî alanlarla sınırlı olan Osmanlı-Safevî mücadelelerini, rekabetini, objektif olarak araştırma ve yorumlamaya menî olmuştur. Siyasî tarihe bu taassupların ağısından bakılması, objektif olmayan yorumların yapılması ne yazık ki, dil ve edebiyat araştırmalarına da bir etki etmiştir. Türkiye ve Azerbaycan araştırmacıların artık Tek millet iki devlet prizmasından bu problemlere eğilmesi, objektif yorumlarda bulunmasının gerekmektedir. Azerbaycan’ı Türkiye’yi ayıran siyasî durumdur, şartlardır. Kültürel farklılık, daha çok Şii ve Sünnî anlayışlarının edebiyata sırtlamasından kaynaklanmaktadır. Dil ve edebiyatın aynı birdir ve bu servet, Türkiye ile Azerbaycan’ın ortak malıdır; kardeş kavgasına gerek yoktur.

Anladığımız kadarıyla Aide Paşalı’nın araştırmasında ortaya çıkan dil materyalı, daha doğrusu Hidayetullah Divanındaki dil farklılığı, o dönemde Türkiye ile Azerbaycan arasında ancak diyalektolojik bir farklılığın bulunduğu işaret etmektedir. Bu farklılık Anadolu’nun çeşitli yerlerinde eserler vermiş XV-XVI. asır Osmanlı dönemi şairleri için de geçerlidir. Anadolu ile Azerbaycan arasındaki edebî dil farklılıklarını, Sovyet döneminde olduğu gibi abartmanın bir anlamı yoktur; esasen fonetik ve kısmen de morfolojik farklılıklar, bir edebî dilin tanımlanması için yeterli değildir.

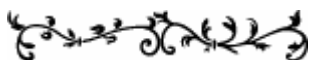
Halbuki leksikoloji neredeyse müşterektir. Dolayısıyla fonetik, morfolojik farklılıklar dilin unsurlardır ve edebî dili belirleme açısından önemli bulgular değildir. Gerçek olan Anadolu'da da edebî dilin, Habibi'den, Nesimi'den Fuzuli'ye doğru; Necati'den Baki'ye doğru bir gelişme, yükselme dâimî geçirdiğidir. Edebiyatın muhtevası bakımından, zevk ve anlayış bakımından ise bir farklılık söz konusu değildir.

Biz Aide Paşalı'nın bu araştırmasını genel olarak başarılı buluyor, orijinal ve objektif bir araştırma olarak değerlendiriyoruz.

23 Eylül 2009

Prof. Dr. Yavuz Akpınar
Ege Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Öğretim Üyesi
İZMİR, TÜRKİYE

**Яziz atam вя аnam -
Аьакярим бяу вя Сяідя
ханьма
sonsuz sevgi, ehtiram
нішаняси оlaraq ithafымдыр**

I HISSЯ

aktual məsələlərdən biri kimi **تەخەككەمەك**dir. Ortaq ədəbi ənənələrin gütəricisi kimi Əfsəhəddin Hidayət **Divan**ının tədqiqat səviyyəsində **تەزەننەمە**sini zəruri edən, aktuallığını şərtləndirən xeyli amillər vardır.

Tanınmış əlyazmaşünas C.Qəhrəmanovun sənylədiyi kimi, ərəb-fars dillərində yazan məliffələrin əsərləri bəzi səbəblərə görə nisbətən çox və düz şəkildə məhafizə olunmuşlarsa, türk, xüsusən Azərbaycan dilində yazan məliffələrin əsərlərinin tapılması, toplanması və çyrenilməsi birinci dərəcəli problem kimi qarşıda durmaqdadır (40, c.V, 5-6). Əfsəhəddin Hidayət *Divan*»ının tekstoloji-filoloji tədqiqi bu baxımdan irəliyə atılan addımlardan biridir.

Türkiyəli alimlər Əbdülcədir Qaraxan və Zeynəb Qorxmaz, azərbaycanlı alim Əzizəgə Məmmədovun xidmətləri nəticəsində Hidayət Divanı» keşən əsrin 80-ci illərindən elm aləminə məlum olmuşdur. Lakin adları əkilən alimlərin heç biri şairin ədəbi irsi üzərində davamlı tədqiqat aparmamış, Ə. Qaraxan yalnız «Türk ədəbiyyatı incələmələri» (1980) kitabında «Emir Əfsəhəddin Hidayət və incələnməmiş Divanı» başlıklı məqalə, Z.Qorxmaz isə ayrı-ayrı dərgilərdə XV yüzilliyə Azeri türkcəsinin dəyərli bir təmsilçisi Emir Hidayetullah və Divanı» (1986), «Emir Əfsəhəddin Hidayətullah və Divanı» (1987) sərlövəli yazıları ilə bu sahədəki araşdırmalarını dayandırmışlar. Şair haqqında ilk dəfə türkiyəli alimlərin gətirilən əsərlərindən məlumatlanan Ə.Məmmədov isə bəzi tərtibliklər hesabına Divanın Dublin- Çester Betti, Oksford-Bodleian, İstanbul-Topkapı Muzeyi nüsxələrinin fotosurət və mikrofilmələrini Azərbaycana gətirdərək onu yeni əsasda transfoneliterasiya etmişdir. 1986-cı ildə Ə.Məmmədovun vəfatı ilə bu sahədəki tədqiqatlar yarımçıq qalmışdır. Üzərindən onillər keçsə də, şairin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı elmi araşdırma aparılmadığı üçün Əfsəhəddin Hidayət Türk ədəbiyyatı tarixində layiq olduğu yeri tapa bilməmişdir.

Hər bir sənəd, hər bir əlyazma tarixin bir səhifəsi, bir səsidir (C.Qəhrəmanov). Ən Asiyada yeganə və həqiqi türkman dövlətinin əsasını qoymuş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrində» (V.V.Bartold) məxsus mədəniyyət abidələrinin yaranması zərurəti vardır. Çünki türk xalqlarının elmi-mədəni inkişafına gələn təkan gətirmiş oğuz-türkman abidələrinin tədqiq edilməsi, həm də dünya mədəniyyətinin bir çox aktual etnik-tarixi, ədəbi-nəzəri məsələlərinin aydınlaşmasına səbəb ola bilər. Ağqoyunlu dövlətinin formalaşdırdığı Ənsari, Heyrani, Şahidi, Şevqi, Həmayun, Əbu Bəkr Tehrani, Məhəmməd Dəvvani, Hidayət, Həbib, Kişvəri, Fəzlullah ibn Ruzbehan, İdris Bidlisi, Fazil Nəkişi və başqaları tək alim və şairlərin sayca çoxluq təşkil etməsi fərhələndirici və təsəlliverici olsa da, onların heç biri haqqında Azərbaycanda sanballı elmi tədqiqat işi aparılmamışdır. Digər tərəfdən, araşdırıcılar ümumi türk tarixi və mədəniyyətinin inkişafında uğurlu mərhələ saydıqları XV yüzilliyin başlanğıcında mütləq oğuz-türkman mədəniyyətinin misilsiz nailiyyətlərindən xəbər verir, mənbələrin kasadlığından yalnız Sultan Yaqub dövründən bəhs edib təəssüf hissi ilə birbaşa Səfəvilər zamanına keçirlər. Demək, mətnşünas alim S.Əlizadənin təbirincə desək, bu boşluğun ədəbi-lingvistik, elmi-tarixi və ictimai-mədəni ləyaqəti olan hər bir abidəsi həcmindən, forma və janrından, ideya istiqamətindən, hansı sülle və hansı tirajla əpindən asılı olmayaraq» tədqiqata cəlb edilməlidir (37, 8-9).

Əfsəhəddin Hidayətullah «Divan»ının tədqiqinin aktuallığı onun İrlandiya-Dublin əlyazmasına əkilmiş Təbriz incəsənət məktəbinə məxsus dörd miniatrlə də şərtlənir. Məlumdur ki, Şərq xalqlarının miniatr sənəti klassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə olmuş, onun təsiri nəticəsində inkişaf etmişdir (62, 6). Adətən, incəsənət xadimləri Səfəvilər dövrünün miniatr məktəblərindən, ənənələrindən (Kəmaləddin Behzad, Sultan Məhəmməd və b.), Təbriz miniatrından sonrakı

təsirindən daha çox bəhs etmişlər. Lakin tarixi həqiqətdir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyətindən də əvvəl yaranmış Təbriz miniatür məktəbinin artıq ənənələri var idi; əksərən Şirazda Azərbaycanlı biruzə verən yeni üslublu türkman miniatürü eləcə də, Səfəvi dövründə rəsamlığı Azərbaycan başlanğıc nəfəsini həm də buradan götürmüşdür. XV yüzilliyə məxsus belə nadir abidənin qorunması miniatür məktəbləri arasındakı əlaqələri izləmək baxımından aktuallıq kəsb edir.

Türk Divan ədəbiyyatı XV əsrdə Azərbaycan məxsus keyfiyyətləri ilə seçilir. Bu yüzillikdə türkdilli poeziyanın divan bağlamış şairlərinin irsinin bir külli halında araşdırılması, Divan şerinin ideya-mənzuru və forma istiqamətlərinin, tarixi ənənələrinin, habelə ayrı-ayrı ərazilər üzrə ortaq və fərqli cəhətlərinin müayinə-yönəldirilməsi ədəbiyyat tariximizin çoxdan tədqiqini gözləyən aktual problemlərindəndir. Əfsəhəddin Hidayət Divanının tekstoloji-filoloji baxımdan araşdırılması bu çoxşaxəli, müəyyən işin bir hissəsidir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd klassik ədəbiyyatın külgədə qalmış yeni ədəbi simasını gətirməyə gətirib çıxarmış tək bir Divanın işığında tanıtmək və məncud əlyazma nüsxələri əsasında əsərlərinin tekstoloji-filoloji təhlildən keçirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı problemlərin həlli nəzəkeilmişdir:

- Əfsəhəddin Hidayətullah Divanın dənə əlyazma xəzinələrində qorunan nüsxələrini tapıb biblioqrafiyasını tərtibləmək;
- Hər nüsxəni ayrılıqda elmi-paleoqrafik təsvir etmək, həm də birlikdə tarixi-müqayisəli təhlildən keçirmək;
- Nüsxələrdə təqdim olunmuş mətnləri mətnşünaslıq baxımından müqayisə edib, müəllif mətninə yaxınlaşdırmaq;
- Mənzuru dairəsində məncud orta əsr məxəzlərini və çağdaş materialları nəzərdən keçirib, ümumi və yanlış cəhətlərinə münasibət bildirmək, bununla da Əfsəhəddin Hidayətullah Divanın tədqiq tarixini müayinə-yönəldirmək;
- Şairin yaşadığı ədəbi mühitin mənzərəsini yaratmaq, onu Azərbaycan

dünyanın yetirməsi kimi təqdim etmək, «Divan»ındakı bəzi misralar, beytlər əsasında keçirdiyi həyat yolunun illər boyu solmuş izlərinin, tərcümeyi-halının bərpasına çalışmaq;

- «Divan»ı filoloji tədqiq etmək:

a) klassik janrları;

b) mizuzu və motivləri, ideya istiqamətlərini;

v) bədii təsvir və ifadə vasitələrini səciyyələndirmək;

q) şairin sənətkarlıq, dil və üslub xüsusiyyətlərini;

ğ) xalq yaradıcılığı və əski ədəbi ənənələrlə bağlılığını və s. məsələləri yzənmək, bununla da, Əfsəhəddin Hidayət və onun «Divan»ının ədəbiyyat tariximizdəki mizqeyini tədqiqat səviyyəsində dəqiqləşdirmək.

Araşdırmada Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələrinin paleoqrafik, qrafik, orfoqrafik, mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı elmi-təsviri, elmi-nəzəri, tarixi-miqayisəli təhlil metodu əsas tutulmuşdur. «Divan»ın filoloji keyfiyyətlərinin tədqiqində isə daha çox poetik və tarixilik prinsipləri əlilə təşkil etmişdir.

Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazmasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan fotosurətləri, şair haqqında bilgi topladığımız Şərq əlyazma kataloqları, tarixi xronikalar, təzkirələr, cing, eləcə də mətbuatda, elmi-külvəvi nəşrlərdə, mntəxabat xarakterli kitablarda verilmiş şeir nüəkləri tədqiqatın əsas obyektidir.

Oğuz-türkman mədəniyyətinin Ağqoyunlu xanədanına məxsus maddi və mənəvi sərvətlərin tədqiqi artıq elmin yeni səhifələrindəndir. Monoqrafiyada bu mədəniyyətin təmsilçisi Əfsəhəddin Hidayətin şəxsiyyəti və ədəbi irsi haqqında ilk dəfə ətraflı, sistemli elmi bəhs əililmiş, mifliffin aşkarladığı elmə indiyədək naməlum Tehran-Məlik kitabxanası nüsxəsi, həmçinin şairin «Divan»ının mizcud əlyazmaları ilk dəfə sistemli və mqiayisəli şəkildə tekstoloji-filoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. XV əsrdə Divan şairlərinin mumi, ortaq cəhətlərinin Hidayət «Divan»ına məxsus bədii nüəklər əsasında nəzərdən keçirilməsi, eləcə də, Hidayət «Di-

van»ının öz həmdünləri sırasında fərqləndirici bədii keyfiyyətlərinin səciyyələndirilməsi yığilliyin Divan şeirinə mənəşibət sahəsində yeni maraqlı faktları ortaya çıxarmışdır. Şairin ədəbi mənəşinin və Divan»ının filoloji tədqiqi, həm də orta əşğların bir çox qələm sahiblərinin (Kişvəri, Həbib, Kamal Ümmi, Qaramanlı Nizami, Əhməd Paşa, Nəcati, Fəzuli, Ruhi Bağdadi və b.) yaradıcılığı ilə bağlı bəzi sənətkarlıq məsələlərini nəyrənmək baxımından faydalı olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcربی əhəmiyyətinə gəlincə, mənəşm cəhətə ondan ibarətdir ki, burada türkəkilli ədəbiyyat tarixinin Azərbaycanda nisbətən az tədqiq olunmuş bir dənvrənə abidəsi XV əsr Əfsəhəddin Hidayət Divan»ı mətnşənaslıq, dil və ədəbiyyatşənaslıq baxımından nəyrənilmişdir: mənəcud nəşxələrdən Hidayət Divan»ının qanuni mətninin seçilməsində mətnşənaslığın bənən nəzəri tələbləri əsas gənənəlməşdər; abidənin ləğət tərkibinin mənəyyən qismini əhatələyən türkəməşəli leksik vahidlər, qarşılaşdığımız dil materialları, tarixi təzahırlər, habelə Ağqoyunlu xanədanının iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni mərkəzi kimi koyne hənququnda əşxış edən Təbriz dialektinin, Herat məktəbinin təsiri kimi əşğataycanın, eləcə də Anadolu türkəsəsinin əksi, XV əşrdə şənən kənənə Dublin və Oksford nəşxələrinin mətnində qarşıllıqlı-mənəyisəli şəkildə nəzəri əşpektə ərašdırılmışdır.

Tədqiqatın təcربی əhəmiyyəti isə ədəbiyyatşənaslıq, mətnşənaslıq, diləşilik və başqa filoloji elmləri yeni faktlar və maraqlı təhlillərlə zənginləşdirməsi ilə əşlə bilər. Belə ki, tədqiqatın I və III fəsillərində mənəşliffin XV əşrin ədəbi mənəşiti, Divan şəri haqqındakı elmi qənaətləri, həməninin şairin ədəbi simasını, yaradıcılığını tanıdan bənən yarımfəsillər gələcəkdə Türk xalqları, xənşəsən də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qədim və orta əşrlər bənəşməsinin yazılması prosesində həm kənəşməş, həm də mənəcvu etibarilə yeni faktoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eləcə də, pədaşoş və mənəşazirəşlər işin tekstoloji tədqiqat fəşlindən bənənəklə tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi fəşnlərinin

tədrisində yeni dil materialı tək faydalana bilərlər. «Divan»ın mətninin zəhmətəxsus tekstoloji keyfiyyətləri, mətnşünaslıq üzrə araşdırma aparan aspirantların, o cümlədən, müxtəssis tekstoloqların tədqiqatın tekstoloji müqayisə və təhlillərindən yeni elmi təcrübə kimi yararlanacaqlarını düşünməyə tam əsas verir. Tədqiqat işində ilk dəfə elm aləminə təqdim edilən Dublin nüsxəsinin nəfis miniaturlarının sənətsünaslar, incəsənət ustaları üçün xüsusi maraq obyektı və yeni diskusiya mövzusu olacağı da şübhəsizdir.

I FƏSİL

ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT VƏ ONUN «DİVAN»I

1.1. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tədqiq tarixindən

İstər yerli, istərsə də əcnəbi dilli tədqiqatlarda تەڭرىك mədəniyyəti və ədəbiyyatı XV əsrdə» mənşəsini Azərbaycan sahəsi üzrə yekdil qənaətlərlə yekunlaşmışdır: Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni tarixində «diniləşmə», «fərvə» mərhələsi kimi bir çox məntəqə hadisələrin başlanğıcı olan bu yuzillik araşdırma arealının məhdudluğu, yazılmamış sənədləri, «yaxşı yerlər»i (İ.P.Petrusevski) ilə diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Əsasən, milli-mənəvi həyatımıza sahib durmaqla şərtlənən belə aktualıq, qaynaqların bolluğuna baxmayaraq, konkret məsələlərə gəldikdə daha da qətiləşir, əksinə, mənbələrin kəsədliliyini artırır. Səbəblərdən biri, əsrin tərəqqiyə rəvac verdiyi həyəcan və narahatlığıdır. Başqa sözlə, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri uğrunda mübarizə ilə əlaqədar olan dini məzhəb vuruşları, hər addımda təhdid və təhqir doğuran, azad insan düşüncəsini zəncirləyən feodal qaynaqlığı, siyasi-ictimai həyatın müəkkəb şəkildə sürüşən hadisələrindəki dramatik hadisələr (37, 30) maddi və mənəvi yaradıcılıq əsərlərinin mühafizəsində ciddi əngəllər dönmüş, xeylisinin itməsinə, yaxud da dünyanın müxtəlif ərazilərinə yayılmasına şərait yaratmışdır. Digər tərəfdən, ilkin mənbələrə geyənən müəssisələr əlyazmaşünaslar problemin həllində daha əsaslı, tələklə səbəblərlə nəinki Azərbaycanda, habelə respublikamızın hədlərindən kənarda ikinci həyata sahib qiymətli əlyazmaların qaytarılması, transfoneliterasiya və təd-

qiqinin zərurəti xəbərdarlığı ilə dənə-dənə mətbu əxışlar etmişlər (14; 15; 16; 17; 18; 19; 93; 99; 101). Səbəblərdən birincisi haqqında bəhs əddığımız ədibin yaradıcılığını əsrlər boyu kəlgədə saxlamışdırsa, fəqət ikincisi onu ımumtık ədəbi hadisəsi kimi həyəcanlı mjdəyə əevirmişdir.

Məvzu dairəsində əldə edilmiş məvcud məxəzləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Əski qaynaqlardan toplanmış bilgilər;
2. Şərq əlyazma kataloqlarında Əfsəhəddin Hidayət və «Divan»ı haqqında təsviri məlumatlar;
3. Bilavasitə məvzu üzərində araşdırma aparənlər;
4. Hidayət isminə və irsinə yer ayırmış əğdaş ədəbi-bədii, elmi-nəzəri nəşrlər, dərgilər, məntəxəbatlar və s.

1. Əski qaynaqlardan toplanmış bilgilər: Bir nəə ədəbi-tarixi mənbədə adının, fitri qabiliyyətinin anılmasına baxmayaraq, Əfsəhəddin Hidayətin həyat və yaradıcılığı haqqında dənrmizə qədər məhafizə edilmiş məxəzlərdə məlumatın yoxluğu həyrət doğurur. O cəmlədən, qədim mənbələrə əsaslandığından, əlyazma nəsxələri zə əxarılmadığından, XV əsr tarix, mədəniyyət və ədəbiyyatına dair ədərk və monoqrafik əsərlərin varlığı da Əfsəhəddin Hidayət ismini kəlgədə qoymuşdur. Belə bir vəziyyətdə, XV-XVI yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış Hidayət adlı, təxəllüsü şairlərə rast gəlinən istənilən əski qaynaq nəəmlidir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- I. Cəlaləddin Dəvvani «Ərznamə», «Əxlaqi-Cəlalî»;
- II. Ruzbehan Xunci «Tarixi-ələmarayi-Amini»;
- III. Sam Mirzə «Təhfeyi-Sami»;
- IV. Qafzadə Faizi «Zəhdət-İ-əşər»;
- V. Katib Cələbi «Kəşfüz-Zənun»;
- VI. Mehmed Şəyya «Sicilli-Osmani»;
- VII. Nail Tuman «Təhfeyi-Naili»;
- VIII. Əzim Əzimzadə «Gəng»;

Bunlardan ikisi şairin məsirlərinin tarixi, əxlaqi-ədəbi

xronikaları (I; II), beşi ayrı-ayrı dıvrlərdə yazılmış təzkirələr (III; IV; V; VI; VII), biri isə cıngdı (VIII).

Ağqoyunlu dıvrnı alimi, filosof və hüquqşünası, ərəb və fars dillərində çoxsaxəli əsərlərin müəllifi Cəlaləddin Məhəmməd bin Sədəddin Əsəd əs-Siddiqi (1426/27-1502/3) «Ərzi-sipahi Uzun Həsən» (Uzun Həsən ordusunun rəsmi kəşidi) və yaxud, sadəcə «Ərznamə» başlıqlı əsərinin müxtəlif bənlmələrində Hidayətullah bəyin Fars valisi, sonradan Ağqoyunlu padşahı Sultan Xəlilin yaxın səhabələrindən olduğunu, bnyk əmir tək hərbi kəşid zamanı hıkmədarın hızurunda əldə qılınca əmrə müntəzir dayandığını, ekiz qardaşı İnayətullah bəylə birgə şairlikdə əvəzə gəlməz şöhrətlərinin gınlərə ucaldığını əhatəli nəql eləmişdir (185, 22, 31). Alim «Əxlaqi-Cəlali»də farsca yazdığı, fəlsəfi-əxlaqi-ədəbi müvzulu digər əsərində şah sarayında yaşayan iki əmiri-kəbir qardaşın ilahi vergili şairlik məharətindən, belə istedadlı ekizin hələ dınyaya gəlmədiyindən şövlə sıhbət ağımışdır (239).

Ömrnı səyahətlərdə, mühacirətdə tırmış, dıvrnı hərtərəfli təhsilə malik bilikli alimi Fəzlullah ibn Ruzbehan Xuncinin Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair bir sıra mümmalı sualları cavablayan «Tarixi-ələmarayi Amini» xronikası, müəllifinin Uzun Həsəndən Sultan Yaqubun ımı qədərki zaman kəsiyində baş verənləri sistemləşdirmək cəhdi olub, Ağqoyunlu Sultan Xəlil hakimiyyətini işıqlandıran ən qiymətli məxəzdir. Belə ki, əsərdə Hidayətullah bəyin kimliyini aşkarlayan bəzi əhəmiyyətli faktlar vardır: Xəlil Mirzənin valiliyi, ordusunun şücaətli qulluqları, eləcə də, Yaqub padşahın rəhm qılıb məğlub qardaşının saraya pənah gətirməklə əfv diləyən əmirlərinin bnyk qismini əvvəlki müvqelərinə qaytarması, bəzilərinin isə dıvlət ərazisində daldalanmağına şərait yaratması və s. haqda əhatəli sıhbət, adına rast gəlməsək də, şairin həyatını sırdıyolları müyyənləşdirməkdə kınəyə yetir (221).

Zamanının cəndər şair və münşisi tək tanınmış Qafzadə Əbdülməhəy Çələbi Əfəndi (yaxud, sadəcə, Qafzadə Faizi تاجان تاجی H.1031/M.1622) 500-ə qədər kişi və 14 qadın məşəllifdən bəhs edən antologiyasında «Əbdəst-əşər»-da (1620) Hidayət bəy Nəvayi qeydlə «Divanı gənclərindən intihab olundu...» - deyər ədəbin türkçə iki beytini diqqətə çatdırmışdır (156).

XVII əsr türk dünyasının dərin zəkali simalarından biri kimi Katib Çələbi (1603-1657) Şərq elminin ən məşhumi biblioqrafik abidəsi sayılan «Kəşf əz-Zünun əd-Əsamil-kitab valfünun» əsərində 10.000-ə yaxın məşəllif ismini yada salmış, onların arasında Hidayət bəy Nəvayi adına yer ayıraraq, türkçə divanının varlığını (Və divanı-türki-vəli fil-zəbdətə beytan) bildirmişdir (162, 819).

Mehmed Şəyyanın «Əzkiyəyi-məşəhiri-Osmaniyyə» («Sicilli-Osmani» - 1308-1311) əsərində isə Hidayət Çələbi gənvanlı qeyddə «99-cu irtihal ilədi, şüəradandır» misralarına rast gəlirik (186, 627).

Nail Tumanın «Nəfəsi-Naili»si əlimizdə yoxdursa da, məyafiq məvzulu məqaləsində professor Zeynəb Qorxmaz həmin əsərdə bir Hidayət bəyin şair qismində adının keçdiyini yazmışdır (165, 116).

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-158/8960 şifri altında saxlanan gürkəmli incəsənət xadimi Əzim Əzimzadəyə məxsus azərbaycanca, farsca şeirlərdən ibarət cəngün^{1b} vərəqində Hidayət adlı naməlum şairin farsca bir beyti yazılmışdır:

آن رب مقتدر که بود عشق نام او

عبد است حسین را بنکر اقتدار حسین

An Rəbbə moqtəder ke bovəd eşq name-u,

Əbdəst Hoseyn ra, bengər, eqtedare Hoseyn *.

-
- O qədrətli Allah ki, Adı eşqdır,
Hüseyn onun quludur, bax, hakim Hüseyn.

Əfsəhəddin Hidayətin farsca şeir yazması faktı hələlik aşkarlanmadığından, həminin cəng məcəllifinin hansı əsrin Hidayətini təqdim etməsi məchulluğu bu iki misranın taleyini də məmmaya dəvirməkdədir (248, 1).

Dəvvanınin gəstərilən əsərlərindən başqa, birlikdə cəmlənməklə hasilə gələn yuxarıdakı bilgilərin Əfsəhəddin Hidayətə aidliyyəti gəmanı varsa da, əsassızdır. Şairin şəxsiyyətinin sənəzəgədən mənbələrə dayanan ağıqlanması haqda nəvbəti bəhslərdə danışılacaqdır.

2. Danılmazdır ki, çap edilmiş Şərq əlyazma kataloqları klassik abidələri tanıdan ilkin dayaq mənbələridir. Əfsəhəddin Hidayət adına səhifələrində əbədiyyət qazandırmış dənəyanın dərjə məşhur kitabxanasının tərtiblədiyi əlyazma kataloqları bunlardır: 1. İrlandiyanın Dublin şəhərində yerləşən Çester-Betti kitabxanasının «Türk əlyazmaları və miniatürləri kataloqu»; 2. Türkiyənin İstanbul şəhərindəki Topqapı Sarayı Muzeyi kitabxanasının «Türkə Yazmalar Kataloqu» və İstanbul kitablıqları «Türkə yazma divanlar kataloqu»; 3. Bnyk Britaniyanın London şəhərində qədim tarixə malik Oksford-Bodleian kitabxanasının «Bodleian kitabxanasındakı Türk əlyazmaları kataloqu»; 4. İranın Tehran şəhərində yerləşən məşhur Məlik kitabxanasının «Məlik kitabxanası əlyazmalarının fehrisi» (232; 159; 161; 165; 156; 235).

1. Məharibə nəticəsində (1941-45-ci illər nəzərdə tutulur A.P.) nəşri təxirə salınmış «Türk əlyazmaları və miniatürləri kataloqu» (1958) cənab Çester Bettinin İrland xalqına hədiyyəsi olub, Şərq incəsənətinin ən gəzəl nəmunələrini əhatələyən «Miniatür İslam və hind əlyazmaları» kolleksiyası əsasında hazırlanmış nəhəng kataloqdan ikincisidir. Bnyk əksəriyyəti Osmanlı türkcəsində, məyyən bir hissəsi isə Mərkəzi Asiya türkcəsində (cığatayca) və bir çoxu, adətən, Azərbaycan türkcə-

si adlandırılan tırkman dialektində yazılmış əlyazmaların təsvirini ehtiva edən kataloqun 401 sayılı ilk təqdimatı «Hidayət Divanı» (Divan of Hidayat) sərləvhəlidir. Hələ məcəddimədə əlyazmaların bədii-estetik keyfiyyətlərindən danışarkən, baş redaktor cənab Vilkinson xüsusi vurğulayır ki, əsrarəngiz, nəfis ornamentlərlə bəzədilmiş bu kiçik əlyazma Ağqoyunlu tırkman sülaləsinin hakimiyyəti dövründə yazılmış və XV əsr tırkman həkmdarlarını ruhlandırmış ən nadir bədii sənət əsərlərindən biri olmaqla yanaşı, əla kitab nüvəsi kimi də maraq doğura biləcək qədər əvəzsiz ərnekdir. Şərqsünas professor V.Minorskinin Hidayətin mənsubiyyəti, yaradıcılığı, «Divan»ının dili, katibi, xətti, bədii məziyyətləri, miniatürlərinə aid ətraflı təsvirinə istinadən, əlyazmasının orijinalında Əfsəhəddin Hidayət adlı şair haqqında dəqiq məlumat yoxdursa da, abidənin təxmini tarixi (hicri 883/miladi 1475/1478) müəllifinin XV əsrin II yarısında yaşaması ehtimalını doğurur. Alimə görə, «Divan»ın dili ehtimala əsas verən ən mühüm amildir. Belə ki, əlyazmanın iki sərləvhəsi arasında yerləşən ağ foliantdakı «muğuliyyə», yaxud ən yaxşı halda «şərqi tırkcə» qeydi tamamilə sübutsuzdur; Əfsəhəddin Hidayətin dili, heç şübhəsiz, tırkman tayfalarının da danışdığı cənub tırkcəsindədir. Bir sözlə, dialektinə görə, şairin dili Cahanşah Həqiqinin, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və başqalarının divan dilinin məxsus olduğu tırkcədədir. Dil, tarix və mətn ədibin şəxsiyyətini parlaqlığı ilə işıqlandırmasa da, ümumi qənaətə gəlmək üçün deyil: Ağqoyunlu Sultan Xəlilənin əshabələri arasında Hidayətullah bəy və İnayətullah bəy isimli bəylik əmir rəhbəsinə qədər ucalmış iki qardaş fitri istedadları ilə zamanının tanınmış alimləri, o cümlədən, Cəlaləddin Dəvvani tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, onlardan birincisi, çox yəqin ki, elə «Divan»ın da müəllifidir. Hidayətin sənətkarlığı və «Divan»ının poetikasına heyranlığını gizlətməyən şərqsünas alim yazır: «Müəllifin bəzən fars üslubunu təqlidinə, dilində çoxlu fars elementlərini işlət-

məsinə baxmayaraq, «Divan»ı ئىزىنئەxas dil zərifliyi ilə seçilir; şairin xüsusi qrammatik formalardan, idiomatik ifadələrdən istifadə məharətini ئىزىنئەxarır». Kataloqda, həmçinin əlyazmanın katibi, xətti, خطى bri, vərəqlərinin sayı, kağızı, cildi haqqında da təsviri məlumat yer almışdır (232).

2. 1924-cı ildən Türkiyənin məşhur incəsənət muzeylərindən birinə əvvərlənmiş İstanbul Topkapı Sarayı Muzeyi Kitabxanası orta əsrlərə məxsus dekorativ-tətbiqi və təsviri sənətin ən yaxşı, nadir nümunələrini ئىزىنئە cəmləmişdir. Belə qiymətli abidələrin Saraya daxil olma səbəbləri də müxtəlifdir: satın alma, məsadirə, hərbi qəniməti, yaxud da dostluq və şükran nişanəsi təklədiyyə. Muzey kitabxanasındakı türk əlyazmalarının təsvirini əhatələyən kataloqlardan «İstanbul kitablıkları Türkce Yazma Divanlar kataloğı» (1947), və «Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkce Yazmalar kataloğı» (1961), Hidayət bəy «Divan»ının Ağqoyunlu-Osmanlı hərbi-siyasi, ictimai-iqtisadi mənasibətlərində Türkiyədə ələ keçən, Topkapı sarayının məxsusi şöbəsində 919-cu nəmrdə saxlanılan əlyazmasına səhifələrində yer ayırmışdır.

«İstanbul kitablıkları Türkce Yazma Divanlar kataloğı»nda «Hidayet Çelebi» ئىnvanlı 74 saylı təsvirə istinadən, şüəradan sayılan Hidayət isminə Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Riyazi və Bəyani təzkirələrində rast gəlinməsə də, Qafzadə Faizinin «Zəbdət-İ-əşar»ında, Katib Çələbinin «Kəşfüz-Zənnun» əsərində, «Şicilli-Osmeni» də مى. h.991/m.1573 tarixli bir şairin «Hidayət bəy Nəvayinin türkce divanının» («Kəşfüz-Zənnun»da), yaxud da iki türkce beytinin («Zəbdət-İ-əşar»da) varlığı gəstərilmişdir. Kataloqda, həmçinin kitabxana xəzinəsindəki bu nadir əlyazmanın خطى bri, vərəqlərinin sayı, kağızı, xətti, cildi, bədii tərtibatı, miniatürləri haqqında səthi izahat verilmiş, ئىzərinə rəfdə saxlandığı nəmrynin مى. h. basılmış nəxənin baş tərəfdəki H.203 tarixi və İbrahim Nasid qeydinə isə aydınlıq gətirilməmişdir (156).

Tanınmış şərqşünas Fəhmi Ədhəm Qaratayın hazırladığı Topkapı Sarayı Məzisi Kütüphanesi Türkə Yazmalar kataloqu»ndakı 2335 sayılı təsvir Hidayət, Azeri şairi» sərləvhəlidir. Alim ənənəvi olaraq, yuxarıda anılan kataloqdan cəzi fərqlərlə cəzi XVII əsrdə kəşf olmuş abidənin xanbri, xətti, vərəq sayı, kağızı, cildi, bəzəyi barədə sız ağımış, Divani-Hidayət» nvanlı əlyazmanın müəllifinin kimliyini ağıqlamağa cəhd gətərmiş, təəssüfki, Türkiistan veya Azərbaycanlı bir şair olduğu təxmin edilən bu zatın həvviyyəti təspit edileməmişdir. S.O.IV.627-də ve Kafzadə 131-də ismi gəzən bir Hidayət 991(1573) öldüğü anlaşıyor isə de bunun olmaması muhtemeldir» - şərhilə kifayətlənmiş, bu sahədə cəzəndən əvvəlki kataloqlarla müqayisədə yeni və ya yetərincə fikir sızləməmişdir (161).

3. Qədim əlyazmaların və əap kitablarının bəyək bir qisminin saxlanıldığı Bodlean kitabxanasının türk əlyazmalarını təsvir edən kataloqu əlimizə kəməmədiyindən lazımı bilgilərə prof. Ə.Qaraxan və Zeynəb Qorxmazın araşdırmalarından yiyələnirik (159; 165). Onların məlumatına əsasən, kitabxanada Laud.OR.76-da qorunan Divani-Hidayət bəy Pərvanə» nvanlı əlyazmanın xanbri, cildi, kağızı, vərəq sayı, həcmi, xüsüsən də, kətəbə qeydinin faktoloji zənginliyi onu digər nıxələrdən fərqləndirir (Kataloqun gətəricilərinin paleoqrafik təsviri və təhlili cəzi bax səh.79-82).

4. İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehrandə yerləşən məşhur Məlik kitabxanasında Hidayət Divan»ının I Şah Təhmasib dıvrında kəşförlmüş h.965/ m.1556 tarixli 91 vərəqdən (182 səhifə) ibarət əlyazma nıxəsi saxlanılır. Kitabxananın türk əlyazmalarından bəhs əzan fehristinin I cild, II hissəsində (235) abidənin yalnız paleoqrafik təsviri verilmiş, müəllifinin kimliyi haqqında məlumat gətərilməmişdir. (Ətraflı bax: səh. 82.)

Bunlardan başqa, AMEA Məhəmməd Fəzuli adına Əlyaz-

malar İnstitutunun təşəbbüsü ilə əlyazmaşünas Azadə Musa-yeva tərəfindən Şərq əlyazma kataloqları əsasında tərtiblənmiş dörd cildlik Azərbaycanlı məcliflərin əlyazmalarının toplu kataloqu»nda da Əfsəhəddin Hidayətin əlyazma nüsxələri anılmış, əlyazma irsinin qorunduğu ayrı-ayrı məkanlar, nüsxələrin kəşfi tarixi, həcmi, sətir sayı, xətti, miniatür-ləri, şairin şəxsiyyəti haqqında rast gəldiyimiz orta əsr qaynaqları barədə bəhs edilmişdir (255).

Beləliklə, yuxarıda nəzərdən keçirilənlər, Çester Betti kitabxanasının türk əlyazmaları və miniatür-ləri kataloqu»ndakı 401 və Topqapı Saray kitabxanasının İstanbul kitablıkları Tərkî Yazma Divanlar kataloqu»ndakı 74 sayılı təsvirlərin araşdırma yararlılığının dəyər və sanbalını bir daha qabartmaqdadır.

3. Bilavasitə mövzu üzərində araşdırma aparanlar:

Şərq əlyazma kataloqlarından, əski və bəzi ağdaş qaynaqlardan faydalanaraq, davamlı araşdırmaya qatılmaq cəhdilə məsir oxucu nəslinin diqqətini Hidayət nüvənlı ədəbi səhifəyə yunəldən tanınmış ziyalı olmuşdur: Əbdülcədir Qaraxan, Zeynəb Qorxmaz Əzizəğa Məmmədov. Təəssüf ki, onların heç biri Əfsəhəddin Hidayət irsinin tədqiqi və nəşrini sona çatdırmamış, xeyirxah cəhdləri yarımçıq qalmışdır.

Axtarışlarımız Divani-Hidayət» haqqında ilk ətraflı mətəxəssis şəklini türkəyəli alimlərdən Əbdülcədir Qaraxana və Zeynəb Qorxmaza məxsusluğunu ortaya qoymuşdur.

Fəaliyyətinin bəylikqismi Sovet dövrünə təsadüf edən tanınmış tarixi Oqtay Əfəndiyevin haqlı etirafı kimi, türkəyəli alimlərin, yaxın keçmişdə SSRİ-nin cəmir sərhəd»lərini aşə bilməyən azərbaycanlı tədqiqatılardan fərqli olaraq, dnyanın müxtəlif əlkələrində toplanmış mənbələrdən, həmin əlkələrdəki elmi nəşrlərdən, ilk nüvbədə fakt və materiallardan istifadə imkanı onların tədqiqat işlərinin məzmunca zənginliyinə, habelə sanbalına gətirə təsir gətirmişdir (101, 3).

1976-cı ildə Ankarada keçirilən II Millətlərarası Türkoloji Konqresində Əbdülcədir Qaraxan və Zeynəb Qorxmazın Hidayət Divanı» məruzusunda məxtəlif məzmunlu məruzələri maraqla dinlənilmişdir.

Türk ədəbiyyatının dəyərli şəxsiyyətlərinə aid bir çox elmi məqalə və təsirli monoqrafiyaların müəllifi kimi şöhrət tapmış prof. Əbdülcədir Qaraxanın 1949-cu ildə İstanbulda nəşrdən çıxan əsəri: «Məhəmməd, həyatı və şəxsiyyəti» kitabı onun ən böyük elmi uğuru olub, şair haqqında yazılmış qiymətli əsərlər sırasındakı layiqli yer almışdır (158).

Alimin «Əski Türk ədəbiyyatı incələmələri» (1980) kitabındakı «Məhəmməd Əfsəhəddin Hidayət və incələnməmiş Divanı» başlıqlı məqaləsi isə konqresdəki məruzəsinin məzmunca eyni olub ədəbiyyat tarixinə yeni təhfidir (159, 248). Prof. Qaraxan haqlı vurğulayır ki, yeni araşdırmalar klassik ədəbiyyatımızın inkişaf etdiyi vaxtlarda XIII-XV əsrlərdə bəzi şairlərin tədqiqatdan kənarda qalan əsərləri ilə bizi qarşılaşdırmaqda və təəccübləndirməkdədir. Əlyazma nüsxələrinə sənədlənərək, bəzi şairlərdən birinin Əfsəhəddin Hidayətin kimliyini və Divanı»-nı müəyyən təhlil şəklində nəzərdən keçirən türk alimi, «Türk Yazma Divanlar kataloqu»ndakı 74 sayılı təsviri yanlış, Topqapı Xəzinə Kitablığındakı 2335 sayılı təsviri isə nisbətən doğru hesab edir. Birincidə Hidayət haqqında qeydlər eyni adlı başqa bir şəxslə səhv salınaraq, onun Nəvai tələffüzü şeirlər yazdığı, 991 (1538) tarixində vəfatı, ikincidə isə heç bir nəqliyə işıq tutmayan məlumatlar qeyd olunduğundan, Qaraxan bəzi məqamlarda Çester Betti kitabxanasının kataloqundakı 401 sayılı təsvirə əsaslanarsa da, daha çox Oksford-Bodlean kitabxanası nüsxəsindən faydalanmışdır. Ələ keçmədiyi əsəri, Qaraxanın məqalədə verdiyi əhatəli bilgi sonuncu kamil nüsxə haqqında təsəvvür yaradan yeganə mənbədir. Professor Məhəmməd Əfsəhəddin Hidayətullah bəy Divanı» sərəfşahı 76 sayılı bu nüsxənin kəşfəsinə istinadən, ədibin kimliyinin müəyyən tə-

rəflərini «Divan» sahibinin hörmət və sevgiyə layiq bəy
əmir rəhbəri bir şəxs, əsl adının Əfsəhəddin Hidayətullah bəy
olduğunu, əlyazmanın katibi Pir Hüseynin şairi yaxşı tanıdığını,
beləliklə də, onun XV əsrdə yaşayıb-yaratdığını əminliklə
bildirmişdir. Bodlean nüsxəsindəki 41 beytlik məsnəviyə
əsasən, Hidayətin Ağqoyunlu Uzun Həsən və oğlu Sultan
Xəlilə yaxınlığı, şahına hər zaman sadıqlığı da gözədən yayın-
mamışdır. Xəlil Mirzənin ölümündən sonra onun adamlarından
sayıldığı rəhbəri məvqeyini itirmişsə də, Hidayət şəərə,
sənətə yüksək qiymət verən yeni hökmdarın Sultan Yaqubun
himayəsində əvvəlki izzət və hörmətini qaytarmağa çalışmışdır.
Bodlean kitabxanasındakı əlyazmanın kamillik gəstəricilərinin
ortaya qoyduğu faktları bir-bir aşıqlayan Ə.Qaraxan, abidənin
cild qapağındakı «Divani-Hidayət bəy Pərvanə» ünvanı
çərində xüsusi dayanır. Hidayətin bu adı qərməklə hansı
xidmət nəvəsi işarə vurması haqqında tərəddüd edən alimin
fikrincə, «Pərvanə» sözünü işlənmə tarixi baxımından
osmanlılarda nişan, səlcuqilərdə torpaq, sonralar divan,
xəzinə, ənam işlərinə baxan şəxs mənasında olduğu məlumdur
və Ağqoyunlu sultanları yanında hörmət sahibi, əmir rəhbəri
Hidayətin yüksək vəzifələrdə çalışmasını nəzərə almaqla, alim
ünvanda «Pərvanə» sözünü dövlət işlərilə bağlı bir xidmət
kimi aşıqlamışdır. Topqapı nüsxəsindən zənginliyi ilə fərqlənən
Bodlean əlyazmasındakı şeir janrlarına, sayına, həminin şairin
dili məsələsinə aydınlıq gətirən türk alimi Hidayətin
sənətkarlığına, qəzəl janrındakı məharətinə heyranlığını oxu-
cusu ilə bölüşmüş, onu «zuli məjdəli şair» adlandırmışdır:
«Əznə hakimiyyət, kəlmə səmədəki məharət, ağdalı və təz-
kirli bir ifadə yerinə nisbətən sadə və tərkcə baxımından zəngin
bir söz xəzinəsinə sahib olaraq duyğularını səmimiyyətlə dilə
gətirə bilmək baxımından Əmir Hidayəti XV əsrin ən saftakı
şairlərimiz arasında saymanın həqiqətən bir məhzuru olmadığı
qənaətinə varmış bulunmaqdayıq». Şübhəsiz ki, məqalədə

«Divan»dan seçmə qəzəllər də təqdim edilmişdir. Əbdülcəqadir Qaraxanın bu heyrətinə qoşularaq, zaman-zaman Ağqoyunlu türkman hökmdarlarını ruhlandıraraq, Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tezliklə ədəbiyyat tariximizdə layiqli yer tapacağına əminliyik.

Millətlərarası Şərq Tədqiqatları Cəmiyyəti, Daimi Millətlərarası Altiyaistlər Konfransının 27-ci Türki dili sahəsində 1950-ci ildə doktor, 1957-ci ildə dosent, 1964-cü ildə isə professor adı almış Zeynəb Qorxmazın Şərq mədəniyyətinə bəslədiyi dərin marağı ədəbi-tarixi dəyərli tədqiqatlarla nəticələnmişdir. Alimin «Türkçünün dili haqqında notlar» (1956), «Sədrəddin Şeyxoğlu «Mərzübnamə» tərcüməsi» (1973), eləcə də yuxarıda sadədən Türkioloji Konqresdəki Əmir Hidayətullah və Divanı» adlı məruzəsi əhəmiyyətli faktlarla zəngindir. Məruzə Cənubi Azərbaycanda çıxan «Varlıq» dərgisinin 1987-ci il, 63-2 sayında eyni sərlövəli məqalə şəklində yayımlanmışdır (74, 111-115).

Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələri haqqında nisbətən ətraflı məlumat verdiyindən Z.Qorxmazın «Əmir Hidayətullah və Divanı» adlı məqaləsi diqqəti daha çox cəlb etməkdədir. «Divanı-Hidayət»i nəşrə hazırladığından əlyazma nüsxələrinin məqayisəli şərhində öz axtarışlarına arxalanan alim, XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu dövləti ərazisində yaşamış «Hidayət» təxəllüsü yüksək səviyyəli şeirlərin müəllifi Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin Azəri türkcəsinin xüsusiyyətlərini göstərən bir «Divan»ının mövcudluğunu vurğulayır. Z.Qorxmaz bəzi müəhim məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədilə oxuculara «Divan»ın dörd məlum (Türkiyə, İrlandiya, Britaniya, İran) əlyazma nüsxəsinin məzmun tutumu, zahirli əlamətləri, tapıldığı və saxlandığı yer haqqında izahat verir.

Hidayətin şəxsiyyəti, yaradıcılığı, eləcə də mühtitini ynrənmək baxımından İrlandiya və Britaniya əlyazmalarının mükəmməlliyinin ortaya çıxardığı faktlar bu sahədəki tədqiqatla-

diqqətinə çatdıraraq, fikirlərini yekunlaşdırmışdır.

Prof. Z.Qorxmazın digər əhatəli yazısı isə, bizcə, alimin bu sahədəki işlərinin yekun təqdimatı kimi, araşdırma obyektinə yanaşma şəffaflığını, səviyyəsini gənclər qabağına qoymuşdur. Türk dili, xüsusən də, Anadolu bələğəsinin dil xüsusiyyətlərini yətlənmək sahəsindəki uğurlu tədqiqatlarını yada salsaq, alimi şərqçi Anadolu və Azərbaycan ərazisindəki tarixən türkman dialekti yazı dilinin səciyyəvi nümunəsi tək Divani-Hidayət» zərində dayanmağa vadar edən başlıca səbəbləri, tədqiqata yənlədən istəyi duymaq ətətin deyil.

«XV yzıl Azəri türkəsinin dəyərlı bir təmsiləisi Əmir Hidayətullah və Divanı» başlıqlı məqələsində abidənin məcud əlyazma nüsxələrindən, ədibin şəxsiyyəti, həyatının bəzi məqamlarından, sənətkarlığı və dil xüsusiyyətlərindən bəhs əarkən, Z.Qorxmazın elmi qənaətləri Divan»ı daha əox Azərbaycanla bağlamışdır (165, 113).

Şərq əlyazma kataloqlarındakı təsvirləri şərh etməklə əlyazma nüsxələrini qısaca yarımbaşlıqda əhatələyən professor, İran-Kirman əlyazması haqqında ilk, yəni, ətraflı bilgilərin sahibidir. Bu bəhsə istinadən, Z.Qorxmaz Kirman nüsxəsini ələ kəəirmək cəhdilə 1965-ci ildən şərqşünas V.Minorski ilə yazışmış, ondan Marsiliyada Stevensin kolleksiyasında istifadədən uzaq Divan»ın imkan daxilində fotosurətini gəndərməyini diləmişsə də, V.Minorski illər nəcə bir dostu vasitəsilə nüsxədən bəzi yerlərin surətlərini gətirtdiyini, əəkiliş normal olmadığından Dublin nüsxəsinin bundan qat-qat üstünlüyünə eyni zamanda, cənab Stevensin də əlyazmanı əldən vermək istəmədiyini, xanımın arzusuna gərə, bir-iki yənlə gəndərməyini məkənlə bildirmiş, fəqət az sonra Minorskinin qəfil vəfatı Z.Qorxmazın xeyirxah cəhdini boşla xıxarmışdır.

Axtarışlarını İrlandiya və Britaniya nüsxələri əsasında qurmaq məcburiyyətində qalan prof. Z.Qorxmaz məqələsinin Hidayətullah bəy kimdir?» nvanlı nübəti bəhsində şairin

ədəbi-tarixi kimliyini aşkarlayan əski qaynaqlara əz tutmuşdur. Məxəzlər və bioqrafik əsərlər susunca, alim şairin «Divan»-dakı qeydlərini tarixi mənbələrlə uzlaşdırmaqla nəticələrə gəlmişsə də, bizzə, abidənin kifayət qədər tutarlı faktlarını gəzədən qazırmışdır. Digər tərəfdən, əlyazmanın transliterasiyasında nəzərə alınmayan qüsurlar, ciddi təhriflər yaratmış, Zeynəb xanımın elmi qənaətlərini azdırmışdır. Məsələn,

*Sürxab içində qanını töksə, Hidayət inciməyə,
Eyni kərəmdür hər nə kim ol türki-Təbriz eyləyə.*

- beytinin ikinci misrasındakı «türki-Təbriz» ifadəsini «türki-Təbriz» oxuyan Z.Qorxmaz, Hidayətin Sultan Xəlilin ölümündən sonra bir qisim əmirlərlə bərabər Şiraza, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəyə pənah aparması ehtimalına qapılmışdır.

Prof. Z.Qorxmaz «Divani-Hidayət»i nəşrə hazırladığını hər iki məqaləsində diqqətə çatdırmışsa da, 80-ci illərdən bu yana abidənin «ap variantının mövcudluğu naməlum qalmaqda idi. Lakin Yavuz Akpınarın 1994-cü ildə səsləndirdiyi «Hidayət Divanı hələ nəşredilməmişdir» - qətiyyəti şübhələrə məvəqqəti son qoydu. Fəqət «zərindən 12 il keçməsinə baxmayaraq, Türkiyədə Zeynəb Qorxmaz tərəfindən tədqiqatların davam edib-etmədiyini, nəşrə hazırlıq məsələlərinin yekunlaşıb-yekunlaşmadığı hələ də naməlum idi. Buna görə, 2006-cı il mayın 23-25-də AMEA Rəyasət Heyətində keçirilmiş və I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransa Z.Qorxmazın dəvət alması, onunla görüşüb Hidayət «Divan»ı «zərindəki araşdırmalarının hansı səviyyədə olmasını» yoxlamaq üçün fürsət yaratdı. Ömrünün 84-cü yaşını yaşayan Zeynəb xanım bu sahədəki ən son tədqiqatlarının 1980-ci illərə aid olduğunu, bəzi şəxsi səbəblərdən «Divan»ın nəşrə hazırlanması işini yarımçıq saxladığını bildirdi.

Bir sıra abidələrimizin «zəfərlənməsi», təbliği və nəşrində

böyük xidmətlər göstərmiş filologiya elmləri doktoru, professor Əzizağa Məmmədovun yaradıcılığı Azərbaycan elminin ən məxsus tərəflərindəndir. Ötən əsrin 40-cı illərindən ədəbi-tənqidi, elmi-publisistik məqalələrlə mətbuatda fəxrlənən alimin fəaliyyətində görkəmli Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi xüsusi yer tutur (84). Ümumiyyətlə, anadilli poeziyanın nümunələri ələ keçirmədiyindən ədəbiyyat tariximizdə az, yaxud heç məlum olmayan məliküşşüəra şairlərini Ə.Məmmədov hər zaman diqqətində saxlamışdır. Belə ki, XV əsrdə ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış zəka və istedad sahibi iki böyük şairin Həbib və Əfsəhəddin Hidayətin irsini Azərbaycanda ilk dəfə açıq şəkildə tanıdan məhz Ə.Məmmədov olmuşdur.

XV əsr ədəbi mədəniyyətinin yetirməsi, qəzəlləri ilə həkimdamların və şeir xiridarlarının rəqlərini fəth etmiş Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy və «Divan»ı Ə.Məmmədovu hələ 80-ci illərdən maraqlandırməğa başlamışdır. Şair haqqında ilk dəfə türk alimi Əbdülməcid Qaraxanın «Türk ədəbiyyatı incələmələri» (1980) kitabındakı «Əmir Əfsəhəddin Hidayət və incələnməmiş Divan» adlı məqaləsindən məlumatlanan Ə.Məmmədov, keçmiş Sovetlər İttifaqı məkanında xaricdən əlyazma abidələrinin fotosurət və mikrofilmlərinin alınmasında yaradılan çətinliklərə baxmayaraq, «Divan»ın nüsxələrini gətirtməyə məvəffəq olmuşdur. Bu baxımdan, onun türkəli ziyalılarla yazışmaları maraq doğurur. Məsələn, Topqapı Sarayı nüsxəsinin surətini alan Mehmet Çavuşoğlunun 28 oktyabr, 1981 tarixli məktubundan görünür ki, o, Ə.Məmmədovun evinə dəqiq bilmədiyindən poçtla itməsin deyər, həmin mikrofilmi Ərzurumdakı Atatürk Universitetinin assistentlərindən Yavuz Akpınara təqdim etmiş, Yavuz bəy isə əmanətə çatdıracağı xüsusda söz vermişdir. Y.Akpınarın 4.12.81 tarixli məktubunda mikrofilmin Çavuşoğlundan alındığı və Ə.Qaraxanın Tükoloji Konqresdəki məruzəsinin surəti ilə birlikdə poçtla yola salın-

dığı qeyd olunmuşdur. Beləliklə, Ə.Məmmədov «Divan»ı 3 əlyazma nüsxəsi əsasında transfoneliterasiya edərək əpa hazırlamış, 1983-cü ildə Respublika Əlyazmalar Fondunun «Keçmişimizdən gələn səsler» (I buraxılış) məcmuəsində şairin həyatından bəzi fraqmentləri, 12 seçilmiş şeiri ilə «Hidayət-Divanından nümunələr» (83, 64) və 1984-cü ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 10 avqust sayında XV əsr məhəritində Hidayət qələmini məsirlərindən fərqləndirən əsas cəhətləri; şeir nümunələri ilə «Əfsəhəddin Hidayət» adlı məlumat xarakterli məqalələrlə ədəbiyyat tariximizin bu nadir abidəsinin varlığını mjdə vermişdir (82). Hal-hazırda alimin Əfsəhəddin Hidayətlə bağlı gndy işlər, eləcə də b.t.vlkdə elmi irsi sağlığında n tərəfindən təqdim etdiyi Salman Mntaz adına Dvlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində 547 saylı qovluqda yerləşdirilmiş, elmi-texniki cəhətdən işlənilərək saxlanma vəhidlərinin siyahısı tərtiblənməmişdir (254). Bu sənədlər izərisində Əzizağa məllimin məqalələri, dissertasiya və monoqrafiyalarının avtoqraf, makina yazıları, fotoşəkilləri və s. materiallar vardır. Siyahı №4, sıra 18-də «Əfsəhəddin Hidayət» adlı qovluqda isə 9 sənəd, 63 vərəq qeydə alınmışdır. Qovluqdakı Hidayətlə bağlı yazılar Ə.Məmmədovun bu sahədəki işlərinin geniş təsvirini yaradır:

1. «Əfsəhəddin Hidayət və onun əlyazmaları» adlanan 5.IV.83 tarixli 4 geniş bənddən ibarət tezis xarakterli yazıda Hidayətin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir.

2. «Keçmişimizdən gələn səsler» məcmuəsində dərc olunmuş «Hidayət Divandan nümunələr» başlıqlı məqalənin şeir nümunələri ilə birgə 3 məxtəlif, ixtisarlı orijinal nüsxələri vardır.

3. «Divani-Hidayət» adlanan tarixsiz məqalə 6 vərəq olub əlyazmaların elmi-tekstoloji təsvirinə bənzəyir, 9 vərəqli, eyni adlı başqa nüsxəsi də vardır.

4. «Azərbaycan şairi Əfsəhəddin Hidayət» sərlvhəli

15.V.82 tarixli yazı Ə.Məmmədovun Hidayətlə bağlı əp etdir-mək istədiyi ilk məqalə hesab oluna bilər.

5. Əfsəhəddin Hidayət» adlı məqalə Ədəbiyyat və incə-sənət» qəzetinin yuxarıda anılan sayında dərc olunmuş məqa-lənin nisbətən geniş orijinalıdır. 2 nıxəli bu məqalənin 1-cisi 10 vərəq, 26.V.84 tarixli, 2-cisi 8 vərəq, 28.V.84 tarixlidir.

6. Диван Хидает» adlı yazı Çester Betti kitabxanasının ingilisdilli Түрк əlyazmaları və miniatürləri» kataloqunda prof. V.Minorskinin verdiyi Hidayət Divanı» təsvirinin Seno-sarenko soyadlı şəxs tərəfindən ruscaya tərcüməsi olub, 2 nıxədir.

7. Афсахадин Хидает и его рукописи» adlanan, həm başlıq, həm də orfoqrafik baxımdan bir qədər fərqli yazı, əox gıman ki, yuxarıda gıstərdiyimiz birinci tezis xarakterli məqa-lənin rusca xılasəsidir.

Ə.Məmmədovun əpa hazırladığı Hidayət Divanı»ının alimin nıxətti ilə əlyazması (mıqəddimə ilə) və makina yazısı-nın (mıqəddiməsiz) bir nıxəsi Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində mıhafizə olunmaqdadır (56; 57) (haqqında bəhs əılacaqdır).

Ə.Məmmədov bınyıkı əətinliklər hesabına əldə etdiyi əl-yazma nıxələrinin fotosurətləri əsasında Hidayət Divanı»ının transfoneliterasiyası və nəşrə hazırlanması işini bitirdi. Təəssıf ki, nımr vəfa qılmadığından əbidəni layiqincə araşdırmaq və nəşrini gırmək ona mıyössər olmadı.

4. Hidayət adına və irsinə yer ayırmış çağdaş ədəbi-bə-dii, elmi-nəzəri nəşrlər, dərgilər, müntəxabatlar və s.:

Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 6 noyabr 1981-ci il sayında tıkołoq, professor Fərhad Zeynalovun tırk alimi prof. Əbdıllıqadir Qaraxanın Əski Түрк ədəbiyyatı incələmələri» əsərinin elmi dəyərləndirməsinə həsr etdiyi Ədəbiyyatımızın maraqlı bir səhifəsi» sərlıvhəli məqaləsi Azərbaycanda elmi-ədəbi mıhitin diqqətini bu əbidəyə yınəldə bilmişdir (123).

Alimin uzun illər səmərəli zəhmətinin ərsəyə gətirdiyi monoqrafiyasındakı «Tədqiq olunmamış əsərlər» fəslinə toxunan müəllif, XV əsrdə türkcədə yazıb-yaratmış sənətkarların bəyən hissəsinin diqqətdən kənarda qalaraq, geniş oxucu külləsinə çatdırılmamasına təəssüflənir, bu yəzilliyin onsuz da sayca az abidələrinin yazılmasını «yəndəndüşmə tapıntı» kimi ümumi türk mədəni zəvqini gənəltiricisi sayır. Adı xatırlanan fəslin Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin kimliyini, habelə irsini işıqlandıran əhatəli bəyənində şairin «Divan»ından səmələr də yer almışdır. XV əsr oğuz türkcəsində yaranmış bu nadir nümunənin Qaraxan tərəfindən aşkarlanan əlyazma nüsxələrinə müqayisəli nəzər yetirən və türk aliminin elmi nəticələrindən bəhrələnən F.Zeynalov bir türkoloq tək «Divani-Hidayət» haqqında məxsusi qənaətlərə gəlmişdir. Belə ki, alimə gənə şair müəyyən bir müddət İranda yaşamış, XV əsrin əvvəllərində doğulmuş, əsrin ortalarında gənəkli şair kimi şöhrət tapmışdır». Əlbəttə, F.Zeynalovun mülahizələrində, davamlı tədqiqata sənəkmədiyindən, yanlış məqamlar da yox deyildir. Məsələn, o, Hidayətin Xorasanda anadan olması və 1498-ci ildə nılməsi fikrində şərhətsiz israrlıdır ki, bizcə, əsaslandığı mənbənin oyatdığı təəssüfatla əlaqədardır. Əvvəla, əmiri-əzəm vəzifəsindən yana ayrı-ayrı ərazilərdə qərar tutmuş şairin müxtəlif məzmunlu misralarında Xorasan, eləcə də Nəcəf, Təbriz, Bağdad, İraq, Misir, Rum və başqa yer adları anılır, lakin bu, Hidayətin doğum məkanının təyinatına əsaslı əlaqlama gətirmir. Digər tərəfdən, «Divan»da onun (Hidayətin A.P.) 1498-ci ildə nılməsi haqqında qeyd də vardır», - deyən türkoloq Bodlean nüsxəsinin kətəbəsini nəzərdə tuturdusa, bir qədər yanlışdır. Kətəbədə 1498-ci il, müəllifin vəfatını deyil, əlyazmanın kənənə tarixini gənətirir. Ə.Qaraxan da eyni qənaətdədir: «Bu nüshanın kopyası **tamamlandıqında**, yəni cəmazi-yelevvel 903 (Aralık 1497 sonu, vəya 1498 başı) tarixindən **öncə** yazar vəfat etmiş bulunmaktadır». Ümumiyyətlə, türkoloqun

gətirdiyi hər iki faktı (doğum məkanı və ۱۸۸۱ tarixi) ortaya qoysaq, həqiqət budursa, gəncliyi XV əsrin ortalarına təsadüf edən müfəkkir Əlişir Nəvainin yalnız Teymurilər dövründə deyil, Xorasan və İran hökudlarının da 400-dən artıq ədibini 8 mərhələdə cəmləyən məşhur (!) «Məcalisün-nəfais» (1491) təzkirəsində, ۱۸۸۱ sənətkarlıqda müasiri (!) Nəvaiyə bənzədən cəsarətli şair Əfsəhəddin Hidayətullah bəy unudulmamalı idi! (245). Yazısının sonunda F.Zeynalov sənəddən monoqrafiyanın türk xalqları ədəbiyyatının orta əsrlər dövründə tədqiqi sahəsindəki elmi təkan rolunu yüksək dəyərləndirmişdir.

İrfan məzmunlu ədəbi nüsxələrimizi sistemli şəkildə oxuculara çatdıran Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası» müntəxəbat xarakterli olub, Hidayət irsini də diqqət dairəsinə almışdır. Tanınmış alim Cahangir Qəhrəmanovun redaktorluğu altında işıq çığırılmış bu kitabda şair bioqrafiyasından məlum faktlar və «Divan»ından seçmə 47 qəzəl, 2 müstəzad, 1 müxəmməs ilə təmsil edilmişdir. Şeyrlərdəki redaktə xətlərinin yaratdığı yanlışlığa təhriflərini istisna saysaq, təqdimat məqbul və yaxud yetərlidir (21, 266-286). Müşahidə və qənaətlər göstərir ki, sənəddən müntəxabatın tərtibatı tanınmış alim Cahangir Qəhrəmanovun nəzarəti, iştirakı ilə dəfələrlə təkmilləşmə mərhələlərindən keçmişdir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində, C.Qəhrəmanovun şəxsi fondunda bir çox materiallar həmin mərhələlərin geniş təsvirini yaratmaqdadır. Belə ki, müntəxabatın nəşrə hazır makina nüsxəsi, başqa sənəd əsli, Elmi arxivdə C.Qəhrəmanovun şəxsi fondunda 3 saylı qovluqda saxlanılmaqdadır. Burada Hidayət haqqında verilən məlumat nəşr variantından cəzi fərqlərlə seçilir: ədibin şeyrlərində Əlişir Nəvaini anması, sənətkarın beytləri nəşrdə ixtisara məruz qalmışdır, səhifə sayı 434-486, əllə sayıldıqda isə 52-103 arasındadır. Elə həmin şəxsi fondada «Maraqlı abidələr» adlı digər qovluq bir neçə dəf-

tərxana kitablarından ibarətdir. Bunlardan 2 sayılı, 70 vərəqlisi yuxarıda şəhət əldəgimiz məntəxabatda yer almış məlliflərin tərcməyi-hallarını, həminin ayrı-ayrı ədəbiyyatlardan, əski qaynaqlardan səmə qeydləri əhatələyir. Hidayət sərləvhəli yazı məntəxabatın əslindən fərqli, natamam olub, əp variantı ilə tam şt-ştə düşür. Həmin vərəqin sonunda səh. 266 qeydinin məntəxabatdakı səhifə sayına uyğunluğu materialın məhz bəhs əldəgimiz nəşr ғын hazırlandığını, eləcə də, bir qədər aşağıda haqqında danışacağımız 116a / 87 şifrlı «XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şairlərinin şeirləri» adlı qovluğa əlavə olduğunu təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində Hidayət irsini məvzu dairəsinə salan materiallarla rastlaşmışıq. Bunlar nəşri nəzərdə tutulmuş qaynaqlardır. Məsələn, şifr 116a/87-də saxlanılan «XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şairlərinin şeirləri» adlı qovluq, ilk səhifəsi sərləvhədən fərqli şəkildə «XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri» başlıqlı olub redaktoru Şaməddin Xəlilov tərəfindən əpa layiqli material kimi təsdiqlənmişdir (252). Həsənoğlu, Qazı Bəhanəddin, Yusif Məddah, Marağalı Əvhədi, Cahanşah Həqiqi, Hidayət, Şeyx İbrahim Gəşəni və Kişvəri tək ədiblərin yaradıcılıqlarından nümünələr cəmlənmiş qovluğun 40 səhifəsi Hidayətin 37 qəzəl, 2 məstəzad, 1 məxməsinə əhatələyir.

Başlanır: Dün görsədüb biləklərin ol şuxi-dilruba...

Bitir: Bu evdə necə ki, oldum, əsiri-möhnət idim... mətləli şeirlərlə.

Digər belə qovluq Əlyazmalar İnstitutunun tərtiblədiyi «XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı» sərləvhəli materialın makina əpı olub, həcmi 490 vərəqdır, İnstitutun Elmi arxivində 289 şifri altında saxlanılmaqdadır (253). Burada sərləvhəsinə məyafiq şəkildə gntərilən dıvrın Qasım Ənvar, Bədr Şirvani, Əsrəf Marağayi, Şəms, Cahanşah Həqiqi, Kişvəri, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Həqiri Təbrizi, Fəzuli kimi şz ustala-

rının həyatı və yaradıcılığı, habelə XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı (dövrün siyasi-iqtisadi və mədəni həyatı), Bağdadda yaşayan Azərbaycan şairləri, ədəbi əlaqələr, XV-XVI əsrlərdə ədəbi-estetik fikir əhatələnmişdir. Müvzular müxtəlif müəlliflər tərəfindən (Ç.Sadıqoğlu, Ə.Rəhimov, T.Məhərrəmov, V.Feyzullayeva, M.Quluzadə, Ə.Məmmədov, A.Musayeva və başqaları) işlənilmişdir. Demək olar ki, bütün vərəqlərində əl yazısı ilə qeydlər edilmiş qovluq kitab şəklində tikilmiş, müvzular sistemsiz formada sıralanmışdır. «XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı» bələsi əlaqədar dövrün siyasi-iqtisadi və mədəni həyatına ümumi baxışı və ayrıca başlıqda ədəbi mühtiti, onun yaradıcı simalarını əhatələmişdir. Həmin başlıq altında Əfsəhəddin Hidayət sərləvhəli 5 vərəqlik yazı da vardır ki, n dövrünə gərə Azərbaycanda bu sahədə, fikrimizcə, ən sanballı, məzmunlu məqalə sayıla bilər. Burada şairin şəxsiyyəti haqqında məlum faktlar Divan»ından gətirilən nümunələrlə əsaslandırılmış, əlyazma nüsxələrinə bəsit şəkildə toxunulmuş, daha çox şeirlərinin ideya və məzmununa, sənətkarlığına diqqət yetirilmişdir. Yazı ilə tanışlıqdan sonra deyə bilərik ki, qələmə alındığı vaxtda araşdırmalar, İrlandiya-Dublin nüsxəsi istisna olunarsa, abidənin əlyazma nüsxələri hələ bütünlüklə ələ alınmadığı üni Ə.Qaraxanın Əski Türk ədəbiyyatı incələmələri» kitabındakı müvafiq məlumatlara əsasən davam etdirilmişdir.

Tərtibatı və n sənə filol. e.n. Məmməd Nuru oğluna məxsus Azərbaycan qəzəlləri» kitabının iki səhifəsi Əfsəhəddin Hidayət irsinin tanıtılmasına ayrılmışdır. Şairin cümləlik tərcümeyi-halı isə qısrılıdır: M.Nuru oğlu Hidayətin XV əsrin sonlarına qədər Təbrizdə yaşaməsi, ağqoyunluların sarayına yaxın olmasını yazmışsa da, fikrimizcə, bu natamam bilgi, əlaqədar sahədəki mənbənin oyatdığı ümumi təəssürlərdir. Topluda Divani-Hidayət»dən kə canı-kə mehrin ilə valeh şeydə...»; kə ki, geydin, ey xəti-reyhan, qəbayi-susə

ni...» başlıqlı iki qəzəl də əksini tapmışdır (23, 63-64).

Müşahidələrimizə əsasən, ağdaş dövrə klassik irsin yeni tapıntılarına münasibətdə fərqli baxışları ilə səvilən araşdırıcılar yaddaqalan elmi tədqiqatlarında Hidayəti XV əsrin ədəbi prosesinin mərkəzi simaları sırasında gəstərməyə ciddi və əsaslı şəkildə meyillidirlər. Bu baxımdan, prof. Yavuz Akpınar və Azadə Musayevanın fəaliyyəti diqqəti əkir.

Yavuz bəy «Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları» əsərində XV-XVI yüzilliklərin bəylik inkişafa təkan olan ədəbi həyatında iki türkman sülaləsinin ilkənin maddi və mənəvi dirəlişindəki rolundan, ana dilinə verdikləri əhəmiyyətin səmərəsindən danışarkən, dövrünə şairlərini bir-bir sadalamış, Kışverinin və Hidayetin Azeri şiirinin olgunlaşmasında, Fuzuliyə bir zəmin hazırlamada önəmli rol oynadıkları məhəkkaktır» - inadlı ilə ağqoyunluların himayəsi altında yaşamış bu sənə ustadlarını zamanına görə digərlərindən fərqləndirmişdir (127, 25). Türk alimi Yavuz Akpınarın Hidayət irsinin azərbaycanlı araşdırıcısı Əzizəğa Məmmədovla sıx dostluq əlaqələri, yazışmaları, şübhəsiz ki, onun ədiblə bağlı bilgilərinin obyektiv yəndə zənginləşməsinə şərait yaratmışdır.

Ümumtürk ədəbiyyatının bəlli səbəblər ucbatından illər uzununu kəngdə qalmış problemlərini, qarışıqlarını indiyədək bilmədiyimiz yaradıcıların əlyazmalarını» (A.Musayeva) ciddi zəhmət və ziyalı cəsarəti tələb edən araşdırma obyektinə əkməyə daim meyli prof. Azadə Musayeva «Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış problemləri» monoqrafiyasında XV-XVI əsrin mədəni məhitinin istiqamətləri, çoxşaxəli prosesləri, xüsusilə, əlyazma sənətinin cəllilikləri haqqında danışarkən, müvafiq məqamlarda türkdilli poeziyanın İmadəddin Nəsimi, Marağalı Əvhədi, Əssar Təbrizi, Qasım Ənvar, Dədə Ömər Rövşəni, Gülşəni Bərdəi, Əşrəf Marağayi kimi nümayəndələri ilə eyni sırada Əfsəhəddin Hidayət adını da əkmış, şairin əlyazma irsi, «Divan»ının

nəşxələri, məziyyətləri, miniatürləri, tədqiq tarixi barədə ədəbiyyatı vermişdir (93, 26, 28, 17, 18). Həmin əsnə alimin klassik irslə bağlı məmadi yayımlanan elmi məqalələrində də unudulmamışdır. Məsələn, əlyazmaşünaslıqda atribusiya təteze problemi və onun həlli yollarını şərh edən məqaləsində, A.Musayeva əsərin atribusiyasında yazarın dilinin əhəmiyyətli rolunu əsas gətirərək, «həli məllifin millətini, dialekt əlamətləri olan yerini təharalı olmasını, onun ictimai mənşəyini, sənətini gəstərə bilər», fikrini təsdiqləmək üçün Əfsəhəddin Hidayət və Qazı Bəhanəddin divanlarını gənək gətirəndə, hər iki ədibin hərbi kimi fəaliyyətini və milli mənşə ortaqlığını nəzərdə tutmuşdur (95, 12-15).

Klassik və əgdaş mədəni irsin gənənilməsinə həsr edilmiş ayrı-ayrı namizədlilik dissertasiyalarında da Hidayət yaradıcılığı haqqında fikirlərə rast gəlirik. Bu sırada, Məmmədova Pərvanə Hacı qızının «Vərlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri» məruzusunda namizədlilik dissertasiyası diqqətəlayiq nəmunədir. İşin bizim üçün maraqlı tərəfi, cənubda ciddi, sanballı dərgi kimi «Vərlıq»ın səhifələrində yer alan, Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı gənəklərinin sistemli təqdimatı və onların vahid, məmumtərk mədəni-mənəvi irsinin təbliğindəki rolunun əksi səviyyəsinə məllifin nəzarətini izləməkdir. P.Məmmədova məyafiq yarımfəsildə tərkiyəli alimlərdən Faruq Sumer və Zeynəb Qorxmazın Azərbaycanla bağlı tədqiqatlarının ədəbi aləm üçün əhəmiyyətindən danışarkən, prof. Z.Qorxmazın yuxarıda anılan Əmir Hidayətullah və onun Divanı» məqaləsi zərində dayanmış, XV əsrdə cənub-şərqi Anadoluda və Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbrizdə yaşamış Hidayətullah bəyin şəxsiyyəti, Avropa və Asiya kitabxanalarından tapılmış əlyazma nəşxələri barədə tərki aliminin dəqiq, əhatəli, dolğun elmi məlhizələrini olduğu kimi diqqətə çatdırmışdır (86, 80).

UNESCO-nun xoşməramlı səfiri, tanınmış ziyalımız Mehriban Əliyevanın redaktorluğu altında oxşaxəli milli mədəniyyətimizin Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təbliğinə əalışan Azərbaycan İRS» jurnalı bəti nəmrələrində klassik, xəsusən

orta çağ mədəni varlığımızın inkişaf mərhələlərini işıqlandırmaqdadır. Burada Çingiz Qazanın Şərq miniatür məktəblərindən bəhs alan «Портреты выдающихся азербайджанцев средневековья» məqaləsində Ağqoyunlu padşahlarının portretlərinin qorunduğu miniatür əlyazmalar sadalanarkən, Xəlil Mirzənin «Divani-Hidayət»in Dublin nüsxəsindəki rəsmləri anılsa da, sənəddən əlyazmanı əldə etmədiyindən müəllif miniatürləri təqdim edə bilməmişdir (205, 19-22).

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər Əfsəhəddin Hidayət «Divanı»nın XV əsr türk ədəbiyyatında tədqiqata layiq bir nümunə olduğunu təsdiqləyir, ədəbi şəxsiyyətinin, irsinin əlyazmalarının sistemli və əhatəli təcrübəsinin, o cümlədən, nəşri zərurətini ortaya çıxarır.

1.2. Hidayətin dövrü, həyatı və ədəbi irsi

1.2.1. Dövrü:

Əfsəhəddin Hidayətin yaşayıb-yaratdığı dövr bütövlüklə türk dünyası üçün mühtəşəm tarixi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Canlı, hərəkətli, fəqət qarışıq, qərarlı və gərgin bu dövrdə türk dili və mədəniyyətinin hakim kəsildiyi, qismən monqolca və farscanın da danışıldığı geniş bölgələrdə Orta Asiya, xüsusilə, Xorasan, Məvənnəhr, Xarəzm, qırmızı torpaqları, Azərbaycan və Anadoluda bəzi qədim dövlətlər zəifləyərək tarix səhnəsindən getmiş, nisbətən daha mühtəşəm və türkəsilli dövlətlər qurulmuşdur» (160, 183, 268).

XV əsrdə türk xalqlarının payına düşən tarixi nailiyyətləri, ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi inkişaf səviyyəsini təcrübə etmək üçün türk, ərəb, fars dillərində gərgin və gəlib çatmış mənbə və ədəbiyyatlar, rus, Avropa səyyahlarının əsərləri, həmçinin bu dövrlə əlaqədar çağdaş tədqiqatlar, monoqrafiyalar əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Bu yarım-fəsildə əsas məqsədimiz Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin dünyagörüşünü formalaşdıran, şairin yaşayış tərzinə əvvələn hərbi-siyasi, mədəni mühtə-

tin aparıcı, əlamətdar məqamlarını nisbətən təfəsilatı ilə işıqlandırmaq, ən başlıcası, bütönlüyü bu tarixi mənzərədə şairi məhz dənizlə yetirməsi kimi gəstərməyə və dərk etməyə əlverişli maqdan ibarətdir.

Əfsəhəddin Hidayətin həyat və yaradıcılığı daha çox cənub-şərqi Anadolu və Azərbaycanla bağlı olduğu qeyd edilməlidir ki, Teymurun vəfatı kimi (1405) məhsul hadisə ilə yadda qalan XV yüzilliyin ilk on ilinin tarixi mənzərəsi Azərbaycanın cənub torpaqlarında, xüsusilə də, İslamın qəbəsi» sayılan Təbriz və bu ətrafda tərdilən amansız viran və edamlar, mənəvi zəlməni ərşə dayanması və s. ilə ölkənin şimalında yaşananları təkrarlamaqda idi. Daxili hərcmərcliyin, ictimai-siyasi qarşılığın həcmində bir tarixi şəraitdə Anadolu da kəfəri həyat şərn oğuz mənşəli Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa birləşmələrinin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almaq cəhdləri uğurla nəticələndi. «Türkman» adlanan eyni etnik qrupa mənsub hər iki tayfa birləşməsi monqol işğalı dövründə (XII əsrdən etibarən) Azərbaycan və İrandan qərbə doğru köç edərək, kiçik Asiya (Anadolu), İraq və Suriyada məskunlaşmışdılar (17,79, 534). Türk tarixçisi Faruq Səmərin söylədiyi kimi, bu iki boy siyasi fəaliyyətə keçməkdə Türkiyənin mərkəz və qərbindəki qardaşlarından xeyli geciksələr də, qısa bir zaman ərzində Anadolunu və ona həmsərhəd əraziləri İslamın nuru, türk ruhunu» ilə yoğuraraq (Ə.Qaraxan) bütöklü siyasi nailiyyətləri sayəsində onların əxunu geridə qoymuşdular (175). Hər halda təsəvvüf he də ədətin deyil ki, türkmanlaşan Anadolu nə adla tanınsaydı belə, bundan sonra qərb səyahətnamələrində türkmanlar ölkəsi», İslam qaynaqlarında türkmanlıya», bütövlü bir yüzillik (XV) isə türkman əsri» deyərək adlandırılmağa başlayacaqdı (171, 493). Beləliklə də, Teymur dövlətinin zəifləməsi bir tərəfdən Anadolu da olan türkman bəyləklərinin Osmanlı dövlətinə yenidən ilhaq edilməsi, başqa tərəfdən isə, Qaraqoyunluların simasında türkmanların bütöklü

siyasətə gəlməsi ilə müşaiyətlər olunur» (36, 136-144).

Əsasən, Ərzincan və Sivasda məkan tutmuş Qaraqoyunlular sərhədlərini genişləndirərək Təbrizi hakimiyyətin paytaxt şəhərinə çevirdilər. Yadelli işğalçıların basqın və talanlarından cana doymuş yerli əhali onları ilə eyni təcrübəyə məxsus (oğuz) türkmən hakimiyyətini döğməliqlə qarşıladılar, hakimlərini isə «babanın sülalənin nəmayəndəsi kimi deyil, yerli Azərbaycan hökmdarları kimi qiymətləndirdilər (17, 81). Qara Yusifin, İsgəndərin, Cahanşahın rəhbərliyi altında 58 il müharizə aparan Qaraqoyunlu dövləti Anadolunun şərq vilayətləri, Kürdən cənubda yerləşən Azərbaycan, İraqın iki hissəsi, Fars, Kirman, Ermənistan ərazilərini özündə birləşdirə bildi (17, 81).

Vaxtilə Anadolunun cənub şərq oymaqlarında qaraqoyunlularla qonşuluqda Diyarbəkirdə məskunlaşmış Ağqoyunlu tayfa ittifaqı da siyasi səhnədə fəaliyyətini mühkəmləndirməklə 1453-cü ildən başlayaraq, bəylikdə hakimiyyətə gələn Uzun Həsənin uğurlu hərbi cəhdləri nəticəsində Ermənistan və Gürcüstanın Qaraqoyunlu dövlətinə tabe olan şərq hissəsini ələ keçirib Bağdada qədər geniş ərazini öz nəfuzu dairəsinə saldı, nəhayət, 1468-ci ildə müvcud hakimiyyət tamamilə devrilməklə Təbriz şəhəri yeni dövlətin paytaxtı elan edildi. XV yüzilliyin 70-ci illərinin sonlarına yaxın «Sultani-adil» Uzun Həsənin qurduğu Şərqin bu nəhəng imperatorluğu cənub-qərbdə Misir məmləkəti, qərbdə Osmanlılar, şimalda Qızıl Ordalıları, şərqdə isə Teymurilər ilə həmsərhəd olub, Azərbaycan və Ermənistanın cənub vilayətləri, Qərbi İran, Kürdistan, İraqı-əcm, İraqı-ərəb, Diyarbəkir, Luristan, Fars və Kirman kimi böyük bir sahəni əhatələyirdi. Təəssüf ki, əsrlər boyu əcdadlarından əxz etdikləri nəsilbənəsil gələn maddi və mənəvi zənginliklərinə, ruhi təqəlli kamilliklərinə baxmayaraq, ardı-arası kəsilməyən daxili və xarici savaşlar nəticəsində yek-sək elmi-mədəni tərəqqi səviyyəsini qoruyub yazılı şəkildə saxlamağa macal tapmayan eyni təcrübəli Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu

türkman qövmləri öz aralarında da birliyə müvəffəq olmamış, illər uzununu bir-birlərinin qanını tıkmış, həmdən digər xalqlar, qonşu məmləkətlərlə müqayisədə mərkəzləşmiş dövlət idarəçiliyi, daxili nizam-intizam yarada bilməmişlər.

Kəndlilərlə yanaşı sənət və ticarət adamlarını da cana gətirmiş səngimək bilməyən feodal araxışmaları, soyurqal sahiblərinin özbaşınalığı və azgınlığı, çoxlu gənc və xərc tələb edən xarici müharibələr, uluslararası rəqabətlər, xüsusilə osmanlılara qarşı Otluqbelidəki məğlubiyyət Ağqoyunlu dövlətini siyasi tənəzzülə yuvarlatdı. 1478-ci ilin yanvarında Uzun Həsənin İsmayıl onun bəti Türkiyənin hakimi olmaq kimi xeyirxah missiyasını yarımçıq qoymaqla bərabər, taxt uğrunda qovğalara rəvac verdi. Uzun Həsənin hakimiyyətə gəlməyə hazır olan oğlanları arasında Xəlil və Yaqub fasilələrlə dövləti idarə etməklə, Ağqoyunlu imperatorluğunun siyasi-iqtisadi və mədəni əzəmətini bir müddət qoruyub saxladılar. Həkimranlığı 12 il sürən Sultan Yaqubun (1478-1490) İsmayıldan sonra eyni nəslin padşahlıq iddiasına düşən 8 nəfər şahzadəsinin 10 il ərzində ardıcıl şəkildə Ağqoyunlu taxtına yiyələnməsinə baxmayaraq, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, feodal parakəndəliyin artması dövlətin Azərbaycan və Ermənistanın bir sıra vilayətləri, İraq və Fars əraziləri daxil olmaqla ikiye parçalanması, nəhayət, Səfəvilər sülaləsinin mühkəmlənərək şir-qızılbaş hərəkatını gizli ideoloji fəaliyyətdən aşkar siyasi müstəviyə gətirmələri, varisi olduqları xanədanı süquta yetirib, onun sərhədləri daxilində Səfəvi-qızılbaş dövlətini yaratmaları ilə nəticələndi. Beləliklə, XV yüzilliyin son on ili əsrin başlanğıcından siyasi-hərbi müdaxilələr baxımından heç nə ilə fərqlənməsə də, gələn yeni əsr Azərbaycanın bütövlükdə təminatı və əski yenilikçi ruhun cəmiyyətin bütövlükdə sahələrində davamı baxımından daha cəzbedici gərkdir.

Cənub-şərqi Anadolu və Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti, təbii sərvətləri, əhalinin etnik tərkibi, ictimai-iqtisadi müna-

sibətlər, siyasi quruluş və maddi-mədəniyyət abidələri haqqında tarixi və səyyahların verdiyi qiymətli məlumatlara görə, monqol əsarətinin sarsıntı, dağıntı və qırğınlarına baxmayaraq, sənəddən ərazilər Şərqi Ən Məhəm iqtisadi-mədəni mərkəzlərindən olmaq münvqeyini XV yüzillikdə də əldən verməmiş, bir sənə, X-XII yüzillərində yəksəlişi bu sənəddə də sənə bənki potensiyasını itirməmişdi» (16, 333). Anadoluda Konya, Sivas, Tokat, Amasya, Ərzurum, Diyarbəkir, Azərbaycanda isə Şamaxıdan sonra Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Ərdəbil bu dövrdə ən iri sənət və ticarət mərkəzləri kimi Avropa şəhərləri ilə yarışa biləcək səviyyədə sənətlə inkişafda idi. Xəsusilə, Həlakələr dövründən (1294) XVI əsrin ortalarına qədər paytaxt şəhər olan Təbriz Ağqoyunlu dövlətinin təşəkkilindən sonra Yaxın Şərqi Ən məşhur sənət mərkəzinə çevrilmişdi. Həm bənki fateh, həm də bənki təşkilatçı olan Uzun Həsən əsrlərdən bəri siyasi-hərbi təzyiqlərə, bədii sınaqlara sinə gərmiş bu şəhərin Sahibabad, yaxud bu gün Sahibgim deyilən məhəlləsində (171, 500) mənhtəşəm bir Saray kompleksi tikdirmiş, alim və şairləri başına toplamışdı. Ümumiyyətlə, Ağqoyunlu zamanında Anadolu, İran və İraqda bir çox memarlıq abidələri məscid, mədrəsə, karvansara, dövlətxana, türbə və saraylar tikdirilmişsə də, onların çoxu gənci kimi qorunmamışdır. Sonralar Səfəvi şahları İsmayıl və Təhmasib tərəfindən zənginləşdirilən məşhur Təbriz Saray kitabxanası da məhz Ağqoyunlu Uzun Həsənin nailiyyətlərindəndir. Tədqiqatlara əsasən, saray kitabxanasında 50-dən çox bilik adamı, həmçinin kitabxana nəzdində yaradılmış emalatxanada ən kamil kalliqraflar, rəssamlar, cildçilər, miniatür ustaları və b. çalışırdı. Təsəffü deyil ki, XV əsrin II yarısında məhz bu emalatxanada hazırlanmış çoxsaylı əlyazma kitabları dekorativ tərtibat, habelə kəfənlə əlyazmalarına əkilən əlvan miniatür baxımından Təbriz incəsənət məktəbinin ən nəfis nüsxələri olub dünya mədəniyyətində əhəmiyyətli yer tutmaqdadır.

Belə çünəklərdən biri isə Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının hazırda İrlandiyada Çester-Betti kitabxanasında saxlanılan əlyazmasına əkilmiş dörd müxtəlif məzmunlu miniatür rəsmlərdir. İki əsrlik bədii təcrübəyə sənəkənən Təbriz miniatürçisi bu yığillikdə yaradılmış təsviri sənət əsərləri elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq türkman slubu»na məxsus nümunələr kimi təqdim edilir (205; 14, 148) Ağqoyunlu dövründə ustad rəssamları arasında Yaqub padşahın yaxın dostu, «Divan» təxəllüsü Şeyxinin, Dərviş Məhəmmədin, Mirəli Təbrizinin, Mirabdulla Təbrizinin, Cəfər Təbrizinin, Əzhər Təbrizinin, Əbdürrəhim əl-Yaqubinin adlarını əkmək olar. Əlbəttə ki, kitaba, xəttatlığa yaranan marağı, zərurəti doğuran elmin inkişafı idi. Uzun Həsənin dövrü ilə sarayda cəmlənmiş elm adamlarına gəlincə, onların başında məşhur riyaziyyatçı və astronom Əli Quşçu, filosof və tarixçi Cəlaləddin Dəvvani, Müvlanə Əbubəkr Tehrani, İdris Bidlisi, sonralar Yaqub xana xidmət göstərmiş Fəzlullah Ruzbehan Xunci kimi əsərlərini həm fars, həm də türkə yazan dövrün müfəkkir şəxsiyyətləri dururdu. Səzə yox ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkman dövlətlərində danışq dili şərqə oğuz və ya türkman ləhcəsi, yəni Azərbaycan türkcəsi idi. Teymurilər dövründə şərq və qərb türkləri ilə təmaslar mədəniyyətin ayrılmaz parçası sayılan elm və sənət sahəsində faydalı nəticələr vermişdi: uyğur dili və mədəniyyətinin hələ də qorunması, həmçinin ərəb yazılı türk ədəbiyyatının inkişafı Teymuri hökumranlığının hər iki türkman dövlətində yaşamaqda olan izləri idi. Azərbaycanın şimalında, xüsusən Şirvanda isə din və təriqət tərəfdarları mənəvi hakimiyyət qurmuş, tarix, coğrafiya, din, fəlsəfə və s.-yə aid maraqlı əsərlər yaradılmış, təzkirəlik ənənələri inkişaf etdirilmişdi.

XV yüzillik ədəbiyyatının inkişaf həddi isə bilavasitə məhz türk dilində yaradılan poetik irsin daha geniş vətə alması ilə şərtlənirdi. XV əsrin əvvəllərində türkdilli ədəbiyyatın Azərbaycan sahəsinə gəlincə Şirvan və Təbriz saraylarında fars dili-

nin hələ rəsmi dövlət dili olmasına baxmayaraq, ərəb və farsca-nı mükəmməl bilən qələm sahibləri ana dilində də yüksək sənət nümayiş etdirirdilər. Məsələn, Şirvan sarayında Bədr Şirvani, Katibi, Şah Qasım Ənvar, cənubda Cahanşah Həqiqi, Marağalı Əşrəf kimi sənə uştaaları əsrin ilk rübündə, əsasən, farsca yazıb-yaratmışlar. Lakin tarixi-ədəbi proseslərin gedişindəki aşkar səbəblər yazılı ənənələri artıq mövcud olan anadilli ədəbiyyatın inkişafına güclü təkan verdi. Əvvəla, XV yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatına qonşu olan həm cığatay, həm də Anadolu sahəsi Türkc ədəbiyyatında böyük irəliləyişlər vardı: Türkcstan, Herat, Mavənnəhr və Xorasanda cığatay ləhcəsi ilə Əmiri, Səkkaki, Əlişir Nəvai, Lutfi, Mirzə Heydər, Mirzə Gədayi, Yaxını, Ətəyi, Anadolunun müxtəlif bölgələri zərə Əhmədai Dai, Şeyxi, Qaramanlı Nizami, Kamal Ümmi, Süleyman Çələbi, Nəcati və b. kimi sənə uştaaları şöhrət tapmışdılar. Digər tərəfdən Azərbaycanda fars dilində yazan sənətkarlar himayə olunur və hökmdarın ana dilində yazdığını görə şairlər bu dildə yazmağa xüsusi cəhd göstərirdilər» (51, 119). Qazı Bəhranəddindən başlanmış bu faydalı himayəetmə ənənəsi Cahanşah Qaraqoyunlu, Yaqub xan Ağqoyunlu, Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən XV yüzillikdə davam etdirilirdi. Ümumiyyətlə, haqqında danışdığımız yüzilliyin ədəbiyyat aləminə geniş şərh verən akademik Bertels Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais» əsərinə istinad edərək yazır ki, şairliyin dəb halını aldığı, poeziyanın formal təlimə çevrildiyi bu əsrdə fars poeziyasının məzmun cəhətdən təqlidə qiyafəsi, mövzu kasadlığı xırda şairlər cərgəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Daha çox ümumi xarakter daşıyan ədəbiyyat maddi təminatlı feodal cəmiyyətinin kiçik bir dairəsinin malına çevrilmişdi. Hətta saraylarda çalışan xidmətəilər tənə sədr əzəmlər, əmirilər, mülələzzimilər və başqaları şeir, qəzəl yazmaqla məylənlirdilər» (194, 20). Əlbəttə, belə bir şəraitdə türkdilli ədəbiyyatın zəngin ədəbi ənənələr zərində yenidən baş qaldırması mühtəm tarixi hadisə

idi. Hətta Xorasanda Teymurilər sarayında belə fars və tacik dillərinin *تاجیکی* türkinin (burada qədim *تاجیکی* nəzərdə tutulur) şeir dili kimi artmaqda olan *نغز* sala bilməmişdi. Bir tərəfdən Anadolu və İranın qərb türkmanlarının vətəndə gətirdiyi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkman dövlətlərinin, o biri tərəfdən isə Osmanlı taxtına əyləşən Fateh Sultan Mehmedin ortaq siyasi baxışları, yəni *تاجیکی* ideyası», xüsusən ədəbiyyat, ümumən mədəniyyət sahəsində mənəvi birləşmənin ilkin bəhrələrini *تاجیکی* artırdı: belə ki, ədəbi-məfkurəvi qaynaqlarını Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, eləcə də Anadoluda din və təkkə şeirinin Məvlana, Yunus Əmrə, Sultan Vələd, divan və xalq şeirinin Həsənoğlu, Qazı Bəhrəzadə, Nəsimi kimi *تاجیکی* şəxsiyyətlərinin əsərlərindən alan Azərbaycan ədəbiyyatı bu dövrdə oğuz-türkman ləhcəli Türk ədəbiyyatının aparıcı simasına çevrilə bildi. Osmanlı Divan şeirinin XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yüksəlişinə bilavasitə Azərbaycan ədəbiyyatının da təkanverici təsirini unutmamaq olmaz. Bir sözlə, farsdilli İrani ədəbiyyatın ədəbi potensialını təkmiləşdirərək zəiflədiyi bir şəraitdə türkman sülalələri, daha sonra Səfəvilər oğuz ləhcəli Azərbaycan türk ədəbiyyatının hamisi kimi onu regionun ən gənc mədəniyyət güstəricisinə çevirə bildilər. Ruzbehən Xuncinin təbiriylə *تاجیکی* onların sarayları *تاجیکی* poeziyanın əsas beşiyi sayılırdı (221, 14). Ədəbiyyatımız Şərqi Anadoludan tutmuş Misir sərhədlərinə qədər geniş bir ərazidə divan, təsəvvüf və aşiq-saz olmaq *تاجیکی* istiqamətdə yaranmaqda və yayılmaqda idi.

XIII-XIV əsrlərin din, təriqət, təsəvvüf meyilləri, xüsusilə Məvlana Cəlaləddin Ruminin müxtəlif mənzurlarda söylədiyi və hikmətlər şəklində yayılmış fikirləri, onu bütünlükdə sistemli ilə *تاجیکی* sadə, xalq dillə tərənnüm edən Yunus Əmrənin kəlamları, eləcə də Nəiminin həfzlik təlimi, həm məzmun, həm də forma baxımından şeirə yenilik gətirən Nəsimi yaradı-

cılığı XV yüzil şairlərinin təfəkküründə dərin izlər buraxdığından hər şey istiqamətdə şeirin müvzu-motiv, poetik obrazlar, bir sənəd, ideya-bədii ortaqlığı genişlənmişdir. Bənzətmə və müqayisələrin yeniliyi, orijinallığı, təbiət, insan duyğularının təəssüratı insanın cismani və mənəvi zənginliklərinin təbiət gözəllikləri ilə müqayisəsi, paralel vəsfi, nəhayət bütövlük vəsflərin irfani yekunu, həlli XV əsr türk poeziyasının əsas məziyyətləri idi. Bu poetik vəsfləndirmədə məhz Nəsimi qələminin hərfiliyə məxsus poetik fiqurlarının, ümumən ədəbi ənənələrinin təsiri böyük və danılmazdır.

XV yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatında Divan şeirinin Həqiqi, Hidayət, Kişvəri, Həbib, təsəvvüf ədəbiyyatının Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni, aşiq-saz şeirinin Şah İsmayıl Xətai, Dirili Qurbani kimi nümayəndələri daha çox şöhrət qazanmışlar. Lakin ədəbiyyat tariximizin tədqiqatına ən az cəlb olunmuş bu kəsiyində yaradıcılığının bir qismi XV- XVI əsrə təsadüf edən Hamidi, Haşimi, Xəlili, Süruri, Bəsiri, Xəlifə, Məmədi, Əhməd Təbrizi, Xətai Təbrizi kimi sənətkarları da xüsusi istedad və ədəbi təhəzzübləri ilə tanınmışlar. Onların arasında ilk yeddisi XV-XVI əsrlərdə ictimai-siyasi səbəblər üzündən Türkiyəyə mühacirət etmiş qələm sahiblərindəndir. Hər şey istiqamət üzrə yaranan poeziya növləri məzmun, forma, dil, üslub və s. cəhətdən o qədər zərvi vəhdətdə, qarışıq inkişafda idi ki, adlarını sadaladığımız şairlər arasında ədəbi bəlgə aparmaq belə çox ağırdır. Məsələn, oğuz-türkman ləhcəsi ilə klassik şeir janrlarında xalqa məxsus məsəl və deyimləri bol-bol işlədərək dilə sadəlik, təbiilik gətirən, irfani baxışlarını da gəndəlik məişət hadisələri, həyatı əhvalatlar çərçivəsində məharətlə çatdıran Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan hər kəs onu asanlıqla həm divan, həm təsəvvüf, həm də aşiq-saz ədəbiyyatına şamil edə bilər. Təsəvvüf meyillərinin «ümşəldiği», xalqi keyfiyyətlərin gəndəndiyi XV əsrdə belə xüsusiyyətləri bir çox qələm sahibində tapmaq mümkündür.

Səzğədən yəzillikdə dil baxımından ədəbiyyata xüsusi, fərqli rəng qatan amillərdən biri də cığatay-qıpçaq dil nəsrlərinin daha çox Azərbaycan şairlərinin əsərlərində gənməsi idi. Monqol və Teymuri təzyiqləri nəticəsində XIII-XIV əsrlərdə Buxaraya, Səmərqəndə yığılan sənətkarlar XV-XVI əsrlərdə vətənə Təbrizdə mərkəzləşmiş mədəniyyət ocağına dönəndə şəhərdəki nitq normalarından azad gəlmirdilər» (51, 133). Vaxtilə Nəvai məclislərində bəy onun təqdirinə layiq olduqdan sonra vətənlərinə qayıdan şairlərdən Xəlqi, Allahi, Ziyayini qeyd edə bilərik» (19, 300). Həm adları əkilən şairlər, həm də Kişvəri və Xətai əsərlərində Nəvai dili və təsiri aşkar duyulur. Əfsəhəddin Hidayətin dilində cığatay elementləri azlıq təşkil etsə də, «Divan»ında

*Gər Hidayətnin Nəvayi kimi rəngin sözləri,
Necə kim, çoxdur vəli demək gərək bir-bir cəvab. (2, 8a)*

yaxud:

*Hidayət, bu bir şe'r ilən bənd qıldın
Xorasanü əhli-Səmərqənd ağzın. (2, 80a)*

kimi misraları cəsarətlə söləyən şair, nəvbəti fəsilərdə gərəcəyik ki, haqlı olaraq nə sənətkarlıq məharətinə görə Nəvai ilə müqayisədən əkinmir.

1.2.2. Həyatı və ədəbi irsi

Şərq aləminin qəlbən vurğunu və sədaqətli araşdırıcısı Y.E.Bertels yazır: «Hər hansı orta əsr müəllifinin bioqrafiyasını müəyyənləşdirmək istəyən tədqiqatçı, adətən, dörd qrup mənbə ilə işləyir: 1) təzkirələr; 2) gərəkli şeyxlərin məcmuələri; 3) xronikalar və ya salnamələr; 4) ədəbi əsərlər» (193, 88-89).

Bunlardan yalnız son ikisinin Hidayətin nıçı yolunun ardıcılı və aydın təsəvvüvü yaratmaq baxımından əlverişli olması artıq yuxarıdakı yarımfəsillərdən bəllidir: Cəlaləddin Dəvvanınin Ağqoyunlu dvlət təşkilatından bəhs əzan və Uzun Həsən ordusunun hərbi keşidini təsvir edən Ərznamə» əsəri, Uzun Həsəndən Sultan Yaquba qədərki hakimiyyət mddətində Ağqoyunlu türkman dvlətinin yaşadığı bıtı siyasi-hərbi, mədəni hadisələri aşıqlayan Ruzbehan Xuncinin Tərixialəmarayi-Amini» xronikası, nəhayət, hər iki mənbənin cavablandırma bilmədiyi məqamlarda, katiblərin insafını nəzərə almasaq, şairin miras qoyduğu Divan»ı etnik-siyasi, dini təfriqələrin itirdiyi maraqlı bir ədəbi ınvanı tanımaqda və tanıtmaqda yararlı rol oynamışdır.

Dəvvanınin Ərznamə»sində və Divan»ın əlyazmalarında ınvan» vərəqlərindəki qeydlərdə şairin əsl adı bıtıvşəkildə Əfsəhəddin Hidayətullah bəy (افصح الدين هداية الله بيك) kimi gntərilmişdir. Hidayət (هدايت) isə onun şeirlərdə işlətdiyi ədəbi təxəllüvü. Şairdən bəhs əzan orta əsr mənbələrində isə Əmir Hidayətullah, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah, Əmir Hidayətullah bəy, Hidayət bəy ınvanlarına da rast gəlirik. Fikrimizcə, ilk nıvbədə ədəbi şəxsiyyət olduğunu nəzərə alaraq, onun ədəbiyyat tarixindəki yeri Əfsəhəddin Hidayət ınvanı ilə təqdim edilməlidir. Hidayət» kəlməsi ərəbcədən tərcmədə ıığru yola ıağıрма», ııhbərlik», ııstiqamət gntərmə» və s. mənalərini bildirir. Dınyı mısalmanlarının mıqəddəs kitabı sayılan Qur'ani-Kərim»də hidayət peyğəmbərliyə, islama bərabər anlamda buyrulmuşdur: Allahın hidayəti (islam dini) doğru yoldur» (əl-Ənam, ayə 71)». O (Qur'an-A.P) iman gətirənlərə bir hidayət və mərhəmətdir» (əl-Əraf, ayə 52). Ayrı-ayrı surələrdə İshaqın, Yəqubun, Nuhun və onun nəslindən olan Davudun, Süleymanın, nəhayət, Məhəmmədin (s.ə.s) hidayətə, yəni peyğəmbərliyə qovuşdurulması ilə həmdıvrlərindən ıstı tutulmasından danışılır (əl-Ənam, ayə 84, 85, 86,

87). Adının mahiyyətini şəriyyətdəki təsəvvüfi məzmunla tamamlamağa alışan Əfsəhəddin Hidayət qəzəllərində eyni məna əlallıqlarına işarələr də vurmuşdur:

1. *Varmaq istər səri-kuyinə Hidayət könülüm...* (ب, 33b).
2. *Ey fələk, sən tək cahanda necə sərgərdan gəziüb,
Mən Hidayət kimi daim Xosrovu məğbun olum.* (ب, 61b)
3. *Yolında ölənlər qazanur ad, Hidayət,
Bu ad ilə noldı ki, bir ad eyləmədin heç?* (ت, 4b)
4. *Gər öldürür Hidayəti gəməzən, acəbləmə,
Munun tək iş durur ona Həqdən hidayəti.* (ت, 47a)

Orta əg ədəbiyyat tarixlərində, eləcə də qaynaqlarda XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Hidayət təxəllüsü şairlərə rast gəlinmişdir. Məsələn, Qafzadə Faizinin *Zəbdət-İ-əşar*ında, Katib Çələbinin *Şəşfüz-Zünun*unda, Mehmed Səyyəyanın *Sicilli-Osmani*» təzkirəsində (hətta burada Nəvayi təxəllüsü Hidayət Çələbidən şəhbət gedir-A.P) Hidayət bəy Nəvayi qeydilə tərkcə şeirlər yazan bir şairin varlığı, h.991/ m.1573-cü ildə gəstərilmişsə də, Bodlean kitabxanası nüsxəsinin kətəbəsində şairin vəfatının kəlmə tarixindən (1497/98) əvvələ təsadüf etməsi faktı hər cür mənbədə yer alan şəxsin Əfsəhəddin Hidayət olmadığını gəstərir. Xəyyampurun fars ədəbiyyatı qaynaqları və şüəra təzkirələri əsasında hazırladığı *Şərhəngi-Səxənvəran*» əsərində Xacə Hidayətullah ləqəbini daşıyan Hidayət Razi adlı XVI əsr şairi anılmış (236), fəqət yuxarıda gəzgedən cür mənbənin Əfsəhəddin Hidayətlə əlaqə yarada biləcək məlumat səviyyəsini tələməmişdir.

Əfsəhəddin Hidayətin həyatı və yaradıcı fəaliyyətinin orta əsr qaynaqlarına səpələnmiş hissələrini bir yerə cəm etmək cəhdi nə qədər gərdəşsə, o qədər də məmkünsə. Maraqlı bir fakt odur ki, Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin yalnız Səfəvi deyil, hətta nəqədərki yaxın dənvlərin də anadilli və farsdilli

sənətkarlarından bəhs *أحمد بن يحيى*-Sami» təzkirəsində *Əmir Hidayətullah* «*موصوف*»-nvanlı məlumatla (244) *Əzim Əzimzadə*nin «*موصوف*»-ndəki farsca bircə beytlik şeir parçasının məcəllifinamələrin Hidayəti arasında yaxınlıq duyulur, fərq təkcə *Əmir Hidayətullah* və *Hidayət* adlarındadır. Lakin yenə də hər iki faktı həqiqətdən uzaqlaşdıran məqamlar yox deyildir. Təzkirədə *درد*-də *سازم* «*Əzim*» *تأليف* *Əmir*» rəhbəri *Hidayətullah*-dan, onun təqva (mənimlik, dindarlıq və s.) və salehliyindən, hərdən şərəf meyl etməsindən danışılmış və farsca iki misrası *نظم*-ə gətirilmişdir. Prof. Minorskinin *Hidayətullah* bəyi ilahi vergili şair adlandırması fikri təzkirədə süzlənənələrlə tam *تأليف* düşür. *Əfsəhəddin Hidayətullah* bəyin «*Əmiri-əzəm*», «*Əmiri-kəbir*» olması isə *Dəvvaninin Ərznamə*»sindən məlumdur (234, 22). Elə isə, *Hidayətullah* bəyin bir neçə təxəllüsə şeirlər yazması, digər tərəfdən, həm də farsca şeirlərinin varlığı ortaya çıxır; şair orta əsrlərin əksər qələm sahibləri təkcə farsca şeirlərində «*Əzim*», anadilli şeirlərində isə «*Hidayət*» təxəllüsü işlədə bilirdi. Ağqoyunlular zamanında ana dili ilə yanaşı fars dili də işləkliyini saxlamaqda idi, Azərbaycan dili yalnız *Səfəvi Şah İsmayıl dən*-dən başlayaraq rəsmi dövlət dili kimi bəylik nüfuz qazanmışdır. «*موصوف*»-də məhz «*Hidayət*» adı altında farsca beytin verilməsi təxəllüs ətrafında yuxarıdakı məlahizəni sualə gəvirməkdədir. Bəlkə də, cəng məcəllifi əsaslandığı qaynaqlara görə, anadilli şeir təxəllüsü ilə farsca beyti təqdim edərkən şairin hər iki dildə yazıb-yaratmasını bildirmək istəmişdir. Bəs, gərəsən, XV əsr şairi *Əfsəhəddin Hidayət*in şeir xiridarlarının *şü*-lərini fəth etmiş anadilli *Divan*»-ının varlığını dən *علم* və sənət adamlarından məkəmməl təhsil görmüş XVI əsr şairi *Sam Mirzə* (1517-1576) necə unuda bilirdi? Hər hansı mənbə və ya məlumat qıtlığını düşünmək burada ağlabatan deyildir! Çünki *Hidayət*in anadilli *Divan*»-ının bir nüsxəsi də *Şah Təhmasib dən*-də *تأليف* *میرزا* əlyazmasıdır (235).

Şəxsiyyəti və ədəbi irsi ilə bağlı bilgi topladığımız Şərq əlyazma kataloqlarında, qaynaqlarda Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin doğum və anım tarixləri göstərilməmişdir. Lakin həm «Divan»-ında rastlaşdığımız faktlara, həm də XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisinə istinadən şairin doğum məkanının təyinatında ikivariantlı fikir yürütmək mümkündür: cənub-şərqi Anadolu və İran bəlgəsi. Türk tarixşünaslığından məlumdur ki, oğuzların Bayandur boyuna mənsub olan Ağqoyunluların bəylik hissəsi monqol Arqun xanın vaxtında Türkiyədən Şərqi Anadoluya axın etmiş, burada öncə bir oymaq, bəylik, sonralar isə nəhəng imperatorluq səviyyəsinə yüksəlmiş, məhz bu ərazidən başlayaraq, hərbi yürüşlərlə sərhədlərini genişləndirmişlər. Hidayətullah bəyin Uzun Həsən ordusunun hərbi keşidində artıq ad-san sahibi şücaətli qulluğu kimi iştirakı, şahzadə Xəlilə mehrdarlıq etdiyi dövrlərdə «Divan» bağlaması, ağıl və fərasətinə görə zəmanə əmirlərindən üstün şairlərində daha çox mey, təbiət təsvirlərinin, irfani məzmunun yer alması, məxsus olduğu ulusa və başçısına bağlılığı və s. gətir-gətirmiş bir gəncin yetkin, kamil əsərlərindən xəbər verməkdədir. Deməli, şairin doğumu hələ Uzun Həsən hakimiyyətindən də əvvəllərə Ağqoyunluların Anadolu hünərçiliyi dövrlərinə və bu ərazilərə təsadüfən ilk məhsuludur. Digər tərəfdən, «Divan»-ında adları əkilən yerlərin arasında İranın tarixən Ağqoyunlu dövləti əhatəsinə daxil olan ərazisi, onun ayrı-ayrı əyalət və şəhərləri tez-tez xatırlanır, hətta şairin sənəddən bəlgəyə xüsusi bağlantısı aşkarca duyulur. Məsələn:

1. Könüm həvəsi Məşhədü şahi-Nəcəf eylər,
Yalğuz nə könül, can dəxi əzm ol tərəf eylər, (ت, 14a)
2. Şahi-Nəcəf inayəti ilə Hidayətnin
Hər sözidir xəvarici kəsməkdə Zülfıqar. (ب, 31a)

Beytlərdən şairin Hz. Əliyə, mütəəddəs yerlərə daxilədən gələn meyli, istəyi gəzənəndir. Bu faktı prof. Minorski və Z.Qorxmaz da vurğulamışlar (232; 165). Həminin şeirlərdə mütəmadi şəkildə «Təxti-Təbriz», «sərkubi-Gilan», «Əmiri-İran», «Əmiri-Xorasan», Səhənd, Sərxab haqqında eyni şövqlə yazılmış misra və beytlərlə qarşılaşırıq. Əlavə olaraq, Hidayətin dilində ən çox cənub qrupu dialektinə məxsus elementlərin «təlabi» (labiallaşma və delabiallaşma) onu Anadolu deyil, məhz tarixən Azərbaycanın cənub vilayətlərinin birində doğulub boya-başa çatmış və gənəy, xüsusən də, Təbriz ədəbi mühitində formalaşmış qələm sahibi hesab etmək baxımından əsas yaradır. Fəqət bir qəbulmaz həqiqət də vardır ki, iki mühizədən hər hansının üzərində israrla dayanmaq yanlış və uğursuz addım olardı. Doğum və anım tarixlərinə gəlincə, konkret rəqəm sənədləmək müşküllə də, yuxarıdakı iki mühizədən çıxarılan ümumi qənaətlərə və Britaniya nüsxəsinin kətbəsinə «Dəvən» müəllifinin 1498-ci ilin noyabrından (cəmədi-əvvəl 903) öncə vəfat etməsinə vurulan işarəyə əsasən, Əfsəhəddin Hidayətin bəstəkarlığı XV əsr şairi olması şəkksizdir. Beləliklə, o XV əsrin ilk onilliyində doğulmuş, bir çox Ağqoyunlu sultanlarının hökumranlığı zamanında yaşayıb-yaratmış, 1496-98-ci illər arasında haqq dəniyasına qovuşmuşdur.

Əfsəhəddin Hidayətin ailəsi, qohumluğu çatdığı şəxslərdən yalnız qardaşı haqqında məlumat vardır. Dəvvaninin «Ərznamə»sində «Ərzin ikinci gənəni sifəti» bəlməsində Hidayətullah bəyin qardaşı İnayətullah bəydən, onun yaradıcılıqda Hidayətdən heç də geri qalmadığından danışılır. Dəvvani yazır ki, bu iki qardaş həm dəqiq elmlərin gəzəl bilicisi, həm də ləfəfətli danışiq qabiliyyətinə malik natiq idilər. Belə istedadlı, nitqi bəlağətli iki cavan kimisi hələ dəniyaya gəlməmişdir. Dəvvani «Əmiri-kəbir» rətbəli qardaşları «Ədibi-Ütarid», yəni klassik ədəbiyyatımızda qasid, xoşxəbər, müjdə gətirən qəv-və» məcazi mənalarında işlənən və Gənəşə ən yaxın ulduz

sayılan Merkuri adlandırmış, bununla da onların Ağqoyunlu sarayına, sultana bağlılıq səviyyəsini, burada qazandıqları şöhrəti qiymətləndirməyə çalışmışdır. «Ərznamə»dəki məlumatlara əsaslanaraq, Ağqoyunlu dövrü və Hidayətin ədəbi irsi ilə yaxından tanış olan prof. Minorski Çester Betti kitabxanasının «Türk əlyazmaları və miniatürləri» kataloqunda heyratəmiz marağını gizlədə bilməyərək Dəvvaninin bənzətməsinə «İlahi vergili şair» ifadəsini də əlavə etmişdir. Hidayət «Divan»ının əlyazmalarının əldə olunmasındakı müşkülə, təəssüf ki, şair qardaşı İnayətullah bəyin ədəbi mirasının yayınılması cəhdini, araşdırma işi atılan istənilən addımı da kəlləgədə qoymaqla qurtulmuşdur.

Əfsəhəddin Hidayətin harada və necə təhsil alması, nə vaxt və hansı şəraitdə yaradıcılığa başlaması, eləcə də, şüurən şəxsiyyəti, kimliyi, Ağqoyunlu sarayında tutduğu mənqeyi, fəaliyyəti və s. haqqında ilkin təsəvvürlərə şairin ədəbi-estetik, fəlsəfi görüşlərinin yer aldığı «Divan»ından, daha sonra isə natamam şəkildə «Ərznamə»dən yiyələnirik. Övvəla, Hidayətin şeirləri Quran və irfan əşməsindən bəhrələnən qətrələrdir:

1. *İrişə yarə könül səcdə qılsa adət ilə,
Nədən ki, bəndə bulur qürbi-Həqq ibadət ilə.* (b, 94b).
2. *Gər müsəlmansan, Hidayət, tərki-Qur'an eyləmə.* (b, 98a)
3. *Ayü gündən çox söz açma, ey münəccim, əbsəm ol,
Yüzi Həqq ayinəsidir gül yüzi ayinə bax.* (b, 11a)
4. *Ya Rəb, bu nə yüzdür ki, görüb anı Hidayət,
Heyran oluban der ki, təaləllahu şanə.* (b, 93a).

Belə ki, kainat, onun sirrləri, orada baş verənlərin mahiyyəti (ay, günəş, gecə-gündüz, münəccimlik, ulduzlar, təbiət hadisələri, bəşər həyatının qanunauyğunluqları, xeyir və şər və s.), irfanın əsas məqamları (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) kimi mənəvi əvərilmiş fəlsəfi-mənəvi məsələlərə bədii təxəyyülün

məhz təsəvvüf və irfanın qaynaqları ilə, Qur'an işığında mənəvi nasibət bildirəcək dərəcədə hazırlıqlı» olması, həqiqətən də, şairin dəqiq elmlər sahəsindəki biliklərinin məkəmməliyindən xəbər verməkdədir. Lakin belə məkəmməlik onun təlimatlandırıcı tələbi lazım idi ki, burada orta əsgər məcəllələrinin bəzi əksəriyyətinin ilkin təhsil aldığı, əsasən, bəzi məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsələrdən səhiyyə gedə bilər. Adətən, mədrəsələrdə dini və dünyəvi elmlər (ərəb və fars dilləri, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya və s.) tədris edilirdi (20, cild VI, 483). Gəlmə ki, Hidayətullah bəy əksər həmdünləri kimi mədrəsə təhsili almış və yaxud başqa bir zənnə əsasən, uşaqlıqdan boya-başa atdığı oğuz-türkmanların Ağqoyunlu ulusunda xüsusi şəxsin nəzarəti, himayəsi altında mədəni biliklərə yiyələnmişdir. Sonralar isə, ağqoyunluların hakimiyyət səhnəsindəki erkən ağlarından şairin saraya gəlməsi və buradaca bədii yaradıcılığa başlaması gəlmə edilir. Digər tərəfdən, Hidayət ilk ibtidai təhsilini də sarayın nəzdində ala bilərdi. Qonşu Qaraqoyunlu bəyliyi tam məğlubiyyətə uğratıldıqdan sonra Ağqoyunlular 1468-ci ildə Uzun Həsənin rəhbərliyi altında hakimiyyət həddlərini genişləndirərək, imperiyanın ucqar ərazilərini padşahın oğlanlarının idarəsi ilə nəzarətdə saxlayırdılar. Məsələn, Yaqub Diyarbəkirde, Maqsud Bağdadda, Xəlil Şirazda hakim idilər. Ömrünün gənc ağlarında xidmətkar, hərbi qulluğu kimi Hidayətullah bəy dövlətin ilk yaradılışından şahzadə Xəlilə daha çox bağlanmış, onun ən yaxın məsuliyyətlərindən biri olmuşdur. Zənnimizcə, Hidayətullah bəy hələ Şirazda Xəlilin yanında ikən artıq pəxtələşmiş bir şair tək aşiqanə-lirik, irfani şeirlərdən ibarət Divan» bağlamış və onun məzmununu əhatələyən dörd miniatür də burada türkman rəssamlığının beşiyi sayılan Şirazda təşkil edilmişdir. Deməli, Əfsəhəddin Hidayət bədii yaradıcılığa çox erkən yaşlarından başlamışdır. Məhz bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, həmin dörd miniatür şahzadə Xəlilin portretlərinin həkk

olunduğu güm zədək gəlib çatmış yeganə təsviri sənəddir. Hidayət «Divan»ının belə nəfis və nadir sənət əsərləri ilə təltifləndirilməsi» həm sadəcə bir buyruq və ya xahişin nəticəsi deyil, məhz klassik poeziyanı duyan daxili zövqün də kifayət edə biləcəyi əl işi kimi, həm də şahzadə Xəlilin şairə verdiyi yüksək qiymətin, ona olan hörmətin, qarşılıqlı bağlantının, vəfanın ən bariz nümunəsi kimi dərk edilməlidir. Uzun Həsənin oğlanları arasında xüsusi döyüşkənliyi, sərkərdə şücaəti ilə seçilən Xəlilin 1472-73-cü illərdə Ağqoyunlu-Osmanlı müharibələrində, 1473-cü ildə Malatiya yaxınlığındakı vuruşmada başçılıq etdiyi ordu daxilində Hidayətullah bəy də iştirak etmişdir. İtalyan səyyahı Ambrocco Kontarininin 4.8.1474-cü ildə apardığı qeydlərə əsasən, Ağqoyunlu səvariləri dənizə ən cəngavər düşükləri idilər. Onlar Yaxın və Orta Şərqi nəhəng hərbi toqquşmalarında İldırım Bəyazid, Əbu Səid, II Mehmet kimi hökmdarların yaxşı təlim girməsi nizami qoşunları ilə qılınca döyüşdürmüş, savaş meydanlarında zəngin düşüş təcridəsi qazanmışdılar (78, 101). Həmin tarixi mübarizələrin əks-sədası, Ağqoyunlu atlarının kişnərtisi, savaş qılınclarının cingiltisi, ərənlərin döyüşkən ruhu Hidayətin şeirlərinə də hopmuşdur ki, bu təsəvvürə xəyalən girməmək qeyri-mümkündür:

*Atlandı məgər seyr üçün ol şahsüvarım,
Kim hər yanədən nəbə gəlüb yeri-yeridir. (2, 18b).*

və yaxud:

*Ol ola ər ki, gəlsə qılıcı cida günü,
Özinə ol günü bilə zövqü səfa günü.
Xoşlıqda dəgmə, laf uranı sanma baş igit,
Ol baş ola ki, baş qoya cövrü cəfa günü.
Ox yağub önində qılıc ildırım kimi,
Gərçək ərən yəqin doğa ol gün, şəha günü.
Qurbanıyam o doğru ərin konda doğruşub,*

*Gözüna düşmənin qıla derdim qəra günü.
Qorxu nədir fənadən, əgər var isə bəqa,
Ummaq bəqa nə asi gər olsa fəna günü.
Sözün, Hidayət, oynamağ idi yolunda baş,
Mərdanə ol ki, şimdidiür ol macərə günü. (ب, 109a).*

Cəmi Farsın valisi Xəlil bəyin yanında «əmiri-əzəm» kimi yüksək rütbəyə layiq gəlmiş Əfsəhəddin Hidayətullah bəy onunla birgə İrəvanın müxtəlif ərazilərini gəzib-dolaşmış, daxili əlaqələrin, qaldırılan qiyamların yatırılmasında şahzadənin ən yaxın tərəfkeşlərindən olmuşdur. Hidayətin şəirlərində tez-tez qarşılaşdığımız yer adları həmin gəzinti təəssüfatlarından və Ağqoyunlu dövlətinin ictimai-siyasi həyatından soraq verməkdədir. Məsələn:

1. *Pamal ola türkü əcəm içində Hidayət... (ز, 46a)*
2. *Əcəbmi könlümə düşsə yaşım axgəc ləbin əksi
Ki, çağır çoxı oldur kim, gəlür Bağdadə ab ilən. (ز, 47a).*
3. *Görünür şəkli-məhi-nov tək bu bəhri-Nildən. (ز, 45b).*
4. *Qaşların ol gözü kirpüklə yaşım içrə sağın,
Dəclədə oxlaşuban qarşulamış iki gəmi. (ت, 46a).*
5. *Sürxab içində qanını töksə, Hidayət incinməyə,
Eyn kərəmdir hər nə kim ol türki-Təbriz eyləyə. (ت, 36a).*
6. *Yağış kimi bu gəm ki, Hidayət, yağır mana,
Şəkk yox ki, qar tək əriyəm gər Səhənd olum. (ب, 63b) və s.*

XV əsrdə Ağqoyunlu sarayına İtaliyanın diplomatı kimi gəndərilmiş Katerino Zenonun gəndəliyindəki qeydinə görə, Ağqoyunlu dövləti şərqdən Tatar xanı, şimaldan gələcək knyazı, sağdan (qərbdən) Bağdad, yaxud Babilistan və ərəblər, həmçinin Misir və Osmanlı Sultanları ilə qonşudur (78, 80).

Əfsəhəddin Hidayətin həyat və yaradıcılığının sonrakı parlaq mərhələsi Təbrizə gəlişi dövrüdür. Belə ki, 1478-ci ildə

atasının ۱۸۱۸ yatağında olduğunu eşidən Xəlil bəy əmirləri və qoşunu ilə birlikdə Təbrizə gəlir, Həsən padşahın vəsiyyətinə (vəsiyyətə görə, Uzun Həsənin şahlığa layiq ۱۸۱۸ oğlu Ya-qub hakimiyyətə gəlməli, Xəlil isə ۱۸۱۸ oğul kimi dövlət işlərini idarə etməli idi) məhəl qoymayaraq 1478-ci ilin yanvarında Ağqoyunlu taxtına sahib çıxır. Həyatının ۱۸۱۸ bir hissəsini şahzadə Xəlilə qulluqda keçirmiş Hidayətullah bəy bu hadisədən ilhamlanaraq yeni Ağqoyunlu hökmdarının taxt-tacını, hakimiyyətinin hökudlarını vəsf edən aşağıdakı qəzəli qələmə almışdır:

*Bu nə qəsri-müəllavü nə uca tağü eyvandır
Ki, alçax payəsi bu qəsrin gərduni-gərdandır.
Fələk derdüm, vəli andan həm əladır bu mənidən
Ki, hər bürcündə yüz min kövkəbi-iqbali-tabandır.
Müəlləqdir günəş qəndil tək, peyvəstə tağindən,
Özi həm nisbətü həm ad içində şəm'i-İrandır.
Nə yalğuz toprağıdır kəhəl niş xətti-Təbrizə,
Çe cayı toprağı kim, daşı həm sərkubi-Gilandır.
Görəndən bərlü bu mə'murəyi çeşmi-cahan binəm,
Kimə pərvayi xətti-fars, ya mülki-Xorasandır.
Xəttü xalindən olmuşdur Hidayət valehü heyran,
Nəcük kim, çeşmi-ruyindən dilü can məstü heyrandır.*
(2, 26a).

Ağqoyunlu tarixçisi Ruzbehan Xuncinin «Tarixi-ələmərəyi-Amini» xronikasında bildirilir ki, atası Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətdə səhman yaratmaq istəyən Sultan Xəlil oğlu Əlvəndi bir qrup əmirin müşayəti ilə Farsa, yəni Şiraza gəlməmişdir (221, 52). Lakin burada adları əskilən bəzi əmirlərin sırasında Hidayətullah bəyin xatırlanmaması onun məhz Təbrizdə şah sarayında qalıb qulluğunu davam etdirməsini düşündürməyə əsas verir. Həminin, Cəlaləddin Dəvvani «Ərznamə»nin

«Ərzin başlanğıcı» bəlməsində Təbrizdə Ağqoyunlu taxtına oturmuş Sultan Xəlilin başçılığı altında nizami ordunun hərbi keşidi zamanı Hidayətullah bəyin zərində həmayil şəkilli qılıncla xidməti münvqeyinə uyğun ın sırada əmrə muntəzir dayandığını təsvir etmiş, mənəbini isə «əmiri-əzəm mehrdar bəy» kimi göstərmişdir (234, 22). «Divan»ının Britaniya nüsxəsinin vərəqlərinin birində, mətnin haşiyəsinin cildə yaxın hissəsisində «Divani-Hidayət bəy pərvanəxi» qeydi Hidayətullah bəyin Ağqoyunlu sarayında tutduğu münvqeyi bir qədər də dəqiqləşdirmişdir. Prof. Z.Qorxmazın fikrincə, Sultan Xəlilin inaqı və əmiri-əzəmi olduğundan Hidayətullah bəyə pərvanəxilik vəzifəsi verilmişdir (165, 119). Ə.Qaraxan isə «pərvanəxi» sözünü osmanlılardakı «şəna» vəzifəsinə, səlcuqlular dövründə ərazi dəftərlərinə baxan, sonralar divan, xəzinə, timar, ənamlarla bağlı xidməti işlərlə yüklənmiş şəxsə deyildiyini yazır (159, 251). Lakin Qaraxan həmin qeydin abidənin kəşfi rəlməsindən çox-çox sonralar da yazıla biləcəyini ehtimal edir və tərəddüdlə bu yazıya etimaddan əkinir. Bizcə, «pərvanəxi» sırf hərbi terminologiyaya aid söz olub hərbi divana başçılıq edən şəxsin mənəbidir. «Hərbi divan başçısı arizi-ləşkərin kəməyi ilə hərbi torpaqların paylanması, məvaciblərin verilməsi, döyüş və silahların say tərkibinin qeydə alınması məsələləri ilə məşğul olurdu» (34, 17). Bu sözün məyyən bir dövrdə həm də «əmr verən» mənasında işləndiyi məlumdur (211, 92-93). Hər iki mənanı mütəmüləşdirib Hidayətullah bəyin ordu komandiri və hərbi divana başçılıq etmək kimi geniş fəaliyyətini düşünmək olar. Başqa sözlə, Sultan Xəlilin qisməddətli həkmlərliliyi zamanında sarayda kifayət qədər hürmət, izzət və etibar sahibi Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin «pərvanəxilik» kimi məsuliyyətli və yəkək hərbi vəzifəni yerinə yetirməsi ağlabatandır. Söz yox ki, dəqiq elmləri məkəmməl bilməsi də onu bu vəzifəni tamamilə yararlı edirdi. Saraydakı vəzifə hədəliyi Hidayətullah bəyin Sultan Xəlillə bərabər

yürüşlərdə iştirakdan və ən önəmlisi yaradıcılıqdan uzaqlaşdırmamış, əksinə, bütün səyahətlərdə, ictimai-strateji əhəmiyyətli yürüşlərdə, o, həkmdarın yaxın mşahibi, ordunun məyyən hissəsini idarə edən etibarlı komandanı olmuşdur. «Divan»ının Britaniya nüsxəsində yer alan məsnəvidə şahın mədhi və qəzəllərdə şahının hər əmrindən ruhlanan sədaqətli bir bahadırın yaşantıları Əfsəhəddin Hidayətullah bəylə Sultan Xəlil arasındakı dostluğun bariz nümunələridir:

1. Bu sözi şol bülbüli-şirinnəfəs,
Fəhm edicax nəzminə qıldı həvəs.
Xaliqə ol dedi həmdü səna,
Sonra şahın ömrinə qıldı dua.
Şah Hüseyn, xəlq Əli mə'rifət,
Xızrü İsadəm Musa sifət.
Ol ki, **Əbülfəth** ləqəbdir ana,
Peşə kərəm xuyi-ədəbdir ana.
Ədlilə əzəl oldı Ənuşirəvan,
Çü dinsə, nij eylədi hatim rəvan.
Hökmi əgər dağə desə kim yeri,
Yeriyübən yeridə bilə yeri.
Ləfzi-göhərpaşi-göhərpuşini,
Der kimi kim duysa, dutar guşini.
Şah duasın çü əda eylədi,
Cani-dili-bimarə nida eylədi. (ب, 114^{a-b}).
2. Xosrovü Cəmşidü Əfrudinə baş endürmənam,
Şah əgər dersə Hidayət dəxi Qənbərdir mana. (ت, 2b).
3. Yerdən gögə yetürə Hidayət sözi əgər,
Olursa mültəfit şahı-alicənab ona. (ت, 3a).
4. Şahə qul olub keçdi Hidayət dilü candan,
Kim şahı sevən iki cahan bərtərəf eylər. (ت, 14a).
5. Gəlsə başım aparmağçün şah buyruğı,
Baş qoymışam nə kim ola Allah buyruğı. (ت, 51b).

6. *Şəha, mənsiz qərubsənmişdir atın ...* (ə, 64a). və s.

«Divani-Hidayət» əlyazmalarında katiblərin zaman-zaman apardıqları təshihlər, redaktələr nəzərə alırırsa da, şairin həkimdarına olan «Divan»ın az qala hər vərəqində yer almış məhəbbət, sədaqət izlərini ört-basdır etmək heç kimə nəsib olmamışdır.

1478-ci ilin yazında Diyarbəkir valisi Yaqub bəy Ərcis sayı ətrafında hərbi düşərgə qurur, qardaşı Sultan Xəlilin Təbrizdə, adamlarının isə Səhənd dağının ətəklərində olduğundan xəbər tutur. Fərsəti qaçırmayan Yaqub qardaşı üçün həcuma keçərək, onun Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoyur. Mərənd yaxınlığında baş vermiş həmin dəhşətli toqquşmada Sultan Xəlil qətlə yetirilir. Azərbaycanda, İraqda və Diyarbəkirdə daxili münaqişələr, qiyamlar yatırılır, şairlər, istedad və qabiliyyət sahibi olanlar, dərvişlər saraya axışmağa başlayırlar (221, 58). Ağqoyunlu dövləti tarixində yeni səhifə kimi dəyərləndirilən bu hadisə əmiri-əzəm Hidayətullah bəyin həyatında, habelə yaradıcılığında ciddi dönüş nöqtəsidir. Ruzbehan Xuncinin «Tərxizi-ələmarayi Amini» əsərində yazdığına görə, Xoydan cənuba Səlməş yolu üzərində düşərgə qurmuş Yaqubu dünyədən sonra düşündürən ilk məsələ Xəlilin yaxın adamlarının yerini tutarmək idi. Onların bəziləri dövlət əvrilişindən sonra saraya, Sultan Yaquba pənah gətirərək bağışlanmalarını diləmiş, ilk daxilində sığınacaq istəmişlər. Bəziləri isə Xəlilin oğlanlarından Ələddin Əli bəylə birlikdə İraqa getmişlər (221, 55). Prof. Z.Qorxmaz Hidayətullah bəyin hansı qismə qoşulması baxımından konkret fikir yitirməkdə təvəzülətlə yanaşaraq şairin ya Şirazda, ya İraqda, ya da sarayda yaşaması variantlarını «Divan»ından gətirdiyi şeir nümunələri ilə əsaslandırmağa çalışmışdır (165, 120-121). Bizcə, Xəlilin bir qisim əmirləri arasında Hidayətullah bəy də saraya dönmüşdür. «Divan»ının Dublin və Oksford nüsxələrində Yaqubu mədh edən, barış

dilənən məsnəvi beytlərində, qəzəllərdə yeni h₂km₂darın hakimiyyətinin d₂vl₂tin iqb₂alını şərəfləndirməsi haqqında misrələr Hidayətullah bəyin məhz saraya qayıdışı faktını aşkarca təsdiqləməkdədir. Məsələn:

*Gəldi xoş dövrən ki, gərdun tərki-bidad eylədi,
Tərk edən mehrü vəfa rəsmini bünyad eylədi.
Sübhi-dövlət tale' oldı məşriqi-iqbaldən,
Zərreyi-mehri-dirəxşan vəslinə şad eylədi.
Şah lütfindən cahan əhlinə oldı fəthi-bab,
Bəndəyi-dövlət bu fəthül-babə irşad eylədi.
Dünyada hər kimsə bir ayin qoyur, dövlətlü ol
Kim, özünə lütfü ehsan içrə bir ad eylədi. (ب, 105a-b).*

*İxtiyarumdır, könül, şol tiğü yar əlindədir,
Gər mənim qanım tökərsə, ixtiyar əlindədir.
Ey könül, Yə'qubi-sultandır kim, almış tiğ ələ,
Ya Əliyyi-Mürtəzanın Zülfiqar əlindədir?
Xosrovi kim hər nə Həqq var etdi yox dəvvarədən,
Demək olmaz kim, yox anda hər nə var əlindədir.
(ت, 18b).*

və yaxud başqa bir qəzəlinə Hidayət Yaqub padşahı Ağ-qoyunlu ordusunun başında duran igid sərkərdə kimi təsvir etmişdir:

*Gül çəmən təxtində Sultan durur, ya Çin ləşgəri,
Xancaru şah getsə, ol yan döndərər ləşgər, inan.
Gül köçüb, gülzar ötürsə, nola, çün payındadır,
Aləmin bağında sərvi-himmət Yə'qub xan.
Sairə bülbül tək, Hidayət, şaha mədhin kim gərək,
Ol güli-bustani-ədl üçün sənin tək mədhxan. (ب, 76a-77a).*

Eləcə də, «Divan»ın son səhifələrində yer alan məsnəvi-lərdən biri b₂ti₂nl₂kl₂ Yaqubdan əfvini diləmək məqsədilə ba-

har nəsimindən kənək istəyən şairin daxili sarsıntılarını göstər-məkdədir:

*Kərəm qıl, ey nəsimi-novbahari,
Məni-biçarə ilə Həqqi-yari.
Rəvan ol subəsu, gülşən-bəgülşən,
Qədəm basma məgər bir sərvü süsən.
...Sühanın halətini söylə mahə,
Qulun yüzini, yə'ni badişahə.
Ədəb yerin öpüb yetür səlamım,
Degil, ey tuti-yi-şirin kəlamım.
Əgər qulluğda təqsir oldı məndən,
Ümidim əfvdir, ey şah, səndən.
Quləm, qul bəndənin əksükligi çox,
Şahın hər suçlə quldan dönməgi yox.
Durubam başü can ilə bu üzrə,
Nə kim fərmanın olursa, göz üzrə.
...Yox əksüklik dəxi əz fəzli-Allah
Vüsalındır həmin əksüklik, ey şah.
Sərayi-didə kim, vəslin yeridir,
Müşərrəf qilsanız, şəha, yeridir. (2, 76a-77a)*

Şairin hələ şahzadə Xəlil zamanından hazırlanan və haki-miyyət dəyişikliyi ilə əlaqədar yarımçıq qalan «Dīvan»ı, eləcə də, yenidən kənəklənmiş Bodlean nüsxəsi məhz bu hadisədən sonra tamamlanaraq ərsəyə gətirilmiş, iki nüsxədən birincisi elə həmin ildəcə (1478), ikincisi isə şairin vəfatından sonrakı dövrdə (1497/98) kənəklənmişdir. Ölkəsinin iqtisadi-mədəni tərəqqisinə biganə qalmayan, elm və şüərə əhlinə xüsusi diqqət və ehtiramla yanaşan, nəhayət, cənab yaradıcı qələmə sahib olan Sultan Yaqub qardaşı Xəlilin bu ən sədaqətli əmirini bağışlasa da, «Dīvan»ını tamamlayan şeirlərdəki həyata kəskin bədbinlik, yaşayış tərzindən giley, fani dünyanın

zibədar» oyunlarının ilahi mahiyyəti və s. kimi notların, bir sənədlə, həyatın yaşanan anlarının yaradıcılıqda aşkar duyulacaq qədər əksi, Əfsəhəddin Hidayətin sarayda məsud nəfəs sənədiyindən xəbər verməkdədir:

*Bu evdə necə ki, oldum əsiri-möhnət idüm,
Hələki-ğüssəvü gəm küştəyi-məzəllət idüm,
Demə ögüş ki, mən ərkani-mülkü millət idüm,
Cahanda mən dəxi bir şahsüvari-dövlət idüm
Ki, həm inanım idi təxtü bəxtü gürü cəlal.*

*Əməl təbibinin ol dəm təbəbətini gördüm,
Əcəl xətibinin axır xitabətini gördüm.
Ədəm çərisinin anda məhəbbətini gördüm,
Mən ol zaman kim onların sələbətini gördüm,
Dutuldu öylə kim, oldı zəbani-natiqə lal. (2, 71a-72a).*

*Ah kim yar degil öylə ki, bir ana məni,
Xanı bildürməgə bir əhli-kərəm ana məni?
Getdi dil bir yana, can bir yana, mən səndən irəğ
Qalubam, xanı əcəl kim, qıla bir yana məni. (2, 62b).*

*Bilürəm mən qiyməti-vəslin ki, çəkdim firqəti,
Dövlətin qədrini ol bilür ki, gördi möhnəti. (3, 49a).*

Üstəlik, Azərbaycan mədəniyyətinin Sultan Yaqub nəfəsli şərh edən orta əgər qaynaqlarında Hidayətullah bəyin nə adınə, nə də varlığından sorəq yetirən məlumatlara rast gəlinməməsi yuxarıda deyilənlərə belə bir qənaəti əlavə etməyə imkan yaratmışdır ki, saraya düşsə də, əvvəlki yəksək məvqeyinə qaytarılmayan şair həcrəsinə əkilərək qalan nəfəsli yaradıcılığa həsr etməyi qərarlaşdırmış, lakin 1487 və 1488-ci illərdə Təbrizdə və Şirvanabada fasilələrlə yayılmış qırmızı nəfəsli

taun və xolera (221, 101) çox qısa zaman ərzində onu da ağuşuna almışdır.

Çağdaş dövrün araşdırmalarında təkcə türkçillik deyil, bəzi türklər Yaxın və Orta Şərq xalqlarının şeir tarixinə, ədəbi prosesin gedişatına tədqiqat obyektinin məxsusi zaman əvəzindən, həmin yəzilliyin istiqamətləndirici ictimai-siyasi, ədəbi amilləri nəzərdən nəzərindən mənasibət bildirilməsi problemlərin obyektiv yəndə şərhini şərtləndirir. Hazır cavablığı və istedadı ilə Sultan Yaqubu, sonralar Şah Xətəini valeh qoymuş məliküşşüə Həbibini bu günün tədqiqatlarında XV yəzil Azərbaycan ədəbiyyatının yəndə, hakim simasına əvəzən səbəblər yuxarıda sənəddən amillərlə uyşmur. Çünki Həbib kimi XV yəzil Azərbaycan türk ədəbiyyatının simasını hakimənə gətərən, məliküşşüə sənətkarlığı fəvqəndə dayanan, fəqət bədii istedad və tarixi şans cətləyən birlikdə bəşş etdiyi «xəşbəxtlik»-dən uzaq sənə ustadları bəlkə daha çoxdur. Zaman tənqidə aparılan tədqiqatlar nəticəsində onların siyahısı zənginləşəcəkdir.

Qismətinə Sultan Xəlil kimi adı və fəaliyyəti ciddi tarixi əhəmiyyət kəsb etməyən bir həkəmdarın əmiri-əzəmi, hərbi qulluqşusu, nəhayət, sənətkar olmaq yazılmış Əfsəhəddin Hidayətin oxşar taleli məsiri, nadir istedad sahibi Nemətullah Kişvəri də sənə dövrəndə layiqli himayədar tapmadığından, kişvək şairi Əlişir Nəvəinin yazıb-yaratdığı ədəbi məhiti arzulamışdır»:

*Kişvəri şe'ri Nəvəi şe'rindən əksük iməs,
Bəxtinə düşşəydi bir Sultan Hüseyn Bayqəra. (71)*

Eyni gileyi Əfsəhəddin Hidayətin də yaradıcılığında gətirir:

*Çün İraq içrə, Hidayət, yoxdurur söz qiyməti,
Tez Xorasan əzmin eylə, yoxsa meyli-Rum qıl. (2, 21a).*

Bu deyilənlər baxımından, fikrimizcə, 1514-c ildə I Sultan Səlimlə Şah Xətai arasında baş vermiş Çaldıran müharibəsindən sonra Həbibini də Səfəvi sarayındakı gürkəmli müvqeyindən əl əkib mürşid Türküiyəyə bağlamağa vadar edən səbəblər qaranlıq qalmamalıdır. XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Osmanlı İmperatorluğunda bənşəklənən son həddinə yüksəlmiş qərb türklüyü ədəbiyyat sahəsində də ucalmaqda, qızıl ھاğını yaşamaqda idi. Bu zaman artıq bənşəkli fuza malik Həbibini ədəbi dəbdəbələri ilə sanki Səfəvi sarayının sənət məclislərini xatırladırmış kimi onun davamına əvvirilən Osmanlı xanədanının ətrafında cəmlənmiş ədəbi mühitə can atmaya bilməzdi. Təsəffü deyil ki, tədqiqatlara əsasən, qısa bir müddətdə Həbibini Türküiyədə də şöhrət qazanmışdır. Hidayət və Kişvəri sənətkarlığına görə, heç də Həbibindən geri qalmayan istedad sahibləridir. Ədəbiyyat tarixlərində oxşar hallar kifayət qədərdir ki, bu da təbiidir.

Əfsəhəddin Hidayət orta əsrlərin bir çox qələm sahibləri kimi həyatının uzun-uzadı həsbi-halını yazmamış, yarı qismi hərbi yürüşlərdə, yarı qismi isə sarayın dəbdəbəli məclislərində keçən şair mürşid xələsini Azərbaycan türkcəsində miras qoyduğu «Divan»la yekunlaşdırmışdır. Şeirlərində tez-tez ədəbi qüdrət və fitri qabiliyyətinə iftixarla işarə vuraraq zəmanəsinin şöhrətli sənətkarları ilə müqayisədən əkənməyən Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığının tam ideya-bədii, estetik mahiyyətini canlandırmaq üçün əlyazmalarının elmi-tekstoloji təhlilini aparmaq mühtəm mərhələ kimi qarşıdakı fəsildə həllini tapmışdır.

II FƏSİL

ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT «DİVAN»ININ TEKSTOLOJİ TƏDQIQI

2.1. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri

Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, ərəbi elmi, tarixi və bədii əhəmiyyətə malik olan əsərlərin ərəbi daha çox kəşf müşdri» (80, 29). Əfsəhəddin Hidayəti bizdən ayıran təqribən beş əsr ərzində varlığı haqqında ən məfəssəl, tutarlı bilgiler XV əsrdə təşkil edilir. Sonrakı əsrlərdə ya dəyişir, ya qeyri-dəyişir məlumatların hansı əsasda kəşf olunması məsələsinə gəldikdə, burada yalnız abidənin əlyazma nüsxələrindən şəhət gedə bilər. Çünki məhz «Divan»ın əlyazmaları zərində ciddi, sistemli tədqiqat işi aparmaqla abidənin elmi, tarixi və bədii əhəmiyyətini dərk və təsbit etmək olar. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının ərəbi dəfələri kəşf olunması faktına konkret şəkildə rast gəlinməyə də, əlimizdəki nüsxələrin tarixi və tekstoloji baxımdan tərsinilməsi əlyazmanın başqa nüsxələrinin də mövcudluğunu ortaya çıxarmışdır. Həmin nüsxələr haqqında həz bir məlumatımız yoxdur. Təəssüf ki, mətnşünaslıqda ənənəvi sayılan belə hallar, abidələrin araşdırılmasında yaranan elmi-tədqiqat həlqələrinin zəncirvari aqibətindən xəbər verir.

Beləliklə, Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının beş əlyazma və iki makina nüsxəsinin varlığı haqqında məlumatımız vardır ki, onlar aşağıdakı xronoloji ardıcılığa malikdir:

№	ərəbi d. y. tarix	Saxlandı yeri
1.	1478 (75)	Dublin, Çester-Betti kitabxanası.
2.	1488 (87)	G.F.S.Stevensin kolleksiyası.

3.	1497 (98)	Oksford, Bodlean kitabxanası.
4.	h. 965 / m. 1556	Tehran, Məlik kitabxanası Muzeyi.
5.	XVII əsr	İstanbul, Topqapı Sarayı Muzeyi.
6.	1981-1984	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu
7.	1985	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu

AMEA Məhəmməd Fəzli adına Əlyazmalar İnstitutunda gəstərilən nüsxələrdən yalnız نى نى (№ 1,3,5) fotosurətləri saxlanılır. Digər ikisi haqqında yalnız əlyazma kataloqlarından məlumat almışıq. Fotosurətlərin vətənə gətirilməsi və Hidayət «Divan»-ının transliterasiyası sahəsində prof. Əzizəgə Məmmədovun xidmətləri I fəsilə anılmışdır. Sadəcə, burada zəruri bir əlavə vacibdir ki, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində Ə.Məmmədovun şəxsi fondunda №111 və №110^a şifrli qovluqlarda qorunan Hidayət «Əsərləri»nin nəşr məqsədilə hazırlanmış iki variantı da (əlyazması, müqəddimə ilə, redaktəsiz; makina nüsxəsi, müqəddiməsiz, redaktəli) ümumiləşdirilərək vahid makina nüsxəsi qismində abidənin mətinin tədqiqi zamanı nəzərə alınmışdır. Tehran - Məlik kitabxanası nüsxəsinin isə yalnız paleoqrafik gəstəriciləri haqqında məlumat verilmişdir. Deməli, hazırkı tədqiqatın tekstoloji mənbəyi əlyazma fotosurəti və ümumiləşdirilmiş bir makina nüsxəsindən ibarətdir ki, onlar haqqında ilk dəfə burada ətraflı və sistemli şəkildə danışılacaqdır.

1. Dublin-Çester Betti kitabxanası əlyazması (şərti olaraq "D" adlandırılmışdır) haqqında prof. V.Minorski «Türk əlyazmaları və miniatürləri» kataloqunda məlumat vermişdir (232). Buradakı 401 sayılı «Hidayət Divanı» (Divan of Hidayat) təsvirinə əsasən, əlyazmanın cildi qəhvəyi dərilə olub, mərkəz və künclərdən dərin basılmaqla gəlişikli formaya salınmış, kənarları isə kətiyyət vasitəsilə iplərlə işlənmişdir (fraq-

ment 1). İləridən mərkəz və kındər qızılı və mavi fonda qəhvəyi rənglə əilənmiş, kənarları eynilə cilddəki tərzdə təkrarlanmışdır. Son ız qabığı isə şəbəkə formalı naxışlarla tamamlanmışdır. Orijinalında 73 vərəqdən ibarət bu əlyazma 17,3x12,3 sm, yazılı səthi isə 11x6,8sm ɔnıdır. Solğun, ağıq qəhvəyi, cizi parıltılı kağızda qızılı nəstəliqlə 2 sɔtunda 11 sətirdə yazılmışdır.

Məndən əvvəlki iki səhifə bɔtɔnıklə qızılı və yaşıl rəng əalarları ilə yıksək səviyyədə bəzədilmişdir. Mətnin başlanğıcı da əvvəlki iki ɔnvan səhifəsinə həmahəng işlənərək, hər şerin sonu «Divan» boyu iki mɔxtəlif ɔnəklə ɔnəyi ilə qeyd edilmişdir (fragment 2). Təəssüf ki, AMEA Əlyazmalar İnstitutunda Dublin nısxəsinin FS-372/32969 (dublikatı FS-707) şifrində saxlanan fotosurəti (241) nəinki əlyazmanın belə nəfis tərtibatını ցnəstərmək, həmçinin fotoəkilis, ցnəntıbnmə baxımından da effektiv deyildir. Naqis cəhətlərinə (1. 11^b, 12^a, 23^b, 24^a, 43^b, 44^a, 51^{a-b}, 70^{a-b}, 78^b, 79^a, 80^{a-b} vərəqlərində təkrarlanmış, ya da səbəbsiz yerə ağ kağızla ɔnılmıuş, səhifələr; 2. 21^{a-b}, 28^a, 48^{a-b}, 56^{a-b} vərəqlərində qəzəllərin bəzi misra və ya beytlərinin əəkiliş zamanı ağ buraxılması. Digər nısxələrlə mıqayisədə belə naqisliklər bərpa edilmişdir) baxmayaraq, fotosurətə istinadən, «Divan»ın Dublin nısxəsi barədə mıqıyyən qənaətlərə ցəlınmışdır: 40 vərəqdən (80 səhifə) ibarət fotosurətin ıx tərəfində «Əlyazmalar İnstitutuna, 10/II/93, Fotosurətlər xəzinəsinə» qeydi və imzası vardır. İlk vərəqindən səhifələnmiş fotosurətin 1^a vərəqi əlyazmanın şəbəkəli cildini əks etdirir. 1b vərəqində mərkəzdə kataloqun tərtibəisi tərəfindən ingiliscə əlyazısı ilə «Chester Beatty. Turkish. 1745. Mir Hidayatullah. Divan. Written for the White Sheep Turkoman ruler of Sultan Khalil (D.1478)» (Gester Betti. Tırkçə. Mir Hidayətullah. Divan. Ağqoyunlu Tırkman hıkmdarı Sultan Xəlil nıɔnı 1478) kılmıuşdür), yuxarı sol kındədə əski hərflərlə «ديوان مير هدايت الله» (Divani-Mir Hidayətullah), T-401, aşağıda

sol kəndə ingiliscə 4 miniatures, 73 folios» (4 miniatür, 73 vərəq), sağ kəndə isə «x.47.12» qeydləri aydın gəlir. 2b vərəqində məqəddəs yerlərin (Məkkə və Mədinənin) məfətişi Mustafa Tahirin ərəbcə 6975 Nəli rəsmi xəxışı (bu haqda prof. Minorski də məlumat vermişdir) abidənin Osmanlı padşahı I Sultan Mahmud (1696-1754) tərəfindən vəqf etdirilməsini məhirlə təsdiqləmişdir. Həmin vərəqin yuxarı sol və aşağı sağ kəndlərində də məhirlər vardır ki, Minorski onlardan birincisinin Qasım ibn Maqsuda məxsusluğunu söyləyir (fragment 3). Bizcə, bu şəxs Ağqoyunlu Osmanlı mənasibətlərində adı tez-tez hallanan Uzun Həsənin nəvəsi, Maqsud bəyin oğlu Qasım Mirzədir. O, XV əsrin son on ilində Ağqoyunluların Təbriz taxtına əyləşmiş səkkiz sultandan biridir (16, 335). Diqqətəlayiqdir ki, Hidayət «Divan»ı həm Ağqoyunlu sultanları, həm də Osmanlı padşahları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. İkinci məhri sahibi naməlumdur, əlyazmanın 79^b, 80^a vərəqlərində eyni məhri basılmışdır. 3^b və 4^a vərəqlərində gəlsəkəlli şəbəkənin üzərində ərəbcə belə bir yazı var: «Sultanın Kitabxanasına. Millətlərin, iman gətirənlərin, dövlət ordusunun, dünyanın hakimi Əbül-fəth Sultan Xəlil Bahadır Xana! Allah onun hakimiyyətini hifz eləsin!». Tarixən, hələ 1470-ci ildən bəri Farsın valisi tək şöhrət tapan Ağqoyunlu Xəlil atası Uzun Həsənin 6 yanvar, 1478) sonra taxta çıxmış, lakin həmin ildəcə qardaşı Yaqubla döyüşdə (15 iyul, 1478) öldürülmüşdür. Sonu nəvənsiz əlyazmanın yarımçıq qalma gəmanı valinin hakimiyyətinin qəfil sona yetməsi ilə əlaqəlidir. Fotosuratda «Divan» 5^a vərəqindən gəlsəkədəki «هدایت الله» (Divani-Əmir Hidayətullah) sərləvhasindən sonra mənacatla başlayır:

ای جان و کونکول مهرنک ایلہ والہ و شیدا
اثباتنک ایچون کون و مکان اولدی هویدا

80^a vərəqində qəzəllə bitir:

هدایت بو بیر شعر ایلن بند قلدنک

خراسان و اهل سمرقند اغزین

Kataloqdakı təsvirində Hidayət Dıvan»ının bu nüsxəsi 186 qəzəl, qafiyəli 1 poema (62^a-63^b), 1 m. xəmməs (63^b-64^b) və 2 məsnəvi (68^a-70^b) tərkibi ilə verilsə də, fotosuratında 1 m. nacat, 210 qəzəl, 3 m. stəzad, 1 m. xəmməs, 6 məsnəvi aşkarlanmışdır. Əlyazmanın həcmi 2489 misrədir. Qəzəllər ənənəvi divan quruluşuna uyğun qafiyələr zırrə sıralanmışdır: 1 - 8, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 79

11^a: Şahzadə gəlmənlərdə xey kənarında əyləşmişdir. Onunla bərabər oturmuş xidmətlərdən biri şahzadə nşərab sızır, digəri isə saza bənzər musiqi alətində çalır. Onlardan kənarda daha bir qulluğu şahzadənin atını tutub saxlamışdır (fragment 4).

23^a: Ova **اُغلمىش** şahzadə, onu şahinlə müşayət edən və qalxanını daşıyan iki xidmətçi ilə təsvir olunmuşdur. Hər **غى** at üstündədir. İrəliddə piyada bir nəfər onlara bələdəlik edir (fragment 5).

43^a: İki xidmətçisi ilə divara bitişik eyvanda oturan şahzadə həyətdəki tərübəndli döyüşçüyə qulaq asır. Eyvanın kənarındakı pəncərədən ىىغى şəxs boylanır. Eyvandan yuxarıda ت divarın arakəsmələrindən dörd nəfərin də başı ىىغى (fragment 6).

78^a. Rəngarəng zolaqlı tərəkənd geymiş şahzadə زولایک-
دەکی شۆشەبەند دە ئەرەشیوە. قوچا بێ کەسێ ئەرەشێ بەرێ.
شاھزادەنێ ئەرە تەرەفەندە بێ نەفر ئەرە کەشێ ئەکیر، دێگەر بێ
نەفر ئەرە قەرەیدا بەرداش قورموشلار (fragment 7).

Məlumdur ki, orta yzilliklərdə əlyazmalar Şərq sulu ilə səhifələnmişdir. Bu zaman, əlyazmanın b. t. n. vərəqlərində sol səhifədəki mətnin birinci s. z. sağ səhifədəki mətnin axırında qeyd edilir. Beləliklə də, hansı səhifənin, yaxud vərəqin hansı səhifənin, yaxud vərəqin ardınca gəldiyi aydın olur» (115, 25). Hidayət «Divan»ının Dublin n. s. x. əsinin fotosurətində b. t. n. l. k. l. deyil (bunun səbəbi naqis fotoşəkilişdədir), yalnız 10^a, 18^a, 20^a, 24^a, 37^a, 48^a, 59^a, 64^a vərəqlərinin aşağı k. n. d. r.indəki qeydlər onun da Şərq paginasıya s. ulunda səhifələnməsini g. n. s. t. ərməkdədir. 13^b, 24^b, 34^{a-b}, 44^b, 67^{a-b}, 68^b, 69^{a-b}, 72^a, 73^{a-b}, 74^b, 75^{a-b}, 77^a vərəqlərində misraların x. a. r. p. a. z. yazılış formasına rast gəlirik. Əlyazmanın katibi və k. n. x. n. l. m. ə tarixi məsələsinə gəldikdə, birincisi naməlumdur, ikincisi isə, g. m. i. n. ki, kitabxana işçisinin 1^b vərəqindəki qeydinə əsasən, 1475-ci ildir. V. Minorski hicri 883/miladi 1478 tarixini g. n. s. t. ərir. Bizcə, «Divan»ın k. n. x. n. l. m. ə tarixinin 1475-78 tək qəbul olunması daha d. z. g. n. d. r. Çünki artıq yuxarıda danışıldığı kimi, 3^b və 4^a vərəqlərində gülşəkilli şəbəkənin z. r. i. n. d. e. ki yazılar əlyazmanın illətlərin, iman gətirənlərin, d. n. v. l. t. ordusunun, d. n. y. n. n. n. hakimi Əb. l. f. t. h. Sultan Xəlil Bahadır Xana» ithafını, deməli, 1478-ci ildə k. n. x. n. l. d. l. y. n. l. y. t. əsdiqləsə də, həmin şəbəkə s. t. i. ə r. ə b. c. ə yazıların sonradan əlavə edilməsi ehtimalı da q. a. z. ı. l. m. a. z. d. ı. r. Digər tərəfdən, əlyazmanın y. k. s. ə k. b. ə d. i. i. t. ə r. t. i. b. a. t. ı onun məhz sarayda Şah kitabxanası k. n. x. n. l. d. l. y. n. l. y. t. i. b. i. r. daha s. h. b. u. t. a. yetirir. Tarixi həqiqətdir ki, Sultani-adil Uzun Həsənin Təbrizdə tikdirdiyi məşhur saray kitabxanası onun t. i. n. m. i. n. d. ə n. sonra durğunluq keçirmiş, yalnız Sultan Yaqub (1478-1490) d. n. v. r. i. n. d. e. yenidən canlanmışdır (Hidayət «Divan»ının Bodlean n. s. x. ə s. i. də məhz bu d. n. v. r. d. e. k. n. x. n. l. m. ü. ş. d. ü. r.). Ağqoyunlu taxtında cəmi yeddi aylıq hakimiyyəti ərzində l. k. k. ə d. e. ciddi mədəni-iqtisadi irəliləyişə nail olmayan Xəlil Mirzə, əslində, bir hakim kimi deyil, məhz atası Uzun Həsənin d. n. y. ü. ş. tapşırıqlarını məharətlə yerinə yetirən bir ordu başçısı kimi

əzmlı və qüdrətli idi. Belə düşünmək heç də məntiqsiz deyildir ki, sənəddən «Dıvan»ın 1475-78-ci illər arasında hələ Uzun Həsənin sağlığında saray kitabxanasında kəşf olunaraq, şahzadə Xəlilin şərəfinə miniatürlər tərtib edilmiş, Sultani-adilin vəfatından sonra şəbəkəli yazıların əlavəsi ilə bir neçə yeni həkimlərin həmin əlyazmaya sahib durması təsdiqlənmiş, fəqət Yaqubun taxt uğrunda mübarizələri nəticəsində «Dıvan» əsərindəki iş yarımçıq qalmışdır. Beləliklə də, hər iki əsas nəzərə alıb, həm kitabxana işçisinin, həm də V.Minorskinin qeydlərini ortaq məxrəcdə birləşdirmək (1475-78), bizcə, məqsədəuyğundur.

2. V.Minorski kataloqda Dublin nüsxəsi ilə yanaşı, bu maraqlı abidənin Kirmanda əfşar eli bəylərinin birindən tapılmış Cəmədi (I) 893/Aprel 1488 tarixli başqa bir nüsxəsinin hazırda cənab G.F.Stevensin kitabxanasında saxlanıldığını ilk dəfə xəbər vermiş, bilgi kasadlığı ucbatından ətraflı sənəd deməkdən çəkinmişdir (**İran-Kirman nüsxəsi** haqqında bax: I fəsil, səh. 34). Təəssüf ki, hazırda G.F.Stevens kitabxanasının məchul taleyi, eləcə də İran kitabxanalarında Kirman nüsxəsinin, heç olmazsa, mikrofilm və ya fotosurətinin qorunması üzrə axtarışlar səssiz-soraqsız qalmaqdadır. Buna görə də, Kirman nüsxəsi tədqiqatə cəlb olunmamışdır.

3. **Oksford-Bodleian kitabxanası əlyazması** (şərti olaraq «Bodleian əlyazması» adlandırılmışdır) haqqında Ethenin «Bodleian kitabxanasındakı türk əlyazmaları kataloqu»nda məlumat verilmişdir. Kataloqu əldə etmədiyimizdən nüsxənin paleoqrafik əlamətlərini prof. Ə.Qaraxan və Z.Qorxmazın bu sahədəki araşdırmalarından yararlanmışıq (159; 165). Onların məqalələrindən belə görünür ki, Laud.Or.76-da saxlanan əlyazma ağıq qəhvəyi, ulduzlu və zəncirli zərif bir qabın içindədir. «Dıvan» sədd rəngli dəyişən abadi kağız üzərində nəfis nəstəliqlə hər səhifədə təxminən 10-12 sətir olmaqla rəngli, ulduzlu cədvəllərdə yazılmışdır. Cədvəllərin kənarları isə az miqdarda yaşıl da qatılmış qızılı və

mavi rəng ɣalarlarındadır. 116 vərəqdən ibarət əlyazma 21,2x-11,8sm. ɣandır. Vərəqlərin birində, mətnin haşiyəsinin cildə yaxın hissəsində ɣivani-Hidayət bəy Pərvanəɣı» qeydi vardır. Kataloqda Oksford nısxəsi 1 mıncat, 216 qəzəl, 1 qitə, 1 mıstəzad, 1 mıxəmməs, məsnəvi tərzində 1 tovhid, 1 nət, yenə məsnəvi tərzində 1 təzərrınamə, 1 mədhiyyə, nəhayət, 2 məsnəvi tərkibi ilə təqdim olunmuşdur. Əlyazmanın mətni aşağıdakı beytlə başlayır:

ای جان و کونکل مہرنک ایلہ والہ و شیدا
اثباتتک ایچون کون و مکان اولدی هویدا

Bitir:

ساغنمہ سوزومی کیم آلمک در
ایشتمک سندن و مندن دیمک در

Əlyazmanın son səhifəsindəki kətəbə ɣivən»ın mıllifi, kımlı tarixi və katibi haqqında təsəvvı yaradan mıtəbər dəlildir. Katiblər, əsərin başa ɣatdığını bildirmək ɣı sonda ɣımmə-l-kitab», ɣımmə-l-nısxə», ɣımmə-l-divan» (bəzən ɣıtəhə») istilahlardan istifadə etmişlər. Bu istilahlardan sonra əsərin və mıllifin adları, katibin adı, kımlı tarix, bəzi hallarda isə kımlı yer ɣstərilir» (43, 72). Oksford nısxəsinin kətəbəsi də həmin istilahlardan biri olub aşağıdakı kimidir:

«Təmmət-l divan əl-Əmir əl-əzəm əl-əkrəm əl-məğfur
Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəg nəvərallahu qəbrəhu fi tari-
xi əşrə əvaili Cəmədiül əvvəl minhü səlasə və təməmiyə əla yə-
dil-əbdil-müzni b ir Hüseyin əl-katib vəlhəmdülillahi əvvələn və
axirən» (fragment 8).

Beləliklə, kətəbədən aydınlaşır ki, Pir Hüseyin əl-katib tə-
rəfindən kımlıbrək 1497-ci ilin sonu, 1498-ci ilin əvvəli tə-
mamlanmış ɣivən» əmiri-əzəm Əfsəhəddin Hidayətullah bəyə
məxsusdur. Bu nısxə prof. Z.Qorxmazın tədqiqatlarına əsasən,

1663-cı ildə baş yepiskop Laud tərəfindən Bodlean kitabxanasına hədiyyə verilmişdir (165, 114) Qərb ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurmuş Ağqoyunlu dövlətinin ərazisində xristian məzhəbindən olanlara geniş imkanlar yaradılmışdı. Gəman ki, Ağqoyunlu-Osmanlı, yaxud da Ağqoyunlu-Səfəvi məharibələrində *Divan*»ın bu nadir nüsxəsi kilsə xidmətlərindən birinin (məsələn, elə həmin Laudun) əlinə keçmiş, o da əlyazmanı kitabxanaya bağışlamışdır.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda Oksford nüsxəsinin FS-730 (dublikatı FS-415) şifri altında yalnız fotosurəti qorunmaqdadır (242). Fotosurət 60 vərəqdən (120 səhifə) ibarətdir. Əvvəldən birinci və ikinci vərəqlər əlyazmanın Bodlean kitabxanasındakı saxlanma vahidini (MS. Laud OR.76), fotosifariş nümrəsini (BP. B4883) və fotosurətə məsul kitabxanayının icazə verişini əks etdirir. Fotosurət gəntəlmə (54^{a-b}), yapışdırılma (61^{a-b}, 62^{a-b}), səhifələrin təkrarlanması (səh. 25, 26, 71, 72, 73, 74) baxımından qısrulu olsa da, əkiləşinə görə o biri iki fotosurət nüsxə ilə müqayisədə ən keyfiyyətliyədir. Belə ki, fotoqraf *Divan*»ın tərtibat gəlliklərini bətləklə mətnin aydın gəntəlməsinə qurban vermiş, qara fonda ağ yazılar Oksford nüsxəsinin qrafik-kalliqrafik tənziməxsusluğunu qabartmışdır (fragment 9). *Divan*» fotosurətdə 2 sətirdə 10-12 misradadır. Aşağı sol küncərdə səhifə sayını bildirən rəqəmlərin getdikcə iki-iki artması orijinalında əlyazmanın bir vərəqdə 1 sətir yazıldığını aşkarlayır. Əlyazma fotosurətə əsasən, 1 mənəcat, 217 qəzəl, 1 mətəzad, 1 mətəmməs, 6 məsnəvi tərkibi ilə 2615 misradan ibarətdir. *Divan*» kataloq təsvirindəki tək eyni beytlərlə 3^a vərəqində mənəcatla başlayır, 120^b vərəqində məsnəvi ilə bitir. Qəzəllər qafiyəyə uyğun sıralanmışdır: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120. Qəzəllərin başlanğıc hərfləri arasında پ (pe), ث (se), چ (ç), ع (ğ), ه (h), و (v), ن (n), م (m), ل (l), گ (g), ت (t), ب (b), ت (t), 9, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120. Qəzəllərin başlanğıc hərfləri arasında پ (pe), ث (se), چ (ç), ع (ğ), ه (h), و (v), ن (n), م (m), ل (l), گ (g), ت (t), ب (b), ت (t), 9, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120.

nun) qrafemlərinə təsadüf edilməmişdir. Oksford nüsxəsi də Şərq paginasıya üsulu ilə səhifələnmişdir.

4. **Tehran-Məlik Kitabxanası Muzeyi** əlyazması haqqında Məlik kitabxanası əlyazmalarının fehristi» kataloqunun I cild, II hissəsindən yırənirik (235). Burada verilən 5629 sayılı təsvirə görə, Hidayət «Divan»ı 91 vərəqdə (182 səhifə) hərəsi 14 sətir olmaqla nəstəliq xətti ilə ahərli kağızda türkçə yazılmışdır. Əlyazmanın cildi meşindir, ۲۱x۱۲x۳, Sərlənməyə zərli, şeirlərin yazıldığı cədvəllər mavi xəttli və zərrindir. «Divan»ın mətni başlayır:

ای جان و کونکل مهرنک ایله واله شیدا
اثباتنک ایچون کون مکان اولدی هویدا

Bitir:

دولتيله کوندوزه دولسون دونک
کونده یک اولسون خمو کوندن کوننک

Əlyazma Şərq paginasıya üsuluna uyğun səhifələnmişdir. Nüsxənin ayrı-ayrı vərəqlərində yazıların mərkəbinin pozulması, yayılması halları vardır. Katib əlyazmanın bitdiyini bildirmək məqsədilə sonda kətəbəyə oxşar 3-4 sətirlik qeydində adını yazmağı unutmuş, kənədi tarixi isə ən axırda göstərmişdir: H.965 (miladi tarixlə təqribən 1556). Bu tarix Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib dövrünə dəlalət edir. Əlyazmanın misrası ilə başlayan qəzəlinin III beytinin I misrasındakı (dın sanırkən) ifadəsi haşiyədə təkrarən tənd mərkəblə yazılmışdır. Eyni hadisə چالار (xalar) rədifli qəzəlin III beytinin ilk misrasındakı الینه (əlinə) sənə də tətbiq olunmuşdur. Əlyazma boyu dəfələrlə rastlaşdığımız belə hallar katibin həvəskar kənədi kimi fəaliyyətinin göstəricilərindəndir. Kitabxanada «Divan»ın sənəgedən nüsxəsinin mikrofilmi də saxlanılmaqdadır.

5. İstanbul-Topkapı Sarayı Müzeyi kitabxanası əlyazması (şerti olaraq ت adlandırılmışdır) haqqında Fəhmi Ədhəm Qaratayın hazırladığı «Topkapı Sarayı Məzəsi Kətfə planesi Tərkə Yazmalar Kataloğu» (161) və İstanbul kitablıkları Tərkə Yazma Divanlar kataloğu»ndan (156) məlumatlanırıq. Xəzinə kitablığında 919-cu nümərdə şifr 2335-də saxlanan abidənin paleoqrafik əlamətləri belədir: vərəqlərinin sayı 57, اندازه 250x150 ت 170x92, sətir sayı 14, xətti گزnel təliq, kağızı əlvan əhərli, bəziləri rəngli və naxışlı abadi, cədvəlləri ulduzlu, mavi və qırmızı, arxa cildi qəhvəyi meşin dəri, ى isə əbrulu. Mənbələrdən birincisində «Divani-Hidayət» nvanlı nşənin yalnız qəzəllərdən ibarət olması bildirilsə də, ikincidə bir qədər dəqiqləşdirilərək, 1 mənacat, 205 qəzəl, 2 mətəzad, 2 məsnəvi, 1 məxməs, 1 tərkiyənd gətərilmişdir. Baş tərəfdə «نھري 203» və «brahim Nasid» imzalı qeyd vardır. Əlyazmaya xəzinə kitablığının mənھري basılmışdır. Birinci mənbənin tərtibəisi «Divan»ın başlanğıc beytini:

ای جان و کونکول قحرینک ایله والہ شیدا
اثباتینک ایچون کون و مکان اولدی هویدا

misraları ilə, qəzəllərin başını isə:

سیل سرشکیم ایله یاغیش قلدی ماجرا
اوتانمدی او قطره دنکیردن زهی حیا

misraları ilə təqdim etməklə, əslində, janrların məyyənləşdirilməsi baxımından səhvini düzəltmiş, «Divan»ın heç də yalnız qəzəllərdən ibarət olmadığını qeyri-ixtiyari təsdiqləmişdir. Digər mənbədə, əlyazma başlayır:

ای جان و کونول مهرینک ایله والہ و شیدا
اسباتینک ایچون کون و مکان اولدی هویدا

Bitir:

يخشى آدينك جهد ايده كور كم قاله
آددن اوزكه دخى كور كم قاله

Hər iki kataloqda əlyazmadakı iki ځنگ miniatرىنىنى varlığı bildirilir.

Topqapı nىسخەsinin də əlimizdə yalnız fotosurəti vardır. AMEA Əlyazmalar Institutunda FS-651 şifrində (dublikatsız) saxlanan «Divani-Hidayət» 28 vərəqdən (56 səhifə) ibarətdir (240). Hə bir titul, نىvan, o cىملədən, yekun vərəqə rast gəlmədik. 17^b-18^a, 22^b-23^a vərəqləri oxumaq نىغىنى tamamilə yarasızdır. Gىنى işığına tutulduqda bu sىtunlarda yazıların olduğu nəzərə ځارپır. 24^b və 53^b vərəqlərində ځنگ rəsmləri (nərgiz və qızılgىلى) ځekilmışdır (fragment 10, 11). Əlyazmanın dəyişik dekorasiyalı tərtibat əlamətlərini 1^{a-b}, 12^{a-b}, 20^{a-b}, 24^b, 34^{a-b}, 42^{a-b}, 53^b vərəqlərindən gىrmək mىmkىندى (fragment 12, 13). Vərəq 28^a və 47^b-də mىنھىلər basılmışdır. Vərəq 25^a-də ځەځەvەndən kənarda

يارب آئينك اغزى نينك سرّين منكا مفهوم قيل
يا منيم بو ووجوديم اغزى تڭ معدوم قيل

mətləli qəzəl təkrarən yazılmışdır. Ehtimal ki, kىغىلمə məqamında məzmununda ilahi eşqdən, sىز, sənət qədri bilinməkdən sىhbət axılan qəzəl təəssىbkeş və zəhmətkeş katibin əhvalruhiyyəsinə emosional təsir gىnstərmiş, o da şəri yenidən haşiyədə təkrarlamışdır. 34^b, 42^a, 47^b vərəqlərində qəzəllərin sığışmayan bəzi beytləri ځەځەvənin ىځində və ya kənarında şaquli yazılmışdır. Əlyazmanın mətni 1^a vərəqində mىمىcatla başlayır:

ای جان و کونکول مھرىنك ايله واله و شیدا
اثباتينك ايچون کون و مکان اولدی هویدا

55^b vərəqində məsnəvi beytlə bitir:

يخشى آدينك جهد ايده كور كيم قاله
آددن اوزكه داخي كور كيم قاله

Topqapı nışxəsinin fotosurətinə istinadən, «Divani-Hidayət» 1 mınacat, 217 qəzəl, 3 məstəzadə, 1 məxməməs, 1 tərçibənd, 5 məsnəvidən ibarətdir (oxunaqsız 8 qəzəl də hesablanmışdır). «Divan»-ın 1^a, 46^a, 47^{a-b} vərəqləri xarpaz xətt نـ ز ک ح ط غ ت ی ا ب ج د ه و ذ ر خ پ ق ف گ ل م ن ت با کا غا غل می لمیلمüşdür. Qəzəllərin ardıcılığı qafiyələr نـ ز ک ح ط غ ت ی ا ب ج د ه و ذ ر خ پ ق ف گ ل م ن ت با کا غا غل می لمیلمüşdür: ت غ، 1 ت ع، 4 ت ش، 2 ت ز، 5 ت ر، 1 ت خ، 1 - چ، 1 ت ج، 2 ت ب، 9 - ا، 3 ت ی، 8 ت ه، 3 ت و، 4 ت نک، 24 ت ن، 16 ت م، 4 ت ل، 1 - گ، 5 ت ک، 32. Həmçinin əski əlifbamızın پ (pe), ث (se), ژ (je), ض (zad), ط (ta), ظ (za), گ (gaf), ک hərflərinə qəzəllərin baş hərfləri sırasında təsadüf edilmir. Əhərli kağızda yazıldığından bəzi qəzəllərdə misralardakı hərflər pozulmuşdur, məsələn, 19^a və 21^b tədakilimi. «Divani-Hidayət» fotosurətdə 2391 misradır.

6. Ümumiləşdirilmiş makina nüsxəsi (şərti olaraq **هـ** adlandırılmışdır) Hidayət **هـ** əsərləri»nin Əzizağa Məmmədov tərəfindən hazırlanmış əlyazması (249) və makina yazısı variantını (250) əhatələyir. 110^a şifrlı əlyazma 1981-84-cı illərdə tərtiblənmiş, şairin həyat və yaradıcılığını tanıdan qısa məqaləyə və lüğətlə (əski Azərbaycan və ərəb-fars sözləri lüğəti) birlikdə 295 vərəq, **Divan**» isə 2874 misra təşkil etmişdir. 111 sayılı şifrdə saxlanan makina variantı isə C.Qəhrəmanovun redaktəsində lüğətlə bircə (hər ikisi) 243 vərəq, şeirlər 2470 misra həcmində **خاپا** hazırlanmışdır. Əlyazma nüsxəsindəki səhifə 21-dən 61-ə kimi olan qəzəllər makina **خاپا**ndan çıxarılmış, **هـ** nəşri də nəzərdə tutulmamışdır. Həmin 40 qəzəli araşdırıb belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, qafiyələr **ز** **د** **ز** **ل**miş qəzəllərin "هـ" (**هـ** səsi verən) hərflə bitənləri kirit

əlifbasına əsasən sıralanmış makina variantında «عجل»-dən sonrakı səhifələrdə yerləşdirilmiş, beləliklə də, redaktə və yenidən tərtibat prosesində 40 qəzəl unudulmuş (?), yaxud, ehtimal ki, tərtibatçı Əzizəyə Məmmədovun səhhətindəki narahatlıqlar «Divan»ın nəşrə hazırlıq işini yarımçıq qoymuşdur. Belə qeyri-ciddi amillər çoxdur, lakin əsas səbəbi tapıb sənədləmək müşkülüdür. Buna görə də, tədqiqatçı əlyazmadan sənəddən 40 qəzəli makina variantının 21-61-ci səhifələrarası boşluğuna əlavə etməklə, vahid ümumiləşdirilmiş makina nüsxəsi ortaya qoymaq məqsədəuyğun sayıldı (fragment 14). Nüsxə mənasıyla başlayır:

Ey can kənəm mährin ilə valeh şeyda,
İsbatın kənəm məkən oldu həvəyda.

Məsnəvi beyti ilə bitir:

Sağınma sənəmi kim al deməkdir,
Eşitmək səndən məndən deməkdir.

Nəhayət, onu da qeyd etmək vacibdir ki, «Divan»ın yeganə əlimizdə olan nüsxə hazırlanmış nüsxəsi də, bir sıra məhsut xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, tərtibi, mətnin keyfiyyəti nəqteyi-nəzərindən qənaətbəxş deyildir. Bütün bunlar Hidayət əsərlərinin yenidən işlənərək elmi-tənqidi mətnini tərtibləmək zərurətini ortaya çıxarmışdır ki, yaxın gələcəkdə həlli mətləq məsələ kimi nəzərdə tutulur.

2.1.1. Əlyazmaların qrafik xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, dilçilik ədəbiyyatında xalq dili ifadəsi ilə terminləşdirilən XI-XV əsrlər Azərbaycan yazı dilinin (ədəbi dil) təşəkkül və inkişafı mərhələsidir. Yazı dili, eləcə də yazı qaydaları, bilavasitə əlifba ilə bağlı olub, yalnız məvafiq əlifba əsasında formalaşdırılır. Ədəbi dilimizin təşəkküləmə zama-

nından başlayaraq, yazı işləri ərəb əlifbası ilə aparılmış, fəqət Azərbaycan dilinin fonetik qanun və hadisələrini dəyişmə əks etdirmədiyindən ciddi dəyişikliklər (sabitləşmə prosesində ləngimələr, «nasizlik» halı və s.) tərtib edilmişdir (28, 104). Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ı məhz sənəddən mərhələnin fonetik-qrammatik mənzərəsini bir daha aydınlatmaqdadır. Təbii ki, nəsxələrdə vahid qrafik-orfoqrafik normalar qəbul edilməmiş, müxtəlif dövrlərdə kəşf edilən fərqli imla xüsusiyyətləri ortaya çıxmışdır.

Məqsəd Hidayət «Divan»ının məhz əlyazma mətnləri üzrində tarixən ərəb əlifbalı əski Azərbaycan yazısına xas qrafik-orfoqrafik dəyişiklikləri izləmək olduğundan, bu yarım-fəsildəki araşdırmaya məhəl qoyulmuş makina nəsxəsi qoşulmamış, yalnız nəsxələrin tekstoloji təhlili zamanı ona mərciət edilmişdir.

a) Saitlərin ifadəsi «əski» Azərbaycan yazısında fonetik tutumuna görə müştərək səciyyəli 4 hərf (ə (əlif), və (vav), ye (ye), hə (hə)) vardır ki, bunlardan ayrıca və müstəqil şəkildə ancaq biri ə (əlif) saitlərə, digər isə hə və ye saitlərə, həm də samitlərə xidmət edir (40, 15).

«ə» saiti sənəd əvvəlində məddəsiz və məddəli «əlif» (ə), sənəd ortasında sadəcə əlif (ə), sənəd sonunda həm əlif, həm də «ə» (əlif) qrafemi ilə işarələnmişdir: آلتون (altun, b, 51^a), آرتوخ (artux, b, 79^b), آه (ah, t, 46^b), آيرو (ayru, t, 24^a), آيرو (ayru, d, 52^a), آغزين (ağzın, b, 79^b), لاله (lalə, b, 87^b), اي (ay, d, 7^a), اصلان (aslan, t, 24^a), برابر (bərabər, b, 5^b), منكا (mana, b, 49^a), مژكانيله (müjganilə, b, 51^b), اولماغه (olmağa, d, 12^b), پروانه (pərvanə, d, 13^b), هدايت (Hidayət, b, 5^a), جاحنده (cahanda, d, 5^a), بوجاغده (bucağında, b, 99^a), نوله (nola, b, 83^a), منجه (munca, b, 6^a) və s. «ə» saitinin «ع+» birləşməsi) şəkilli başlanğıcı da vardır: عالم (aləm, d, 15^a), عاشق (aşiq, d, 14^b), على (alicənab, d, 7^a), عارضي (arizi, d, 7^a), və s. Nəsxələrdə fərqli şəkildə eyni sənəd ortasında «əlif» həm yazılır, həm də

yazılmır. Həməinin ya müumiyyətlə yazılmır, ya da هـ saitinın varlığı fəthə (-) ilə* göstərilir: tanrı- تانکری (د, 7^b)// تتکری (ب, 8^a), araya ت آریه (ب, 28^b)// آریه (د, 19^a), olalı ت اولالی (ب, 13^b)// اولالی (ت, 5^b), oynayan ت اوینین (ب, 6^b)// اوینان (ت, 2^b), almayınca, ت یاسدوم (yasadum, 18^b), آنکلین (anlayan, 7^b), 42^b// یاساتدم - yasatdım, ب, 95^a) və s. Eyni sızın sonunda həm ا (əlif), həm də ه (hə) işarələnməsi nəzərə gəripir: didarına ت (د, 4^a), ت قاشونکا// (د, 8^a), قاشنکە ت (3^a), دیدارنکا// (7^a), دیدارنکە (4^b), ت اولالا// (د, 5^b), ت اولە (46^b), ت آنکا// (103^b), ب) آنکە ت ana, 40^a)// (ت, 90^b)// (ب, 90^b)// (ت, 40^a) və s.

Ərəb mənşəli sızların sonunda هـ səsi bəzən ی (ye) hərfi ilə də ifadə olunmuşdur: تجلی (təcəlla, د, 73^a), موسى (Musa, ب, 99^a), عیسی (Isa, د, 14^b) və s.

هـ saiti sız başında ya əlif (ا), ya da eyn (ع) hərfləri ilə yazılmışdır: انجم (əncam, د, 73^a), ار (ər, ب, 109^a), افریدونه (Əfrudinə, 2^b), امرنکله (əmrinlə, ب, 3^a), اکمش لر (əgmişlər, د, 5^b), افغانلر (əfğanlar, ب, 4^b), عکسی (əksi, د, 15^b), عرض (ərz, ب, 14^a), عنبر (ənbər, د, 15^b), عجایب د (əcayibdir, ب, 92^a), عیاش (əyyaş, ب, 13^b) və s. هـ səsinin sızortası işarələnməsində sərbəstlik hıkm sız, xsusən əlif (ا) qrafemi ilə yazılışında nıxə fərqləri ortaya çıxmışdır. Daha çox hə (ه) hərfi aktiv olub, bəzi nıxə xələrdə əksərən, sabit saxlanılmışdır: داخی (dəxi, ب, 6b), اوشان (üşən, ب, 3a// اوشن, 6b), ایستیان (istəyən, ت, 3a// ایستین, 6b), یوراکیم (yurəgim, 93a// ب, 41a// اینمدی, 6b), اینمادی (enmədi, ت, 38a// د, 52a), نه در (nədir, د, 7b// ب, 7b), سبزه میدر (səbzəmidir, ب, 4a), کوشه (kəşə, د, 2a// ب, 6a), بنده یه (bəndəyə, ت, 14a) və s. Həməinin sız əvvəli, ortası və sonunda هـ səsinin tələffüzü mk nıxə (kimsəyə, ت, 55b), (da istifadə olunmuşdur: کیمسیه (kimsəyə, ت, 1b), خاره یه (xarəyə, ت, 1b), کلاله یه (kəlaləyə, ت, 1b), کلاله سینه (kəlaləsine, د, 14a) və s. Həməinin sız əvvəli, ortası və sonunda هـ səsinin tələffüzü mk nıxə (kimsəyə, ت, 55b), (da istifadə olunmuşdur: کیمسیه (kimsəyə, ت, 1b), خاره یه (xarəyə, ت, 1b), کلاله یه (kəlaləyə, ت, 1b), کلاله سینه (kəlaləsine, د, 14a) və s. Həməinin sız əvvəli, ortası və sonunda هـ səsinin tələffüzü mk nıxə (kimsəyə, ت, 55b), (da istifadə olunmuşdur: کیمسیه (kimsəyə, ت, 1b), خاره یه (xarəyə, ت, 1b), کلاله یه (kəlaləyə, ت, 1b), کلاله سینه (kəlaləsine, د, 14a) və s.

* Hidayət Divanının əlimizdəki fotosurətlərində g nıxə naqisliyi hərəkələrin bilinməsinə mane tətmişdir.

və fəthəli əlif (اَ) (hərfləri də nəzərə alırıq: عشاقی (üşşaqi, د, 42^a), امید (mid, ب, 13^b), عرفان (irfan, د, 68^b), عود (ud, د, 66^b), «هس» s. Nadir hal kimi ت n s-xəsində sitinin s-z sonunda əlif+vav (او) diqrafı ilə yazıldığına rast gəlirik: آه او (ahu, ت, 42^b). Bəzən dodaqlanan saitlərin varlığı zəmmə (ى) (ilə də göstərilmişdir: كنك (k-n, ت, 55^a), اون (n, ت, 52^b), توحم (təvəhh-م, ب, 9^a), بلاغه (bulağə, ت, 40^b), كلبن (g-lbədən, ت, 3^a), جمله (c-mlə, ت, 15^b) və s. Imla və qrafika mxtəlifliyi bu saitlərə də aiddir: ديوپ (duyub, ب, 19^a//, 14^b), يلداش (yoldaş, د, 3^b - صوردم (sordum, د, 5^b//, 10^a//, 37^b//, ت كنكل (k-n, د, 32^a//, 14^a), ب - يولداس (yoldas, ب, 97^a) və s.

Yeri gəlmişkən, saitlərin qrafikasında qarşılaşdığımız yarıdımışi işarələrlə əlaqədar Hidayət Divanının yalnız ب n s-xəsinə məxsus maraqlı fakt da vardır ki, bu saitlərin zərində sad (ص) hərfinə bənzər işarənin qoyulmasıdır: گيزلو (gizl, ب, 3^a), قويسه (qoysa, ب, 3^b), زنجيره (zəncirə, ب, 3^a), سن سن (sənsən, ب, 3^a), مفضل (m-fəssəl, ب, 114^b), بيماره (bimara, ب, 67^b), عمرى (mr-فəssəl, ب, 111^a), غلطان (ğəltan, ب, 4^a), تقصير (təqsir, ب, 117^b) və s. Fikrimizcə, bu işarənin yardımı mahiyyəti s-zdə zərində qoyulduğu sitin vəznə uyğun şəkildə uzun tələffüzünü göstərməklə yozula bilər.

Əfsəhəddin Hidayət Divanının əlyazma n s-xələrində samit səslərin işarələnməsinə gəldikdə, burada «ن-ğır-nun»un qrafik ifadə vasitələri, sin (س) və kaf (ك) hərflərinin işarələnməsi, təşdidin qoyulması və s. kimi məsələlər diqqəti daha çox əkməşdir.

Türk katiblərinin düşünüb tapdıqları «ن-ğır-nun» (diqrafı yalnız Azərbaycan və başqa türk dillərinə məxsus burunboğaz səsinə ifadə etdiyi «n» ərəb və fars mənşəli s-zlərdə müşahidə edilmir» (39, 106, 141). Hidayət Divanının əlyazmalarında bu hərf birləşməsinin نك, نک, kimi qrafik işarələrinə rast gəlinmişdir: فكرتك (fikrin, ب, 6^b), ديمدنگ (demədin, ب,

7^b), هدايتك (Hi-dayətin, د, 34^b), كرمك (kəramin, د, 5^a), مشكينك (mişkinin, ب, 5^a), صانمك (sanman, ب, 4^a), كونكول (kən-kol, ت, 3^a), بئزر (bənzər, ت, 1^b), تانرى (tanrı, د, 5^b) və s. Eyni sız n عى xələrdə fərqli şəkildə həm sağır nun, həm adi nun (ن), həmçinin «ğır-nun»un müxtəlif qrafikaları ilə yazıldığına şahidi olur: صانه سنك (sanəsən, د, 5^b//سن, 4^a), يوزنكده (yüzində, 2^b), سىرمه نى (sırməni, ب, 6^a//نى, 6^a), سىرمىكى (sırməni, د, 6^a), يوزنده // (2^a), صانمك (sanman, ب, 7^b), كوينده // (7^b), كوينك (kuyində, د, 7^b), غىرىن (ğeyrin, د, 28^a//غىرىن, 19^a), عشقنكده (eşqində, ت, 19^b//عشقنده, 28^b) və s. Bəzən «هه» və «هه» səsləri sərbəst olaraq bu hərfbirləşməsi ilə işarələnmişdir: رنگين (rəngin, د, 8^a), انكلنكيز (cənginə, ب, 22^b), جنكه (yengi, ت, 1^b), خدنك (xədəngin, ب, 36^b), انگين دن (əngəbindən, ب, 49^a), سنك (səng, ت, 24^a), تنك (təng, ت, 24^a), پلنك (pə-ləng, د, 32^b) və s.

Məlumdur ki, ərəb dili fonetik quruluşunun milli təbiəti ilə bağlı olan yardımçı işarələr həərəkələr orta əsr Azərbaycan mənbələrində fəal tətbiq edilmişdir (39, 17). Lakin geniş mənada «hərəkə» anlayışı başqa yardımçı işarələr qrupunu da əhatə edir ki, həmin işarələr də samitlərin müəyyənləşdirilməsinə, samit qoşalığını bildirməyə və s. məqsədlərə xidmət edir» (39, 17). Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazmalarında sızdəki samitlərin qoşalığı təşdidlə () () biruzə verilmişsə də, onun quruluşunda sabitsizlik nəzərə alırıq: təşdid gah qoyulur, gah qoyulmur, gah da sızdə hər iki qoşa samit iştirak edir (bu hal daha çox cəm şəkillərinə aiddir): فتاسه (fəttasə, ب, 83^a), طلّ (zill, ب, 94^b), حق (həqq, ب, 94^a), خطنك (xəttin, ب, 4^a), محبّت ده (məhəbbətdə, د, 73^a), واسلام (vəssəlam, د, 73^a), ملته (millətə, ب, 94^b), ايلر (illər, ت, 26^a//ايلر, 55^b), حदन (həddən, ب, 45^b), سىدىم (seyyidim, ب, 94^b) və s.

«Divan»ın "د" nı sızdəki samitlərlə əlaqədar orta əsr əlyazmalarında az təsadüf olunan işarə formasına da rast gəlirik: عىلىغان ortasında samitlərin altında bəzən eyni hərfin kiçik

qrafik işarəsi yazılır: فضل (fəzl, د, 76^b), نظر (nəzər, د, 62^a), عنبر (ənbər, د, 15^b), غصr (ğəsr, د, 17^b), لطف (lɪff, د, 74^b), غضنفر (ğəzənfər, د, 22^a) və s. Orta əsrlərdə katiblərin oxşar qrafemlərin yazılışına «teyyiatla» yanaşmaları məlumdur. Məsələn, tekstoloji tədqiqatında Həsənin «Yusif və Züleyxa» poemasının qrafik xüsusiyyətlərindən bəhs edən gənc tədqiqatçı Sevinc Axundova abidənin mətnində əski yazıda heç rast gəlinməyən bəzi işarələrin varlığı haqqında yazır: «نن ortalığında gələn «نن» və «نن» hərflərinin bəzi məqamlarda mim (م) və fə (ف) hərfləri ilə qarışıq salınmaması «نن» katib həmin hərflərin altında «نن» hərfinin sərbəst yazılışının (ع) xırda şəklini vermişdir» (7, 7). Yuxarıda gətirilən nümunələrdə isə, «نن» yazısında müşahidələrimizə əsasən, daha çox ض (zad), ص (sad), ط (ta), ظ (za), ع (eyn) hərflərinə yardımçı olan həmin işarələrin qoyulma məqsədini izah etmək ətinlik yaradır.

Nüsxələrdə kaf (ك) hərfi iki şəkildə yazılmışdır: ك (ənə-nəvi) və ك (həmzəli): يترك (yetmək, ب, 92^b), تك (tək, ب, 115^b), الملك (malk, ب, 116^a), لولاك (lɪvlak, ب, 113^a), ادمك (aldeməkdir, ب, 120^b), كون (kɪvn, ت, 1^a), كه (ki, ت, 1^b), كرمك (kərəmin, د, 5^a) və s. «Divan»ın əlyazmalarında kaf (ك), XIX-XX əsrə qədərki ن sinkretik səciyyəsinə sadıq qalaraq, həm də gaf (گ) samitinin ifadəçisidir: كنب (gɪnbəd, د, 5^a), جيزكنه در (cizginədir, د, 5^a), كوز (gɪzn, ت, 50^b), كوردی (gɪrd, ت, 50^b), كروشه (gɪrn, ت, 50^b) və s.

«نن» hərfinin ن və س şəkilli işarələnməsi də «نن» gəntərir: سندن (səndən, د, 8^a), سنسيز (sənsiz, د, 42^b), سلیمان (səlimən, ب, 5^a), لچسم (lɪçsəm, ب, 1^b), اكسوك (əksɪk, ت, 1^b), قارشوسنه (qarşusinə, ب, 21^b) və s. Dilçi mənşünas S.Əlizadə bu hadisə ilə əlaqədar yazır: «نن hərfi ona ن qəntə ilə fərqləndirilirdi ki, Azərbaycan dili sənzlərində uzun maddət (təxminən XV-XVI əsrlərə qədər) spesifik orfoqrafik-orfoepik funksiyası vardı: yəni «نن» hərfi ن kənlərində نdən sonra gələn saitənci bildirirdi (bir ن, v,

nıqtələrin mıvqə fərqi ilə se və sin hərfinin əks etdirdikləri məxrəc fərqlərinə işarə edilir) (39, 73). Əlyazmaşünas alim M. Nağısoylu «XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi Şübhədanamə» adlı tədqiqatında altında «نقطة» hərfinin XVII yüzilliyə qədər kəlməyə bir sıra farsdilli və türkdilli əlyazmalarda müşahidə olunduğunu bildirir (99, 68). Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının XVII əsrdə kəlməyə bir qrafik şəklinin (س) sin hərfinin artıq yalnız bir qrafik şəklinin (س) varlığı alimin fikrinə əyani sübutdur.

2.1.2. Əlyazmaların orfoqrafik xüsusiyyətləri

Orta əsr yazılı abidələri üzərində çalışan müəssisələr əlyazmaların fonetik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin yandırılmasını zəruri saymaqda tamamilə haqlıdirlər (92, 116; 99, 76; 71, 24; 31, 166;). Əlyazmaşünas Azadə Musayevanın fikrincə, orta əsr yazılı abidələrinin orfoqrafiyasının yandırılması dil tarixi baxımından maraqlı olduğu kimi, klassiklərin əsərlərinin, ədəbi abidələrin transliterasiyasında da bəzi əhəmiyyətə malikdir (92, 116). Mətnşünas, dilçi M. Nağısoylu isə orta yüzilliklərə aid türkdilli mətnlərin, o sıradan Azərbaycan əlyazmalarının bir çoxu «nıqtə» orfoqrafik qaydaların sabitsizliyini səciyyəvi xüsusiyyətlərdən hesab edir (99, 76). Tanınmış dilçi Əzəl Dəmirzadəyə görə, «nıqtə» sabitsizlik, nəzərə alaraq bəzi fərqlənmələr yazıda orfoqrafiya sistemində, eləcə də yazan katiblərin yazma qabiliyyətində, vərdişində və savad dərəcəsində olan obyektiv və subyektiv səbəblərlə, bəzən dilin ayrı-ayrı şivə xüsusiyyətlərinin təsiri ilə daha çox əlaqədardır» (31, 166).

XV əsrə məxsus Hidayət «Divan»ının əlimizdəki əlyazma fotosuratından ikisi «d» və «b» nıxtələri yarandığı dövrün (XV) tarixi-orfoqrafik mənzərəsini ona uyğun şəkildə əks etdirir. Digər «t» nıxtəsi dilimizin sonrakı mərhələsinin inkişaf meyllərini, başqa sözlə əvvəlki nıxtələrlə («d» və «b»)

mıqayisədə fonetik-orfoqrafik normalardakı dəyişikliyin istiqamətini yırənmək ғын zəngin faktoloji mənbədir. Nısxələrin orfoqrafiyasında rastlaşdığımız fərqləri, hadisələri mıqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mımkındır:

1. (b) // p (p) əvəzlənməsi اولوبدور (olubdur, 5^a) // اوبوش (2^b, پقا (pəqa, 6^b ب, بقا (bəqa, 3^a ب, olupdur (olupdur, 85^b ب, öpüş (öpüş, 50^b د, پسته (pəstə, 37^b ت, اوبوش (85^b ب, تپوک لرینه (44^a, توب (tob, 59^a د, طوب (top, 38^a ت, توبراغینی (91^a ب, تېوکلرینه (40^b ت, توبراغینی (toprağını, 17^a ت, بوننک - (bunun, 26^b د, موننک (munun, 26^b د, v s.

2. (b) // m (m) əvəzlənməsi - بوننک (bunun, 17^a ت, موننک (munun, 26^b د, v s.

3. (d) // t (t) əvəzlənməsi دوشدوم (düşdüm, 6^a د, دوشنبد (düşünübdür, 22^b ب, دوشتم (düştm, 2^b ت, دوشنوبتور (düşünübtür, 9^b ت, جهد (cəhd, 46^b ب, کستورمز (kəstürməz, 85^a ب, کسدورمز (kəsdürməz, 21^b ت, داپولور (dapulur, 39^b ب, دابم (dabım, 17^a ت, تاپم (tapım, 37^b ت, اکتم (əkdim, 19^b ب, اکدم (əkdim, 17^a ت, تابلور (tabılur, 26^b د, اکتم (əkdim, 8^b ت, کیتى ايسه (getti isə, 9^a د, گیتدیسه (getdisə, 4^b ت, və s.

4. (q) // ğ (ğ) əvəzlənməsi قرانغوت (qaranğu, 95^a ب, اولماق (olmaq, 8^a د, اولمغ (olmağ, 57^b د, قرانقو (qaranqu, 16^a ب, افقان (əfqan, 6^b ت, افغان (əfğan, 4^a ت, və s.

5. (h) // x (x) əvəzlənməsi حالدن (haldan, 89^b ب, ناخوش (naxoş, 6^b د, خالدين (xaldan, 5^b ب, فرحنده (fərhendə, 18^a د, فرخنده (fərhendə, 26^b ب, خامو (xamu, 55^a د, همى (hamı, 3^a ت, قامو (qamu, 54^a د, حسنونکله (həsnənb, 40^a ت, حسنونکله (həsnənb, 54^b د, və s.

6. (x) // ğ (ğ) əvəzlənməsi آرتوغ (artux, 44^b ب, آلیجاغ (alıcax, 96^b ب, آلیجاغ (alıcağ, 29^a د, ایلجاغ (eylicax, 14^a ب, ایلجاغ (eyləyəcəğ, 5^b ت, داخی (dəxi, 10^a ت, ساخلیغدور (saxlığdur, 23^b ب, داغی (dəği, 18^b ت, جاغیرین (ğağırın, 22^a ب, داغی (dəği, 39^a ت, və s.

صوردوغه // (sorduxca, ب, 40^b) صوردوخه (saxırın, د, 16^b)
(sorduğca, ت, 17^a) və s.

7. قوجمک (qucmak, ب, 95^b) // قوجمغ (qucmağ, ت, 43^a) // وارمغ (varmax, ت, 5^a) // وارماق (varmağ, ب, 12^b) // اولگج (olgəc, ب, 90^b) // اولغج (olğac, د, 54^b) // جخمک (ğıxmagə, ب, 90^b) // جخمغه (ğıxmağa, ت, 41^a) və s.

8. صفاهان ت (Sifahan, ب, 90^b) // پ (p) əvəzlənməsi ف (f) // سپاهان (Sipahan, د, 54^b).

9. نچونکه (neçınki, ب, 13^b) // ش (ş) əvəzlənməsi چ (ç) // نۆشون كه (nöşünki, د, 10^a).

10. دوغرى ت (doğrı, ت, 16^b) // (ı) əvəzlənməsi ی (i) // گورونکوز (gürniz, ت, 19^a) // کورونکیز (doğru, ب, 36^b) // اوخورلر (oxurlar, ت, 42^b) // اوخیرلر (oxırlər, ب, 43^a) // باغرومده (bağrumda, ب, 42^b) // باغرىمده (bağrımda, ت, 19^a) // كوزلى (güzli, ت, 15^a) // يارى (yarı, ب, 23^a) // كوزلو (güzli, د, 22^b) // يارو (yaru, د, 16^b) və s.

11. Eyni sənə həm ج, həm də hərfləri ilə yazıldığını qacım (qacım, د, 6^a) // قاجم (qacım, ب, 5^a) // چۆن (çün, د, 6^a) // جشم (ceşm, ت, 42^b) // چشم (çeşm, د, 57^b) // جون (cün, ت, 2^a) // خاچان (xacan, ب, 5^b) // خاچان (xaçan, ت, 2^a) və s.

12. Sənə daxilində y (y) samitinin bitişdirici mənqeyində, əksərən ک (g) hərfinə rast gəlirik: sögüşündən, (ب, 8^a) ایستدوکنک (istədügün, د, 54^a) دونمکم (dönməgim, ت, 39^a) کوکرب (göğər, ب, 17^b) بسلدوکم (bəslədügim, ب, 93^a) گون (gün, ب, 7^a) və s. Yalnız milli sənələrimizin tabe olduğu bu fonetik proses kar samitin iki səslə arasında tutduğu vəziyyətə əsasən cingiltişməsidir.

13. Nəşələrdə orta əsr anadilli mətnlərimiz نىغى xarakterik olan eyni sənə iki hərf ilə س (sin) və ص (sad) ilə yazılışı müşahidə edilmişdir. Dil tarixçilərinin tədqiqatlarında hər zaman polemika obyektinə çevrilmiş س (sin) və ص (sad) qrafemlərinin oppozisiyası ھال hallarda katiblərin savadsızlığına

isnad verilirdisə, bəzi hallarda da dənvi نى غىى təbii hal sayılırdı» (90, 16): صافهان (91^a, ب) سواشمدر // (55^a, د) صاواشمدر (savaşımdır, د, 55^a) (ت, 90^b, ب) سارو (88^a, ب) سارو (saru, ب, 88^a) // (54^b, د) سپاهان (90^b, ب) (ت, 5^b) - ساوخلغندن دور // (14^b, د) ساوخلغیڭنداندور (savuxlığındandır, د, 14^b) (ت, 8^a) صغینه // (85^a, ب) سغینه (sığına, ب, 85^a) (ت, 37^b) və s.

14. Cəm şəkiləisi sənə gah bitişik, gah da ayrı yazılmışdır: (5^b, د) اغمیشلر (əgmişlər, د, 5^b) (ت, 1^b) - دوست لر // (3^b, ب) دوستلر (dustlər, ب, 3^b) (ت, 2^a) - افغان لر // (6^a, د) افغانلر (əfğanlar, د, 6^a) (ت, 1^b) - اکمشلر // (33^b, د) - کیرپکلرنکنی // (53^b, ب) کیرپکلرنکنی (kirpıklərni, ب, 53^b) (ت, 2^b) basursalar, (ت, 2^b) və s.

15. Ərəb mənşəli «صى» bağlayıcısı ayrı yazılsa da, tarixi funksiyasına gərə, sənə bitişik oxunur: یاغمى و یاغمه (yaşımıv ى yağma, د, 6^b) (ت, 97^b, ب) بنده و سلطان (bəndəv ى sul tan, ب, 97^b) (ت, 14^b) (ت, 77^a, ب) لاله و کل (laləv ى گى laləv ى laləv ى (təvəllav ى təbərta, ت, 14^b) (ت, 65^b, د) مقيم ایله صدق (mıqim ى iləv ى sidq, ت, 26^b) (ت, 61^b, ب) صحرا و کوه (səhrav ى kuh, ب, 61^b) və s. Tədqiqatçı S.Axundova «صى»-nin belə mənşədə bağlayıcısına ekvivalent, eləcə də, bunun cığatay ədəbiyyatının, ilk nənşədə Əlişir Nəvayinin təsiri olduğu qənaətinə gəlmişdir (7, 26).

16. «كى» bağlayıcısı məsir dildəki orfoqrafiyasından fərqli şəkildə sənə bitişikdir: کای (key, ب, 118^a) (ت, 42^a, د) کول (kol, د, 42^a) // (25^b, ت) کانونکه (kanunla, ت, 25^b) (ت, 5^b, ب) - کاول // (54^a, ت) کانلای (kanlayan, ت, 54^a) və s. M.Nağısoylunun «hədanamə»nin (XVI əsr) mətni üzərindəki araşdırmalarına əsasən, fars dilinə məxsus belə orfoqrafik əlamətlər vəznin tələbinə uyğun şəkildə yazıldığı kimi də oxunmalıdır (99, 91). Ümumiyyətlə, nənşələrin hər نى غىىndə «نکل» (که) və «نکل» (کیم) bağlayıcıları eyni funksiya daşıyaraq mənşə yazı işlənmişdir. Məsələn, (8^a, ب) که // (7^b, د) کیم (ت, 6^b, د) کیم // (6^a, ب) که (ت, 6^b, د) کیم (ت, 6^b) və s.

17. ilə (la²) kənəkəi nitq hissəsi kimi bağlayıcı və qoşma

mıvqeyində arxaik «ايلن» (aylən) qrafik variantında da təmsil olunmuşdur: فکر ايلن (fıkr ilən, 4^a, ت), رقيب ايلن (rəqib ilən, 4^a, ت), سوداسيلن (suz ilə, 7^b, د), كوندوز لن (gındızlən, 15^a, ب), ذكريله (zikrilə, 14^a, ت), هجر ايلن (hicrilən, 28^b, ب), 43^a) və s.

18. İsmın təsirlik halının ənənəvi məsiri -i⁴ şəklindən daha çox başqa dillərdən gəlmə qisməddətli bir təsirin nəticəsi kimi» (90, 45) -nı⁴ variantı تىلىنى تەشكىل edir: باغرمىكى (bağrımını, 10^b, د), هدايتنى (Hidayətni, 27^a, د), فحم نى (fəhmimni, 17^a, ت), خماريمنى (xumarımını, 33^b, د), اوزمنى (özümni, 42^a, ب), اتكنى (ətəgni, 26^a, ت) və s. "ب" nı⁴ şəxəsində təsirlik halı həm تىنى⁴, həm də bu əlamətin yenidən təkrarı ilə əmələ gəlmişdir. Məqayisə نىغى زلفنى (zılfini, 7^a, د) // زلفنىنى (zılfinini, 7^b, ب), دوداغنى (dodağını, 57^b, د) // دوداغنىنى (dodağınını, 95^a, ب), لالنى (ləlini, 4^a, ت) // لالنىنى (ləlinini, 9^a, ب) və s.

19. Nəşələrdə sifətin məqayisə dərəcəsinin morfoloji əlaməti hazırda cənub dialektində hələ də istifadə edilən تراغ² // -rağ (رک) şəklində iki cür yazılmışdır: ارتوغراغ (artuğrağ, 1^b, ت), چاک رک (çakrək, 32^a, د), پاک رک (pakrək, 50^a, ب), خاک رک (xakrək, 23^b, ت) və s.

20. Sual ədatını əmələ gətirən تىنى⁴ əlaməti sız sonuna nisbətən ortasında daha işləkdir: بومى در (degilmi, 5^b, د), بىلمى (bilmənmi, 27^b, د), سىزە مىدر (səbzəmidir, 4^a, ب), ياسەن مىدر (yasənməmidir, 5^b, ت), رەنگىن مىدر (rənginmidir, 5^b, ت), اولمى (olamı, 50^a, ب) və s.

21. Xəbərlilik kateqoriyasının arxaik morfoloji əlamətlərindən sayılan تدر², həmçinin ənənəvi تىنى⁴ məvazi işlənən dırd qrafik şəkildədir: دور // در // درر // دورر (otmuş dırdı, 12^b, د), يەتمەك دىرى (yetmək dırdı, 2^a, ت), اوتەمىش دورر (otmuş dırdı, 4^b, ب), قويمش // قويمشدر (qoymuş dırdı, 19^a, ب), يەتمەك دورر (yetmək dırdı, 6^b, ت), لالە دورر (lələ dırdı, 41^b, د), 8^a, ت) - دورر (lələ dırdı, 29^b, ت) və s.

22. Məsiri ədəbi dilimizdəki -maq, -mək məsdər şəkilçisi

اختیاری (6^b, ب, meydan-eşq) میدان عشق (6^a, د, lafi-xəta) لاف خطا (ixtiyari-cam, د, 11^a) لطف عارضنی (17^a, د, ləffī-arizini) لطیف عارضنی (11^a, ت, tələti-fərxəndə) فرخنده خیالی (20^a, د, daməni-gəli) دامن گل (50^b, ت, xəyali-qolu) خەالی قولى və s.

Orfoqrafik sabitsizlik sızların müəmmən yazılışında da biruzə verdirmişdir: ایل (il, د, 49^a) // بیل (36^a, ت), ای دل (ey dil, ب, 10^b) // ایدل (36^b, ت), داستان (dastan, د, 9^b) // دستان (5^b, ت), ایجان (ey can, ب, 92^b) // اچان (41^a, ت), دیوب (du-yub, ت, 5^b) // دیوب (13^b, ب), دل (dil, ب, 3^a) // دیل (1^b, ت) və s. Bu hadisə ərəb-fars sızlarının məqsədli və ya qeyri-ixtiyari türk dillərinin yazı və həttə tələffüz qaydalarına tabe etdirilməsi kimi nəzərə alınmalı və ona təbii yanaşılmalıdır. Əlaqədar məsələyə mənasibətdə mətnşünas T.Əkbərov XV əsr abidəsi Xətai Təbrizinin Yusif və Zəleyxa» əsərinin əlyazmalarını araşdırarkən yazırdı: həmin orfoqrafik forma farsdilli mətnlərdə katibin diqqətsizliyi yəndən yaranan xəta kimi qiymətləndirilib məxəssislər tərəfindən islah edilsə, türk mətnlərində rast gəlinən bu hadisə qsur sayılmamalıdır. Əgər biz həmin xətalara islah edərək katibdə səhv tuturuqsa, bununla yəmi ciddi qsurə yol verir və Azərbaycan dilinin, o cümlədən türk dillərinin ərəb əlifbası ilə inkişaf edərək bu günümüzdə çatmış tarixi orfoqrafiyasının tədrici təkamülü pozmuş olur (35, 43). Alimin müvqeyi ilə tamamilə razılaşmalıyıq.

2.2. Nüsxələrin tekstoloji təhlili və alınan qənaətlər

Tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyimiz Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazmasının fotosurəti və müəmmiləşdirilmiş bir makina nüsxəsinin hər biri ayrı-ayrılıqda filoloji-linqvistik təhlildən keçirilərək yənilmiş, tarixilik prinsipi əsasında həm də onların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənəşdirilmişdir. Bu işdə abidənin əhatəsindəki həmd yə yaradıcılıq nümunələri, tarixi xronikalar, məcmuələr, əlyazma kolleksiyaları və s. müəyyən

dərəcədə rol oynamışdır. Çünki türkoloq A. Musayevanın sənədləri kimi, hər hansı əsərlərə əzlərindən əvvəlki əsərlərin təsirinin bir sistem halında olduğu orta əsrlər ədəbiyyatında bəzi bunların əlaqəsi yoxdur. Mətnşünaslıqda belə bir fikir mövcuddur ki, heç bir abidə təklidə yeganə olaraq mövcud deyil. Abidələr ictimaidir» (96, 64). Tekstoloji tədqiqatın başlanğıcında Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının məlum əlyazma və makina nüsxələrinin bibliografik siyahısı tərtiblənmiş, daha sonra Ə. Məmmədovun həmin nüsxələr əsasında transliterasiya etdiyi mətnə elmi-tənqidi yanaşılaraq onun dərəcəsi və tamlığı yoxlanılmış, habelə tərtibatının əlyazma nüsxələrinə yanaşma tərz, mənası və s. bu kimi məsələlər aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqat prosesində əlaqədar sahənin gələcək qədərki elmi təcrübəsindən faydalanmaq da unudulmamışdır (5; 7; 24; 35; 43; 52; 64; 71; 79; 80; 84; 92; 98; 99; 106; 111; 114 və s.). Şübhəsiz ki, hər bir əlyazmanın tarixi vardır. Tarixin isə dəqiq və təxmini hududlarını təyin etmək müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur, məsələn: kağız, su nişanı (filliqaran), xətt və durğu işarələri, katibin, sahibin, sifarişçinin qeydləri, birbaşa və dolayı təhlil və s. (81, 3). Nüsxələrin elmi-paleografik təhlili, əldə edilənlərinin isə qrafik və orfoqrafik səciyyəsi abidənin mətninin tarixini yoxlamaqda, aşkarlamaqda kifayət qədər tutarlı faktlar ortaya çıxarmışdır:

Əfsəhəddin Hidayətin sağlığında naməlum katib tərəfindən hazırlanmış "d" nüsxəsi «Divan»ın əlimizdəki hələlik ən qədim nüsxəsidir. 1475-78-ci illərdə Ağqoyunlu Uzun Həsənin dövründən başlayaraq yazıya alınmış, Sultan Xəlil zamanında təkmilləşdirilmiş bu əlyazmanın kəşfi prosesi sona çatıb-çatmaması məsələsi mübahisəlidir. Prof. Minorskinin nüsxənin tamamlanmadığını sənədlərində haqlı yanaşma onun Dublində, Çester-Betti kitabxanasında abidənin orijinalını gələcək istinadən fikir yoxlamasıdır. Lakin digər iki əlyazmanın mətni ilə müqayisədə nüsxənin yekunlaşdığı aşkarlanmışdır.

Belə ki, "ب" və "ت" nسخələrində klassik janrlar sənəddən nسخədə əksərən təmsil olunmuşdur. "د" və "ب" nسخələrinin bitmə beytləri isə است-استə düşür. Əlyazmanın sona yetdiyini göstərən kətəbə yazısı yoxdursa da, bu, səbəb sayıla bilməz, çünki "ت" nسخəsində eyni vəziyyətlə qarşılaşıq. Demək, burada mətnin deyil, yalnız ümumi dekorativ tərtibat işlərinin natamamlığından şənbət gedə bilər ki, bizzat, prof. Minorskinin nəzərdə tutduğu mənzərəyə tam əxlatlama gətirir.

1497 (98)-ci illərdə kənəli olmuş "ب" nسخəsi Hidayət Divan»ının məqsədli şəkildə redaktə olunmuş əlyazmasıdır. Mətnşünas D.S.Lixachevin söylədiyi kimi, mətnin redaktəsi onun ya müəllif, ya da başqa birisi (məsələn, katib A.P.) tərəfindən məhz məqsədyönlü dəyişdirilməsidir. Burada ideya və məzmunun, bədii forma və üslubun, abidənin bütövlüyü dəyişdirilməsi, müəyyən faktların çıxarılması, yaxud əlavəsi kimi müxtəlif məqsədlər ola bilər» (209, 13). Hakimiyyət əvrilişi ilə əlaqədar Sultan Xəlilin yaxın müəhəbbi Əfsəhəddin Hidayət Divan»ında dəyişikliklər aparmaqla, Sultan Yaqubdan bağışlanmasını diləyən mədhyana beytlər əlavə etmişdir. Həminin daxili zənc və fərdi istəkdən, qismən dövrün tələblərindən irəli gələn katib redaktəsi də nəzərə alırıq ki, nəvbəti səhifələrdə haqqında bəhs ediləcəkdir. Həm "د", həm də "ب" nسخələri Təbrizdə eyni şah kitabxanasının emalatxanasında peşəkar rəssam, xəttat və katiblər tərəfindən hazırlanmışdır. Bu iki həmsəri əlyazma mətninin oxusunda ciddi fərqlər aşkarlanmamış, əksinə, "ت" nسخəsindəki dəyişikliklərə qarşı bir çox məqamlarda cəlbəli şəkildə əxlatları makina nسخəsində uğurlu əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrdə kənəli olmuş "ت" nسخəsi azhəcmli olmasına baxmayaraq, Hidayət Divan»ının məncud əlyazma nسخələri arasında əlaqələndirici rola malikdir. Məsələn, bu nسخənin mətni zərində müəhəbbət şahidələr apararkən abidənin "د" nسخəsindən də əvvəl həz də uzaq zaman kəsiyində kənəli olmuş məntəbər əlyazmasının

1. "د" və "ب" n_əsxələri; 2. "ت" və "م" n_əsxələri.

Tədqiqatımızın ən son məqsədi «Divan»ın elmi-tənqidi mətnini nəşrə hazırlamaq olduğundan «Səhas n-ısxə»nin seçilməsi kimi vacib məsələ nəvbəti tekstoloji addımda həll edilmişdir. Adətən, ən qədim və ya şairin sağlığında hazırlanmış əlyazma üzərində işləməyi daha mənasib sayırlar. Burada mətnşünaslar fərqli nüvqələrə malikdirlər. Məsələn, rus şərqşünası Bertels yazır: «...основная и первая задача всякого будущего издателя: прежде всего найти старейшую рукопись предполагаемого к изданию произведения. Привлечение

молодых рукописей не дает ничего, кроме бесчисленных интерполяций и произвольных изменений текста переписчиками» (189, 239). Azərbaycanlı alimlərdən Samət Əlizadə Bertelslə eyni fikirdədir: «Hər bir halda qədim nısxə həlledici və əsasdır» (39, 9). Tahir Məhərrəmov, T.Əkbərov, A.Musabəyli, K.Şərifli, M.Nağısoylu və başqaları isə tamamilə əks mınvqedədirlər. Onların nəzərinə, «nısxənin qədimliyi hələ ondakı mətnin qədimliyini gınstərmir. Qədim mətn daha cavan nısxədə də ola bilər» (96, 83). «nısxənin qədim nısxə belə mıallif nısxəsi deyildir, o kınmüsdən və ya bir-birindən dəfələrlə kınmüş nısxələrdən kınmüşd» (80, 59). Bizcə, mətnin qədimliyi deyil, onun orijinala yaxınlığı və mıallifin yaradıcılığının bınqıqismini əhatələmək baxımından həcmliyi əsas gıntımləlidir. Buna gınrə də, Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının yuxarıda anılan «b» əlyazması arasında "ب" nısxəsi əsas nısxə kimi seçildi. "ب" əlyazmasının fərqləndirilməsinə, abidənin mətninin əsasına qoyulmasına səbəb aşağıdakı amillərdir:

1. Qədim nısxələrdən biridir;
2. Kalligrafik aydınlığa malikdir, oxunaqlıdır; səliqəlidir;
3. Mıallifinin sağlığında əlavə bədii nımunələrlə təkmilləşdirilmişdir; mətni tamdır;
4. Hidayət «Divan»ının ən həcmli nısxəsidir;
5. Səhvlər nisbətən azdır;
6. Savadlı katib tərəfindən kınmüşd dil və poetik gıntıvardır və s.

"ب" nısxəsini tekstoloji tədqiqat nıxə əlverişli və rahat edən bu gıntəricilərlə yanaşı onun qınsurları da yox deyildir. Araşdırma və təhlillər boyu həmin qınsurlarla tanış olacağıq.

Məlumdur ki, orta əsr əlyazmalarını kınmüşən katiblərin hamısı eyni səviyyəli olmamışlar. Mətnşünas T.Məhərrəmovun katiblər və «katib əməliyyatları» haqqında yıtdıyımaraqlı fikir burada yerinə düşərlidir: «əlyazmalarda buraxılan səhvlə-

rin, əmələ gələn anlaşılmaz cümlələrin yaranmasına kəmsavad katiblər səbəb olduğu kimi, əsərlərə məsuliyyət hissi ilə yanaşmayan, üzbaşinalıq edən, məcəllifləri «həshih» etməyə səy göstərən çox savadlı xəttatlar və katiblər də bəis olmuşdur. Belə ki, onlar bəzən məyyən şeir parçalarını qəsdən yazmamış, bəzən kəlmə, misra və beytləri sənədlərinə və məqsədlərinə uyğunlaşdıraraq dəyişmiş, yeni mətnlər əlavə etmişlər ki, nəticədə məclifin ideyası və sənətkarlığı təhrif edilmişdir» (80, 55). Bir sənədlə, katiblər dəyişisinin doğruluğuna əminliklə apardığı qeydlərdə, əslində, çox vaxt səhvə islah etmişlər». Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazmalarının əsas sənədiyimiz "ب" nəsxəsinə nəzərən məqayisəli mətnşünaslıq təhlili nəsxə fərqlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla nəticələnmişdir:

1. Sənədlərin dəyişdirilməsi, əlavə və ixtisarı;
2. Misralarda təhriflər;
3. Beytlərin dəyişdirilməsi, ixtisarı;
4. Məqsədsiz dəyişikliklər, təsadüfi xətlər.

Nəsxələrin ümumi strukturunda qeydə alınan dəyişikliklər isə cədvəllər şəklində tərtiblənmişdir (Bax: cədvəl 1, 2).

2.2.1. Sözlərin dəyişdirilməsi, əlavə və ixtisarı

Sənədlərin dəyişdirilməsində daha çox kəlməni savad dərəcəsi və estetik sənədlə ilə bağlı olan məxtəlif mənşəli (türk, ərəb, fars) sənədlərin əvəzlənməsi hadisəsi diqqəti cəkməmişdir. Bəzən anlaşılmayan qədim sənədlər dəniz anlaşılan yeniləri ilə əvəzlənmişdir ki, katiblər belə halları sənədlərinə hətə saymışlar.

Türk sözləri türk sözləri ilə əvəzlənmişdir: اوکوشنی (öğüşni, 6^b) // یوکوشنی (yügüşni, 12^b); اود (od, 43^b)// اوت (ot, 28^b); شمدی (şimdi, 1^b)// کوردی (oldu, 5^b); دالاش (dalaş, 19^a)// سواش (savaş, 29^b); دالاشورسه (dalaşursa, 28^a)// دولاشورسه (dolaşursa, 28^a);

(yozmagə, د, 20^b) يوزمکه (13^b, ت, pozmagə) پوزمکه; (43^a, ب, varub, د, 58^a) واروب (96^b, ب, dartub) دارتوب; (gəzn, گزنی, د, 20^a) سوزونک (səzn, سزنی, د, 97^a) پاره (para, د, 59^a) بیر (bir, ب, 91^b) بیر (yer, د, 55^a) یازسه (yazsa, ب, 83^b) آننک (anin, ت, 37^b) یینه (yenə, ب, 85^a) دیسه (desə, د, 50^a) ایتکندن (ətəgindən, ب, 85^a) ایتکدین (itindən, ت, 37^b) və s.

Ərəb-fars sözləri türk sözləri ilə əvəzlənmişdir və əksi-nə: (qani, ب, 44^a) توفان (tufan, ت, 20^b) دومان (duman, ب, 38^b) فانی (fani, د, 26^b) جانە (canə, ت, 18^b) جايه (ğayə, د, 27^b) فانی (fani, د, 26^b) بزاری (bazarı, ت, 19^b) بزازي (bəzzazi, ب, 43^b) النک (əlin, ب, 3^b) سننک (sənin, ت, 2^b) اکسوک (əksək, ت, 1^b) قوشوله (qoşula, ت, 39^b) قوشوله (qoşula, ت, 39^b) اوله (quş ola, ب, 90^a) جانده (canda, د, 22^a) خانده (xanda, ب, 32^b) مدام (mdam, د, 32^a) سننک (sənin, ت, 23^b) və s.

Ərəb-fars sözləri ərəb-fars sözləri ilə əvəzlənmişdir: (məlamət, د, 6^a) چشم (çəşmim, ب, 14^b) دیدم (didəm, د, 6^a) رقیب (rəqib, ب, 6^a) حکیم (həkim, د, 6^b) ملالت (məlalət, ب, 5^a) حالدر (haldur, ت, 2^b) افلاک (əflak, د, 73^a) عاشق (aşiq, ب, 42^b) عارف (arif, د, 27^b) سیل (seyl, ت, 14^a) تیردر (təbərdır, ب, 31^a) صراحی (sərahı, د, 50^b) حرامی (hərami, ت, 13^b) تیره دور (tirədır, ب, 84^a) شاد (şad, ت, 4^a) خادم (xadim, د, 10^a) یاد (yad, ب, 12^a) ساکن (sakin, ت, 19^b) مقابل (məqabil, د, 10^b) برابر (bərabər, د, 7^a) شوح (şux, ت, 17^a) شاه (şah, د, 28^b) شام (şam, ت, 20^a) کە (gah, ت, 12^a) دم (dəm, د, 19^b) ماه (mah, ت, 44^a) تقدیره (təqdirə, ب, 97^b) تدبیره (tədbirə, د, 59^b) شکر (şəkər, ت, 39^b) لذت (ləzzət, ب, 98^b) və s.

Hər bəşəri mənənin dəyişmədiyi (1), mənə xalaları yaradaraq nisbətən (2) və bəşəri dəyişdiyi (3) əvəzlənmələr vardır. Tekstoloji tədqiqat boyu qarşılaşdığımız belə məqamlardan bəzilərinə misallar zərində diqqət yetirək:

(1). Mənə yaxın, sinonim sözlər nəsə fərqi yaratsa da, məzmununda ciddi və ya nisbi dəyişiklik yaratmamışdır:

(2). Mənada ciddi deyil, nisbi təzad yaradan sən dəyişmələri də vardır:

(م،ب،د): کل کوردی لطف عارضی دردم اولدی تر
Girdi ltfi-arizini dərdim oldı tər.
(ت): کل کوردی زلف عارضینی دردم اولدی تر
Girdi zlf-arizini dərdim oldı tər.

Misralarda yanağın ltfi və yaxud da yanaqdakı zlf-ni «əshini» gərən gəldən, başqa cür desək, Tanrı sifatinin zuhur etdiyi aləmin rəmzi daşıyıcılarından biri kimi zlf-gərən gəli tə sevənin (aşiqin) dərilməkən tər olmasından, yəni, ilahi məqama yetməsindən danışılır. لطف عارض (ltfi-ariz) və زلف عارض (zlf-ariz) gəli tər dərilməsinin səbəbi kimi ځای etmiş, bizcə, ərəb mənşəli bu iki sən misraların məzmununda nisbətən fərq təzad yaratmışdır.

(ت،ب): جور و قهر نكدن شها نچون ملالت در منكا
Cvr qəhrindən, şəha, neğni mələlətdir mana.
(د): جور و قهر نكدن شها نچون ملامت در منكا
Cvr qəhrindən, şəha, neğni mələmətdir mana.

Yarının haqsızlıqları, qəzəbi, bir sənə, zlmni aşiqə qəm-kədər gətirdiyi kimi, onu utandır, məzəmmət də edə bilər. Hər iki sən məlahət və mələmət misrada nisbi mənə ځaları yaradaraq məzmunu ciddi şəkildə dəyişməmişdir.

(ت،ب): یایی صوندم که بیر ار اوخ آتر ایسنك خوش اوله
Yayı sundum ki, bir ər ox atar isən xoş ola.
(د): یایی صوندم که یرار اوخ آتر ایسنك خوش اوله
Yayı sundum ki, yarar ox atar isən xoş ola.
(م): Yayı sundum ki, yara ox atar isən xoş ola.

Bir ər ت yarar ت yara əvəzlənməsində sonuncu sız digər ikisi ilə mıqayisədə, bizcə, məzmunu gırə qeyri-dəqiqdir, nısxələrə istinadən, transfoneliterasiya olunmuş məndə dıçını əksini tapmamışdır. Adətən, klassik ədəbiyyatda sevən ını sevgi mənbəyindən alınan məşəqqət və sınaqlar səfavericidir, mıhı m irfani mərhələdir. Özını əşq əhlinin sərdarı» adlandıran Hidayət, təbii ki, yardan gələn oxlardan xoşlanan aşiqdi. Başqa sızlə, burada ınanrının camal və cəlalına qapılmış bir insanın» ilahi həqiqətlərə yiyələnməsindən xoşlanması nəzərdə tutulur ki, bir ər//yarar əvəzlənməsi kəskin mənə fərqi doğurmamışdır. Ər ox, həm də yarar oxdur.

(م،ب): بیر نامە ایله بند نکى یاد ایلمدنک هچ

Bir namə ilə bəndəni yad eyləmədin heç.

"ت" n ıxəsində misradakı یاد (yad) sız şadı (şad) ilə əvəzlənmişdir. Bu isə şərhinə ehtiyac duyulmayan misranın məzmununda nisbi təzadə səbəb olmuşdur.

Mənada nisbət yaradan dəyişikliyə عارف (arif)//عاشق (aşiq), دارتوب (dartub)//واروب (varub), رقیب (rəqib)//حکیم (həkim), ایدوب (edub)//ایروب (irub), دیدیم (dedim)//دویدونک (duydu) və s.-ni n ımunə gıstərmək olar.

(3). Bəzən bir sız başqası ilə əvəzlənməsi mənanı b ı b ını dəyişdirmişdir:

A. (م،ب): ای کونش دویدونکمی آفاقی ندن دوتمش توفان

Ey g ınəş, duydu nmi afaqı nədən dutmuş tufan.

(م،ت،د): ای کونش دویدونکمی آفاقی ندن دوتمیش دومان

Ey g ınəş, duydu nmi afaqı nədən dutmuş duman.

B. (م،ب): غمزە تیغیلە همین چالمدی کونکلمنی کوزنک

اول صراحی ینه کیم او غرشه فی الحال جاله
 Ğəməzə tiğilə həmin ǧəlmadı kənli gənmi
 Ol s. rahi yenə kim uğraşa filhal ǧəla.
 (ت،د): غمزہ تیغیلہ ہمین ځالمدی کونکلمی کوزنک
 اول حرامی ینه کیم او غرشہ فی الحال چالہ
 Ğəməzə tiğilə həmin ǧəlmadı kənli gənmi
 Ol hərami yenə kim uğraşa filhal ǧəla.

C. (م،ب،د): نار عشقنکدن هدایت کریانرسہ جکمز آہ
 Nari-eşqindən Hidayət gər yanırsa, ǧəkməz ah.
 (ت): ناز عشقو نکدن هدایت کریانرسہ جکمز آہ
 Nazi-eşqindən Hidayət gər yanırsa, ǧəkməz ah.

Ç. (ب،د): هدایت ایتسہ او شاھد سنی شہید نولہ
 زہی یوز آغلغی کیم کیدہ سن شہادت ایلہ
 Hidayət, etsə o şahid səni şəhid nola,
 Zəhi y. z ağılığı kim, gedəsən şəhadət ilə.

A.-da şair gənmi xəbə xətblə gənmi tutmuş dumanın səbəbini soruşur. "د", "ت" və "م" n. s. xələlərində kənli gənmi fan-ı duman»la əvəzləmişdir ki, bu da mənada təzad yaratmışdır. Təbiət hadisələrindən olan tufana, adətən, qopmaq, qalxmaq, dumana isə b. r. mək, tutmaq və s. kimi hərəkət əlamətləri xasdır. Digər tərəfdən, s. z. gedən misranın n. m. n. gətirildiyi beytdə dumanın səbəbi ağıqlanaraq ayrılıq gecəsi aşiqin gənliyə qalxan fəryadından danışılır. Fəryad m. b. bəliğəli şəkildə tufanla m. g. y. isə edilmişdir. Bizcə "ب" n. s. x. əsinin katibi ən d. z. g. n. poetik redaktə aparmışdır.

B.-də beytin m. m. məzmunu belədir: gənmi qəmzəli oxları ilə mənim kənli ǧəldin, əgər o talanlar yenə cəhd etsələr, o andaca ǧəllər. Şair irfani rəmzlərlə (gənmi, qəmzəli ox, kənli və s.) təcəlli anına, insanın kamillik sifətinə qovuşması

məqamına işarə vermişdir. Gəzən qəlbi talaması cismani varlığın müləqqədə yox olması deməkdir. Belə bir məzmununda «talana, soyğunçu» mənalı «رامی» sənə bizcə, ən uğurlu tapıntıdır. Yeri gəlmişkən, Hidayət qəzəllərində «سز» məhz bu xüsusiyyəti ilə simvolikləşdirilmişdir. Məsələn:

مکر اوکرندیلر تالانی کوزلر

Məgər gərəndilər talani gəzlər. (38^b, b)

Odur ki, "ب" və "م" nسخələrində «zunboğaz şüşə və ya məhəccər» mənalı «صراحی» (sərahī) əvəzlənməsi beytin məzmununa kəsir və təzad gətirmişdir.

C.-də aşiqin eşq atəşindən yandığı, fəqət bu yanğının ah, qıssə deyil, zəvq gətirdiyindən danışılır. «ت» nسخəsində «ار» sənə ilə əvəzlənmişdir ki, aşkarca mənaya təsir etmişdir. «ار»la «نماز» arasında heç bir məntiqi poetik əlaqə yoxdur.

Ç.-də isə şair Hidayət aşiq Hidayətə müraciətlə onu şəhid edən şahidin məşuqənin şəhadəti ilə əlməyin zəğliligi olduğunu bildirir. «ت» və «م» nسخələrində beytin ilk misrasında «سنى» (səni) sənə (məni) ilə əvəzlənmişdir. Bu halda nə II misradakı «سنة كیده» (gedəsən) sənə ilə qrammatik, nə də «مى» beytdəki poetik uzlaşma «ن» doğrultmur.

Sən dəyişmələrinin sənədən «مهر» (mehr) // ماه (mah), روح (şuh) // شوح (şuhl), هيج (heç) // هيج (heç), طف (tifl) // سيل (seyl), سنک (sənkin) // سنک (sənkin) və s.-ni gəstərmək mümkündür.

Mənaya təsir edən və ya etməyən sənə dəyişmələri sırasındakı isimlərin hallara (a), fellərin zamana, şəxsə (b) gərə, iki-çünəkdə isə əvəzliliklərin (c) bir-birilə əvəzlənməsi də nəzərdən yayınmamışdır: a) کويندن (kuyindən, 29^a; م, 22) // کوينده (kuyində, 44^b; ت, 20^b), هدايتنى (Hidayətni, 84^a; ب, 82^b) // هدايتدن (Hidayətdən, 50^a; ت, 37^a; م, 26), ياستن (yastan, 82^b; ب, 82^b) // ياستنن (yastanın, 49^b; ت, 36^b; م, 24), ايونى (evin, 42^b; ت, 42^b) // ايونى (evni, 42^b).

آرانکده (ləbin, د, 6^b; ت, 3^a) لین (ləbi, ب, 7^a; م, 10) // 57^b; م, 12) (aranda, د, 59^a; ب, 97^b; م, 15) // آرادە (arada, ت, 44^a) və s. **b**) آلمن (almaz, ت, 40^b) // آلمز (almaz, د, 55^a; ب, 92^a; م, 48) // ایریشە (irişə, د, 58^b; ب, 96^b; م, 34) // ایریشدی (irişdi, ت, 43^b) // گۆرمەک (görmək, د, 29^a; ب, 8^a; م, 22) // کۆردم (gördüm, ب, 44^b) // ایلسە (eyləsə, د, 8^a; ب, 84^a; م, 20) // آلمش ایدی (almış idi, د, 50^a; ب, 84^a; م, 20) // ایللە (eyləyə, ت, 3^b; م, 20) // آلمیشدی (almışdı, ت, 37^a) // ایدە (edə, د, 58^a; ب, 96^a; م, 26) // ایدر (edər, ت, 43^a) və s. **c**) کیمسە نە (kimsənə, د, 50^b; ب, 85^b; م, 13) // آتەنک (anın, د, 50^b; ب, 85^a; م, 13) // کیمسە (kimsəyə, م, 13) // آتەنک (onun, ت, 38^a) // نەشون کە (nəşünki, ب, 13^b; ت, 5^b; م, 69) // نۆشونکی (nöşünki, د, 10^a) və s.

Yuxarıda deyilənlər Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlimizdəki yeganə makina nısxəsinin (م) də nıqsanlarını ortaya qoymaqladır. Lakin onu qeyd etmək vacibdir ki, fərdi yanaşma "ت", "ب", "د" nısxələri ilə mıqayisədə "م" nısxəsinin mətnindəki haqlı və haqsız sız dəyişikliklərinin təhlilinə şərait yaratmışdır. Məsələn, hər nısxədə ناکە (nagah), وارمەک (varmak), سۆکمز (sögməz), آزغون (azğun), صفتینی (sifətinini), نیکینک (nikinin), قدرمنی (qədrimni), یوزکز (yüzgəz), یلینە (yelinə), ییتیمە (yetimeyə), ساجی کە (sağı ki), اوینرم (oynaram), دور ودم (dövr və dəm) və s. kimi yazılmış sızlەر nısxəsində ardıcıl şəkildə belə oxunmuşdur: Ta ki, varın, sevməz, ağzın, gər, sənətin, yızı nızi, qədrini, yigitin, mayı, səbahi etməyə, urudum. Bəzilərini mətn daxilində nəzərdən keçirək:

(ت, ب, د): جەل اولە یخشی اوموب وارمغ یمان یولد اش ایلە
Cəhl ola yaxşı umub varmağ yaman yoldaş ilə.

(م): Cahil ola yaxşı umub, varın yaman yoldaş ilə.

Mənası tamamilə aşkar olan misra "م" nısxəsində bizcə qeyri-dəqiq oxunuşla məntiqsiz formada əksini tapmışdır.

(ت, ب, د): سۆکمز اولدنک من فقیر بینو ایی بیلزم

Sıgımaz oldun mən fəqiri-binəvayi bilməzəm.

Sevməz oldun mən fəqiri-binəvayi bilməzəm. : (م)

"د", "ب" və "ت" nسخələrindəki mənə yanlışlığı "م" nسخəsində düzəliş edilməmişdir. Burada təsəvvüfi ədəbiyyatında məşhur olan «sevən, sevilən və sevgi» ىلغى ىلغى ىلغى sənəbatı gəlir.

(ت،ب،د): دم ياردن ايدر دورودم اغياره توش ايلر

Dəm yardən edər dñvr və dəm ağyarə tuş eylər.

Dəm yardən aydır: urudum və ağyarə tuş eylər. : (م)

Göründüyü kimi, ايدر (edər) və دور و دم (dñvr və dəm) "م" nسخəsində «يادى» və «urudum» sñzlərinə bənzədilərək düzəliş oxunmamış, ىلغى əlavəsi ilə misra məzmunu hala düşmüşdür. Halbuki misrada təsəvvüfun dñvr nəzəriyyəsindən, yəni ىلغى-zərrə kainatdan ىلغى insan surətini qazanan maddədən və ağyara tuş gəlməkdən, yəni, nəfsə uymaqdan sənəbat ىلغى şair ilahi mətləblərə, vəhdəti-vىcudə işarə vurmuşdur.

Yuxarıda gətirilən ىلغىlər arasında, təəssüf ki, "م" nسخəsinin mətnindəki keyfiyyətə naqis cəhətləri gñstərənələri daha ىلغىdur. Mətnşünaslıq baxımından onları təsadüfi xətlər saymaq, bizcə, yanlış qənaətdir, ىلغىki Əzizəyə Məmmədov sñz ىلغى gedən makina mətnini ىلغى əlyazma nسخəsi (ت،ب،د) əsasında hazırlamış, bəzi təşhihlərində haqlı mñvqə tutmuşdur. Məsələ təkcə ىلغى nسخənin makina mətnində necə ehtivasında deyil, həmçinin Ə.Məmmədovun abidə mىliffinin iradəsi və yaradıcı niyyətinə mىnasibətindədir. Tekstoloq A.Musayevanın bildirdiyi kimi, ىلغىmətnşünaslığın əsasən razılaşmalı olduğu məsələ mətn yaradıcılarının fikir və niyyətini bilməkdir» (103, 65). Hər ىلغى nسخənin ىلغى ağızdan» diktə elədiyi ən aşkar mənadan, mىliff fikrindən uzaqlaşmaq yol verilməzdir.

Əfsəhəddin Hidayət ىلغىvan»-ında həmçinin sñzlərin yer-

lərinin dəyişdirilməsi hadisəsi də diqqəti çəkmişdir:

A. (م،ب،د): اولدی روشن کیم بو ایام ضلالت در منکا

Oldı rövşən kim, bu əyyami-zəlalətdir mana

(ت): روشن اولدی کیم بو ایام ضلالت دور منکا

Rövşən oldı kim, bu əyyami-zəlalətdir mana.

B. (ب): لعینى هدایت صوره کور هجر ایديچک جور

Ləblini Hidayət sora gür hicr edəcək cür.

(ت): لعینى هدایت صوره کور جور ایديچک هجر

Ləblini Hidayət sora gür cür edəcək hicr.

Ləblini Hidayət sora gür cür edəcək sehr. (م)

C. (م،ت،ب): وه نه عیش ایلر ایدی خسته کونکل لعلی ایلن

Və nə eyş eylər idi xəstə kənəl ilən

(د): وه نه عیش ایلر ایدی لعلی ایلن خسته کونکل

Və nə eyş eylər idi ləbl ilən xəstə kənəl

Ç. (م،ب،د): نیتی مدعینک تیغ جفا جالماغ ایسه

Niyyəti müddəinin tiği-cəfa ǵalmağ isə.

(ت): مدعی نینک نیتی تیغ جفا جالماغ ایسه

Müddəinin niyyəti tiği-cəfa ǵalmağ isə.

A., C., Ç.- də sızların yerinin dəyişdirilməsi mənaya xələl gətirməmişsə də, B.- də هجر və جور // sehr yerdəyişməsi mənada təzad yaratmışdır. Əvvəla, "م" nسخəsindəki هجر (hicr-ayrılıq) // sehr əvəzlənməsi uğursuzdur, چونکی naqis گریختگیnt. Ə.Məmmədovun oxusunu azdıraraq yanlış nəticəyə gətirib ǵ-xarmışdır. Digər tərəfdən, جور (cür) // hicr (hicr) əvəzlənməsinə gəlincə, baxmayaraq ki, زلیلمی ayrılıq gətirməsi də mمکى haldır, fəqət burada şair ayrılıq زلیلمىdən danışır.

Yerdəyişmələrin mənada fərq yaradan, misranın ahəngini

pozan qisminə az, mənanın sabit qaldığı qisminə isə bol-bol rast gəlinmişdir:

جانى سن کيمسه خجان سوکولو جاندىن کسله (Canı sən kimsən xəzan sevgi candan kəsilə, 84^b) // جانى کيمسه سنک (Canı kimsə sən xəzan sevgi candan kəsilə, 37^b) اوز اصلنه اولور راجع, (Öz əslinə olur rəcə, 44^b) // اولور اوز اصلينه واصل (Olur öz əslinə vasil, 20^b) اکر زنجيره چکدورسه سنى من تک قرا زلفى, (Əgər zəncirə əkdürsə səni mən tək qara zəlfı, 59^b) // اکر زنجيره چکدورسه (Əgər zəncirə əkdürsə mənı sən tək qara zəlfı, 24^b) قالسه اولور آلتون پاک رک, (qalsa olur altun pakrək, 59^b) // اولسه التون اولور پاک رک (olsa altun olur pakrək, 19^b) آلور جانى جان ویرور, (alur canı, can ver, 8^a) کر اول (yetərsə gər ol yetərsə, 92^b) يترسه ک اول ايله // (Degil ey-n-yəqin, həqqı-yəqindir, 27^a) // دکل عين اليقين حق اليقين (Degil həqqı-yəqin, eynı-yəqindır, 11^a) və s.

Tekstoloji tədqiqat prosesində nسخələrin hər birində sñzlərin ixtisarı (a) və əlavəsi (b) əməliyyatı da aşkarlanmışdır.

a) Sñzlərin ixtisarı əlyazmaşünaslıqda ənənəvi hal sayılan rədiflərin buraxılmasında daha çox gıstərmişdir. Bizcə, bu, gərivələrdə yazılmış şeir parçalarının həmin qəliblərə sığışmaması ilə əlaqələndirilməlidir. Məsələn, "د" nسخəsində (Buyı əkdı zəlfı-arızı ta verdi tab ana) sərlıvhəli qəzəlin IV beytində (ana), "ب" nسخəsində (Kafur auzə müşk aylə suad ayləmdonk hej zə mişk ilə savad eyləməd hej) mətləli qəzəlin II və III beytlərində (hej), "ب" nسخəsində (Başımı kəsmağa qəsd ol gñzləri cəllad edər)

mətləli qəzəlin III beytində ایدر (edər), "د" nسخəsində نچه (Necə kənل dedı yar oxum ığn nahoş ola) başlanğıclı qəzəlin IV beytində اوله (ola), "ب" nسخəsində دیدم اولماغه ایاغنده کونکل حسرتی وا (Dedim olmağa ayağında kənل həsrəti var) sərləvhəli qəzəlin III beytində وار (var) və s. rədiflər buraxılmışdır. Səbəb isə yuxarıda sənəniləndir.

Misra daxilində ayrı-ayrı sənzlərin ixtisarı da müşahidə olunmuşdur:

ت،ب:) نه صورت بو نه معنی در تعالی الاله زهی صانع
Nə surət bu, nə məhədidir təalillah zəhi sənəb

"د" və "م" nسخələrində misradakı ikinci نه (nə) sənzi yazılmamışdır. Bu isə həm ahəngi pozmuş, həm də mənanın anlaşılmasını çətinləşdirmişdir.

ت:) بالله که بو دونمک لیکومه داخلی نه جاره
Billah ki, bu dənmgəligmə dəxi nə ɣarə.
"د" və "ب" nسخələrində بو (bu) sənzi ixtisar edilərək misraya kəsir gətirmişdir.

م،ت،ب:) بویانسه قان ایلن یوزی هر دم نکار تک
Boyansa qan ilən yzi hər dəm nigar tək.

"د" nسخəsində یوزی (yzi) sənzi buraxılmaqla əvvəlki misralara nisbətdə poetik ɣanpozulmuşdur. İxtisarlar silsiləsini bir qədər də uzatmaq mənki.

b) Sənzlərin əlavəsi ixtisarlarla məqayisədə azlıq təşkil edir. Qeydə aldığımızı nəzərdən keçirək:

A. م،ب،د:) کوزلرم ایوینی آغار دوب یاساتدم جام لر

Gəzlərim evini ağardub yasətdim camlar.
(ت: کوزلروم ایوین اغاردوب یاسدوم من جاملر)
Gəzlərım evin ağardub yasədım mən camlar.

B. (م،ب،د): جملدن صاتمە اولولیغ یارە ای اغیارە وار
Cımlədən satma ululıǵ yarə ey əǵyarə var.
(ت:)جملە صاتمە اولولیغ کل یارە ای اغیار وار
Cımlə satma ululıǵ gəl yarə, ey əǵyar, var.

Gərki kimi, A.-da misranın poetik ahəngi mən) من
"ت" گئی گئی B.-də isə misranın məzmunu (gəl) کل
nəxəsinə əlavəsi ilə dəyişmişdir.

2.2.2. Misralarda təhriflər

Əfsəhəddin Hidayət «Dīvan»-ının tədqiqata cəlb edilmiş
nəşrlərində mətnşünaslıq baxımından diqqəti cəkbən hadisələr-
dən biri də misraların təhrifidir. Tədqiqat prosesində onların
ümumi məzmunu uyuşan və uyuşmayanları başqa sızlə, məllif
fikri və ya katib mənalandırması olduğu aşkarlanmış, şairin ya-
şadığı dövrün ədəbi, habelə yaradıcılığının mahiyyəti nəqteyi-
nəzərindən hər bir misra təhlil sızgəcindən keçirilmişdir. Nə-
xələrdə, əksərən daxili dəyişmələr hesabına misraların ümumi
quruluşunun təhrifinə daha çox, ixtisar və təkrarına isə az rast
gəlinmişdir. Tekstoloji maraq doğuran bəzi nüəklərə fikir
verək:

A. (م،د): یوزنک غمندە کونکول کونده یوز رسالە دیسە
Yəzı gəmində kən gırdə yəzı risalə desə.
(ت،ب:)یوزونک غمندە کونکل یوز رسالە کر یازسە
Yəzı gəmində kən gırdə yəzı risalə gər yazsə.

- B. (م،ب،د): که صونکی رنکی آنک صوله حاخدر
Ki, sevin ki, rəngi anın solacaxdır.
(ت): که بنکزی صونکره آنک صوله جاغ دور
Ki, bənizi sonra anın solacağdır.
- C. (م،د): اوتسه جرخ اوله نی شکر یرینه
Ötsə ǵərx ola ney şəkər yerinə.
(ت،ب): اوله خرج اوله نی شکر یرینه
Ola xərc ola ney şəkər yerinə.
- Ç. (م،د): تا نچه بیر اویه سن باش کوتور شکر ینکه باخ
Ta necə bir uyasan baş güt şükrinə bax.
(ب): نچه اولمه ایکن باش کتور تانکر نکا باخ
Necə olma ikən baş güt tanrına bax.
(ت): نچه اولمیه ایکن باش کتور تنکریه باخ
Necə olmaya ikən baş güt tanrıya bax. və s.

Göstərilən dörd ərəbnəyin hər birində həm şeirin ümumi ahənginə, həm də poetik məna yığılma gərə, A.- da م، د، B.- də م، ب، C.- də م، د، Ç.- də isə م، د nسخələrindəki variantlar əsas tutulmuşdur.

Bəzən misraların "م" nسخəsində digərləri ilə (ت،ب،د) mqayisədə irəli sürülən fərqli, lakin məzmunca məntiqsiz, anlaşılmayan variantları da qarşıya çıxmışdır:

- (ت،ب،د): اود صالدى آه وناله منم ايج و داشمه
Od saldı ahu-nalə mənim içə dışıma
(م): O vusaldı ahı nalə mənim içə daşıma.
(ت،ب،د): تا هدايت صنما شک و کماندن کسله
Ta Hidayət sanma şəkki mandan kəsile.
(م) və s. Ta Hidayət sanmasın və kamandan kəsile.

Misraların təkrarı və ixtisarı hərəsi yalnız bir şeir parçasında müşahidə edilmişdir: "د" nسخəsində *أه ايلكج يوزندن أنك* (Ah eyləgəc yzindən anın zılf dağılur) mətləli qəzəlin V beytinin I misrası buraxılmışdır. "ت" nسخəsində *رخونکدن آلدی ایشغ شمدی ای چراغ شمع* (Şəmç-rxındən aldı işğ şimdi, ey ǵırağ) mətləli qəzəlin elə bu misrası III beytin II misrası yerində təkrar yazılmış, sonradan katib səhvini düzəldərək *عشقینک میندین اول که جکیب تور بیرر ایاغ* (Eşqin meyindən ol ki, ǵəkibtı birər əyağ) misrasını III beytin altından yazmışdır.

2.2.3. Beytlərin dəyişdirilməsi və ixtisarı

Tekstoloji tədqiqat proesesində Hidayət *Divan*-ının əlyazma nسخələrində beytlərin dəyişdirilməsi (1), əlavəsi (2) və ixtisarı (3) ilə də qarşılaşdıq.

(1) Beytlərin məzmunu az və ya çox dərəcədə təhrif olunaraq dəyişdirilmişdir:

- (م،ب،د): *اوخیلن چه کون ای دل آراده ایراغلغدر*
 A. *امید اوزمه صبور اول کیم خامو ننک باشی ساغلغدر*
Oxılən neǵ gı ey dil, arada gər irağlığdır,
Ümid ızmə, səbur ol kim, xamunun başı sağlığdır.
 ت): *بیزیمله یاراراسندا چه کون کر اراغلغ دور*
قایر مه غم یمه ایدل خموننک باشی ساخلغ دور
Bizimlə yar arasında neǵ gı gər irağlığdır,
Qayıрма, ğəm yemə, ey dil, xamunun başı saxlığdur.
- (م،ت،ب): *دل وفاشنک و آغزنک نقش ایدرلر کورسه لر*
عیننک
Dil ıqaşın və aǵzın nəqş edərlər ǵırsələr eynin.

د(: دل و جان قاش و اغزنک نقش ایدرلر کورسه لر

عینک

Dil ۛ can qaşu ağzın nəqş edərlər gۛrsələr eynin.

ب(: نچوک کیم میم و عین و نون و ی شکلین منجملر قران کور *

Nəc ۛ kim mim ۛ eyn ۛ nun ۛ yə şəklin m ۛnəccimlər Qur ۛn
gۛr.

ت(: نچوک کیم نون و ی شکلین منجم لر قران کورکچ

Nəc ۛ kim nun ۛ yə şəklin m ۛnəccimlər Qur ۛn gۛrgəc.

Nec ۛ kim mim ۛ eyn ۛ vey şəklin m ۛnəcimmilər : (م)

qıran gۛrgəc.

A.- da nisbətən aydın mənə qismən, B.- də isə tamamilə təhrifə məruz qalmışdır. Belə ki, B.- də h ۛrufiliyin təsiri aşkarca duyulmaqdadır. Burada şair m ۛnəccimlərin « ن , ع , م ۛ hərflərinin ۛmavi şəklini » Qur ۛn gۛrmələrini bir tək gۛzlə dili, canı, qaşı və ağzı təsvir etməyin m ۛmk ۛnl ۛy ۛ bənzədir. Başqa s ۛzlə, şair ilahinin insan surətində təzah ۛy ۛ eyham vurmuşdur. Ərəb əlifbasının 4 hərfini birləşdirməklə ilahi cəmalın z ۛhurunu ۛnsan sifətini cizmaq olar: mim və eyn qaşı, gۛz ۛ və burnu, nun və yə ağzı və dili əmələ gətirir. M ۛnəccimlər dedikdə, şair h ۛrufi m ۛridlərini simvolikləşdirmişdir. Əgər beyti m ۛəllif iradəsinə s ۛykənərək qursaq, klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış bir poetik fiqurun ۛtənas ۛy ۛ şahidi olarıq:

م،ت،ب(: دل و قاشنک و آغزنک نقش ایدرلر کورسه لر

عینک

ب(: نچوک کیم میم و عین و نون و ی شکلین منجملر قران

کورکچ

* Burada ۛəraiivəyə sığışmadığından katib qəzəlin rədifini yarımçıq yazmışdır.

Dil, qashın və ağzın nəqş edərlər gürsələr eynin,
Nə, k kim mim, eyn, n, yə şəklin m, nəccimlər
Qur'an gürgəc.

İnsan sifətinin cizgilərinin bənzədildiyi bu hərflərin tənəşməndən «هنا» - «ن» əmələ gəlir ki, onun Qur'anla bərabərləşdirilməsi bilavasitə irfandan qaynaqlanır. Mətnin nəşri zamanı isə vəznə uyğun olaraq, «*Nəcük kim nunü yə şəklin münəccimlər Qur'an görgəc*» variantını saxladıq.

Beytlərin yerinin dəyişdirilməsi hadisəsinə nəşxələrdə yalnız bir şeir parçasında rast gəldik: نوله فتاسه دكوب ديش لبي (Nola fəttasə dəğ lbi dişi-ləbi biyaləsinə) mətləli qəzəlin III, IV beytlərinin ardıcılığı "د" və "م" nəşxələrində dəyişdirilmiş, IV beyt III, III beyt isə IV gəlmişdir.

Beytlərin yerdəyişməsi kimi, əlavəsi də «Divan»-ın nısxələr üzrə araşdırılan mətni boyu bircə dəfə qarşıya çıxmışdır: «من که ایشم در لبتک دورنده درد اشام لغ» (Mən ki, işimdir ləbin dərində dərdə aşamlıq) mətləli qəzəlin "ت" nısxəsindəki beş beytlik həcmi "ب" və "م" nıxələrində aşağıdakı iki əlavə beytlə təkmilləşdirilmişdir:

کیتدی هجرنکده قرار و قالمدی آرام جان
 نچه ای آرام جان هجرنکده بی آرام لیغ
 Getdi hicrində qərar qalmadı arami-can,
 Necə, ey arami-can, hicrində biaramlıq.
 فرقتکدن خلق آرا تا نچه دشمن کام اولم
 دوستلغ کویستر که حددن آشدی دشمن کام لیغ
 Fırqətindən xəlq ara ta necə düşmən kam olam,
 Dostluğ göstər ki, həddən aştı düşmən kamlıq.

Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazmalarında beytlərdəki dəyişikliklər arasında qeydə alınan çoxluq onların ixtisarına məxsusdur. Məsələn: "ب" nسخəsinə Ağqoyunlu taxtında baş verən əvvərləşdən sonra əlavə edilmiş aşağıdakı iki beyt "ت" nسخəsində ixtisar olunmuşdur:

ای کونکل یعقوب سلطاندر کیم آلمش تیغ ایلہ
یا علی مرتضاننک ذوالفقار ایلندہ در

Ey kənli Yəqubi-sultandır kim, almış tiğ ələ,
Ya Əli Murtəzanın Zəlfıqar əlindədir?

خسروی کیم ہر نہ حق وار ایتدی یوخ دواردن
دیمک اولمز کیم یوخ آندہ ہر نہ وار ایلندہ در

Xosrovi kim hər nə Həq var etdi yox dəvvarədən,
Demək olmaz kim, yox anda hər nə var əlindədir.

Ümumiyyətlə, beytlərin ixtisarı hadisəsinin müşahidəsi Hidayət «Divan»ının haradasa hifz olunan bizzə naməlum nسخələrinin varlığını təkrarən təsdiqləməkdədir. Çünki "ت" də rastlaşdığımız elə beytlər vardır ki, qədim "د" və "ب" nسخələrinə buraxılmışdır. Demək, Hidayət əsərlərinin daha geniş tərkibdə, hətta Kirman və Tehran əlyazmalarından da kənarda əlavə nسخəsi və ya nسخələri mvcuddur.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ixtisara məruz qalmış beytlərdən bəzilərini nümunə gətiririk:

بوی سوزینی سویلمہ زلفی تک ای کونکل
سن کیم سن کیم ایتدی وکیل بو سوزی سنکا (ب, 5a)

Buyi sızini söləmə zəlfı tək, ey kənli
Sən kimsən kim etdi vəkil bu sızı sana.

beyti "د" nسخəsində,

شاهه قول اولوب کجتي هدايت دل و جانان

کيم شاهي سوين ايکي جهان بر طرف ايلر

Şahə qul olub keğti Hidayət dilı candan

Kim, şahı sevən iki cahan bərtərəf eylər. (14 a, ت)

beyti "د" və "ب" nسخələrində,

ضعيف اولدى هدايت تار زلفنک هجر ايلن شويله

که کر مور اوسنه مينسه بير سرموانی اينجتمز (ب , 43a)

Zəif oldı Hidayət tari-zılfın hicrilən şöylə

Ki, gər mur snə minsə bir səri-mu anı incitməz.

beyti "د" nسخəsində,

لعلنکدن اوزکه تشنه دیدارنکه مدام

کر آب خضر اولورسه کورنور شراب آنکا

Ləljindən üzgə təşneyi-didarına mıdam,

Gər abi-Xızr olursa gırnı şərab ana. (د, 7a)

beyti "ب" nسخəsində yazılmamışdır. Qədim nسخədəki bəzi beytlər isə digərlərində məhz katiblərin istəyi üzündən buraxılmışdır, çünki misra və beytlərin məzmunundakı dəyişikliklər, fərqlər həm "ب", həm də "ت" nسخəsinin şairanə təbiətli künğılər tərəfindən hazırlandığı qənaətini doğurmuşdur. Aralarında mənfi bəndlərin olmasına baxmayaraq, ixtisar beytlərin heç biri şeirin ideyasına ciddi kəsir gətirməmişdir. أه ايلکچ

یوزندن آننک زلف داغلور (Ah eyləgəc yzindən anın zılf dağılur) başlangıçlı qəzəlin V beyti "ب" və "ت" nسخələrində, کيم که
Kim ki, qəlb altun kimi ایجی دکل بير داش ايله

dəgil bir daş ilə) başlanğıclı qəzəlin IV beyti "ت" nسخəsində, سندن همیشه جانمہ دردو بلا یتەر (Səndən həmişə canıma dərd bəla yetər) başlanğıclı qəzəlin VI beyti "ت" nسخəsində, جانا غمنکد آخدی کوزم یاشی نیل تک (Cana gəmindən axdı gəzm yaşı Nil tək) başlıqlı qəzəlin IV beyti "ت" nسخəsində ixtisar edilmişdir.

Söz yox ki, tekstoloji araşdırma zamanı نسخه‌های تخریفی, katib əməliyyatları مکتوبی qədər əsaslı təhlildən sonra mətnin tarixinin təyinişində əhəmiyyətli yer almışdır.

2.2.4. Məqsədsiz dəyişikliklər, təsadüfi xətlər

Mətnşünaslar orta əsr əlyazmalarında katiblərin müxtəlif xarakterli səhvlərinin əksəriyyətinin ərəb əlifbasının tərtiblikləri, dini zəmin, ləhcə uyğunlaşdırmaları, tərcümə prosesi və s. ilə bağlılığını zaman-zaman elmi tədqiqatlarında bildirmişlər (64; 93; 115; 206). Əfsəhəddin Hidayət Divanının nسخələri tərtibindəki mətnşünaslıq araşdırması, katiblərin diqqətsizliyi səbəbindən ərəb qrafikasının müəkkəbliyinin tərtibdiyi təsadüfi xətləri, məqsədsiz dəyişiklikləri də ortaya çıxarmışdır. Bunlar nəqtənin, hərfin əskik və ya artıq yazılması, yadda saxlama, oxuma və imla yanlışlarından ibarətdir ki, aralarında mənanı dəyişənləri, eləcə də, mənasızlıq yaradanları vardır.

1. Nəqtə, hərf əskik və ya artıq yazılmışdır:

"د" və "ب" nسخələrində

کلدی یاننکدن کیدر اوشته هدایت یار ایتی

Gəldi, yanından gədən üstə, Hidayət, yar iti.

misrasındakı هدایت یار ایتی (Hidayət yar iti) ifadəsi "ت" və "م" nسخələrində هدایتە یارینی (Hidayətə yarını) şəklində bir nəqtə əskikliyi ilə mənağa xələl gətirmişdir.

"د" n. s. xə- (yaşına) s. z. y. (başına) kimi yazılmış, bu da mənada aşkarca təzad yaratmışdır:

(م،ت،ب): بحر بیر قطره در انك كوزی یاشینه کوره
Bəhr bir qətrədir anın g. zi-yaşına g. rə.
(د): بحر بیر قطره در انك كوزی یاشینه کوره
Bəhr bir qətrədir anın g. zi-başına g. rə.

باشینه (başına) // یاشینه (yaşına) məqsədli əvəzlənmə ola bilərdimi? Ola bilməzdi. Katib s. r. t. l. k. z. m. a. z. a. n. - dən bir n. q. t. ən. i əskiltməklə mənada yaratdığı əalardan xəbərdar olmamışdır. Lakin hər bir səhv və ya mətnin hər bir c. z. i dəyişməsi izah edilməlidir. İzah olunmayan tekstoloji fakt yoxdur» (96). Misra Hidayət Divanının bizə g. atan. ən qədim n. s. x. ə. s. i. n. d. ən. ("د") h. a. l. d. a, "د" n. s. x. ə. s. i. n. d. əki bu bir n. q. t. ən. i t. a. l. e. y. i d. ə, b. i. z. c. ə, m. b. a. h. i. s. ə. l. i. d. i. r. Məsələ ondadır ki, həmin misranın g. r. n. ək gətirildiyi beyt, ümumiyyətlə təhrifə məruz qalmış, "د" əlyazmasının katibinin yanlış təshihi "م", "ت", "ب" n. s. x. ə. l. ə. r. i. n. d. ə yenidən redaktəyə məruz qalmışdır:

بحره بنکزتمه هدایت یاشین ای درد یشلو
بحر بیر قطره در انك كوزی یاشینه کوره
Bəhrə bənzətmə Hidayət yaşın, ey dərd yəşlu,
Bəhr bir qətrədir anın g. zi-yaşına g. rə.

Zahirən misraların, beytin d. r. i. s. t. l. y. i. n. a. n. m. a. q. g. ə. t. i. n. d. e. y. i. l, lakin parçanın seçildiyi qəzəlin əvvəlki beytlərinin diktə elədiyi poetik ideya sonuncu s. z. g. d. ən. beytin təhrifini d. ş. ü. n. m. ə. y. ə əsas verir. Digər tərəfdən, aşiqin g. z. n. i. y. a. ş. ı. n. i. n. a. x. ı. b. a. x. ı. b. d. ə. r. y. a. y. a, s. e. l. ə ə. v. r. i. l. m. ə. s. i. m. o. t. i. v. i. k. l. a. s. s. i. k. ə. d. ə. b. i. y. y. a. t. d. a. t. e. z. t. e. z.

rastlaşdığımız bədii təsvirlərdəndir. Burada, iztirab əkən aşiqin gən yaşları mübaliğəli tərənnüm olunmuşdur. Qəzəlin sonrakı beytlərində "başına" sən artıq ifadə tərkibində işlədildiyi (Var imidim Həqqə kim niyyəti-başına gən), sən gədən beytdə məhz gənzi-yasına gən ifadəsini beytin ümumi məzmununa uyğun gənlik. Beləliklə, beyti məbhisə mərkəzinə əvirən sən, tən, nənşələrində məzmunu daha yaxın və tamamlayıcıdır: onun gənzi-yasına gən bəhr bir qətrədir. Təəssüf ki, "d" nənşəsinin də əsaslandığı Hidayət əsərlərinin izinə düşməyən mənəbər əlyazması (bəlkə də məllifin ən orijinal mətni) tapılmayınca, yuxarıda yəllən məlahizələrə əvirib yanlış (?) təshihlərin nənşələrdəki bəzən kor-koranə redaktəsi ilə bərişməli olacağıq. Ümumən isə, "b" və "t" nənşələrinin savadlı, tərbiəli, şairanə təbiətli katibləri vəzifələrinin nəhdəsindən ox incə ustalıqla gəlmişlər.

Nəqtələrlə məyisədə hərflərin əskik və ya artıqlığı, eləcə də, daxili imla yanlışları (assimilyasiya və dissimilyasiya) ciddi təhriflər yaratmamışdır. Məsələn, "b" nənşəsində

جمالی آینی کر سیدم دین کورسه

Cəməli ayini gər seyyidim din gərsə.

misrasındakı جمالی آینی (cəməli-ayini) ifadəsi "d" və "m" nənşələrində حمالینى (cəmalın ayini), "t" nənşəsində isə حمالینى (cəmaleyni ayeyni) - iki dəlilini (iki sifətini), iki ayəni kimi yazılmışdır. Birincilərdə ("d", "m") əsas nənşənin «camallı» anlamına uyğunluq vardır. İkincidə isə ("t") cəmaleyni-ayeyni - həm gənəl sifət, həm də gənəl mərifət anlamında iki dəlilə işarədir, lakin Hidayət əsərlərində camalın ay və gənə məqabiliyyənin, bənzədilməsinin işləkliyini nəzərə alıb burada

əsas gətirdiyimizi "ب" və qədim "د" nسخəsindəki yazılışa
استیلا etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Daha bir nümunəyə baxaq:

"ب" və "م" nسخələrində

صور غج كونكل لبي نوله درلرسه كل يوزى

Sorğac, kəli ləbi nola derlərsə gəlyzi.

misrasındakı لبي (ləbi) سەhvən "د" və "ت" nسخələrində لبن
(ləbin) yazılmışdır ki, əsas mənanı azdırmışdır. آدمى لره (adə-
milərə)//adəmlərə, ياساتدم (yasatdım) // ياسدوم (yasədm),
اولمزسه (olmazsa)//اولمرسه (olmarsa), كيدر (gedər) // كيجر (ke-
ğər), يادين (yaydan) // ياندن (yandan), نسته (nəstə) // نسنه (nəsnə)
və s. kimi sözlər hərflərlə bağlı xətalara mənəkdir. Nسخələrdə
yadda saxlama, oxuma və imla yanlışları da maraq doğurmuş-
dur.

"د", "ب" və "م" nسخələrində

سويلكج كه دردو غم كوندر كهى بوينك منك

Söyləgəc ki, dərd-ğəm gəndər kəhi buyin mana.

misrasındakı بوينك (buyin-iyin, qoxun) سەhvən "ت" nسخəsində
zahirən bənzər بويونك (buyuyin) ilə əvəzlənmişdir. Əslində,
burada daxili və xarici (oxuma və eşitmə) imla xətalari استیلا
تə düşmüşdür» (96).

قوش اوله (quş ola) və قوشوله (qoşula) dəyişməsi də eyni
qəbildən olan xətalardandır. Məndə

(م،ب،د): تيز اوله مست اوکه هر دور اياغی قوش اوله

Tez ola məst o ki, hər dəvr ayağı quş ola.

misrasındakı son sən "ت" nسخəsində قوشوله (qoşula) kimi yazılmışdır ki, tələffüzə bənzər sənələr katibin təsadüfi səhvini doğurmuşdur.

"د" və "ب" nسخələrində

کیم منع ایده سنی که قیش اولغج کونیلمه

Kim mən edə səni ki, qış olğac gneyləmə.

misrasındakı کونیلمه (gneyləmə-istiləmə, burada isti məkana, gneyə, cənuba kəfənək) sən "ت" və "م" nسخələrində oxşar kənəylə (gneyləmə) ilə əvəzlənmişdir. Bu isə mənə yaratmışdır.

Yenə bir misala diqqət yetirək:

Mətnə

(م،د): سن آرتوغ لطف اکر قلسنک زهی بخت وری طالع

Sən artuğ ltf əgər qılsan, zehi bəxtəvəri-tale

zehi bəxt و nسخələrində "ت" və "ب" misrasının son ifadəsi "ت" və "ب" nسخələrində (zehi bəxt-zəhi tale) şəklində dəyişsə də, ciddi mənə fərqi yaranmamış, lakin beytin bədiiliyi və misradakı mənə dəqiqliyi baxımından "د" və "م" mətnlərindəki variant saxlanmışdır. Sadə məzmun budur ki, sənin (yəni ilahinin) ltf artıq olsa, mən talenin bəxtəvəriyəm.

"د", "ت" və "م" nسخələrində

کر او دولدور مسه بو کوزه آندن بوش اوله

(د, 54^a) Gər o doldurmasa bu kuzə andan boş ola.

misrasındakı کوزه (kuzə) sən katibin daxili imlasının səhvi kimi "ب" nسخəsində کوزی (kuzəyi) yazılmışsa da, mənaya

heç bir təsir göstərməmişdir.

Həminin katibin sığırətli yazısından irəli gələn imla xəta-
larına aşağıdakı iki-*نمونه* parça nımunə gətirilə bilər:

(م،ب،د): که باله آغو قاتوب صونکه ویره ناله سنه

Ki, bala ağu qatub sunki verə nalə sənə.

Misradakı *صونکه* (sunki-sun ki) ifadəsinin son hərfi "ت" nısxəsində buraxılmışdır ki, ahəngdə kəsir yaratmışdır.

اول سیندورن داخی کوره ناکاه سیندی کوپ nısxəsində "ب" (Ol sındıran dəxi gırə nagah sındı kıp) misrasındakı iki sızındıran, dəxi» yazı prosesində mexaniki şəkildə birləşdirilmişdir. Eləcə də, eynilə başqa misrada katib tələsgənliyi *اقتضاسی* (iqtizası) // "ت" (م، ب، د، اقتضاسی) dəyişməsinə yaratmışdır ki, birincisi mənə verdiyi halda, ikincisi misradakı mənaya uyğun olmayan *خاتالاری*» anlamındadır.

ظلمت ایچندن جخرسه آب حیوان یوخ عجب

بو عجایب در که ظلمت آب حیواندن جخه

Zılmət ıgından ıxarsa abi-heyvan, yox əcəb,

Bu əcəyibdir ki, zılmət abi-heyvandan ıxa.

Örnek seədiyimiz bu parçada birinci misradakı *یوخ* (yox) və *آب حیوان* (abi-heyvan) kəlmələrinin "د" və "م" nısxələrində birləşdirilməsindən (*آب حیوانون* - abi-heyvanun) mənada qeyri-ixtiyari təhrif yaranmışdır.

Əfsəhəddin Hidayət *Divan*ının mətnində katiblərin məqsədsiz dəyişiklikləri, təsadüfi xətalrı sırasını uzatmaq mımkındır. Artıq vaxtilə Əzizəğa Məmmədovun hazırladığı makina nısxəsində, habelə mıkəmməl, həcmli və nisbətən səhvsiz xısusıyyətlərinə gırə abidənin mətninin əsasına qoyduğumuz "ب" nısxəsində «nızılənən» ciddi qıurlar gırəndədir. Lakin yuxarıda deyilənlərin hamısında yalnız bir məqsəd

qarşıya qoyulmuşdur: mətnşünaslığın bütönlükləri nəzərə alınaraq nüsxələrdən Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının müəllif mətninə daha yaxın olanı seçilməlidir. Bu yolda mətnşünaslığın tarixilik prinsipi əsas tutularaq, hər bir tekstoloji fakt, məqam müqayisəli təhlildən keçirilmiş, filoloji bilgiler mətnin öz zamanına və məkanına qaytarılması» (P.Kərimov) nüfuzlu kompleks şəkildə tətbiq edilmişdir. Ümumi mədəniyyəti xəzinəsinə haqqında ilk ciddi, davamlı tədqiqatlarla təchiz edilən Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının məlum əldə edilmiş əlyazma nüsxələri əsasında araşdırılması, həm də şairin bədii irsinə filoloji əlavədir.

II FƏSİL

ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT «DİVAN»ININ FİLOLOJİ TƏDQIQI

3.1. «Divan»ın bədii quruluşu

3.1.1. Klassik janr və bədii formalar

Əfsəhəddin Hidayətin miras qoyduğu «Divan» dən səciyyəvi olan lirik-fəlsəfi məzmunudur. Şair həyatı boyu qarşılaşdığı hadisələrdən alınan təəssüfat, mənasibət və əhvali-ruhiyyəsini daha çox lirik janrlarla yığcam və emosional tərzdə tərənnüm etmiş, səadiyi mənzunu məzmununa məvafiq formada nizamlamışdır. «Divan» 1 münacat, 237 qəzəl, 3 məstəzad, 1 məxməməs, 1 tərkiqbənd, 7 məsnəvi tərkibi ilə klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış janrların az qismini əhatələyir.

Münacat: Hidayət «Divan»ı ən çox saray adamları arasında, rəsmi dairələrdə nüfuz qazanmış qəsidə janrının bir nümayəndəsi sayılan münacatla başlayır. Dini məzmun daşıyan giriş xarakterli bu şeirdə şair qadir Allahın fəzilətlərini təmtəraqlı dillə tərənnüm etməklə ondan grəcəyi işlər görmək istəyir:

*Ey canü könül mehrin ilə valehü şeyda,
İsbatın için kövnü məkan oldu hüveyda.
Hökmünlə sənin sakın olub təxtəyi-əğbər,
Əmrinlə rəvan cizginədir günbədi-xəzra.
Sənsən ki, olubdur kərəmin ammi cahanda,
Hər xarə verürsən güli, hər xarəyə xara.
Səndən nə dilü didə ilə gizli dəyər raz,
Hər didəvi hər dil ilə binasənü güya.
Ya Rəb ki, nə iş düşsə Hidayətin əlin dut,*

Hidayət qəzəlləri janrın bütün forma xüsusiyyətlərinə uyğundur: həcmcə 4-10 (əksərən 5) beytdən ibarət şeirlərin mətlə (başlanğıc) beytləri həmqafiyə olur, digər beytlərin birinci misrası sərbəst, ikinci misrası isə mətlə beytlə qafiyələnir, yəni aa, ba, ca və s. Məqtə (son) beytin misralarının birində şair təxəllüsü bildirmişdir. Bəzən təxəllüsün son deyil, əvvəlki beytlərdə verildiyinin, bəzən isə həz verilmədiyinin şahidi oluruq. Qəzəllər qafiyə və ya rədifin son hərfi *z*rə, yəni ərəb əlifbası sıralanması ilə *d*zlmışdır. Şairin lirik-aşıqanə, fəlsəfi məzmunlu, dərin mənə yüklü qəzəllərinə ilahi eşq, onun mahiyyəti, kamil insan, Haqqın gəmi təbiət gözəllikləri, qismən dnyəvi duyğular və s. bu kimi mövzular hakimdir. Cəsarətlə demək olar ki, XV əsr poeziyasında Hidayət qədər təsəvvüf motivlərini xalq adət, ənənələrinə, gündəlik məişət hadisələrinə, el inanclarına sənətkaranə uyğunlaşdıraraq məqayisəli təsvir edən ikinci sənə ustadı tapmaq çətinidir:

*Ey ki, gündüzdür yanağın, zülfi-mişkin gecələr,
Gəl ki, uymadı fərağından bu miskin gecələr.
Arizində iki yandan həlqələndi zülfiniz,
Bir günü aldı araya, ey büti-çin, gecələr.
Bulmagəc ağzını yüzünlə varur ol zülfə dil,
Gündüz ilən çün anı bulmaz bu gəmgin gecələr.
Var könül zülfeyni saru yüzi ənvar ilə kim,
Xoşdur uzax yollara varmağ, ey, aydın gecələr.
Vəsli-balın dadmaq üçün hicr ağusın çəküb,
Çox bəla daşın Hidayət qıldı balın gecələr. (ب, 12a-b)*

«Divan»da yer almış qəzəllərin bütünlük əksəriyyəti əruzun həzəc, daha sonra rəməl və xəfif bəhrlərində yazılmışdır. Nəfəsin bir nəfəs qəzəlin uyğun təfəlsinə diqqət yetirək:

həcəz MəfəY l mə fA İ l mə fA İ l fə Y l n
 Can g n v də də sən sev g l ca na nə i c n d
 Bəs bəs lə d g i m ca nı mı ca na nə i d n d

xəfif fA i lA t n mə fA i l n fə l n
 Ol ki h n i x rə za ti yek ta dır
 Əql a nın eş qi i lə şey da dır

 fA i lA t n fA i lA t n fA i lA t n fA i l n
 rəməl Bu yi z l fi can di ma ğın dan ge d b gəl di sə ğəm
 Ğəm ye mə ey dil ne cə bu get di sə ol həm ge dər

Ümumiyyətlə, xalq ruhunda yazan türkəilli şairlərin əruz vəznində əsər yaratmaqda ətinlik əkdikləri məlum faktdır. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ında bəzən şeirlərin ahəng, ritm, baxımından daxili mstəqilliyini itirməsi, vəznin «nması» halları müşahidə edilir ki, bu da türk ədəbiyyatında əruzun otu-raqlaşa bilməməsi səbəbi ilə izah olunmalıdır.

Müstəzad: Hidayət «Divan»ının son səhifələrini əhatələyən şeir janrlarından biri mstəzaddır. Burada «Xar istə, k n l, istəmə bu diri-fənayi», «Bir xeyli zaman oldu ki, çeşmim nigarandır», «Ey badi-səba, g n cək ol sərv-i-rəvani» başlıqlı mstəzadlar hər bəndi 4 sətir olmaqla uzun və qısa misraların bir- birini izləməsi ilə yazılmışdır. Qafiyə quruluşu şeirlərin sonunadək ərpaz şəkildə, yəni uzun, misralarla uzun, qısa misralarla qısa misraların qafiyələnməsi ilə qurulmuşdur: «b, a b. Sonrakı bəndlərdə isə uzunlar ilk bəndin uzun, qısalar isə qısa misrası ilə həm qafiyə olur. Mstəzadların hər «y» aşiqanə-didaktik məzmunundadır.

Müxəmməs: Klassik ədəbiyyatın mürəkkəb şeir janrlarından biri də müxəmməsdır. Hidayətin «Ləzzətinlə zəlfın ictimə, ey şahı-hüməyuni-fal» başlıqlı 9 bəndlilik müxəmməsi həyatının son illəri haqqında təfəsilatlı təsəvvür yaradır. Hidayət bir çox əmirlər kimi Sultan Xəlilin «Məndən sonra Ağqoyunlu taxtına sahib Əlxan Yaqub padşahın qəzəbinə tuş gəlsə də, bağışlanırs. Lakin şairin həyatının əvvəlki nəşəli, oynaq tərəvəti, cəngavər ruhu bir daha təkrarlanmır. Sənəddən müxəmməs vaxtilə «Mərkəni-millət», «Şahsəvari-düvlət» münvəli, əmiri-əzəm rəhbəri Hidayətin «Məsimi-badi-şimal»la «Mərişani-hal» olduğundan, yağışın və cəuduna, qısır nərənə bir əcəl gəzdirdiyindən, nəhayət, vəfasız cahanda doğruluq, sədaqət axtaran kəslərin batıl, xəyal təsəvvüfə qapıldıqlarından xəbər verən sızılıtdır. Qafiyə quruluşu isə belədir: a, a, a, a, a; b, b, b, b, a; v, v, v, v, a. İlk bəndin bütüm misraları bir-birilə qafiyələnir, digər bəndlərin dörd misrası isə aralarında, sonuncusu isə ilk bəndin misraları ilə həm qafiyə olur. Şair son bənddə təxəllüsünü gəstərmişdir.

Tərkibbənd: Hidayət «Divan»ı əlyazmalarının yalnız Türkiyə-İstanbul nüsxəsində yer almış bir tərkibbənd hikmətəməz, didaktik münvədə olub 5 beytdən ibarətdir. Beytlərin ilk 4-ü qəzəlin qafiyə sisteminə uyğun şəkildə aa, ba, ca və s. kimi, sonuncusu isə «Ləzzətinlə zəlfın ictimə» qafiyələnmişdir. Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri, adətən, ilk beytləri «xana», sonuncunu «Məsitə» adlandırırlar.

Məsnəvi: Cətt-cətt qafiyəli beytlər şəklində qurulmuş məsnəvi irihəcmli nəzm əsərləri ictimə ən mənasib bədii forma sayılır. Hidayət «Divan»ının əlyazması nüsxələrindən cəmlədiyimiz 7 məsnəvi, əslində, ümumi sənətdə malik vahid əsər kimi hər biri dini, nəsihətamiz, didaktik məzmunlu mənzum əsərlərin məcmusudur. Məsnəvinin girişində Allahın vəsfi, fəzilətlərinin, yaratmaq qüdrətinin mədhi minacat, peyğəmbərin tərifı və ona salam isə nət formasında təqdim edildikdən sonra şair bütüm

3.1.2. Mövzu və motivlər

Hidayətin şeirlərinin məclislər zinəti olması, sənət və poeziya həvəskarlarını valeh etməsi haqqında ilk dəfə məlumat verən Cəlaləddin Dəvvanidir. Bu heyranlığın hal-hazırda başlıca mənbəyi təşairin gəncliyədək hifz olunmuş *Divan*-ı onun bütün sənətkarlığını, yaradıcı qabiliyyət və fitri istedadını vərəq-vərəq qarşımızda canlandırmaqdadır.

Əfsəhəddin Hidayət *Divan*-ı dənizdəki səciyyəvi olan hadisələri, eləcə də, zənciyə gərüşü, təhsili, həyat tərzini ilə əlaqədar fərdi baxışları ehtiva edən mənşülərlə zəngindir. Şair hər mənşülünü əks etdirən xüsusi və ümumi obrazlar sistemi, motivlər silsiləsi yaratmış, fəlsəfi, didaktik qənaətlərini həm ayırmıqlıqda, həm də vəhdətdə təlqin etməyə çalışmışdır. Lirik-aşıqanə, əxlaqi-mənəvi məzmunlu *Divan*-da mənşülər biri digərinin davamı, qarşılıqlı səbəbi kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Hidayət şeirlərinin əsas mənşüləri aşağıdakı kimi bəzən bilər:

1. İrfan və təsəvvüf;

2. Təbiət;

3. Bəzm;

4. Əxlaqi-didaktik.

1. İrfan və təsəvvüf: Məlumdur ki, «İrfansız təsəvvüf quru və zahiri qəlibdir» (48, 70). Hidayət *Divan*-ında təsəvvüf meyilləri ifrat səviyyədə deyilsə də, burada İslam düşüncəsinin batini mərifət modelini təsəvvüf işığında aşıqlayan şeirlər yer almışdır. «Tə xəlqi aləm bilə kim, eşq əhlinin sərdariyəm» - deyən Hidayət bəhs etdiyimiz mənşülərdə məşuq, aşıq, rind, zahid, rəqib, əgər, maddə, məscid, meyhanə və s. obrazlar və onlara xas poetik-fəlsəfi məna yüklənən sifətlə ilahi eşq, vahid həqiqətə doğru mənəvi hərəkət və onun mərtəbələri (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət), ilahi vəsal, yəni Haqqı izləmək, fəna və bəqa, təcəlli və s. kimi təsəvvüfi məsələləri məhz irfani məntiqlə, «Qur'an maarifi» əvzində əks etdirir. Hidayətin yaratdığı

aşiq obrazı həm şairin lirik məninin ifadəsi, həm də onun vəhdəti-vücud təliminə əsaslanan fəlsəfi düşüncələrini bəyan edən şəxsdir. Şair maddi aləmin fəvqındə dayanaraq ruhani aləmə yüksəlişin əksər mərhələlərini aşiqin timsalında gəstərə bilmişdir:

1. Yar üçün ölənini dini yar imiş, nə gəm. (ə, 61a)
2. Başını qırxub üzəri rəxtini geydirdi yar,
Tazələndi, ey Hidayət, başdan imanın yenə. (b, 36b)
3. Tövbədən keç, Hidayət, olğac eydə... (b, 40a)
4. Qıldı təcəllə gün yüzi hər zərrədə şol dilbərin,
Oldı Hidayət məhv çün hər zərrəyə miqdar imiş.
(b, 19b)
5. Könül, Mənsur tək oldın çü yarın vəslinə vasil,
Dəmidir, gər dəm urursan, bu dəm sirri-ənəlhəqdən.
(b, 66b-67a)
6. Tərk et əla teyfini, Hidayət, mükəmməl ol... (b, 51b)
7. Hicrində can ilə savaşımdır xamı nəfəs... (ə, 55a)
8. Ol qədü zülfü ağız nəqşinə ta baxmadı dil,
Məktəbi-eşqdə fəhm etmədi nəqşi-əmali. (ə, 61b)
9. Neylədi canıma gör fitnəyi-dövri-qəməri. (b, 46b) və s.

Şair hər misrada ilahi sirrlərə, irfani mənalara aşkar işarələr vuraraq aşiqin sifatında qəlbini Tanrı hikmətləri ilə saflaşdıran arif insanın, əsl müsləmanın surətini canlandırmağa çalışmışdır:

Xəttü xalı zikrin anın qoyma ağzından müdam,
Gər müsəlmansan, Hidayət, tərki-Qur'an eyləmə.
(b, 98a)

Dünyalı, cəsarətli, ilahi sınaqlardan xoşlanan, batil sızə uymayan, yarın zülfəri ilə cilovlanıb camalın tamaşasından doymayan, dilindən, kənlindən zikri, şükrü əskiltməyən, hüseynin sorasını badi-səbadan gəzləyən, təriqi-eşqində dərd ilə

məşhür-i-şəhr olan, gۈزə, qaşa, xətt خالا, dəhana, siyah زلیفə, əlif qamətə risalələr yazanə. aşiq əqli-mənəvi kamillik yolunda zahidə, sufiyə istehza ilə yanaşır, نۈزۈمۈ mərəfətin həqqۈ-ی-یە-قین dərəcəsinə gۈنۈ, rində yaxınlaşmağa اۋالیشır:

1. *Hidayət qatına sən şuxin sifəti,*
Degil eynül-yəqin, həqqül-yəqindir. (۲, 18b)
2. *Qılğac bir işarət dilü can verdi Hidayət,*
Güldi dedi: əl-aqıl yəkfiyə-l-işəra. (ب, 97a-b)
3. *Mən ki işimdir ləbin dövrində dərd aşamliğ,*
Rindəm, adım zahid oxırlar zəhi bədnamliğ.
(ت, 21a) və s.

Hidayətə gۈزə, zahirpərəst zahid və sufi نۈزۈ axirəti ىغى maddi nemətlərdən اۋەkinir, Allahın qəzəbindən qorxaraq rəftarını tənzimləyir, məscidə gedir və burada bir sıra ilahi ibadətlərlə (oruc, namaz və s.) نۈزۈ Haqqın dərghasına hazırlayır. Belə quru və şəkli ruhani pəhrizkarlığı ilə ibadətinin əsas qayəsini dərk etməyən zahid və sufi Tanrının لىف və rəhmətinə sığınib, ilahi eşq, qəlb imanı ilə yəqinlik dərəcəsinə ucalan aşiqə tam zidd mahiyyətdədirlər:

1. *Xalü xəttin rümuzi demən şeyxü sufiyə,*
Hər div üçün həqiqəti-Qur'an, nə söyləyim. (۲, 35a)
2. *Uymazam sözünə get, ey zahid,*
Sən tək ola o kim, sana uya. (ت, 40a)
3. *Demə, zahid, kim Həqqi görmək olmaz,*
Anı görmağa səndə xanı gözlər. (۲, 26b) və s.

Rind isə meyxanadan اۋىxmayan daim sərxoş bir کۈنۈ sahibi kimi, iki cahanı da (maddi və mənəvi aləm nəzərdə tutulur) tərk edərək Allaha yۈنəlmiş təsəvvۈف əhlidir. Aşiqin batini halları rində اۋox yaxındır:

*Rind ixtiyari-cami-müsəffadır, ey hərif,
Şərt oldurur ki, əldə ola daim ixtiyar. (ت, 6b)*

Hər iki qəlib klassik ədəbiyyatda, eləcə də, Hidayət şeirlərində işlək olan məkanları məscid və meyxana ilə tanınır ki, birinci daha çox dünyəviliyin, ikinci isə mənəviliyin rəmzi kimi təqdim edilir. Haqq aşiqi batini təkamülə məscid və meyxana arasında daimi məharizədir:

*1. Qaşü gözün sevdasilən, cana, Hidayət dünü gün,
Gah sacidi-məscid olur, gah sakini-meyxanədir.*

(ا, 19a-b)

*2. Məni didardan çox dəvət etmə məscidə, zahid,
Nə kəşf olur mana, bir söylə, ol divarə baxmağdan.*

(ت, 31b).

Hidayətin yaratdığı aşiq obrazının tez-tez əğyara, müddəiyə, şeytana məraciəti məhz həmin məharizənin əsas məzmunundan irəli gəlir. Şair şeytanı, əğyarı əzab və bəla, rəqibi qəza, müddəini məşuqə ilə əlbir olan nəfs, yaxud hissi aləmə meyl kimi simvolikləşdirir. Bu şəkildə, əslində isə nəfsi dünya ilə məharizədə aşiqin səmimi iztirabları canlanır:

1. Sən yardan gəlür, nicə əğyardan qaçım.

Tədbir yoxdurur, yeticax tanrıdan bəla. (ا, 6a)

2. Der müddəi canım uşənür çıxmağə təndən,

Ey biki-əcəl, söylə ona, ancax o şanə. (ت, 41a)

3. Niyyəti müddəinin tiği-cəfa çalmağ isə,

Var ümidim Həqqə kim, niyyəti-başına görə. (ب, 82b)

4. Ey uyan şeytan sözünə, gər salamat istəsən,

Gör edüb şeytanı, yüz döndər bu zilli-rəhmətə.

(ا, 94a-b)

5. Hicran günü Hidayətə həmdəm olur rəqib. (ا, 5b)

Haqqın qapısına, məhbubun vəsalına نسی تسلیم etmə-yə əalışan aşiq qəlbinə maddi əsarətdən تكدی دۈرەتدەن, təkəbbىردەن, لىزۇmsuz arzu və təmənnalardan, heyvani hisslərdən paklaşdırmaqla, nəfsini mۈتەdil yola salmaqla nəticədə bəqaya تەبەدىيەتە qovuşur. Təsəvvىf ədəbiyyatında nəfs ilə mۈcadilə bۈنىكى cihad kimi anlaşılr. نەفسىن ىنسان ىنى qurduğı məkr və hiylə olduqca təhlۈkəli və ۈşidlidir» (48, 210). Hidayətin lirik məni سۈزى گەدەن ىكىلە daimi savaşıdır: هەلدەن مەرىفەتە, كىفردەن ىمانا, ناقيسلىكدەن كامىللىيە, الۈدەلىكدەن پاكلىغا və qaranlıqdan işığa doğru bir يۈكسەلىş»dədir. (30, 15).

*Düşsə düşsün adəm ağzından rəqibin, sanasan,
Anın ağzından düşən peyğəmbər ağzından düşər. (۲,
27a) və s.*

Orta ۈağların بۈتىنى klassiklərində olduğu kimi, Hidayət yaradıcılığında da həqiqi aşiq məhbubun cazibə və sehrində ilahi eşqlə kamilləşir. Məhbub, məşuqə eşq nişanəsi, mۈtləq varlığın məzhəridir. كائىنات qurumu və insanın buradakı əqli-mənəvi mۈvqeyi, onun ictimai və əxlaqi-mənəvi borcu aşiq-məşuq qarşılaşmasında aşıqlanır» (30, 126). Hidayətə گۈرە, ilahi eşqin son qayəsi nəfsdən qurtulan vəىۈdu fənaya uğradıb əbədiyyət tapmaqdan ibarətdir. Aşiq və məşuq, yəni Xaliq və Xilqət bir-birini tanımaq ىنىندى, eşq bu yolda vasitə və sınaqdır. Hidayət eşqin əsas qۈبىى sayılan məşuqəni gənci-məxfi, ismi-bamۈşemma, زىلفى-پىرخەم, dəryayi-ىممان, hali-dil, çeşmi-fəttan, məzhəri-ənvar, لىفى-qadir, katibi-qۈdrət və s. kimi ىمۈmى sifətlə vəsf edir. Eləcə də, zahiri keyfiyyətlərlə (هەسن, ىزى, sifət, qəməzə, گۈلۈş, təbəssۈم, qaş, ۈهنرە, رىخى, گۈز, xəttى-xal, زىلف, ağız, ləb, dəhan, qədd, camal və s.) bağlı təsvirlərin hər biri ىrfani məzmun daşıyır. هەر زەrrədə zahir durur گۈنى تەك camalı dilbərin» - deyən şair gerۈəkliyin hər zərrəsində Onun گۈزەللىيۈندەن nişanələrin varlığına işarə vurur, klassik ədə-

biyyatın ən işlək bənzətmələri ilə aşiqi bəndə salan ilahi surəti vəsfə əlalır:

1. Qəddindir əlif, lam əlif ol zülfi ağızı,
Bu vəch ilə görgəc səni, cana, derəm Allah. (ə, 49b)
2. Eyn oldı gözün, qəddin əlif, qıl qara zülfin,
Bu vəch ilə hər kim səni gördi, dedi aqıl. (ə, 52b)
3. Duydun ki, hali-dil derəm yaqutvəş mərcanına.
(ə, 54b)
4. Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,
Zahir olur bir sədəf kim gövhər ağzından düşər.
(ə, 27a) və s.

Bəzən şair qələmi Haqqın sifətini təsvirdə aciz qalır:

1. Qara zülfin ki, dəgər lə'linə hər ləhzə anın,
Nə sifət ilə qulum vəsfini kim, canə dəgər. (ə, 25a)
2. Ləbidir sun 'vü ağzından xəbər verir, könül, sən sor,
Mənim çün bağlanur nitqim bu sun 'i geybdən
görgəc. (ə, 4a)
3. Nə surət bu mə'nidir, təalillah zəhi sane'. (ə, 29a)
4. Qopar könlüm yerindən göz ilə qaşın əyan görgəc.
(ə, 4a) və s.

Ümumiyyətlə, aşiq və məşuqla əlaqədar ad və sifətdəki əoxluq, rəngarənglik irfan ədəbiyyatında Tanrının ayət və nişanələri, eləcə də, surətdən mənaya doğru təkamili məzmununu dolğun ifadə etmək ilə izah edilir (30, 142). Hidayət də, əksər orta əsg sız ustadları kimi məşuqla bağlı adlarda cəlal, camal və kamal keyfiyyətləri, aşıqla bağlı isə bəzarə, dəli, divanə, xəstə, sayru, bizar, arif, fəqir, rind, dərviş, gəda və s. sifəti işlətmişdir. Həm «Qur'an maarifi»indən, həm də xalqın hikmət və mərifət əşməsindən qidalanan irfan və təsəvvüf mənəviyyəti Əfsəhəddin Hidayətin sənət amalının əsas xüsusiyyəti və əsas qaydalarıdır. Lakin bəzi yuxarıda

deyilənlər həmin mənşünün ayrı-ayrı məqamlarını xülasə şəklində əks etdirməklə yanaşı, onun daha təfəsilatlı şərhinin mümkünlüyünü ortaya qoyur, həmçinin şairin yaradıcılığının digər aparıcı mənzurlarının əngizlənməsi üçün «تجلی» rolunu oynayır.

2. Təbiət: Hidayət yaradıcılığında təbiət geniş mənada Haqqın təcəlli tapdığı real aləm (makrokosm) anlamındadır. Şair zəhmətəməxsus bədii-rəmzi sənədizimilə gerəkliyin ən incə, xoşbəhədizimilə hadisə və əlamətləri ilə məhbubun sifətini ifadə və izah edir. Hər bir məqayisə, qarşılıq konkret irfani məqamı ilə yozulur. İkili qarşılaşma suluna uyğun olaraq təsviri işarələr surət-məna, zahir-batin, məcaz-həqiqət və bir sənədizimlə, kəsərət-vəhdət təzadı zərində qurulur» (30, 236). Sənədizim yox ki, bədizim vəsf və təşbehləndirmədə Xaliqin istidizimilədir.

Hidayət şeirlərində məşuqənin zəhmət(həsən, camal) gənəllik, təcəlli, nur və vəhdət məzhəri kimi gənəş və aya bənzədilir. Təbiətdəki gənəş və ay Tanrı substansiyasının əksidir:

*1. Ayü gündən çox söz açma, ey münəccim, əbsəm ol,
Yüzi Haqq ayinəsidir, gül yüzi ayinə bax. (ب, 11a)*

*2. Görməz olsam ay yüzün bir dəm nəbatəl-nə's tək...
(د, 24b)*

*3. Mən gah gün camalına, gahi qəmərdərdəm...
(ب, 58b-59a)*

*4. Ağlasam mən' eyləmə yüzini görgəc, ey günəş,
Ay olan yerdə müəyyəndir bu kim, yulduz olur.
(د, 10b) və s.*

Şair iman, işıq timsalındakı camalı zəhmət, yəni irfani rəməzində kəfə qarşı qoyur. Qaranlıq və cahillik nişanəsi sayılan zəhmət və həsən məqabilliyi sadəcə təzad deyil, həm də səbəb məqamı kəsb edir. Hidayətin lirik məni məhz təzad situasiyasında yaranan səbəb məqamından vəcdə gəlir. Burada şair təxəyyüli irfanın zəhmətə bağlı digər yozumuna əsaslanır: məhbubun sağ

onun cəlal sifətinin təcəllisidir. Eyni zamanda, zülf Haqqın camalının cilvəsini dəyişik hallara sala bilər ki, aşıq məhz həmin halların divanəsidir. Məsələn:

1. Zülfini gödür çöhrədən ay yüzünü görsət. (ز, 42b)
2. Şol zülfi-siyah rəmzini könlüm duyur ancax.
(ب, 74a)
3. Zülfini salma yüzünə, qılma günüm qara. (ت, 3a)
4. Ey ki, gündüzdür yanağın, zülfi-mişkin gecələr.
(ت, 5a)

yaxud:

*Zülf yüzünlən müqabil olsa, döndər kim, deyər,
Gecə gündüzlən bərabər oluncax novruz olur.*

(ت, 6a) və s.

Sonuncu mənəddə zülf həsnin yarısını itirməklə təbiətdə gecə-gündüz bərabərliyi kimi əlamətdar hadisə baş vermiş, novruz, fəsl-i-bahar, gəzəngək mənvsim ruhun oyanışını, yığılmasını, eşqin qaynar ağrısını təmin etməklə aşıqı vəcdə gətirmiş, imanını təzələmişdir.

Yeri gəlmişkən, Hidayət qələminin zənnəxas təşbəhləri arasında gülər, gəzəngəklər, ağac və yarpaq səciyyəvi bənzədilənlərdir. Şair eşq bağında (bustan, əmən, gülşən, gülistan və s.) gah bahar, gah xəzan olduğunu bildirir. Mənvsimlə əlaqədar gəzəngək adları və onların rəng və gəzəlliklərini aşkara çıxaran nəsim, səba, dan yeli, bad kimi rəmzi ifadələr xatırlanır. Aşıqın kənəl quşu bəllək o güllərə qonub, gah həvəsdən, gah qəmədən dillənər:

1. Meyli bülbul nola gər canibi-gülzarə qılır. (ب, 33b)
2. Gül yüzün bülbul görüb ahü fəğan eylər yenə. (ز, 58a)

Hidayət məşuqun zahiri təsvirində gəzəngələr, gülşəndən,

gılıxan, gılıstan, gılıbərgi-xəndan, bağı-rux və s., irfani sifətin konkret keyfiyyətlərini göstərmək ینیسə, qنغə, lələ, sərv, سنبه, nəsrin, nərgiz, yasəmən, səmən, susən, reyhan, bənصə, şəqayiq və s. rəmzlərdən istifadə etmişdir:

1. *Ta həzaranız ilən gül vəsfin edə bülbülə,
Özini susən necə gör də zəban eylər yenə. (ə, 58a)*
2. *Sarıcax dülbəndin ol mah türəyi-pürçinə bax,
Nərgisü gül yörəsində dəstəyi-nəsrinə bax. (ت, 41a)*
3. *Xətti-səbzən kim, derlər əhli-dili-reyhan ana,
Səbzəmidir, ya bənəfşə, qalmışam heyran ana.
(ت, 1b-2a)*
4. *Mana, ey sərv, cəmalın gülü gülşən görünür.
(ت, 14b) və s.*

Tez-tez rastlaşdığımız sadəcə «لی» sız ox zaman bتین gلی və غəklərin mümiləşmiş adı, yəni bir bتین vahid substansiyanın rəmzi təmsalındadır. Buna görədir ki, şair aşıqın kamillik yolunda nəfsani dərəcələrini rəng rəmzi və qəlbin mərtəbələri zrə uyğunluğunu bəyan edərkən لیdən ayrıca sız, yaxud sız ککqismində faydalanmışdır. Məsələn:

*Şol gül qədəmin basmağə gülşəndə gör onlar,
Gülgünü yaşıl, al ilə saru düşünübdür. (ə, 16b)*

Gətirilən nümunədə yaşıl, al (qırmızı), sarı rəngləri **gülşə-nə gül** qədəmini basan **gülg**ə məxsusdur. İrfan ədəbiyyatında nəfsin kosmoloji və gny təbəqələrinə uyğun yeddi məqamı sırasında yaşıl rəng raziyyə nəfsə (nurun, ilahi لئی oxalması ilə fəna qeyb olmaq) və qəlbəki yeri sirri-sirrə (Haqq ilə mənəvi ینsiyyətin ən gizli guşəsi), al (qırmızı) rəng mühləmmə nəfsə (zəri nur və zilmət pərdəsi ilə تلی olan və şövq doğuran) və qəlbəki yeri ruha (batini müşahidə məqamı), sarı rəng isə ləvvamə nəfsə (تنبə və ilahi ibadətlərlə saflaşmağa

meyl etmək) və qəlbdəki yeri qəlbə (Haqq sevgisi mərtəbəsi) mənəşib gəstərilmişdir (48, 263). Məhəmməd cəhət ondan ibarətdir ki, burada vəhdaniyyət, səbəb mahiyyəti ilə rənglər yalnız məşuqəyə aiddir. Buradakı irfani hikmət Qur'ani-Kərim»dən qaynaqlanır və Xaliq-Xilqət mənəşibətlərindəki tanıma mahiyyətini ehtiva edir: ruh-qəlb-sirri sirr ali harmonik dırzəndir. Tanrının varlığa bəxş etdiyi fəzilət-**ruh** iman və mərifətlə, batini gənəmələ **qəlbə** vəhdət dənəyasında **sirri sirrdə** kamillik tapır. Belə əksliklərin vəhdəti məsələsi aşağıdakı beytdə də eyni irfani məzmun daşıyır:

*Bənizimmidir mənim bu saru böylə, ya saman,
Rənginmidir sənin bu qızıl, ya səmənmidir? (ə, 10a)*

Çiçəklərin rəngarəngliyi və əşidliliyi daha çox bahar mənəşməsi ilə əlaqələndirilirsə, xəzan (payız) mənəşməsi qə fəlakət, qəzav qədər, nalə, ah, fəğan, bəla və s. gətirdiyi də şəksizdir. Xəzanın təmsiləsi səri-kuydan soraq verən, Onun zətinə faş edən yeldir ki, irfan nəzərinə, ilahi məsh, lətf və rəhmət kimi yozulur:

1. *Dan yeli ehyayi-bağü bustan eylər yenə. (ə, 58a)*
2. *Dan bilsənə faş etdi saçın seyrin o şənə... (ə, 41a)*
3. *Bağda, bəli, nəsim əscək gül tez açılır. (b, 39b)*
4. *Titraşüb yabrağ tökəndə ün ağaclardan degil,
Kim çəmən ətfəlinin üsnə nəsim eylər fəğan.
(b, 76a-77a)*
5. *Rəqs edər sərvə-səhi bağda səbə ahın ilə. (ə, 58a) və s.*

Təbiətlə bağlı digər təbirlərdə tərənə, fındıq, pəstə, badam, əsasən, diş, dil, ağız, gənə və hənə rəmzləridir. Həmçinin, «Divan»da qarşıya çıxan ara-sıra gənədə heyvanat aləminin ən zərif, ən gənə varlıqlarının (gənənin, ahu, pərvanə, pə-

ləng, aslan) spesifik instinkt və xüsusiyyətləri bənzədilən qismində məşuqənin sifatının irfani incəliklərini canlandırmaqla Xalığın qüdrət və kamilliyinin bütün məxluqatı əhatə etdiyinə aşkar işarələrdir:

1. *Demə, Hidayət, gözün ahu anın,
Özidir aslan, vəli xuyi pələng.* (ə, 32b)
2. *Bir ahu üçün düşmüşəm dərdü dağə...* (ə, 55a)
3. *Yaxdı məni pərvanə tək ol pərtövi-rüxsar,
Şəm'in beli kim yandığı pərvanə içindir.* (ت, 7b) və s.

Hidayətə gərə, təbiət nə qədər sirrli, məmmalı, təzadlı, məstedic, heyrətamiz, fəvqəladə hadisə və əlamətlərlə zəngindir, Yaradan ondan qat-qat üstündür. Öz camal, cəlal və kamalına tamaşa etmək üçün yaratdığı zərrədən tutmuş yer və kainat aləminə bütün xilqət Ona bağlıdır, Onun vəsalına can atır. Beləliklə, şair öz nəməxsus bədii fəvqə ayrı-ayrı misra və beytlər daxilində əşidli təbirlər, məxtəlif irfani yozuma malik təbiət rəmzləri işlətməklə irfan və təsəvvüf mənzusunun bədii-fəlsəfi inikasına bir-birindən maraqlı, yeni motivlər, poetik fiqurlar gətirmişdir.

3. **Bəzm:** Divan ədəbiyyatının işlək mənzularından biri kimi bəzm Hidayət şeirlərində də başlıca mənzqeyə malik olub təbiət mənzusunun davamıdır. Divan»-ının Türkiyə nəsxəsinin ayrı-ayrı vərəqlərindəki iki ədək rəsmi, İrlandiya nəsxəsində isə gəlib-əlmənlərdə mey və musiqi məclisini təsvir edən miniatürərin varlığı bəzmin məhz səciyyəvi mənzu şəklində təhlili üçün əsas vermişdir. Hər şeydən öncə, bəzm «Qurani-Kərim»də xatırlanan bəzmi-ələstlə - yuxarı aləmlə, vəcudi-kəll ilə ruhun əhd-peyman bağladığı yığıncaqla bilavasitə əlaqədardır. Yəni mahiyyət etibarilə, bəzmdə varlığın tənzindən batinən Rəbbini müşahidə və təsbit imkanına sahib olduğu məjdə verilmişdir. Farscadan «yığıncaq», «məclis» tək

mənalandırılan «bəzm» kəlməsi Divan ədəbiyyatında motiv olaraq daha çox eşq sultanı gəl və eyş-nuş mən və baharın gəlişi, təbiətin və ruhun canlanması ilə bilavasitə əlaqədar olub, aşiqlərin birlikdə yeyib içərək, musiqi dinləyərək səhəbət etmələri, əylənmələrinə deyilir. Bəzmin qurulması gəl aləti-bəzm, sərah, qədəh (piyalə), saqi, gəl-tən-gəklər, şam, cəng, mətib, hovuz kənarı, axar sulu xəmənlilik, əsən meh və s. bu kimi rəmlər vacib şərtlərdəndir.

Hidayət şeirlərində bəzm kəlməsi işlənməsə də, toplantı-məclis şəklində aşiqin sevgili ilə birlikdə olmağı, onunla məkaliməyə girməyi, gecələr hicran və firqət iniltiləri içində səhəbətlər daha çox fəsli-baharla, novruzla bağlı yaradılır. Çünki mən vəsmdəki yeniləşmə, canlanma aşiqi ehtizaza, şövqə gətirir, ona Haqq yolunda varını tərk edib vəsala qovuşmaq dəminin yetişdiyini bildirir:

*Gəldi novruz, yenə gülşənü səhra dəmidir,
Yari-gülçöhrə ilə eyşü tamaşa dəmidir.
Çox siyam ayı deyüb üzr gətirmə araya,
Saqiya, badə gətür kim, güli-həmra dəmidir.
Qamətün görsədübən qıl nəzər əhvalıma kim,
Sərvi-rə'na çağivü nərgisi-şəhla dəmidir.
Belə mövsimdə mən ol yardan ayrı diriyəm,
Ey əcəl, gəl bərü kim, şimdi təqaza dəmidir.
Qıl təvəkkül Haqqə, varını yolunda tərk et,
Ey Hidayət ki, təvəllavü təbərri dəmidir. (ب, 33a)*

Gəl mən vəsmdə qısa sərdəyindən aşiqlər firsəti qaçıran maneə və əzablara sinə gərir, «firsət topun» alıb meyın məstin-dən duyğularını Haqqa bağlayır, ağıl, ruh, qəlb, nəfs, sirr yalnız məhbubun rəhmətinə qovuşur, Onun camalını bəyan edir:

İ. Ləbin sor, çeşmə ağzın yad et, ey dil,

- Mey iç, nəqlini badamü şəkər qıl. (ۛ, 33b)*
2. *İşrət topun əl verdikcə təqsir etmə, çal. (ت, 25b)*

Ənənəvi olaraq, sürəhi ilə qədəhin qısqanclığı bəzmin ahəngini pozsa da, şərabin, meyin müdaxiləsi, musiqinin müsayəti nəticədə aşiqi vəcdanə hərəkətə təqəlbini zəlmətdən xilasa gətirib çıxarır, batini aləm ilahi nura qərq olur:

1. *Mana ta saqi-yi-can badə verdi,
Könül səbrü qərarın badə verdi. (ۛ, 64a)*
2. *Kim ki o meydən qədəhi nuş edər,
Bilür özin gərçi fəramuş edər. (ت, 54b-55a)*
3. *Yetürdügiçün ol ləbə sağər dəhanını,
Gəl gör sürəhi saqi əlindən nə qan tökər.
(ۛ, 17a) və s.*

Bəzm zamanı təbiətlə sevgili arasındakı bənzətmələrdə ilahi əlin məsh əkdidiyi bu iki gəzəlliyyin sanki yarışması qurulur, məclisə təşrif buyurmuş yarın camalından ʔəfəklərin utandığı nəzmə əkilir:

- Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər,
Qızarma lələ söylərsəm özimdən, ya səmən derlər?
Səmənən nərgis ol yüzü gözün xadimləridir kim,
Birini nərgis oxırlar, birisini səmən derlər.
Hidayət girsə seyr içün o nəsrin bir gülüstənə,
Yüzindən gönçə yüz bozur, qızarır gül, səmən derlər.
(ب, 36a-b)*

Hidayət «Divan»-ında bəzmin bəzmi-cam, bəzmi-nuşanuş, bəzmi-işrət, bəzmi-mey, bəzmi-səfa və başqa formaları, ilk nəvbədə, mütləq irfani mahiyyətinə əsaslanır, bununla yanaşı, sarayda qurulan şeir məclislərinin arifanə ovqatını da hiss etdirir. Ümumiyyətlə isə, klassik ədəbiyyatda geniş əhatəyə

malik bəzmin ayrıca bir tədqiqat mövzusu kimi, türk xalqlarının ədəbiyyat faktları əsasında araşdırılması zərurəti vardır.

4. Əxlaqi-didaktik: Şərq mədəniyyətinin əxlaqi-mənəvi dəyərlər, didaktik məzmunlu kəlam və hikmətlər əşməsindən sızılıb əslər boyu şifahi və yazılı sənət nümunələrindəki əqli-batini keyfiyyətlərin dözün istiqamətlənməsi üçün qələmə alınan, yaradılan mövzuların zənginliyi baxımından Türk ədəbiyyatı dünya xalqları ədəbiyyatı tarixində həmişə məktəb, cənək səviyyəli mövqeyə malik olmuşdur. Əfsəhəddin Hidayətin yaradıcılığında dərin kək salmış yədnəsihət mahiyyətli atalar sızı və məsəllər, eləcə də, «Divan» boyu qarşılaşdığımız dözünlik etibar, sədaqət, məhəbbət, tənəb, zikr və s. kimi motivlərin orijinal poetik təqdimatı şairin əxlaqi-didaktik mövzulu şeirləri haqqında ayrıca bəhs əəmaq zərurətini doğurmuşdur. Belə ki, əgər irfan və təsəvvüf həm mövzu kimi bədii şəkilə obrazlı dillə inikasını tapmışdırsa, həm də bu mövzunun tərbiyəvi-əxlaqi tərəflərinin məhz Qur'an və irfan bucağından dərki, bədii ifadəsi xüsusi tematik qol təşkil etmişdir.

Hidayət şeirlərində əxlaq və didaktika geniş mənada mərifət anlayışına daxildir. Haqqa gedən yolun ən son qapısı məhz mərifətdir ki, ilahi nurdan qaynaqlanır. İnsan Haqq meyarı ilə dnyəvi qəflətdən oyanmalı, nəfsini tərbiyə etməli, ali əxlaq dəyərləri ilə mərifətlənməli, sağlam düşüncəyə, hidayətə yiyələnməlidir. Hidayətin yaratdığı aşiq obrazı bu keyfiyyətlərin, yəni İslam əxlaqının təmsiləsidir. Məşuqunun lütf və qəhri ilə sınıb məcazilikdən həqiqiliyə doğru yənəlməmiş aşiqin sifəti, əslində, pak əxlaqdır. O, hər cür dnyapərəstlikdən, riyakarlıqdan, zahirpərəstlikdən, təkəbbür və israfalıqdan uzaqdır. Gəldi əqli-məntiqi məhakiməsi, batini gürməni onu zahiri-hissi zənnə, gəmana qapılmaqdan, zahidə, şeytana uymaqdan qoruyur:

Gər zahir ilə yar Hidayətdən olur dur,

*Ey zahidi-məğrur,
Hər şeydə ki var, gözinə ol çöhrə əyandır,
Çıx zənnü gümandan. (ə, 68a-b)*

*Dünyavü zərü siminə aldanma, Hidayət,
Mətlubini bulgil.
Andan həm anı arif isən eylə gədəyi,
Ta kor ola şeytan. (ə, 68b-69a)*

İmanı və əməli arasında vəhdət saxlayan gerçək aşiq عیسی məhbubun sevgisi batini mərifət nurudur. Xəlaıq نى sahibinin təcəllisini kamil surətdə əks etdirsə də, əgər zahiri aləmin hər zərrəsində Haqqın nişanələrini گنجى duymasa, qəlbən şövqə gəlməsə, demək, həqiqi ruhani meylədən uzaqdır. Ondan qeyrisinə olan istək isə fəna və cəhalətdir:

*Ey istəyən ol gün kimi məşhuri-nişanın,
Hər ləhzə mənim tək,
Aç gözüni, andan dolu gör ərzü səmayi,
Ol valehü heyran. (ə, 68b-69a)*

*Yar istə, könül, istəmə bu dari-fənayi,
Ya əncəmi ərkan,
Ta kim bulasan ləm yəzəli-ömri-bəqayi,
Ey talibi-ürfan. (ə, 68b-69a)*

Bəzən şair yol گۈستەرən مۈشید kimi aşiqi bəşəri xəta və nəfslərdən əkindirmək, onun mənəvi kamala doğru hərəkətini tənzimləmək عیى نى-nəsihət verir:

- 1. Gül budağı kimi hər dəm eyləmə bir yanə meyl,
Yaxşı olmaz böylə iş, eyləmə, ey can, eyləmə. (ت, 44a)*
- 2. Gər yar can dilərsə, rəvan ver ona könül,*

Canan ilən müzəyiqə canınçün eyləmə. (ə, 52a)

3. *Çox dolaşma göz yaşı ilə qoy, Hidayət, vara kim,
Ulular qeyb ola dolaşsa üzündən yaşı ilə. (t, 39a)*

Hidayətə gərə, Haqqa doğru atılan hər bir addımın, əməlin xalis iman və səmimi ibadətlə, ilahi sevgi ilə icrası da (yəni ixlas) İslam əxlaqının, eləcə də irfanın ali prinsiplərindən olub aşıqın batini sifatındandır:

*Gər fani ikən istər isən baqi olasan,
İxlas ilə gəl-gəl,
Ol yarü vəfadar yolunda dilü canı,
Tərk eylə Hidayət. (ə, 69b-71a)*

Ümumiyyətlə, Hidayət yaradıcılığında xəlaiqin Haqqa ت doğru yola çağırışı motivi qüvvətlidir. Niyyətin دىنىيى بىنەنىيەت yaradana xatir xoş rəftar və ىnsiyyət, دىنىيەvi cazibələrin əsarətindən qurtulmaq, Allahdan başqa heç kimdən fəzilət gəzləməmək və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər əxlaqi kamilliyə yetişməyin göstəricilərindən olub şairin didaktik gürüşlərinin əsas qayəsini ehtiva edir. *Kim ki, yaxşılıq umar, olsa yamandan kəsilə»,* - deyən şair ىhəqiqət ipi»ndən yapışan kəslərin yamanlıqlardan, yəni دىنىيەvi olanlardan uzaqlaşmasını israr edir, ىnki Haqqı istəyən həqiqi gərək:

*Ey könül, aldanma cahən alinə,
Kaldanan alinə onun alinə.
Kimsəyə çün qılmadı dünya vəfa,
Munca anınçün nə çəkərsən cəfa?
Yaxşılıq et, lütfü kərəm peşə qıl,
Gör nə əcəb zatsən əndişə qıl.
Cümlə cahən əhli ilən doğru ol,
Şər'ə yabış, istər isən doğru yol.
Doğru olub, doğu yeri, doğru di,*

*Doğruluğ ilə iki aləmni yi.
Doğruluğ, ey yar, ola dust qabusi,
Doğruya cənnət kimidir damusi. (ت, 55a-55b) və s.*

Hidayət *Divan*»ının son vərəqlərində yer almış məsnəvi-dən götürilən yuxarıdakı nüsxə mütəfəkkir şairimiz Nizami Gəncəvi sənətinin yüksək əməllər, nəcib hisslər tərənnüm edən əxlaqi-didaktik nüvzularını yada salır.

Beləliklə, əsrlər öncə Hidayəti müasirlərinə sevdirən, ona şöhrət gətirən, əsrlər sonrası isə, adı və fəaliyyətinin unudulması səbəbi ilə ağdaş ədəbi-elmi mühiti təəssüfləndirən, narahat edən belə orijinal təbirlərə, sadə və xalqı deyimə malik istedadlı şair qələminin yaratdıqları klassik ədəbiyyatımızın nüvzuca zəngin, motivcə rəngarəng poetik aləmində bundan sonra layiqli yerini tapacaqdır!

3.2. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının bədii dili – sənətkarlığı

3.2.1. Bədii təsvir və ifadə vasitələri

Şərq poetika nəzəriyyəçiləri sənəti bəzəyən və ona güzəllik verən vasitələri həm də müəssənət, yaxud sənəat adlandıraraq onları sənə və məna sənəti olmaqla iki hissəyə ayırmışlar. Xalq təfəkkirindən, yaradıcılığından cilalana-cilalana gələn forma və məzmun incəlikləri *Divan* ədəbiyyatının da emosional-estetik təminatı kimi dəyərlənmişdir. İstər klassik, istərsə də müasir poeziyada ədəbi təkamülün genişləndirməkdə olan sənətkarlıq üsulları Əfsəhəddin Hidayət *Divan*»ında şairin bədii dilinin tərkib hissəsi kimi onun poetik məramına daha ifadəli ərazilər verməklə şeirin təsir gücünü, məna zənginliyini artırmışdır. Nüvzu və ideyadan asılı olaraq, Hidayətin yaratdığı obrazlar fərdi təxəyyülün məcazlı tərənnümündə daxili aləminə, düş-

دیی psixoloji məqamlarına, daşdığı fəlsəfi-lirik mahiyyətinə görə başqa obyektə, yaxud predmetə bəzən bənzədilir, bəzən onunla müqayisədə ziddiyyət, şiddətli استیلاک kəsb edir, bəzən «فعل» qədər kiçildilir, bəzən də xüsusi əlamət və keyfiyyəti ilə qabardılır. Bütün bu söz oyunlarında Hidayətin ana dilinin leksik-semantik imkanlarından, xalq dilinin idrak potensialından material kimi hərtərəfli istifadəsi həm onun sənətkarlıq məharətini göstərir, həm də onun poetik dilini XV əsr Divan şairlərindən fərqləndirir, başqa sözlə, məhz bu xüsusiyyətinə görə yalnız Nemətullah Kişvərini söz poetik dil sərhəddinə yaxınlaşdırır.

Klassik ədəbiyyatda ən çox rastlaşdığımız söz və ya ləfzi gəzəlliklərdən təkrir, cinas, bədii xitab, bədii sual, məna gəzəlliklərindən isə mükalimə, mübaliğə, təşbeh, epitet, istiarə, təzad və s. Əfsəhəddin Hidayət poeziyasında da məna oyunları, məzmun əsərləri yaratmışdır.

1. Təkrir: Eyni sözün, yaxud sözün təkrarlanması ilə Hidayət slubuna emosionallıq, poetik məramına dəqiqlik gətirmiş, sözün təsirinə bədii gənc və cazibə qatmışdır. Məsələn:

1. Gül budağı kimi hər dəm eyləmə bir yana meyl,
Yaxşı olmaz böylə iş, **eyləmə**, ey can, **eyləmə**. (ب, 98a)
2. Dün atlu irdim yarım, **əmdir** ləbin, **əmdir**, dedim
Güldi yüzümə dedi kim, ey sayru, əmsə, gəl düş əm.
(د, 38b-39a)
3. Şimdən görü hicranə məni **yar** dilər, **yar**. (ت, 6a)
4. Gedübdür, canü dil yanar gəminlə, kimsə bilməz kim,
Nədir sirri bu canbazın, **nədir** halı bu dilsuzun. (د, 32b)
5. Bir ox ilə dedün ki, qılım xatirini şad,
Ol söziyə **şad** oldum və **şad** eyləmədin heç. (ت, 4a-b)
6. Ol ləbi-nuş ki, mən **nuş** edəmə zəhri-ğəmin,
Nuş der, mən alıxax badəyi çün **nuş** əlinə. (د, 58b)
7. **Yoldaş** ilə diləməz bir qılan az yoldaşın,
Bax bu **yoldaşa** cəfa tiğini **yoldaşə** çalar. (د, 19b)

Həmçinin şeirin ritmik-intonasiya gəzəliliyini təmin edən səslərin təkrarlanması, yəni touzi bir poetik kateqoriya kimi Hidayət «Divan»-ında misra və beytlərdə ahəngdarlıq, alliterasiya yaratmışdır. Təkririn leksik anaforalar nəyün isə bir-iki şeirdə rast gəlinmişdir:

1. *Aşiqəm, aşiqəm, ənini-zarəm.* (ب, 60b-61a)
2. *Göz doğru baxdı qəddinə, dür düzdi yaşdən,
Der düzə doğruluğda olan düz anın kimi.* (د, 63a)
3. *Gönçə tikdürmüş zümrüd düğmə gülğün könləgə,
Xoş gülər, gül tək diriğə tez üzərlər dügməsin.*
(ت, 32b-33a)
4. *Qanını içməgə qanıxdisə yar iti, nola,
Ey Hidayət, qınayan kimdür anı qanın için.* (ت, 33a).

Nümunələrdən نندى kimi, müxtəlif lüğəvi mənaya malik sözlərdə «ه», «ي», «ه» səslərinin beyt zrə paylaşdırılması şeirdə məzmun dolğunluğu ilə yanaşı vəzn oynaqlığının ahəngdarlığını touzi sənəti ilə qabartmışdır» (75, 59).

2. Cinas (təcnis): Adətən, klassik şərq ədəbiyyatında, xüsusən də, şifahi xalq yaradıcılığında sənətkardan نىك usta-lıq, məharət, dilin müxtəlif əlvanlığından, söz əlvanlığından istifadə bacarığı tələb edən» (87, 35) cinaslar Hidayət qəzəllərinin bəzəyi, ayrılmaz poetik vasitələrindən biridir.

Şair ləfzi gəzəllik və ahəngdarlığın ən maraqlı, ən axtın nəyün olan cinasların, yəni şəkildə eyni, mənaca fərqli sözlərin oynaqlığı nəticəsində şeirdə həm də mənə incəlikləri yaratmışdır. Məsələn:

- A. *Hicrin nola vəsl için əgər bağrumı yarar,
Bu yarama gər yaramasa, bəs nəyə yarar?* (د, 21b)

- B. *Yar uğurunda əgər mənzilü yol daş olsa,*

Baş ilə kəsdürə ol mənzili gerçək yoldaş. (ت, 19a)

*C. Qaşına səcdə qılub seyl tək, ey yaş, bir ax,
Söylə kim, ol qatı yaydan mana bir ox birax. (ت, 4b)*

*D. Bahar mövsimini cami-badə olmada bil,
Nədir gülün qədəhi lalənin piyaləsinə.
Cahan əsasının aldanma ləzzətinə, könül,
Ki, bala ağu qatub sunki verə piyalə sənə. (د, 50a).*

A. ت da beytin ilk misrasında işlənən «yarar» سزى كنى گى «yarmaq» felindəndir, «parçalamaq, yırtmaq» və s. l ى qəvi mənalarına yaxındır; ikinci misradakı «yarar» isə «yaramaq» felindən olub, «faydalı, lazımlı, gərəkli olmaq» mənalarına sinonimdir. Digər n ى munələrdə «şair b ى tv سزى şəkildə oxşar hissələrə ayırmaqla mənalandırmış və cinas yaratmışdır. B. ت da quruluşa m ى rəkkəb «yoldaş» سزى «yol» və «yoldaş», C. ت da «buraxmaq» feli şivədəki tələff ى z ى n əsasən «birax» şəkildə «bir» və «ax», D. ت da isə «piyalə» isminin III şəxs mənsubiyyət və y ى n l ى k hal əlaməti «piyaləsinə» n ى munəsi «piyalə» və «sənə» oxşar formalarında cinas s ى z l ər rolunu oynamışdır.

Ümumiyyətlə, Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında həm cinas qafiyələr, həm də cinas s ى z l ər poetik kateqoriya kimi aparıcı əhəmiyyət kəsb etdiyindən burada haqqında geniş bəhs açılmasına ehtiyac vardır.

Bəzən şeirin ى mumi ideyası əsrəvivəsində b ى tv bir qəzəlin cinaslar ى z ərində qurulduğunun şahidi oluruq ki, belələrinin sayı ى oxdur. Bu isə Hidayətin xalq təfəkk ى r ى n ə, folkloruna dərinlən bələd olmasına, y ى k sək sənətkarlıq qabiliyyətinə bariz s ى butdur. Məsələn:

*Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər,
Qızarma lalə söylərsəm özimdən, ya səmən derlər?*

(ت, 16a).

- mətləli yeddi beytlik qəzəlin «yasəmən derlər» rədifi sonrakı beytlərdə aşağıdakı kimi semantik hissələrə bənənərək mənalandırılmışdır:

yasəmən derlər
ya səmən derlər
səmən derlər
səmənd ərlər
səməndərlər
yasə mən derlər

yaxud:

Ta ki geydin, ey xətti-reyhan, qəbəyi-susəni,
Sünbülü-zülfin utandırdı çəməndə susəni. (ت, 46a).

- mətləli qəzəlin nəvbəti beytlərində isə cinaslar belədir:

susəni
su səni
busu səni
keysu səni və s.

Ədəbiyyatşünas Mahirə Quliyevanın «Klassik Şərq poetikası» əsərində verdiyi məlumata əsasən, klassik ədəbiyyatda cinasın çoxlu nüvləri vardır ki, onlardan yeddisi əsasdır (75, 60). Müşahidələrimiz həmin yeddiliyin Hidayət Divan»-ında əksərən təmsil olunduğunu ortaya çıxarmışdır. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu faktiki material poetikanın nəzəri məsələlərinə həsr edilmiş ayrıca tədqiqatın bir hissəsi olmağa layiqdir.

3. Bədii xitab: Orta əsrlərdə şüar ustalarının bolluca istifadə etdikləri ləfzi güzəlliklərdən biri də xitablardır. Klassik şərq poetikasında bu bədii ifadə vasitəsi şairin yaratdığı obrazlar aləmində sadəcə müraciət xarakteri daşımamış, çox vaxt başqa sifətlərə oxşadılaraq xitab edildiyindən, həm də poetik

məqamın kolorit və mahiyyətini əziqləmişdir. Hidayət yaradıcılığında xitablar bəzən sadəcə müraciət, bəzən ümumi misranın və ya beytin məzmununu qüvvətləndirmək, bəzən şairin lirik məhən»inin bənzədilmiş obrazını güstərmək və s. məqsədlərini daşımaqdadır. Məsələn:

1. *Ya Rəb ki, nə iş düşsə Hidayətin əlin dut,
Səndən budur ol düşməsə, ey dust, təmənnə.* (ə, 5a)
2. *Necə hər sözün, rəqibə, tirü xəncərdir mana...*
(b, 5b-6a)
3. *Nə məzhəbdir bu, ey kafər, nə dindir?*
4. *Cana, gəmindən axdı gözüm yaşı Nil tək...*
(t, 22a) və s.
5. *Ki, ey fəqiri-həqir, olmagil pərişan hal.* (ə, 71a-72a)

Hidayət şeirlərində xitablarla bağlı diqqəti ədəbən spesifik cəhət onların daha çox «ey» qüvvətləndirici ədatı ilə qoşa, həmçinin izafət tərkibləri ilə işlənməsidir, məsələn: ey ləli-ləb, ey gərduni-tir, ey bəti-gəli-lə, ey əhli-hal, ey şahı-xuban, ey canı-dil, ey qənəyi-dövlət, ey bəhri-kərəm, ey yəzi-qibləyi-mən və s. Ümumiyyətlə, «Divan»da yuxarıda sənədlənənlərlə yanaşı, «ey kənə», «ey tərki», «ey şux», «ey fələk», «ey dil», «Hidayət», «şəha», «ey dilbər» və s. kimi bədii xitablara da rast gəlmək mümkündür.

Filoloq M.Quliyevanın poetika nəzəriyyəsinə, habelə şərq klassiklərinin əsərlərinə əsasən çünək gətirdiyi bədii xitabın təcridə-xitab, təcridə-məhz, təcridə-ğeyri-məhz növlərinin hər birini Əfsəhəddin Hidayət şeirlərində müşahidə olunmuşdur. Fikrimizi misallarla dəqiqləşdirək:

1. Təcridə-xitab «تھیر kəlamın zahirən nəzəyə, daxili cəhətdən «nə xitab olunmasına deyilir»: (75, 70)

1. *Hidayət, arı nəzərlən sev anı, ta sevsün,*

- Nədən ki, Tanrı sevər hər kimi ki, təhirdir. (ت, 16b)*
2. *Ğəməsindən gözinin olma, Hidayət, ǵafil,
Həzır ol kim, bu ǵəzənfər ikən uran görünür. (ت, 14b)*
3. *Oxı əfğanlar qılıb gedər, Hidayət, sor nədən,
Xansı yaydan güc görər, ya Rəb ki, mən qurban ana.
(ب, 4a-b)*
4. *Dəm gəlür bildüm, Hidayət, göz yolundan dəm gedər.
(د, 9a)*

2. Təcride-məhz ت əslində نەزەردە tutan مەھلىف məninin hissi predmet və ya məfhumla ifadə olunaraq sanki نەزەyə xitab etməsidir:

1. *Ey dil, gəl ol qəddi-əlifü zülfi-dalə gör,
Bəhri-mühit eşqinə ǵövs eylə dalə gör. (د, 14a)*
2. *Ey könül, Yə'qubi-sultandır kim, almış tiǵ ələ,
Ya Əli Mürtəzanın Zülfiqar əlindədir? (ت, 18b)*
3. *Nola gər yarar isə bağrumı ol yar mənim,
Xoşdur, ey xəstə könül, yar nə kim yarə qılır.
(ب, 33b)*

3. Təcride-ǵeyri-məhz نەزەرىيە, yaxud نەزەرىيە qeyri-yə oxşatmaqla ona xitab etməkdir» (75, 71):

1. *Ey günəş, duydunmı afaqı nədən dutmuş duman,
Şami-hicrində Hidayət ahu əfğan eyləmiş. (ب, 44a)*
2. *Gördi aşüftə Hidayətni, burub zülfin dedi,
O məh, ey Məcnun, sənincün fikri-zəncir eyləyim.
(د, 36b)*
3. *Əcəb yəğmaçılardır səndən, ey türk,
Məgər ögrəndilər talanı gözlər. (د, 26b)*
4. *Hidayət, dəm bəla, dəm ǵəm çəkərsən,
Bu yüklər çəkməgə yoxdur sana tay. (ت, 48b)*

4. Bədii sual (istifhəm): Bədii ifadənin emosional təsirini artırmaq, hiss-həyəcan doğurmaq məqsədilə fikrin sual tərzində izharı, əslində, məhəbbiyyəti, meydana gəlmə səbəbi məlum olan bir hadisəni, vəziyyəti, əhval-ruhiyyəni» (87, 159) təsdiq etmək şüa poetik sülküdür. Ümumtürk folklor ənənələrindən sızaraq yazılı ədəbi nümunələrdə qararlaşan bədii suallar silsiləsi sənətkarlıq sulu kimi Hidayət Divanında da gəzənəkdir. Şairi yarlığı ilə cənabında zən, oxları ilə naxoşlardan, zəlfəni salmaqla onun gənc qara qılan dilbərin xətələrindən, dərd ilə məşhəri-şəhr Hidayətin hicran əzablarından şikayətini canlandırmış bədii sualın Divan da məxtəlif nüvlərinə təsadüf edilir. Belə ki, Hidayət sual intonasiyası (1), sual ədatları (2) və sual əvəzlilikləri (3) əsasında qurulan sual cümlələrini şeiriyata müvafiq şəkllə salmaqla poetik məramını tamamlamışdır. Bunlardan ilk ikisi zəif, sonuncu isə ən çox yararlanmış formalardır. İkincisi bəzən beytin yalnız bir misrasında nəzərə alarsa da, ümumən beytin mənə gətirən vətəndirmişdir. Məsələn:

1) sual intonasiyası:

*Ey səngdil, yəqin ki, qıla rəhm xatirin,
Gər mən sana könlüdəki dərdü gəmi deyim?* (ت, 26b)

2) sual ədatları:

1. *Dəstəyi-sünbülmi, ya bir bağı-reyhan kakilin?
Yoxsa bir tavus, bir sərvə-xuraman kakilin?* (ا, 31b)
2. *Sordum bu datlu şəhdmi, yoxsa dəhanındır sənin?
Gögdə qızaran sormagil, ey ay, şəfəqmi?* (ت, 52a)

3) sual əvəzlilikləri:

1. *Ey şux, söylə neyləmişəm dəxi mən sana?* (ت, 3a)
2. *Bəs bəslədiyim canımı, cana, nə içündür?* (ت, 7b)
3. *Qapuda görən mənə dərban sanur,*

- Mən kiməm ol qapuda dərban olum? (ت, 29a-b)*
4. *Cövrin deyim, cəfasını, yoxsa sitəmlərin,*
Çoxdur munun kimi hünəri, hanqısın deyim?
(ت, 26a)
5. *Zülfi-pərişani pərişaniyəm,*
Hərzə yerə nişə pərişan olum? (ت, 29a-b)

«Divan»da, xüsusilə qəzəl janrını əhatələyən bədii sualın beytlərdəki ardıcılığı əksər hallarda pozulur, tək bircə «*لله سئل*» rədifli qəzəl istisnadır ki, klassik poeziyada bu bədii ifadə vasitəsinin başlıca məziyyətini bəstəkarla daşımaqla, ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin «*خ*» vaxt cavabın «*ن*» də sualın daxilində, onun «*ن*»-hərindədir» (121, 107) fikrini təsdiqləyir:

- Cana, sana şikayəti-hicran, nə söyləyim?*
Çün yoxdur ol hekayətə bəyan, nə söyləyim?
Səndən irəq çəkdiğümü dərdü-ğüssədən,
Sən həm bilürsən, ey şah-xuban, nə söyləyim?
Dingəc gəmindən, ağzıma çaldın ki, söyləmə,
Şimdən görü, nə dinəyim, ey can, nə söyləyim?
Xalü xəttin rümuzi demən şeyxü sufiyə,
Hər div üçün həqiqəti-Qur'an, nə söyləyim?
Söylə, dedin Hidayətə heyran, nə vəchsən?
Ey canü dil cəmalinə heyran, nə söyləyim? (ا, 35a)

«*ن*» kimi, ilk nəvbədə cavab almaq məqsədilə meydana çıxmış sual cümlələrini əmələ gətirən qrammatik xüsusiyyətlərin bədii ədəbiyyata sirayəti şəirdə fikrin daha təsirli ifadəsini təmin etməkdən, poetik pafosu artırmaqdan ibarətdir. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»-ında bədii sualın əhəmiyyəti və bədiiyyatı XV əsrə məxsus dilimizin bəzi leksik semantik, linqvistik əxəzlərini yığmaq baxımından aktuallığı ortaya qoyur.

5. Bədii mükəllimə: Ədəbiyyatşünasların klassik şərq poetikasında iki nəqli və sual-cavab növünə gəstərdikləri bədii mükəllimə qələm sahibinin mənəvi həzz və ehtiyacının, əsasən dialoq şəklində izharıdır ki, Hidayət əsərlərində nəzəmə xas növ-daxili xarakterləri ilə seçilir. «Divan»da qəzəllərlə bərabər digər janrları da əhatələyən bədii mükəllimənin hər iki növünə misal mən belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İfadə müxtəlifliyinə görə Mükəllimənin nəqli cəmlə quruluşlu növündə yalnız ənənəvi «dedim dedi» deyil, «aytdı dedi», «aytləgəc dedi» və s. mükəllimə ifadələrinə də rast gəlirik. Bununla belə, ənənəvi formanın üstünlüyü vardır. Məsələn:

1. *Dedim: olmağa ayağında könül həsrəti var,
Dedi: gər ana nəsib olur isə, dövləti var.
Dedim: öldürdü ögüşni meyi-lə 'lin qədahi,
Dedi: qayırma, sana dəxi bir ər şərbəti var* (→, 16b)
2. *Saqiya, söylədim ol sərxoşa az ver ayağ,
Ey Hidayət, dedi ol yaxşı ki, tez sərxoş ola.* (→, 54a)
3. *Dedim: var isə çağır, saqiye çağırısunlar,
Ləbi şəkər töküb aytdı: gər kasə var, çağır.*
(→, 29a-b)

Məxsusi intonasiya, sual ədatı və əvəzlilikləri ilə qurulmuş sual-cavab növündə isə «sordum - dedi», «xitab etdim dedi», «aytləgəc dedi» və s. mükəllimə yaradan ifadələr məzmunu keyli canlandırmışdır. Məsələn:

1. *Sordum ki, çin zülfinə müşki-xəta demək,
Ya Rəb, xəta degülmi, könül dedi kim, xəta.* (→, 5b)
2. *Xitab etdim dilə key dil, nəçüksən?
Bu tufan içrə nadir gül, nəçüksən?* (→, 76a-77a)
3. *Sordum: bu datlu şəhdmi, yoxsa dəhanındır sənin?
Açdı nəbatiləb, dedi kim, datlu canındır sən.*

(٢, 30b)

4. *Dedi: ol şah xəyalı olsa yoldaş,
Nə qayğu, gər olursa xamu yoldaş.* (٢, 76a-77a)

Bəzən bir şeirdə hər iki nəv diqqəti əkir:

*Ölümün, der, əlimdə olacaxdır.
Dedim: ey xuni gözlü, nolacaxdır?
Dedim: öldür Hidayətin dil alma,
Dedi: gəm yemə ol həm olacaxdır.* (٢, 22b)

2. İfadənin işlənmə yerinə görə «*Divan*»da məkəlimə yaradan ifadələrin beyt və ya misra daxilində məkanca qeyri-sabitliyi poetik ahəngdarlıq, ritmiklik yaratmışdır. Əvvəldə işlə-nənlərin istisnaı vardır. Məsələn:

1. *Dedim ki, xatirinə düşməzəm nədən hərgiz,
Ləbi təbəssüm edüb söylədi ki, xatirdir.* (٢, 16b)
2. *Dərdi-hicrindən məni kim qurtara, ya Rəb, dedim,
Tiğ ilə yetdi əcəl, dedi ki, dərmanı mənəm.* (٢, 28b)
3. *Dün məni məxmur gördi, söylədi ol gənci-hüsn:
Çəşmi-məstim fitnəsindən necəsən? – dedim: xərab.*
(٢, 8a-b)
4. *Vəslin umanlara dedi: bir dəstrəs gərək,
Dutum mən ətəgni dedim: dəstrəs budur.* (٢, 27b)

3. İfadənin ixtirası ilə məkəlimə məzmununun saxlanılma-sına görə Məsahiblərdən birinə məxsus məkəlimə ifadəsi işlənməsə də, qarşı tərəf sorğuya ümumi məkə-nasibət bildirməklə, əslində hadisəni, dialoqu qurulşca və məzmunca tamamlayır. Burada məkəlinin hərəkət, yaxud jestləri əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn:

4.

1. *Dün sanır ikən itlərin saldım özümni arayə,
Görgəc gülüb dedi: bu həm özini adəm sanədir.*
(ب, 28a-b)
2. *Gördi dərdimni dedi: öldürəyim qurtulasan,
Doğrusı, yaxşı dəva bu dili-biçarə qılır.*(ب, 33b)
3. *İti çalına baxdım ol avçı büti-şuxin,
Dedi ki, Hidayət, nə baxırsan, kəfənindir.* (ت, 7a)

Gündü kimi, Əfsəhəddin Hidayət bədii fikri zənginləşdirən sənətinin müxtəlif sullarından yararlanmaqla dilimizin XV əsrə xas danışiq folklor slubunun şeir qoluna yeni ədəbi təhflər vermişdir.

6. Təşbeh: Mənanın bütən fəlsəfi-lirik tərəflərinin ağılması, dəqiqliyi ilə atdırılması, təsvirlərin canlı və gəlməli xıxması, obrazların psixoloji məqamları haqqında poetik məlumatın aydın və kaloritli ifadəsi şən sənətkarlar, o cmlədən, Əfsəhəddin Hidayət bənzətmədən bir vasitə kimi yararlanmışlar. Səndən məcaz nənə əsas cəhət ondan ibarətdir ki, əşya və ya hadisə məyyən əlamət, yaxud keyfiyyətinə gərə nənədən daha qvvətli əşya və ya hadisəyə oxşadılmalıdır (87, 151). Yəni bənzədilən nənə paralelizmi və bədii təsir gəlməli ilə bənzəyəni izah etməlidir. Hidayət «Divan»ında məcazın sadə nənə sayılan təşbehlərlə bağlı qarşılaşdığımız nənələr məhz bənzədilənlərin xalq dilinə məxsus, yaxud yaxın koloriti, kamilliyi ilə xəsusi maraq doğurur. Şairin təşbehləndirməsində real həyat təzi, xalq məişəti canlanır. Başqa nənə, əgər bənzəyənlər təəvvf anlamında, irfani mahiyyətdədirlərsə, bənzədilənlər ox zaman real həyatdan alınan müşahidə və mənzərələrdir. Fəqət bütən hallarda şairin məqsədi Haqqın gəlməli. Bu isə nənə bəsində xalq şeiri və klassik poeziyanı birləşdirən XV əsr anadilli ədəbiyyatımızın spesifik sənətkarlıq xəsusiyyətlərindəndir. Məsələn:

1. *İki zülfin arasından tülü' etgəc yüzün mehri,
Qaranğu gecə içində sanasan ay olur tale'.*
(ب, 44b)
2. *Qopar könüm yerindən göz ilən qaşın ayan görgəc,
Necə kim, qalxa quş avçılar əlində kəman görgəc.*
(ت, 4a)
3. *Zülfini salma yüzünə, qılma günüm qara
Kim, verməz ay işıq düşər olsa səhab ana.*
(ت, 3a) və s.

Poetika nəzəriyyəsinə görə, təşbeh dörd növünə ayrılır: zərində qurulur: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti. Hidayət əsərlərində rastlaşdığımız təşbehin dörd növünə quruluşa malik nümunələrində «kimi», «təşbeh» qoşmalarının istifadəsi vardır:

1. Əlif tək qamətim gəmdən olur dal. (۴, 53a)
2. Yürəgi lalə tək həsrət odilən dağ-dağ olsun. (۴, 26b)
3. Bad əsüb yabrağ güli örtər tək ahimdən bu sərv,
Əl yüzinə dutuban məndən nə pünhan eyləmiş. (۴, 28b)
4. Kim ki, qəlb altun kimi içi degil bir daş ilə,
Aqça ilən alub anı öldürəsən daş ilə. (۴, 53b) və s.

Hətta Divan»da «*Lana, gəmindən axdı gözüüm yaşı Nil tək*» (۲, 30b), «*Ey xətin reyhanü xalın danə tək*» (ت, 23b), «*Ey dil, cahanda nəsnə bulunmaz nigar tək*» (۲, 30a), həmçinin «*Alandı tiğ ilə yenə ol ay gün kimi*», «*Ey ruxü zülfin gülü sünbül kimi*» başlangıçlı qəzəllərin bütönlük kimi» və «*Kəl*» qoşmaları ilə, yəni bənzətmələr üzərində qurulduğunun da şahidi olur. Hidayət əsərlərində təşbehin tam şəkli ilə yanaşı bu və ya digər bənzətmə iştirakı olmadan yaranan natamam şəkli də eyni üsluba malikdir. Şair təsvir zamanı əşya və hadisələri qarşılaşdırarkən yalnız bənzəyən və bənzədilənlər arasında apardığı oxşar paralellikdə «*sənasan*», «*nisə*

kim», نەعە», ساندım» və s. kimi ifadələr işlədir. Təşbehin poetik funksiyasını tamamlayan həmin ifadələr bənzətmə qoşmasının əvəzləyicisi sayıla bilər:

1. *Od yanmasa küldən necə bir-bir görünür köz,
Gögdə bulut olsa görünür öylə sitarə.* (ə, 56b)
2. *Həmmamda dün gərqi-ərəq cismini gördüm,
Sandım ki, billur üstünə incu düşünübdür.* (ə, 16b)
3. *Gözimin yaşı çoxalır görəcək arizini,
Nişə kim fəsli-bahar olacağına arta bulağ.* (ə, 29a)
4. *Qanlı kirpüklər yaşımla al ipəkdir sanasan...*
(ب, 4a-b)
5. *Lütf edüb zülfi tək ol rüxsarələr üstün gedər,
Nişə kim, novruz olan günlər bulutlu olmaya.*
(ت, 38a) və s.

Bəzən isə sadəcə iki uyğun, oxşar əşya və ya hadisə ت bənzəyən və bənzədilən arasında bağlantı qurulur. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, şairin yaradıcı təxəyyülməcazlı ifadə tutumunu yüksək poetizmi və estetizmi ilə nımayiş etdirən belə təşbehləndirmə üsulu Hidayət bədiyyatında aparıcı yer tutmaqdadır:

1. *Cağlamın kim, lələdir yollar qırağında bitən
Müntəzir yolunda çeşmi-intizarımdır mənim.* (ت, 29a)
2. *Gör yüzün, ağzu gözü xalın, təfərrüc et,
Bax bir təbəqdə püstəvü badamü kişmişə.* (ə, 50b)
3. *Ey yüzü qıbləyi-mən ...* (ə, 40b)
4. *Dəstəyi-sünbülmi, ya bir bağı-reyhan kakilin?
Yoxsa bir tavus, bir sərvi-xuraman kakilin?* (ə, 31b)
5. *Dürdanədir ki, zər vərəq üstündə dağılır,
Ya yüzüm üsnə didələrimdən yügürdi su.* (ə, 48b) və s.

Ara-sıra bənzədilənin bənzəyən qismində iştirakının da şahidi olduq:

*Yüzümdə qanlı yaşımdan bu dərdi-lə'l ki var,
Sənin nisarın üçün bir təbəq cəvahirdir. (ت, 16b)*

Burada məcəyisə obyektı məcərrəd məfhumla (dərdi-ləl) ifadə olunmuş, daha sonra məcəyisə predmeti kimi bənzədilmişdir (cəvahir).

7. Epitet: Şeirdə sözə əlavə mənalı yek, libas sayılan bədii təyinlər ت epitətlər klassik Şərq poeziyasından bir damla olan əmir Hidayət «Divan»ında da ənənəvi poetik funksiyasını daşımaqdadır: fikri bədii cəhətdən qüvvətiləndirmək, təsvir obyektinin mahiyyət, keyfiyyət və əlaməti ilə əlaqədar məcəyyən bir cəhəti qabarıq çatdırmaq. Hidayət şeirlərində rastlaşdığımız zibə camal (د, 45a), yaman gəz (د, 45a), keyik gəzl (ب, 88a), lələ yəzl (د, 17a) və s. kimi təyinedici sözlə işlənən ifadələr nəticə etibarilə şairin bədii məqsədini anlamaq, onu izah etmək, eləcə də, hansı məqamda yalnız lirik, hansı məqamda fəlsəfi ideyanın diktə olunmasına işarə baxımından əhəmiyyət daşımaqdadır. Klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış «qəlibləşən» bədii təyinlər ت məcəyyəd epitətlər də Hidayət əsərlərində bolluca diqqəti cəkməkdədir: ləbi-qəzn (ب, 87b), zəlf-i-ənber (د, 59b), qəbi-həqq (د, 57b), əşmi-fəttan (ت, 36b), məzhəri-ənvar (ت, 16b), ləfi-qadir (ت, 16b), vəsl-i-bal (د, 13a) və s.

8. Mübaligə: Orta yəzilliklərin əksər qələm ustaları kimi Hidayət də bədii fikrin mübaligəli ifadəsinə can atmışdır. Məna sənətinin maraqlı və məcəkkəb poetik kateqoriyası sayılan mübaligələr bənzəyən və bənzədilənin məcəyisəsi zamanı ortaya çıxan غان miqdar məcənasibətlərindəki xəyali yaxud qeyri-real بىئەتمەنى, şişirtməni ehtiva edir. Məsələn:

1. Sel axıtdı gözüm qaldı çü bir dəm sənsiz,

Gör nə tufan edə gər bir neçə gün böylə qala. (ə, 50a).

2. *Gər yolunda daş ilə bastursalar yüz gəz, rəqib,
Sanmagil daşını bil kim, gəncü gövhərdir mana.*

(ب, 5b-6a)

Cəzbeyi Rəhmanla qəlbini doldurmuş aşiqin batinində qaynayan istəyin, sevginin həddini gəstərmək غی Hidayət ayrılığın birçə anı ilə selə dənən gəz yaşının bir neçə gün ərzində tufana əvrilə biləcəyi qorxusunu məhaliğəli dillə qələmə almışdır. İkinci beytdə isə şair vəsalə yetmək istəyən aşiqin rza məqamını atdırmaq istəmişdir: nəfsin təkamülündə əngəl olan dünya sərvətlərinə laqeyd qalmaq, bəla zamanı məhəbbət duyumundan yayınmamaq. Odur ki, Hidayət poetik şəkildə sevgisi yolunda daş-qalaqla basdırılmağını gəlvhər, daş-qaş xəzinəsinə bənzətməklə məhaliğə yaratmışdır. Hidayətin təsvirlərində məhaliğənin nəzəri mahiyyətini gəstərən xəyali, qeyri-real şişirtmələrə konkret nümunələr vardır. Məsələn:

Açgəc sürəhi ağzını dərdimni deməgə,

Qan yaş ilə doldı saqinin əldə piyaləsi. (ə, 63a-b)

yaxud:

Bu növ' kim odlar yanar tabi-rüxindən sinədə,

Nagah ahimdən görə aləm dolu şəmmiş, ya nədir.

(ت, 3b)

Gəründəy kimi, şair xilqətin maddidən mənəviyə doğru təkamülünəyri-ayrı irfani məqamlarını klassik ədəbiyyatın ənənəvi saqi-sərahi-piyalə, tabi-rux (qıvrım sağı), ah, şam obrazları ilə simvolik şəkildə təcəssüm etdirərkən xəyalən məmkün, real həyatda isə naməmkün məhaliğə yaratmışdır. Eləcə də:

1. *Bir dağ kim fəraqi-rüxün çəkdi sinəmə*

Dözməz o dağı-həsrətə, ey lalə yüzli, dağ. (ب, 46a)

2. *Odmusan ey canı yaxan, yoxsa hicran dağı sən,*

Kim əridürsən bu həsrət dağı ilə dağı sən. (ə, 42a)

3. *Gər fikrin axıtmağında isə, ey yağış, bu gün,
Gör yaşımvü yağma ki, bu su yetər mana.* (ب, 6a-b)

beytlərində qarşılaşdırılan hadisə və əşyalar arasındakı bənzəyişlərdə mübaligə qeyri-real təsəvvür oyadır.

9. Litota (müsəggirə): Daha çox şifahi xalq yaradıcılığında geniş istifadə edilən litotalar mübaligənin tam əksi olub bir şeyin təsvirini şüurlu şəkildə kəçiltməkdir. Əfsəhəddin Hidayət iki əşya və ya hadisə arasındakı bənzəyişlərin bədii ideya, məna نىغى lazımi əlamət və keyfiyyətlərini kəçiltməklə yaratdığı obrazın əsas mahiyyətini, poetik-fəlsəfi dərkini yəksək sənətkarlıqla qabartmağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn:

1. *Öylə yox olmuşam ki, qılmasam ah,
Kimsə bilməz məni ki, mən varəm.* (ب, 60b-61a)
2. *Zəif oldı Hidayət ta zülfin hicrilən şöylə
Ki, gər mur üsnə minsə bir səri-mu anı incitməz.*
(د, 28a)
3. *Xürrənim ta sordılar kimdir Hidayət, dedi kim,
Bir gəribi-bidili-zarü nəzarimdür mənim.* (ت, 19b)
4. *Əsdi badi-sübhvü götürdi məni toprağdən.* (ب, 77a)
5. *Öylə hicrində tərər olmuşam, ey can, ki səbə
Əssə kuyin saru, mən xəstə apara böylə.* (د, 55b-56a)

və s.

10. Fikrin daha qıvvətli və təsirli poetik ifadəsi نىغى Hidayət əsərlərində müəkkəb məcazların ürnəklərinə az rast gəldiyimiz *metafora (istiarə)* və *metonimiya (məcazi-mürsəl)* nünvlərindən də bir vasitə kimi istifadə edilmişdir. Hər iki nünv təsvir obyektini نىغى tənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaq» (Aristotel) deməkdir: Şərq poetikasında istiarə adı ilə tanınan metaforalar vasitəsi ilə Hidayət yaratdığı obraza başqa bir məfhumun oxşar, uyğun xüsusiyyətini kəçirməklə təsvirə bədii canlanma gətirmişdir. Məsələn:

A. Gül ilən söylə bülbül iştiaqın,
Çəmən yüzünə sünbül iştiaqın.
Sühanın halətini söylə mahə,
Qulun yüzini yə'ni badişahə. (ə, 76a)

B. Gödürüb hüsn atını ol göz savaş istər yenə. (ə, 50b)

C. Dəm tikər kirpüginin ignəsi bağrım yarəsin,
Dəm fəraqı tikəni parələdür ol tikəni. (ə, 64a)

D. Gözdən Hidayət anın üçün yulduz axıdur,
Kim ol pəri görünür ona ayü gün kimi. (ə, 60b)

Q. Bəhri-ğəm içrə tən gəməsi olmuş idi ğərq,
Gər qayğı dağı saxlamaz olsaydı ləngərim. (ə, 38b)

E. Qonağ oldı gülü gönçə bustanda yenə,
Nəsim altun ilə doldurur qonağ ətəgin. (ə, 41b)

Əfsəhəddin Hidayət padşahla qulluqçusu arasındakı münasibətləri (A), məşuqanın hüsn və gəzən savaş istəyini, dolayısı ilə irfandakı təcəlli anını (B), habelə ilahi eşq əvvərəsində incələnən psixoloji-irfani halları (C,D) təbiət təşbehləri ilə bu eşqin qarşılıqlı yüksəliş zirvəsini, yəni Tanrının öz zatına olan məhəbbətini (E) sadəcə məstəqim yolla deyil, məhz metaforik şəkildə gəstərməyə çalışmış, bədii fikri canlandırmaq məqsədi ilə yaratdığı obraza məfhumların həqiqi mənalarına və real həyatı hadisələrə xas xüsusiyyətlərdən simvolik libas geydirmişdir.

Bədii dildə məyyən cisim və hadisəni bildirən söz əvəzinə onunla əlaqədar başqa bir sözün işlədilməsi yolu ilə yaranan» (87, 155) metonimiyalar Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ında ən az qarşılaşdığımız məcaz növüdür. Məsələn:

Şəm' tək yanmış könlün odlar ağzından düşər. (ə, 27a)

Burada yanmış könlün odlar ağzından düşməsi misranın bədii təsir gücünü artırən metonimiyaadır. Şairin xətdirmə istədiyi poetik mətləb isə irfandan qaynaqlanır: aşiqin bəxtinə vətəndunu əhatə edən eşqin məskəni könlüdür, qəlbdir. Haqqın sevgisi zikrullahla orada alovlanır, Onun vəsalına yetişmək üçün şövqə gətirər, nəhayət, aşiqi bəqa billah məqamına yüksəldərək damlanı dəryaya qovuşdurur. Hidayət şam yanarkən müşahidə etdiyi adi həyat mənzərəsini, yəni maddənin əriyərək nazik bir sap telindən təkilməsini poetik şəkildə mənalandırmışdır.

11. Təzad: Ümumən sənətində təşbehdən sonra geniş yayılmış bədii təsvir vasitəsi kimi təzadlar bəzən bir-birinə zidd iki şeyin, bəzən də qarşılaşdırılan hadisə və əhval-ruhiyyənin verilməsi yolu ilə yaradılır. Orta əsr qələm ustası olan Əfsəhəddin Hidayətin şeirlərində bədii təzadın klassik şərq poetikasında gətirilən həm icab (zəruri), həm də səlb (inkar) növlərinə rast gəlmək mümkündür:

«Divan»da daha çox istisna məlik icab (zəruri) növündə bir-birilə ziddiyyət təşkil edən şeylər misra, yaxud beytdəki poetik fikirlə əlaqələndirilərək təzad yaratmışdır:

1. *Zəhr əgər içsəm anın yadıyla şəkkərdir mana. (b, 5b-6a)*
2. *Ah kim möhkəm Hidayət sənsiz olmuşdur həzin. (ə, 36b)*
3. *Gözlərimdən ayü il dəm getdüyü andan durur*
Kim, bu ömrə azxunlamaz bir dəm ikən il dəm gedər.
(t, 4b)
4. *Sorma dedinmi ağzının xəbərin,*
Məzə işim mənim müəmmədir. (t, 7a)
5. *Necə ana söz içrə Hidayət, ruxü zülfün*
Kanınla nə ağ dinə bilir kimsə, nə qarə. (ə, 56b)
6. *Lə'lindən özgə təşneyi-didarına müdam,*
Gər abi-Xızr olursa, görünür şərəb ana. (t, 3a)

Birinci növlə məqayisədə kasad cümlələri ilə seçilən səlb

(inkar) n^əv^ə n^əb isə qarşılaşdırılan s^əzlər təsdiq və inkar, yaxud əmr və inkar m^əvqeyində olur:

*Əks öylə düşübdür mənim ilə fəlak işi,
Mən simi zər üsnə təkəram, ol zəri simə. (ت, 41b)*

Bəzən sadəcə qarşılaşdırma yolu ilə deyil, m^əmən beytin fikir mayasına hopmuş ziddiyyətin, təzadlı mahiyyətin də şəhidi olur:

- 1. Səndən nə ğəm kim, ey büti-dilcu, yetər mana,
Aləmdə şadəm ol ğəm ilə, bu yetər mana. (ə, 6b)*
- 2. Vəsli-balın dadmaq üçün hicr ağusun çəküb,
Çox bəla daşın Hidayət qıldı balın gecələr. (ت, 5a)*

12. Klassik şərq şairləri bir ənənə olaraq, bənzətdikləri, yaxud m^əqayisə etdikləri obrazın, hadisənin poetik g^ənci m^əkəmməlliyini, emosional təsirini artırmaq, bəzən sanki fikirlərinin sonadək dəqiq ifadəsi n^ə dini-əfsanəvi şəxsiyyətlərin, dastan və bədii əsər qəhrəmanlarının rəmzləşmiş səciyyəvi x^əsusiyyətlərindən, həminin m^əyyən coğrafi əlaməti ilə seçilən məkan (dağ, d^əay, şəhər və s.) adlarından da bənzətmə si-fəti qismində istifadə etmişlər. Bu məqsədlə şərq bədii ər^əklərindən olan Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ında Xosrov, Cəmşid, Əfrudin (ت, 2a-b; ə, 18b; ə, 64a), Xızır (ت, 3a), Musa (ب, 98b-99a; ت, 19b), Mehdi (ə, 10a), Məcnun (ت, 7a; ə, 36b), İmam Əli (ə, 18b), İsa (ت, 8a-b), İsgəndər, Süleyman (ت, 8b), Ayaz, Mahmud (ت, 9a), Şirin, Fərhad (ت, 11a; ə, 40b; ə, 63b; ت, 48a), Mənsur, Firon (ت, 19b), R^əstəm, Şəhrab (ə, 48a), Yusif (ə, 31a; ب, 74a; ə, 65a), Kənan (ت, 51a), Leyli (ب, 74a), İmam Hüseyin (ə, 66b) və s. kimi simalarla, habelə Şirxab, Təbriz (ب, 82a), Çin, divari-Çin (ت, 37a; ə, 27a; ə, 29b), Zəngibar (ə, 79b), Nəcəf (ت, 13b; ت, 14a), Məşhəd (ت, 14a), İran, Gilan, Xorasan (ə,

26a), Rum (ﺃ, 27a), Nil (ﺃ, 27b; ﺃ, 30b), Səmərqənd (ﺕ, 35a), Səhənd (ﺏ, 63a-b), Ceyhun (ﺃ, 36b), İraq (ﺕ, 25a), Bağdad (ﺃ, 47a), Dəclə (ﺃ, 61b), Misir, Quds (ﺕ, 47b), Kərbəla (ﺕ, 50a) və s. adlarla əlaqələndirilən uğurlu məcaz nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Fikrimizi misallarla əyaniləşdirək:

1. *Mənsur tək anın yeri dari-fənada daralmış...* (ﺕ, 19b)
2. *Vücuda kuhl-ğəm sevməkdə Şirin,*
Səbəqlər Xosrovum Fərhadə verdi. (ﺃ, 64a)
3. *Tə'nəsi yarın manadır, özünə alma, rəqib,*
Çün bilürsən kim, Ayazın tə'nəsi Mahmudadır. (ﺕ, 9a)
4. *Leyli işini duymaya heç kimsə çü Məcnun.* (ﺏ, 74a)
5. *Cana, gəmindən axdı gözüm yaşı Nil tək.* (ﺃ, 30b)
6. *Kərbəlayi gəmi-hicrində şəhidəm çü Hüseyin...* (ﺃ, 66b)
7. *Yüzün kim ol səlasəl bürçində gizlüdür,*
Bir rumidir ki, qalmış ola Zəngibaridə. (ﺃ, 79b) və s.

Göründüyü kimi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, zənginliyi ilə seçilən şərq bədii təfəkkür sistemi, əsasən təşbeh çərində qurulmuşdur. Digər poetik kateqoriyalar, adətən, təşbehin yarımnyələri kimi izah olunur (80, 30).

13. Rədif: Nəzm əsərlərində bir qayda olaraq misraların sonunda qafiyyə quruluşuna uyğunlaşaraq təkrarlanan söz və ya ifadələr rədif adlanır. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»-ında qafiyyədən sonra işlənən rədiflər şeirin poetik ahənginə təsirli əlmlər vermişdir. Şairin «Yenə», «Sancar», «Əlindədir», «İstünə», «Olmaya», «Qoymuş durur», «Əl yudum», «Qaldı», «Gəc», «Eylər yenə», «Gündü» və s. rədifli qəzəlləri yüksək sənətkarlığı, poetik geyi ilə seçilən şeirlərdəndir. Bəzən şairin, bəlkə də qeyri-ixtiyari, rədifi eyni olan şeirlər silsiləsi yaratdığının şahidinə əvrilirik. Onların arasında «Mana», «Sana», «Hə», «Var», «Tək», «Eyləmə» və başqaları vardır. Bəzən isə elə şeirlərlə qarşılaşırıq ki, orada rədiflərin yüksək intonasiya ilə

tələffüzü bir misra, yaxud beytin mənasını dərk etmək qədər əhəmiyyətli rola malikdir. Məsələn, «Gecələr», «Səyləyim», «Mənəm», «İnnəməzəm», «Səzlər», «Səyləmədin hə» kimi məşhur qəzəllər bu qəbildəndir:

*Ol cəməli Kə'bə kanın məstü heyranı mənəm,
Eydi-əkbarıdır, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm.
Gün kimi məşhur olan hüsn ilə oldur dünyada,
Həsəratından yetürən əflakə əfqanı mənəm.
Ləblərindən özgələr gər can umarlar dəmbədəm,
Ol ki başın tərək edüb təslim edər canı, mənəm.
...Duymaq istərsən, Hidayət, gər ləbi əsrarını,
Kimsədən sorma bu rəmzi kim, duyan anı mənəm.*
(ت, 28b)

14. Qafiyə: Hər hansı bir hadisəni, duyğunu, fikri və s.-ni nəzmə əməkarkən Hidayət onu da ن mahiyyətinə uyğun şəkildə qafiyə quruluşuna salmış, eyni səs məxrəcinə, yaxın tələffüzə malik səzlər bədii məzmununa tənzimlənmiş, tamamlanmış ahəng gətirmişdir. Şairin «Divan»ında həm misra sonunda rədifdən əvvəl, həm də rədifsiz tam (zəngin) və natamam (yoxsul) qafiyələr diqqəti cəkməmişdir. Məsələn: zəngin-quş, tuş, puş, bihuş, nuş, əvuş (د, 58b), yelək, əfək, yək, nəmək (ت, 17a), yarə, parə, əarə, hasarə, işarə (ت, 43b), ibadət, səadət, siyadət, iradət, şəhadət (د, 57b), ax, birax, yax, kəstəx, əx, bax (ب, 11b), dağə, bulağə, bağə, biəğə, qulağə (د, 55a), mənəmə, iş-rəmə, rəhməmə, milləmə, dənvləmə, nikbəmə (ب, 94a-b) və s. yoxsul ت gənə, yənə, sənə, dənə, گənə (ب, 88a), şeydə, hənə, veydə, xəzrə, xarə, gənə, təmənnə (د, 5a), dilgirə, yerə, tədbirə, zəncirə, təqsirə (ب, 98b), kərəm, ədəm, ələm, qələm, qəm (ت, 37b) və s.

3.2.2. Üslubi-semantik xüsusiyyətləri, xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı

Azərbaycan ədəbi dil tarixinə dair tədqiqatlarda yekdilliklə göstərilir ki, Nəsiminin ana dilinin leksik-qrammatik zənginliklərinə sükənərək yaratdığı poeziya XV-XVI əsrlərdə türkman sülalələri və Səfəvilərin hakimiyyət səlahiyyəti ilə davam və inkişaf etdirilirdi (51, 121). Bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi diferensiallaşması mərhələsi kimi klassik poeziya janrlarının dilində xəlqiləşmə meylinin güclənməsi ilə müşayiət olunurdu. Əfsəhəddin Hidayəti yetişdirən əsr, onun dünyagörüşünə təsir edən, təxəyyülündə iz qoyan ictimai-siyasi, mədəni mühit, yaşayış tərzı və bir çox fərdi-mənəvi səbəblər dövrün bütün qələm sahiblərinin dil və üslubunda oxşar cığırılar axtırarsa da, onları fərqləndirən cəhətlər də yox deyildir. Əlbəttə ki, gəzəl üslub bir Tanrı vergisidir. Lakin Divan şeirinin XV əsrdəki təzahüründə Əfsəhəddin Hidayəti digərlərindən fərqləndirən, bircə, ona üstünlük gətirən əsas amil ana dilini başqalarına bənzəməyən bir ədə ilə işlətməsində, klassik şeir üslubunun dəbdəbəli dil imkanı əvəzində ifrat xəlqi ifadə tərzindədir. Sanki o həmişə sarayda deyil, ağqoyunluların himayəsində olan ucqar kəndlərin birində yaşayan el mürşidi, yaradıcı el şairidir. Hidayət «Divan»ını vərəqlədikcə bəzən klassik şeir janrında əsər oxuduğunu unudaraq canlı xalq danışığının, məhz ozanvari deyim tərzinin şahidi olursan. Türkoloq T.Hacıyevin Xətəinin dili «...söylədiyi bir fikri eynilə onun sələfi Hidayət «...»-ni də şamil etsək, yanılmarıq: Şair poetik dili xalq danışığı tərzinə elə yaxınlaşdırır ki, bütün misra ritmi, üslubu ilə canlı danışığın bir cəmləsini xatırladır, ...danışığı dilinin təbiiliyi şeir misrasının atributuna əvərilir» (51, 138). Məsələn:

1. *Ölməgə mum olmuşam pərvanə tək...* (t. 23b)

2. *Xəlvəylər güman ki, yarımisan,*

- Bu güman olmayan yaqindən yeg. (ə, 31a-b)*
3. *Gəl gör ki, səndən ayru nə gündə, nə dəmdəyəm. (ə, 36a)*
4. *Yarın gəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,
Qoyun biz ikini birə, sevən sevəndir. (ت, 7a)*
5. *Can gövdədə sən sevgülü cananə içündür,
Bəs bəslədiyim canımı, cana, nə içündür. (ت, 7b)*
6. *Bu suyi ta ağzıma aldım, o sudan əl yudum. (ə, 37b)*
... *Dışra çün basdım ayağ, evdən-qapudan əl yudum. (ə, 37b)*
7. *Oxi əfğanlar qılub gedər, Hidayət, sor nədən,
Xansı yaydan güc görər, ya Rəb ki, mən qurban ana.
(ب, 4a-b)*
8. *Al Hidayətdən dilü can, sat o zülfin bir qılın,
Çək ziyan, qılil bu bir sevdəyi ol qəllaş ilə. (ə, 53b)*
9. *Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,
Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur. (ə, 25a) və s.*

Bəzən dildəki sadəlik poetik s:z oyunu ilə daha da ritmikləşir:

*Hər kişi bir kimsəyə qurban olur,
Gəl bərü kim, mən sana qurban olum.
Qapuda görən məni dərban sanur,
Mən kiməm ol qapuda dərban olum?
Səni dilər ol şah Hidayət bu gün,
Ya Rəb, anun sanına san-san olum. (ت, 29a-b)*

*Nə sorursan, sənəma, xəstə Hidayət xəbərin,
Xəbərin anlayalı yoxdur özündən xəbəri. (ت, 46b)*

Ümumiyyətlə, türkoloq T.Hacıyevin söylədiyi kimi, «... yazılı nümunələr var ki, məzmununa görə bir səviyyə təşkil edir, ancaq dildəki ifadə vasitələrindən istifadə süsuluna görə müxtəlif istiqamətlərə aid olur» (51, 124). Bu nüqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda, dini-irfani, fəlsəfi məzmunundan irəli gələn ərəb

və fars dillərinin qəlibləşmiş ifadələri, cümlələrinin işlənməsinə baxmayaraq, Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ı məhz daha çox xalq dilinə xas xüsusiyyətlərin yığılması ilə səciyyələnən danışiq-folklor slubunun XV əsr üçün tamamilə yeni bir cürüdür. Başqa cür desək, ali mənəb sahibi, saray rəsmisi olmağına baxmayaraq, Hidayətin məhz xalq təfəkkürü adət və ənənələrini, dilini şairənə duymaq qabiliyyəti onun bədii ifadə və məcazlar, habelə obrazlar sisteminə gətirib çıxarıb sirayət etmiş şəkildə gətirib.

Hidayət ümumxalq dilinə məxsus leksik sərvətdən, əsrlər boyu qazanılmış mənəvi-etnik zənginliklərdən, xüsusən, xalq maddikliyi bütövlükləri ilə zəndə yaşadan atalar sözləri və zərb-l-məsəllərdən vasitə kimi yararlanaraq atdırmaq istədiyi fikrin bədii zəhmətməxsusluğunu təyin edir. «Divan»da şair qələminə xas dəyişik poetik bəzəmdə təqdim olunan atalar sözləri və zərb-l məsəllər bədii-estetik yük daşımaq, fikrin daha yığcam atdırılmasından əlavə, obrazlar silsiləsinin ağına da əvərilərək slubi-semantik rəngarənglik yaratmışdır. Onların əksəriyyəti bu günə qədər dildə işləkliyi, eləcə də, oxşar, mütəqabil ifadəsini saxlaya bilmişdir. Hətta bir çoxları vaxtilə ağ-qoyunluların hakimiyyət altına aldıkları İraq ərazisindəki türksoylu əhalinin folklorunda yaşamaqdadır. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Hidayət «Divan»ında rastlaşdığımız atalar sözləri və zərb-l-məsəllərin müvafiq qarşılıqları Azərbaycan xalq yaradıcılığı ilə müqayisədə İraq türkmanlarının folklorunda qismən müəhafizə edilmişdir:

Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ı	Azərbaycan xalq yaradıcılığı	İraq türkman folkloru
1. Bəli, hər nəstə kim vardır olur zəndə əslinə rəce. (b, 44b)	1.	1. Hər şey zəndə əslinə nə dəkər. (10, s.238)

2.Cümlədən satma ululuğ yara, ey, əğ-yarə var; Kim ululuğ bilik iləndir, dəgildir yaş ilə. (ə, 53a-b)	2.Ağıl yaşda ol-maz, başda olar. (56, s.38)	2.
3.Cəhl ola yaxşı umub varan yaman yoldaş ilə. (ə, 53b)	3.	3.Xarab yoldaşnan yola çıxmaq xəbərdi.(10, s.236)
4.Ər gərək kim otura ər yerinə. (b, 87b)	4.	4.
5.Yaman yaxşını fərq etməz. (b, 98b)	5.	5.
6.Nədən kim, heç tədbir ilə yoxdur xə-rə tədbirə. (ə, 59b)	6.Olacağa xə-rə yoxdur.	6.
7.Bu misaldır ki, sən rəylər iti lənə. (b, 88a)	7. İti lənə sən rəylər (9, s.371).	7.İti lənə sən rəylərlər. (10, s.227)
8.Bəli, hər işdə ki var, yəz gənələr yəz gənə. (b, 88a)	8. Əl əli yuyar, əl də yəz (64, s.162)	8.
9.Qeyr millət ola hər kim uysa qeyr mil-lətə. (b,94a-b)	9.	9.
10.Düvlətli olan kişi, əlbəttə, uğrar düvlətə. (b, 94a-b)	10.Var var gəti-rər. (64, s.168)	10. Zənginin malı hər ayıbını ətər. (10., s.226)
11.Yavuzə əksik de-gil qəza. (ə, 5b)	11.	11.Yavuz ata mi-nənin qanı ovcun-dadı. (10, s.227)
12.Hər cahil ilə sirri-ni kimsəyə danışma.	12.	12.

(ə, 54a)		
13. Derlər məsəl ki, bal dutan barmağın yalər. (ə, 9b)	13. Bal tutan barmaq yalar. (56, s.42)	13.
14. Od yanan ocaqda hərgiz ot bitməz. (ت, 19a)	14.	14.
15. Bu məsəldir, ola gər atlıya gılməyə yayağ. (ə, 29a)	15.	15.
16. Hər işi ھox eyləsə kimsə, ol işdə uz olur. (ت, 6a)	16.	16.
17. Tanrı sevər hər kimi ki, tahirdir. (ت, 16b)	17. Allah dız bəndələrinin pənahıdır. (107, s.292)	17.
18. Tالک qovan də-risi یدند. (ə, 15b)	18.	18.
19. Yaxşılıqdan ین imiş, qağan yamanə tuş olur. (ت, 9b)	19. Qağan bید-rər; Yی rən yolda qalar. (9, s.189; 72)	19.
20. Aşağa kişinin sزین eşitmək həm aşağılıqdır. (ə, 17a)	20.	20.
21. El ilə qara gın olur bayram. (ə, 37a)	21. El ilə qara gın bayramdır. (9, s.303)	21.
22. Ər nəzəri, həqq nəzəri. (ə, 60)	22. Haqq-qıv-vət, qıv-vət-Haq-	22.

	dır. (9, s.636)	
23. Dolaşır hər kişinin ayağına نە əməli. (۲, 61a)	23. Hər kəs نە işinin rənginə boyanar; Hər kəs نە əməlinin meyvəsini dərər. (9, s.656)	23.
24.Yar olsa yar yegliği tez bilinə anın. (ت, 21b)	24.Dost olsa dost, dağı داغ ستە qoyar.	24.
25.Zەلم olan yerdən, bəli, dərvişü miskin dağılır. (ت, 15b)	25.	25.
27.Hər işdə ki var, adəmə yoldaş gərəkdir. (ت, 5b)	27. Gەc birlikdədir.	27.
28.İsitemədi oduna, tەninə buluxdu. (۲, 60b)	28. İsinmədik istisinə, kor olduq تەستەسە.	28.
29.Yoxsul məsəl durrur, düş ilə, payimal ilən. (۲, 41a)		

Bu sırada şairin gündəlik yaşayış tərzindən, həyat təcrübəsindən meydana gəlmiş hikmətli kəlamlar, aforizmlər də az deyildir. Məsələn:

1. Kişi hər nəsnəyə kim ögrənə andan kəsilə. (ت, 37b)
2. Kim ki yaxşılıq umar olsa, yamandan kəsilə. (ت, 37b)
3. İrişə yarə könül səcdə qılsa adət ilə,
Nədən ki, bəndə bulur qürbi-Həqq ibadət ilə. (۲, 57b)

4. *Həqqə hər kim sığına cümlə cahandan kəsilə.* (ت, 37b)
5. *Kim ki, qəlb altun kimi içi dəgil bir daş ilə,
Aqça ilən alub anı öldürəsən daş ilə.* (ا, 53b)
6. *Yarlıq oldur kim, aralıqda bir mu olmaya.* (ب, 95a-b)
7. *Yar oldurur ki, yar ilə hər işdə varişə.* (ا, 50b)
8. *Tez ola məst o ki, hər dövr ayağı quş ola.* (ا, 54a)
9. *Aşiqi canbaz olanı yaxşı sevər yar.* (ت, 6a) və s.

Hidayət yaradıcılığının aparıcı poetik sۈtununu təşkil edən belə نەسەھەت, hikmət məzmunlu atalar sözləri və məsəllər, demək olar ki, «Divan»ın hər vərəqində, hər şeirində rastlanılır, bəzən bۈtۈn bir şeirin poetik quruluşunda əsas danışığ aktına çevrilir:

*Sözüni anlayan şükür diləməz,
Yüzini görən aya meyl etməz.
Nilə baxmaz yaşıma görən nə əcəb,
Ögrənən bəhrə, çaya meyl etməz.
Dərdinin qədrini bilən aşiq
Ölür isə dəvaya meyl etməz.
Nola meyl etməsə Hidayətə yar,
Padişahdır, gədəyə meyl etməz.* (ا, 27b)

Bu misralarda Əfsəhəddin Hidayət daha çox ozan-qopuz şeir ənənələrinin bilicisi kimi qarşımızda canlanır. Belə nümunələr «Divan»da kifayət qədərdir.

Hidayət dilində xəlqiliyi bۈtۈnləşdirən cəhətlərdən biri də xalqın həyat tərzini və təcridindən, real həyat hadisələrinə inam və etiqaddan yaranan, sınaqlar, yozumlar nəticəsində qətiləşən hۈkmlərin bədii ifadəsidir. Forma və məzmun baxımından atalar sözləri və məsəllərə bənzəyən el sınaqları, inancları, əsasən məişət və mərasimlərlə, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi, astral təsəvvürlər və əsatiri gürüşlərlə bağlı (13, 9) olub dəqiqləşdirici, əlavə izahedici səciyyəsi ilə Hidayət şeir-

lərinə xalq ruhlu poetik tərəvət gətirmiş, lirik-fəlsəfi yığkl, fikrin mahiyyətinə işıq salmışdır. Məsələn:

1. Qudurmuş it dutan aşüftə olur su görüb. (ə, 8a)
2. Qaranğu gecə olğac oğrunundur fürsəti. (ə, 65a-b)
3. Yağış yağsa, yaşunur bulut içrə aftab. (ə, 3b)
4. Çağırın artux içən, əlbəttə kim, bihuş olur. (ə, 9b)
5. Gün dolanğac, bəli, olur axşam. (ə, 37a)
6. Çün kim günəş, zühur edicək, ay olur nihan. (ə, 48b)
7. Bəhrə artux verür ol yer kim, düşər baran ana. (ə, 4a-b)
8. Yeni ayı görən baxır suya. (ə, 90a-b)
9. İşığ verirkən od, dolaşib tütün eyləmə. (ə, 52a)
10. Gecə gündüzlən bərabər oluncax novruz olur. (ə, 6a) və s.

Təsvir zamanı hiss və duyğunun gəcləndiyi məqamlarda şübi emosionallığı, poetizmi artıran dualar (alqışlar) və bədualar (qarğışlar) da Hidayətin bədii dilinin xəlqi gənəcilərinəndir. Ta qədim zamanlardan xalq şən əfsunkar qəvəsinin təsiri ilə istəklərinə nail olmağa əalışmış, alqışda xoş niyyətin, uğurun, qarğışda isə şərin, bəd əməlin, bəla və faciənin reallaşacağına inanmışlar. Hidayət xalq yaradıcılığının geniş yayılmış bu janrının şümümlək ifadəsini alaraq onu şair qələminə xas poetik bəimdə konkret bədii situasiyanın, səbəbin real nəticəsi kimi ortaya qoymuşdur, yəni şüa sintaksisi şeir sintaksisi sifətinə düşmüş, bəzən bədii-psixoloji, bəzən də satirik məzmun almışdır» (51, 79). Həmin duaların bir əoxunun Azərbaycan və İraq türkman folklorunda həm ayrıca bir janr, həm də ayrı-ayrı janrların tərkib hissəsi kimi ekvivalentləri mvcuddur. Təbii ki, bu gən oğuz-türkman folklorunun tarixi-ictimai-siyasi səbəblər şündən dörd bucağa (Azərbaycan, Anadolu, İran, İraq) səpələnmiş izləri Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında hələ dölət himayəli vahid mədəniyyətin nişanələridir. Məsələn:

1. *Hüsnini Həqq saxlasun təğyir ilə təbdildən.* (ت, 32b) – *alqış*
2. *Həqqi bilən xanda varsa, Həqdən ayru olmaya.* (ت, 38a) – *alqış*
3. *Heç bəndə əsir olmaya düşmən bucağında.* (ب, 98b-99a) – *alqış*
4. *Çün kim xarab edən könül evin bəlasıdır,
Mə'mur olmasun görüm bu xərabə heç.* (ب, 10b) – *qarğış*
5. *Düşsün görüm o halə yaman istəyən sana.* (ت, 3a) ت *qarğış* // *İraq türkmanlarında ت Yaman dərdə düşəsən!* (13, 99) yaxud başqa bir bəddua xoyratda oxşar məzmun yaşamaqdadır:

*Yaman yara,
Yaman dərd, yaman yara.
Yamanlar yaxşı oldu,
Biz olduq yaman yara.
Məni yardan edəni
Çıxartsın yaman yara. və s. (13, s.105)*

Yayə dönsün boyı anın ki, fəda qılmaya baş. (ت, 19a) – *qarğış.*

Şairin «Olsun» rədifli qəzəli isə بىلىك dualar əsasında qurulmuşdur:

1. *Şəha, zibə camalından yaman gözlər irağ olsun, - alqış
Fələk qəndilinə şəm'i-rüxün çeşmə çirağ olsun.*
2. *O kim can yelin gülzari-hüsnindən irağ istər,
Yürəgi lalə tək həsrət odilən dağ-dağ olsun. - qarğış*
3. *Vüsalın qədri bilməzdim və leykən imdidən sonra,
Əgər ol versə ol dövlət bu başü ol əyağ olsun. - alqış*
4. *...Dilü canını yar edər, sorur saru gözim dedim,
Gəriblər sormağıçün dünya durduğunca sağ olsun. - alqış*

*5. Həbibə söylədim bəxtim, rəqibin gözidir baxdım,
Gülüb dedi, Hidayət kim, həmişə bəxtin ağ olsun. - alqış*

«Divan»ın az qala hər misra və beytindən boylanən belə cürüklərin sayını artırmaq mümkündür. Haqqında bəhs ədiqlər rımız Hidayət yaradıcılığında qabarıq şəkildə nəzərə arpan, cürindən heyrətsiz, sakit kəfə bilməyəcəyimiz xəlqi dəyərlərdir. Klassik şeir dili əndazəsindən aıxaraq XV əsrdə ana dilimizin lüğət zənginliklərinin yaratdığı maksimum imkanlar aıfıvəsində sadə, axıcı və səmimi bir dillə yazılmış Divan, ştəlik əruz vəznli klassik şeir janrlarında el kəlamlarının işlənmə tezliyindəki ifrat sıxlıq cəsərlə deməyə əsas verir ki, Əhməd Yəsəvi, Məvlanə, Yunus Əmrə, Aşıq Paşa, Həsənoğlu, Qazı Bəhranəddin, Nəsimi, Nəvai kimi şz ustalarının ənənələrini davam etdirərək şifahi və yazılı ədəbiyyata xas əlamətləri vəhdətə almaq baxımından Əfsəhəddin Hidayət zamanının şzində sonra gələn Kişvəri, Həbib, Dirili Qurbani, Xətai, Nəcati, Fəzuli, Ahi, Xəyali bəy tək xalq şairlərinə kəfid, bəzi məqamlarda təməl sayıla biləcək təmsililərindəndir.

Poetik mayasını xalqın şz xəzinəsindən alan Əfsəhəddin Hidayət fikir və hisslərini məhz xalq danışığı dilinin incəliklərindən, xalqa məxsus obrazlı ifadələrdən, yerinə gərə şzlərin ifadə etdiyi məna alarlarından məharətlə yararlanaraq nəzmə aəkmiş, bədii dilini xəlqi keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Bununla yanaşı, şair həmdə qələm sahibləri kimi ərəb və fars dillərini də məkəmməl bilirdi. Anadilli «Divan»ında əcnəbi şz və ifadələrin işlənməsi Hidayət dilinin anlaşılməsinə həz bir xələl gətirməmiş, əksinə, aox vaxt misra və beytlərdə say hesabı ilə ştəlik təşkil edən milli şzlər əsas bədii qayənin dərkinə xeyli asanlaşdırmışdır. Məsələn:

*Lə'linə qarşı sürahi ağzın açdı gülməgə,
Saqi dərdim qanını içdi, dəhanın bağladı.*

*Gödürüb hüsn atını ol göz savaşı istər yenə,
Çəkdi kirpükdən səf uş tirü kəmanın bağladı.
Udi-naləm tək fəğan etmək dilərdi çalıcı,
Çoxqulağın burdı çaldı, bəm lisanın bağladı.
...Ta Hidayətdən eşitdi şol nəbati-ləb sözün
Şəkərin əzdi şəkərçi və dükanın bağladı. (ت, 50b)*

Yeri gəlmişkən, Əfsəhəddin Hidayətin farsca şeirlər yazması faktı dəqiq məlum deyilsə də, «Divan»da bəzi misra və beytlərdə qarşılaşdığımız fars dili elementləri şairin bu dil sahəsində qələm təcərrübünün olduğunu düşünməyə əsas verir:

1. Çü söylər **dər** xəlayiq bu misal kim, yaxşılıq itməz. (ت, 19a)
2. Gözümdən bərlü bu mə'murə çeşmi-cahan **binəm**. (د, 26a)
3. **Çe cayı** toprağı kim, daşı həm sərkubi-Gilandır. (د, 26a)
4. Yox əksüklük dəxi **əz** fəzli-Allah. (د, 76a-77a)
5. Günəş yüzi sararurdu, **ze** rəşki hüsnü camal. (د, 71a-72a)
6. Bəndə ol nüktədən **nümudarəm**. (ب, 60b-61a) və s.

Söz yox ki, Hidayətin şlubi-semantik əlvənliyini təmin edən başlıca amil türk-mənsəli sözlərin bol-bol işlənməsidir. Şairin yaşayıb yaratdığı XV əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinin şlubi zənginləşməsi, normaca cıllanması mərhələsini əhatələyir. «Divan»ın milli leksikonu Hidayətə qədərki anadilli ədəbiyyatda da eyni işləkliyə malik olub dilimizin lüğət tərkibinin ümumi inkişaf prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Dövrün tarixi dil koloritini əks etdirən həmin leksik vahidlərin əksəriyyəti dilin arxaikləşmiş qatına keçmiş, bir çoxu məstəqil söz həyququnu itirərək söz tərkiblərində eyni, yaxud sinonim semantikanı saxlamış, bəziləri isə dialekt və şivələrdə qorunmuşdur: آغو (ağu, ب, 91a) ت zəhər; آغیرین (ağırın, ب, 11a) غox qiymətli, ciddi; آیتدی (ayıtdı, د, 18b) deddi, سnylədi; آغیرلر (ağırlar, د, 47a) تqonaq edər, əzizlər; آل (al, ت, 30a) chiylə; آری (arı, ت, 43a) ت

pak, təmiz, saf; آسی (asi, 50b), birikdi (birikdi, 63a), boşla (boşla, 102b), yığdı, birləşdi; بوشمز (boşmaz, 63a), buldu (buldu, 50b), əldə etdi, tapdı; بدلولو (bədolu, 24a), bərdniyyətli; برلو (bərdniyyətli, 24a), bərdniyyətli; بیک (biki, 41a), kimi; بوسو (busu, 46a), belə; بیک (biki, 10b), pusqu; وارمغ (varmağ, 44b), əldə etdi; بولخودی (bulxudu, 44b), getmək; واریشه (varışə, 50b), razılaşa; قرانغو (qaranğu, 95a), qablaşdıraraq; قلمغ (qılmağ, 36b), düşüb qalıb; دانوغ (danuğ, 61a), xeyirli, uğurlu; دوش (damu, 94a), cəhənnəm; دوش (düş, 2a), yuxu; ایاغ (əyağ, 39b), badə, piyalə; داغتماق (dağtmaq, 9a), irişmək; اکمک (əkmək, 41b), yetişmək; ایستشمک (istəşmək, 89b), yaxınlıq etmək; یاغما (yağma, 9b), amansız, qəddar, acıqlı; یاغما (yağma, 6b), talan, yağı; یاشونمک (yaşunmaq, 7b), gizləmək; یاسدوردی (yasdurdı, 46a), istinad etmək, sənkmək; یاستور (yastanur, 64a), düşüb qalır; ییگ (yeg, 74b), yaxşı; ییگ (yelək, 40a), ox; یوکوش (yügüş, 44b), necə; نک (nək, 4a), şey; نک (nək, 2b), nekə; نک (nək, 38a), nekə; نک (nək, 53a), ceyran; نک (nək, 71a), nekə; نک (nək, 56a), nekə; نک (nək, 31a), nekə; نک (nək, 14b), nekə; نک (nək, 89b), nekə; نک (nək, 77a), nekə; نک (nək, 8b), nekə; نک (nək, 60a), nekə; نک (nək, 41a), nekə; نک (nək, 39a), nekə; نک (nək, 60), nekə; نک (nək, 22a), nekə; نک (nək, 21b), nekə; نک (nək, 39a), nekə; نک (nək, 24b), nekə; نک (nək, 67a), nekə.

Hidayət dilinin leksik rəngarəngliyində sinonim, antonim və omonim sۆzlərdən istifadə fəal şübi-semantik mənə kəsb edərək sənətkarlıq ünsürləri kimi diqqəti cəkməkdədir. Şair eyni məfhumun verilməsi ünsürləri mxtəlif mənşəli leksik vahidlərdən, yaxud sۆzlər arasında eyni tipli əlaqə ünsürləri mxtəlif morfoloji ünsürlərdən istifadə» edərək eyniyyətdən qaçmış, təkrarsız mənə dəyərləri yaratmış, beləliklə də, təsviri canlandırırmışdır.

Antonimlər: Mənaca bir-birinə zidd olan sۆzlər məzmunu təzadlı, təsirli poetik ünsürlər qatmaqla obrazların mənəvi-psixoloji tərəflərinin açılması, yaranmış bədii konfliktlərin dəqiq inikası, cəzəndirilməsi ünsürləri vasitə rolunu oynamışdır. Məsələn:

1. *Başımı əlinə vergəc edübən tiğini tiz,*
*Nə anun **qurusına** baxır və nə **yaşə** çalar.* (ə, 19b)
2. *Nədən mənim kimi ki, **sararur** gəhi **qizarur**...* (b, 29a-b)
3. *Çərxi-hərif gərdeşilən olma şəkki-dil*
*Kim, bu çəməndə gah **xəzandır**, gahi **bahar**.* (t, 13b)
4. ***Çox** qulağın burdı çaldı, **bəm** lisanın bağladı.* (t, 50b)
5. ***Xeyrü şər** hər nə ki var, **çünkü** Hidayət Həqq edər.*
(b, 62b-63a)
6. *Çoxdur **yalanı** ol sənəmin, **doğrusın** deyim.* (t, 26a)
7. *Görsədüb yüz aldı dil, tövq etdi can boynuna zülf,*
*Bu **səbuhidir** sana dedivü ol **axşamlığ**.* (b, 45a-b)

Omonimlər: Bərabər, oxşar yazılışa, tələffüzə, lakin fərqli məzmunu malik olan omonimlər şeirdə cınaslı qafiyələr yaratmaqla mənə oynaqlığını, bədii dilin ifadəliliyini təmin edir. Hidayət qələminin bütünlük xarakterik sənətkarlıq effektini, xəlqilik səviyyəsini qabarıq şəkildə ortaya qoymaq baxımından məhz bu semantik sۆz qrupunun rolu əvəzsizdir:

1. *Cana, sana könül qəmi, ya göz nəmi deyim,*

- Sənsiz həzar dərdə əsirəm, nəmi deyim?* (ت, 26b)
2. *Rəqib aldı yetən tək bu gülün al ətəgin,*
Könül nə al ilən olsa, əlindən al ətəgin. (ا, 41b)
3. *Kirbüklerini anğac sinəmdə yürək sancar,*
Ya Rəb, bu nə güldür kim, başına çiçək sancar. (ب, 40a-b)
4. *Qaşı yayına gizləb canı gözlər,*
Məgər ögrəndilər talanı gözlər. (ا, 26b)
5. *Dərdü gəminin dadını duydun məgər, ey dil,*
Kim munca ki, cövr eylədi, dad eyləmədin heç. (ت, 4a-b)

Hidayət «Divan»ında rədifli omonim sözlər üzərində qurulmuş qəzəllərin sayı çoxdur. Bu haqda əvvəlki yarımfəslin cinaslar bəlməsində əhatəli məlumat verildiyindən burada geniş, təkrar təfəsilatla lüzum duyulmadı.

Sinonimlər: Hidayət «Divan»ında məzmunca eyni, səs tərkibinə görə fərqli söz qrupları sinonimlərlə də qarşılaşırıq. Dili yekrənglikdən qurtararaq ona rənglilik, qıvvətləndiricilik» (51, 70) kimi slubi bəim verən sinonimlər poetik funksiyasına görə fikrin daha emosional, təsirli təatdırılmasını təmin edir. Hidayət bəzən bir şeirin ayrı-ayrı misra yaxud beyti tərkibində, bəzən isə ümumən dilində sinonim sözləri müvazi işlətməmiş, onları misralarda ya tələffüzə asanından müəkkəbinə doğru, ya da şeirin bəhrinə, ahənginə uyğun paylaşdırmışdır. Məsələn:

1. *Dərdü əndühü bəlavü sitəmi möhnəti gəm.* (ا, 60b)
2. *Biçarə günün zəyevü ömrün tələf eylər.* (ت, 14a)
3. *Cövrün deyim, cəfasını, yoxsa sitəmlərin...* (ب, 33a)

Eləcə də, badə (ب, 9a-b), piyalə (ا, 50a), qədəh (ا, 50a), əyağ (ت, 39b); ağız (ا, 50b), dəhən (ت, 37b); didə (ت, 37b), گز (ت, 37b), əşm (ا, 14a-b); xuda (ا, 27b), tanrı (ت, 1b), təala (ت, 41a); kişi (ا, 50b), adam (ا, 52a); qənd (ب, 79a-b), şəkər (ت,

50b); yırəg (ت, 38a), kənلی (د, 59a); şəffaf (ب, 95a-b), arı (ب, 95a-b); ər (ب, 16b), yigit (ب, 16b); səba (د, 55b-56a), yel (ت, 43a), bad (ب, 4a-b), nəsim (د, 46a); sıyləmək (ت, 4b), qonuşmaq (ب, 11a), demək (ت, 49a-b), ayıtmaq (د, 18b); ahu (د, 55a), keyik (ب, 88a); qılmaq (ب, 10a-b), etmək (د, 6a); meyxanə (د, 53b), şərabxanə (د, 50a); dəniz (ت, 1b), dəryayi-mıman (ت, 40a); hısn (ت, 40a), yız (ت, 40a), camal (ت, 40a), xıhrə (ب, 11a); əmin-fərağət (د, 79b); incu (ب, 10b), gıvhər (ت, 4a-b) və s. kimi leksik paralellər «Divan»da sinonim cərgələr yaratmışdır. Bu cərgələri əmələ gətirən sözlər həm ərəb-fars, həm də türk mənşəlidir.

3.3. Əfsəhəddin Hidayət və ədəbi ənənələr

Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatı həm məfkurə və mənzu, həm də janr, vəzn, forma baxımından iki əsas mənbə ilə folklor və qədim mümtürk yazılı abidələri, həmçinin bu ədəbiyyatda sabitləşmiş ərəb-fars ədəbi qanun-qaydaları ilə sıx bağlı idi. XV əsr türk ədəbiyyatının təmsilçisi Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında hər iki faktorun rolu təsiri böyükdür. Belə ki, fitri istedadlı, həssas qəlbli şairin insana, gənəlliyə, ilahi həqiqətə dərin bağlılıq, dünyəvi əzablara, zülmə, mənəvi cəhalətə qarşı etiraz motivləri, eləcə də əfsanəvi dini şəxsiyyətlərlə bağlı orta əsrlərdə məşhurlaşmış rəvayət və söyləmələr, xalq arasında dillər əzbəri olmuş dastan qəhrəmanları, irfani gürüşlər və s. ilə zəngin «Divan»ı göstərir ki, o, Şərqi ən məşhur elmi-ədəbi qaynaqlarını tanımış, mətaliə etmişdir. Xüsusən, Əhməd Yəsəvi hikmətləri, Müvlanənin mənəvi-ruhani həyatı anladan kəlamları, Yunus Əmrənin dil və üslub sadəliyi, ilahiləri, müfəkkir şair Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi problemləri əhatələyən «Xəmsə»si, Xaqani Şirvaninin etiraz ruhlu yaradıcılığı, o cümlədən, türkdilli poeziyanın

Qazı Bəhəddin, İmadəddin Nəsimi və Əlişir Nəvai kimi sənətkarlarının arifanə əsərləri Hidayət şeirlərinin aşkar sezilən bədii fikir və sənətkarlıq mənbəyidir. Təəssüf doğuran cəhətdir ki, Hidayət haqqında orta əg mənbələrində məlumatın qənaətbəxş olmaması onun zəndən əvvəlki və sonrakı ədəbi irslə bağlılığı məsələsini yırənmək baxımından ətinlik yaratmışdır. Ona gərə də, burada şairi formalaşdırən ədəbi ənənələri, habelə ədəbi təsirlərini «Divan»ının ortağ ideya-məvzu təllərində» sükənərək qismən bərpa etməyə əalışacağıq.

Məlumdur ki, əslən Qərbi Türkiyənin Sayram elindən olan və yəsəvilik təriqətinin yaradıcısı Xoca Əhməd Yəsəvi bətin Türkiyənin mənəvi fatehi hesab edilir. Onun mənzum hikmətləri zəndən başlayaraq türkdilli xalqların ədəbiyyatına guclu təsir gətərməş, o cəmlədən, Hidayətin də yaradıcılığının ideya bədii qaynaqlarından biri olmuşdur:

Əhməd Yəsəvi: *Göz yaşını riya kılma, Hakkı tanı,
Hak Taala sevdiğini giriyan kılır. (163, 211)*

Hidayət: *Ey gözüm, axıtmadı ancax sənin yaşını hier,
Ol sənin tək çoxların evinə su qoymuş durur.*
(ə, 14b)

Əhməd Yəsəvi: *Allahı der, başka şeyle yoktur işi,
O aşığı insanlardan cüda kıldım. (163, 129)*

Hidayət: *Ta səni buldı könül, keçdi xamu aləmdən,
Həqqə hər kim sığına, cümlə cahandan kəsilə.*
(ت, 37b).

Yəsəvinin Haqq və həqiqətə doğru ali yəkəliş, əbədiyyət, mümən eşq və aşıqlıq haqqındakı fikirləri Hidayət qəzəllərində məvafiq şəkildə davam etdirilmişdir. Məsələn, Yəsəvinin Haqq aşığının mənəvi halları və məqamından xəbər verən aşığıdakı

Ey habersiz, aşk ehindən beyan sorma;

*dert iste sen, aşk derdine dərman sorma;
Aşık olsan, zahidlerden nişan sorma;
bu yollarda aşık ölse, günahı yok. (163, 113)*

- misraları Hidayətin ayrı-ayrı beytlərində dənənə məxsus sadəliklə yığcam ifadəsini tapmışdır:

- 1. Dərdinin qədrini bilən aşiq
Ölür isə dəvaya meyl etməz. (2, 27b)*
- 2. Demə, zahid kim, Həqqi görmək olmaz,
Anı görmağa səndə xanı gözlər. (2, 26b)*

Təsəvvüfün əməl-təriqət mənzillərini, mahiyyət və fəlsəfəsini əks etdirən Yəsəvi yaradıcılığı, həm də konkret irfani anlayışların bəyanı ilə Hidayət şeirlərinin ideya-bədii mənbəyidir. Məsələn:

Əhməd Yəsəvi: *Tecellinin makamıdır acep makam,
o makamda aşık kullar cəvlan kılar,
Hangi gönle tecellisi ışıq salsa,
kendinden geçip, şaşkın olup efgan kılar.*
(163, 199)

Hidayət: *Təcəllə xəstə halə söhbət nişanəsidür,
Şəm' ölümü, nədən çün daim dəhani qaynar?*
(2, 40b)

Söhbət nişanəsi, əcəb məqamda, yəni batini işıqlanma ilə Haqqın gürmə zamanı hal əhli-aşiq qullar cəvlan edər. Hidayət bu müfərrəfatı məqamı şamın yanması prosesi ilə müqayisə edərək fikrin obrazlı ifadəsinə əlverişli olmuşdur.

Əhməd Yəsəvidə vəfa, doğruluq, dünya züvqlərinə düşkünlüyün zərərləri, soy və din fərqi olmadan bərabərlik, Tanrı və peyğəmbərə məhəbbət, Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sini əmələ

gətirən beş poemada isə ustadın aşıladığı əsas ideyalar faydalı peşə, sadə həyat tərz, zəhmətsevərlik, sevgi, yaxşılıq, kamillik, düzgünlük, ədalət, haqq və batil, zülmətə bərklik, həminin insan mənəviyyatını aldanma dnyəvi meyllər, tamah, riyakarlıq, dünya malına aldanmaq, zahirpərəstlik və s. Hidayət məsnəvilərinin də aparıcı mövzularıdır:

Nizami: *Bir mülkə arxayınsan ki, yox onun vəfası,
Bir həyata bağlısan ki, yox onun bəqası. (47, s.57)
Yaxşılıq et, olma sən dünya kimi vəfasız,
Qorx dünyanın sonundan, yaxşılıq elə yalnız.*
(47, s.57)

*Yaxşılıqla çatdırsa hər kəs işini sona,
Yaxşı üz göstərəcək öz yaxşılığı ona. (46, s.53)*

Əhməd Yəsəvi: *Güvenme mal və mülküne, kuritur bu ecel
alır, (163, 313)
Daima iyilik kıl sen gidersin sen bu dünyadan.*
(163, 313)

Hidayət: *1. Dünyaya aldanmavü həm malına,
Bir nəzər et özgələrin halına. (ə, 75b).
2. Kimsəyə çün qılmadı dünya vəfa,
Munca anınçün nə çəkərsən cəfa?
Yaxşılıq et, lütfü kərəm peşə qıl,
Gör nə əcəb zatsən əndişə qıl.
Adəm əgər xeyr edər, yoxsa şər,
Xeyrü şər ol nəsnə kim eylər, görər.*
(ə, 73b-75b)

Oxşar məzmun Xaqaninin aşağıdakı şeirində də gəldi:

*Xaqani, dünyada yox zövqü-səfa,
Köç, dəni-fələklə etmə sən dava.
Nə Cəməşidə qaldı, nə Firiduna,*

Kasıba qalmayır, qalmasın dünya. (56, 299)

Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf fikirləri XIII əsrdə Məvlana Cəlaləddin və Yunus Əmrə yaradıcılığında daha da yüksələrək Qur'an və pak irfan dəyərlərinin dünyəvi zəmində dərkini şərait yaratdı və ədəbiyyatda gələcək lirizmlə təsirli əksini tapdı. Hər iki «insanlıq əfəndisi»nin dil-səslər, mənzu-motiv əşidələrinin XV yüzil Hidayət Divanına təsiri şübhəsizdir. Məvlanənin, xüsusilə «Məsnəvi» və «Divani-Kəbir»ində yer almış ruhani halların, mənəvi həyəcanların bədii ifadəsi, habelə dini inanışlar, təsəvvüf əsasları, əsasən, «vəhdəti-vəcud» fəlsəfəsinin, fərd və cəmiyyət mənasibətlərinin minlərlə ayət, hədis, atalar sözləri təmsil, hekayətlərlə məllif tərəfindən arifanə təhlili Hidayət Divanının da ideya-bədii mənbəyidir. «Biz aşkın aşığıyız. Çünki aşk kurtulustur», - söyləyən Məvlanənin rəbailərində Haqq aşiqinin «həqiqi aləminin dənizi halı»na gəlin-cəngəllər zərrelərin camalı ilə aydınlatması, «axtların bir təkvaxt olması»nı intizarla gəzləməsi motivi Hidayət şeirlərində də «yarlığından cahanda bezar» aşiqin yeganə istəyi, məqsədidir:

Hidayət: 1. *Yarın gəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,*

Qoyun biz ikini birə, sevən sevəndir. (ت, 7a)

2. *Öldüğüm dəxi budur kim, öləyim anın için. (ت, 33a)*

3. *Yar için ölənini dini yar imiş, nə gəm,*

Gər yar için, Hidayət, ölü salalar məni.

Məvlanəyə görə, Haqq meyarı ilə mənəvi cihad gerəkə aşiqin əsas sifətlərindəndir; iradə, dünyəvi gəzlərərək ləzumsuzları məntədil yola salmaqla əxlaqi-mənəvi kamilliyə yetişmək mümkündür. Bu mənada, həm Məvlanə, həm də Hidayət eşq meydanından, macəra və qiyamət günündən bəhs axırlar:

Mövlanə: *Bu gün meydan günümüzdür, oturma.
Çevgan önünde top gibi koşmaya bak!
Yigitlik göster. Şaşkınlar gibi alık durma.
Ey sevgili, kalk, bu gün kiyamet günüdür,
oturma (145 , 224)**

Hidayət: *Qorxu nədir fənanadan, əgər var isə bəqa,
Ummaq bəqa, nə asi, gər olsa fəna günü.
... Sözün, Hidayət, oynamağ idi yolunda baş,
Mərdanə ol ki, şimdidür ol macərə günü. (→, 109a)*

Mövlanə şeirlərində fikri xalq yaradıcılığı nüsxələrinə bənzər şəkildə sadə, anlaşıqlı ifadə etmək bir ənənə olaraq Hidayət «Divan»ının da əsas məziyyətlərindəndir. Bu bədii ortaqlığı nəzərə alıb Mövlanə və Hidayət şeirlərindən xeyli nüsxələr gətirmək olar. Məsələn, Mövlanə rübailərinin birində Haqq aşiqinin psixoloji halını, yəni ilahiyyə bəslənən sədaqət, ehtiram, etiqad, məhəbbət, ümumən iman paklığını dua (alqış) formasında ifadəyə əlavə etmişdir:

Ey salınan servi! Güz rüzgarları düşməsin sana! Ey cihanın iki gözü! Kem gözler düşməsin sana! Sen, yerin və göklerin canı olduğun için, canına rahatlıktan, esenlikten başqa bir şey erişməsin! (145, 5).

Hidayət də sələfi kimi bu bədii formadan faydalanmış, məşhur «Şəha zibə camalından yaman gözlər irəğ olsun» mətləli qəzəlində, eləcə də digər şeirlərinin ayrı-ayrı misralarında sənəddən ənənəni davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, Hidayətin lirik «mən»i ruhani-əqli hallarına görə, Mövlanənin «Hamdım,

*Örnekler Mövlanənin hicri 1312-ci ildə Vələd Çələbi tərəfindən İstanbul-da iranlılara aid (Əxtər) mətbəəsində nəşr olunmuş rubaiyyat nüsxəsindən edilmiş tərcüməyəndir.

piştim, yandım» kəlamına müvafiq gah şəriət, gah təriqət və mərifət, gah da həqiqət mərtəbələrindədir.

Əgər Müvlanənin təsəvvüf fəlsəfəsi Hidayət şeirlərinin ideya-mövzu qaynağıdırsa, onda bu fikirlərin arifanə, eyni zamanda xəlqi deyim tərzəi məhz daha çox Yunus Əmrə ədəbi məktəbinin davamıdır.

«*Yaradılmışı hoş gör, Yaradandan ötürü*», - deyən Yunus poeziyası yəzillər boyu təsəvvüf ideyalarının yerli dil imkanları əvzində bədii ifadəsi, xalq ruhuna yaxınlıq, estetik obrazlar sistemi, üslub sadəliyi, fikir zənginliyi baxımından tükəndirilmiş ədəbiyyatı təsirində saxlamışdır. Ruhi-mənəvi təkamülün mənzilləri, Haqq ilə qəlb arasında əlaqə, saf ixlas, halal ruzi, bəşəri nəfs və təkabburdan təmizlənmə, əqli-əxlaqi tərbiyə və s. bu kimi irfanla bağlı mövzuları yığışdıraraq poetik zəvqə nəzmə əkmək bacarığı Hidayətin məhz Yunus Əmrə yaradıcılığından əxz etdiyi sənətkarlıq məziyyətlərindəndir. Bu mənada Yunusun

*Kaçan kim ben maşuk ile bu razımı bir eyleyem,
Gark olam müşahedeye Hakdur ki, nefir eyleyem.*

(148, 203)

- mətləli qəzəlinin ideya və məzmun, şəkil və poetik ruh baxımından Hidayətin

*Vəsl için can istər isən sanma tə'sir eyləyim,
Kafəram gər mən bu xeyr işinə ta xeyr eyləyim.* (ə, 36b)

eyni rədifli şeirinə, eləcə də, Yunusun

*Kabevü büt iman benem, carh uruban dönen benem,
Bulut olub göke ağın, yağmur olub yağın benem.*

(148, 199)

- mətləli qəzəlinin bədii üslub və ruh baxımından Hida-

yətin

*Ol cəməli Kə'bə kanın məstü heyranı mənəm,
Eydi-əkəbdır, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm. (ت, 28b)*

- mətləli, eyni rədifli şeirinə təsiri aşkardır. «İşksuz adem dünyədə bellü bilün ki, yokdur», - süləyən Yunus kamilliyə aparan sınaq yollarında yalnız eşqlə mərifətlənib həqiqətə qovuşmağı stən hesab etmişdir. İlahi cazibənin əsas məzhəri sayılan eşq hərəkətverici qvvə kimi təbiətin bahar ağına bənzəyir. Baharın gəlişi də ruha təkan verir. Ən parlaq bədii ifadəsini məhz Yunus poeziyasında tapmış təbiət mcvzusu ideya, slub və dil baxımından sonrakı dcvrlərin qələm sahiblərinə məxsus ədəbi ncmunələrin əsas mənbəyi olub, Yunus deyim tərzini əsrlərcə yaşatmışdır. Məsələn, Yunus Əmrənin məşhur

*Yine bu badi-nevbahar hoş nev ile esdi yine,
Yine kışın sovuğlu fuzulluğun keçdi yine.
Yine rahmeti-bikiyas yine işret oldı demsaz,
Yine geldi bu yeni yaz kutlu kadem basdı yine.
Yine yeni hazine den yeni hil'at giydi cihan,
Yine verildi yeni can otü ağaç süsdi yine. (148, 85)*

qəzəli ncvbəti səhifələrdə gəcəyik ki, istər Hidayət, istərsə də XV-XVI yzıl şairlərində orijinal sız və tərkiblərlə, məcazlarla, forma və məzmunca xeyli inkişaf etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, Hidayət ustad sələfinin nəzmə əəkmək məharətindəki xalq danışığı dilinə yaxınlıq, folklor ctnəklərindən bol-bol, yerinə mcnasib şəkildə istifadə, cinaslı qafiyələr, alliterasiya, atalar sız və hikmətli kəlamlar və s. kimi xalqa məxsus dəyərlərdən faydalanmaq ənənəsinin ən layiqli və istedadlı davamıdır.

Hidayət «Divan»ı əsas etibarilə XIII-XIV əsrlər Trk ədə-

biyyatının təsirlərini təşkil edən forma, mənzumi və motiv, qafiyə və vəzn xüsusiyyətlərini orijinal tərzdə yaşadan ədəbi nümunələr toplusudur. O, Bertelsin şüurlu kimi, əxz etdiyi materialı yeni mərhələdə təcrübəli poetik deyim şəklində dəyişikliyə uğradaraq maraqlı oyatmış, həm də mənalarının rəğbət və hərmətini qazanmışdır. Poeziyasında türk dilinin leksik-semantik zənginliyini, ifadə incəliklərini, lüğət saflığını, habelə əski türk folklorunun sənəti oyunu, səs ahəngi kimi tipik keyfiyyətlərini qoruyub saxlamış Hidayət məhz Qazı, Nəsimi və Nəvai sənətkarlığından bir məktəb kimi gələcəyə gətirmiş şairlərdəndir. Məsələn, yaşadığı dövrə dəyərli yekun mənsəb sahibi olmuş (qazı və əmiri-əzəm), hərbi-siyasi hadisələrlə zəngin həyat yaşamış Qazı Bərkhanəddin və Əfsəhəddin Hidayət ilahi eşqin təcrübəsi ilə nikbin ovqat, «şirənə və şirənə» təbiətli aşiq obrazında dərinlik, mərdlik, cəsarət, məşuqədən gələn cəfa və qəzanı sərdaranə qəbul etmək və s. kimi ortaq poetik gələcəyə malikdirlər ki, bu, onların şair-sərkərdə kimi döyüş uğurları, dərinlikləri ilə bilavasitə əlaqədardır. Buna görədir ki, cinaslı ifadə və qafiyələr, alliterasiya, oynaq ritm hər iki şairin əsas sənətkarlıq məziyyətlərindəndir:

Qazı: Yar gərək yarı ilə həmrəng ola,
Gər nişatü eyşü sülhü cəng ola. (69, 632)

Hidayət: Lütfin görüb Hidayət anın cövrinə dözmüş,
Yar öldürür ki, yar ilə hər işdə varışə. (ə, 50b)

Qazı: Yoluna ölər isəm, tutma əcəb,
Yar üçün can oynamax mərdanədür. (69, 628)

Hidayət: Yar üçün ölənini dini yer imiş, nə gəm,
Gər yar üçün, Hidayət, ölü salalar məni. (ə, 45b)

Qazı: Bu dünya kölgədürür, qovar qaçarsan,

Bir kişi ki, qaçar ondan, ol qovar. (69, 630)

Hidayət: *Yaxşılıqdan çin imiş, qaçan yamanə tuş olur.*
(ب, 22a-b)

Qazı: *Ərənlər öz yolunda ər tək gərək,
Meydanda ərkək kişi nər tək gərək,
Yaxşı-yaman, qatı-yumşax olsa xoş,
Sərvərəm dəyən kişi ərkək gərək. (69, 627)*

Örnək gətirilən son tuyuğ Hidayətin

*Ol ola ər ki, gələ qılıcı cida günü,
Özüünə ol günü bilə zövqü səfa günü. (ب, 109a)*

mətləli 6 beytlik qəzəlinin məzmunu ilə tamamilə üst-üstə düşür.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının Hidayət poeziyasına ədəbi təsirinə gəlinəcə, burada məvzu və motiv, bədii dil və quruluş ortaqlığından şəhət gedə bilər. Hidayət Nəsimi şeirinin qəlbən vurğunu olmuşdur şüyləsək, yanılmırıq. Bəzən belə vurğunluq poetik deyim tərzində ifrat nəsimiçiliyə də gətirib çıxarmışdır ki, bu zaman hətta (!) iki şair arasındakı poetik tənəmə sərhəddi gərçinməz olur. Məsələn, Hidayətin

*Ol cəməli Kə'bə kanın məstü heyranı mənəm,
Eydi-əkbərdir, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm. (ت, 28b)*

mətləli, habelə «İnəmzəm», «Olmuşam» rədifli qəzəlləri fikrimizi təsdiqləyə bilər. Nəsimi poeziyasındakı ilahinin insanda təcəllisi, ruhun təkamülü və Haqq ilə vəhdəti, ilahi vəsal və həmin anın təənnümü, həşin vəsfı və s. irfani motivlər Hidayət lirikasında da bədii-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Nəsimişünas Səadət Şıxıyeva haqlı şüyləyir ki, şairin şeiri (*Nəsiminin – A.P*)

hürufi və hürufiliklə bağlı şairlərə, eləcə də hürufilikdən uzaq olan sənətkarlara poetik forma və fəlsəfi ideya baxımından təsir etmişdir» (118, 123). Məsələn, Nəsimi ilə Hidayətin eyni rədifli oxşar məzmunlu qəzəllərindən bir nəzə bəytə diqqət yetirək:

Nəsimi: *Düşmüş müənbər sünbülün xurşidi-taban üstünə,
Şol rəsm ilə mişkin bənin gülbərgi-xəndan üstünə.*
(61,62)

Hidayət: *Ta düşdi mişkin sünbülün gülbərgi-xəndan üstünə,
Çəkdi tətqiq əbri-siyah, xurşidi-taban üstünə.* (ə, 54b)

Nəsimi: *Hər kim irişdi həqqə Nəsimi kimi yəqin,
Anı cahanda mən yar ilə aşına derəm.* (61, 141)

Hidayət: *Eynül-yəqin Hidayət o kim gördi Həqqini,
Hər şeydə bigüman ana sahibi-nəzər derəm.* (ə, 36b)

Nəsimi: *Getməgə əzm eyləmişsən, ey dilaram, eyləmə,
Həsbətənilah, mənə bisəbrü aram eyləmə.* (61, 59)

Hidayət: *Getmə, ey gülçöhrə, tərki-əhdü peyman eyləmə,
Gəl otur, çox göncə kimi bağrumı qan eyləmə.* (ə, 98a)

Həmçinin rədif eyniliyi olmadan eyni mahiyyəti daşıyanlar bədii təsvir və ifadə vasitələrinin uyğunluğu ilə də diqqəti cəlb edirlər:

Nəsimi: *Mənsur kimi cuşa gələr, söylər ənləhəq,
Hər aşıqi-sadiq ki, bu meyxanəyə uğrar.* (61, 223)

Hidayət: *Könül, Mənsur tək oldın çü yarın vəslinə vasil,
Dəmidir, gər dəm urarsan, bu dəm sirri-ənləhəqdən.*
(ə, 29a)

Nəsimi: *Mövsimi-novruzü neyistan aşikar oldu yenə,
Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş badəxar oldu yenə.* (61, 54)

Hidayət: *Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,
Yarı-gülçöhrə ilən eyşü təməşə dəmidir.* (ə, 33a)

Belə ırnəklərin sayı-hesabı yoxdur. Lakin həqiqət budur ki, Əfsəhəddin Hidayətin şair təbini ilhamlandırıran poeziya əşməsi nə ərəb, nə fars, məhz türkəkilli ədəbiyyatımızdır.

Nəhayət, Əfsəhəddin Hidayət qələminin pıxtələşməsində Türk ədəbiyyatının Cığatay sahəsi zərə məlikşşüərə Əlişir Nəvainin ədəbi təsiri zərində xısusı dayanmaq lazım gəlir. Əslən uyğur türkərləndən olub XV əsr Herat ədəbi məktəbinin başında duran Nəvai cığatay ləhcəsi ilə ən gızəl ədəbi ırnəkləri Türk ədəbiyyatına ərməğan etmiş, həm dıvrında, həm də nızındən sonra şeiriyyatındakı zəngin məzmun-forma, ideyaslıub xısusıyyətləri baxımından gıclı ədəbi təsirlər yaratmış, bir əox qələm sahibləri Nəvaiyə cavab verməyi sənətkarlıq şücaəti bilmiş, bu isə, təbii olaraq, yeni, fərqli deyim tərzlərini, poetik ifadə vasitələrini, bədii dil axtarışlarını ortaya ıxarmışdır. Nəvainin cığatay türkəsi ilə 4 b Divanp birlikdə mumi həcmi 50000 misradan artıq olan bXəzainl-məani padlanır ki, 1491-1498-ci illərdə yazılıb tamamlanmışdır. Əfsəhəddin Hidayət b Divanpın bizə məlum ən qədim nısxəsi (Dublin-Çester Betti) də məhz həmin dıvrələrdə 1478 (73)-ci ildə zıy kırıbrək miniatırlərlə hazırlanmışdır. Hidayət b Divanpnda:

Gər Hidayətnin Nəvai kimi rəngin sözləri

Necə kim çoxdur, vəli demək gərək bir-bir cavab. (2, 8a)

-deyərkən həm Nəvai yaradıcılığına yıksk ehtiramını, həm də nız istedad gıclı nızstərmişdir. Nəvai şeirlərindən ilhamlanaraq Hidayət, ya həmdıvrı nıqəzəlinə nəzirə yazmış, ya da qəzəldən ayrı-ayrı misraları təzmin etmiş, Nəvaidəki dil və məzmunu nız ana ləhcəsində bəzən eyni vəzn, həmının rədif və qafiyə sistemi ilə ideyaslıubuna gırə dəyişə bilmişdir. Poetik səviyyəsinə gırə nəzirə ədəbiyyatının ən gızəl ırnəkləri sırasında yer almağa layiq bu şeirlərdən bir nəxəsi aşağıdakı kimidir:

Nəvai: Ёраб, ул ой хуснин эл фаҳмига номафҳум қил,
Буйла мавжуд этмасанг, аввал мени маъдум қил.
(256, s. 399)

Hidayət: *Ya Rəb, anın ağzının sirrin mənə məfhum qıl,
Ya mənim budi-vücudağın ağrı tək mə'dum qıl.* (ə, 139)

Nəvai: Тонг насимин сойир эткан гул узоримдур менинг,
Секритиб майдонга кирган шаҳсуворимдур менинг.
(256, s. 367)

Hidayət: *Qəddi əksi gözdə sirrü cuybarımdır mənim,
Türrəsinin tarəsi mişki-tatarımdır mənim.* (ə, 165)

Nəvai: Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ.
(256, s. 328)

Hidayət: *Sahanda kim ki, bir cananı yoxdur,
Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur.* (ə, 109)

Qeyd edək ki, bu poetik paralellər Hidayət yaradıcılığı ilə bağlı **تەبىئىي** ıxardığımız ilkin nəzirə **تەبىئىي** məkləridir. Təzminlərə gəlincə, Hidayət 5 beytlik *Gün atlanub ol məhvəş başına yelək sancar*» rədifli qəzəlinin son beytində Nəvainin eyni rədifli

*Ё раб, бу не гулдурким, бошига чечак санчар,
Гах эгри қўяр бўркин, гах белга этак санчар.*
(256, s. 198)

-mətləli qəzəlindəki ilk beytin ilk misrasından istifadə etmişdir:

*Sorsa çiçək ol sərvin başında Hidayət der,
Ya Rəb, bu nə güldür kim, başına çiçək sancar.* (ə, 115)
Dil-**تىل**slub, məzmun ortaqlığı baxımından diqqəti **تەبىئىي**əkən başqa bir qəzəlində isə Hidayət Nəvainin

*Неча, эй ороми жон, хажрингда беоромлиг,
Дўстлуғ кўргызки, ҳаддин ошти душманкомлиг.*

(256, s.319)

beytinin hər iki misrasını ayrı ayrılıqda öz qəzəlinin son iki beytində aşağıdakı kimi təzmin etmişdir:

*Getdi hicrində qərarü qalmadı arami-can,
Necə, ey arami-can, hicrində biaramlığ.*

*Firqətindən xəlq ara ta necə düşmən kam olam,
Dostluğ göstər ki, həddən aşdı düşmən kamlığı. (ə, 127)*

Belə örnəklərin sayını artırmaq mümkündür, amma bu qısa müqayisəli baxış, fikrimizcə, Nəvai və Hidayət yaradıcılığı haqqında ayrıca bəhs açılmasını zəruri etməyə yetərlidir.

Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında yaşayıb yaratdığı Təbriz və Anadoludakı ədəbi mühitin də rolu az olmamışdır. Türk ədəbiyyatının hər iki mühidə məcazlar, ahəng və məzmun cəhətləri ilə ortaqlığa malik qələm sahibləri fərqli poetik səzlərimləri yarada bilmiş, ifadə və deyimlərində yerli, milli səzlərin işlənməsinə üstünlük vermişlər. Cəlaləddin Dəvvəninin məlumatlarına əsasən, şairin Təbrizdə şah sarayında qurulan şeir məclislərində qardaşı İnayətullah bəylə birlikdə iştirakı hər kəsi feyziyəb edirmiş. Təəssüf ki, Hidayətin yaşadığı zaman kəsiyində Təbriz ədəbi mühitinə yaradıcı simaları haqqında orta çağ mənbələrində bilgi kasadlığı mövcuddur. Həmin mühidə şair təbiəti və şeirlərinin məzmun və forma eyniyyəti baxımından Hidayətə ən yaxın sənətkar Nemətullah Kişvəridir. Fikri yığcam, sadə dillə, xüsusən, hikmətli səzlər və xalq məsəlləri ilə zəatdırmaq, cinas qafiyələrdən məharətlə istifadə etmək, təbiət mövzusunda gəzəngək təşbehləndirməsi və s. kimi keyfiyyətlər hər iki qələm sahibinin ortaq şairanə duyumundan xəbər verir. Məsələn, Hidayətin fəlsəfiliklə xəlqiliyin yüksək poetizmlə qovuşduğu, eləcə də təşbeh və ifadə vasitələrinin təravət və ədalətliyi ilə səxildiyi aşağıdakı

Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər,

Qızarma lalə söylərsəm özimdən ya səmən derlər?
(ت, 16a)

-mətləli qəzəli bədii cəhətdən cinaslı qafiyə bizi və məzmun eyniyyəti baxımından Kişvərinin

*Xəttini səbzə oxurlar, yüzini yasəmən derlər,
Kətan könlək ki, geymişsən, anı bərgi-səmən derlər.*
(66, 17)

mətləli qəzəlində təsirli əksini tapmışdır. Hidayət və Kişvəri poeziyasını münasibətli nəzərdən keçirdikdə tək cə forma və şəkil birliyinin deyil, həm də məzmun, ideya həyata, varlığa və onu yaradana münasibət birliyinin şahidi oluruq. Kişvərinin «Bağladı», «Xenə», «Təstə», «Mənəm» qəzəlləri Hidayətin eyni rədifli qəzəllərinə nəzirə deyilsə də, onların məhz Hidayət sənətinin təsiri ilə yarandığı aşkardır. Gərki, Hidayətin gənc həmkarı Kişvəri mənə az hissəsini Sultan Yaqub sarayında keçirmiş Hidayət və onun sənəti ilə şəxsən tanış imiş. Elə isə, saray şairlərinə Həbibə və Xətai kimi yaxından bələd olan qələm sahibləri də Hidayətin yaradıcılığından xəbərsiz deyilməzlər. Araşdırmalar Hidayət, cəmi 47 şeiri əldə edilmiş Həbibə (53) və Xətai əsərlərində ruh, aşiqanə-fəlsəfi məzmun ortaqlığının varlığını göstərir. Məsələn, Şah Xətəinin

*Mövsimi-qış getdi, dövrü-novbahar oldu yenə,
Məclisi-gəştə əcayib ruzigar oldu yenə. (59, 322)*

mətləli qəzəli yuxarıda haqqında danışılan Nəsimi-Hidayət qəzəllərindəki novruzla bağlı ideya yaxınlığının poetik davamıdır. Xətəinin «Olmuşam», «Dərəm», «Təstə», «Sənə», «Yələm» kimi qəzəllərində də Hidayətin eyni rədifli şeirləri ilə bədii dil, quruluş və ideya birliyi aydın sezilir. Həminin XV əsrdə xəlvətiyyə təriqətinin görkəmli təmsilçisi və davamçısı Dədə Ömər Rəşadinin məşhur tələbələrindən olan Şeyx

İbrahim Gülşəni yaradıcılığı ilə Hidayət qəzəllərində irfani dnyagrüşlərindən irəli gələn ədəbi-məfkurəvi yaxınlıq duyulmaqdadır. Hidayət, nmr ٱٱٱٱٱٱٱٱٱٱ bir qismini Təbrizdə yaşamış Gülşəni yaradıcılığından, ٱٱٱٱٱٱٱٱ ki, xəbərsiz deyilmiş. Məsələn:

Gülşəni: *Dəmbədəm çün gözlərimdən qanlı yaş gəltən düşər,
Qətrə-qətrə san sədəfdən dürr ilə mərcan düşər.*
(21, 294)

Hidayət: *Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,
Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağzından düşər.*
(۲, 27a)

Eləcə də, XV əsrdə Xətai sarayına yaxın olmuş, XVI əsrin əvvəllərində Sultan Səlim Təbrizi işğal etdiyi zaman Tırkıyəyə kٱٱٱٱ yaşamış Şahi, habelə Xəlili qəzəllərində Hidayət sənətkarlığından qaynaqlanan oxşar, ortaq ideya-məzmun, bədii dil və ٱٱslub xٱٱsusıyyətləri aşkarca duyulmaqdadır:

Hidayət: *Bad əsüb yabrağ güli ortər tək ahimdən bu sərv,
Əl yüzinə dutuban məndən nə pünhan eyeləmiş.*
(ٱ, 44a)

Şahi: *Gül ərusun sübhdən bülbul nigah etmiş mægər,
Kim, yüzün yaşıl duvaq altında pünhan eyeləmiş.*
(21, 494)

Hidayət: *Mən hər xaçan kim ol dəhənin rəmzi yazıram,
Olur ədəm vücudimü yazmağda yazıram.* (۲, 34b)

Xəlili: *Bu ruq'ə kim ol şəhi-xubanə yazıram,
Hicr atəşinə həsrət ilə yanə yazıram.* (251, 68)

Hidayət «Divan»ının ilk vərəqində yer alan, Allahın qıd-rət və fəzilətlərini bəyan edən mٱracatla Xəlili «İrqrətnamə»-sində qələmə alınmış mٱracat məhz ifadə tərzı, bədii quruluş və məzmunundakı bənzərlik baxımından diqqət ٱəkməkdədir:

- Hidayət:** *Hökmünlə sənin sakin olub təxteyi-əğbər,
Əmrinlə rəvan cizginədir günbədi-xəzra.
... Ya Rəb ki, nə iş düşsə, Hidayətin əlin dut,
Səndən budur ol düşməsə, ey dust, təmənnə. (ə, 5a)*
- Xəlili:** *Əmrinlə dayir oldi buna taği-çərx həm,
Hökminlə oldi mərkəzi-xakiyə bu səbat.
... Ərzani qıl Xəliliyə cənnət nəimini,
Nari-həcimdən ana lütf ilə ver nəcat. (251, 17)*

Anadolu ədəbi məhəttinə gəlincə, istər Divan, istərsə də təriqət ədəbiyyatının XV yüzildəki Əhmədi, Qayğusuz Abdal, Kamal Ümmi, Şeyxi, Əhməd Paşa, Qaramanlı Nizami, Nəcati bəy kimi tanınmış nəmayəndələrinin yaradıcılığı, heç şübhəsiz, həyatının bir hissəsini Anadoluda Ağqoyunlu bəyliyində keçirmiş Hidayətə məlum idi. XV əsrdə sənəddən məhəttədə ideya-bədii ortaqlığı yaradan ədəbi şüvənlər arasında Hidayət nə dil-şüvə, məcaz ustalığına görə, yalnız Nəcati bəylə məqayisə edilə bilər, lakin digərləri ilə də yaxınlığı aşkar duyulmaqdadır. Hər birinin yaradıcılığını ayrı-ayrılıqda və ümumi şəkildə nəzərdən keçirərkən, poetik ruh, rədif, məvzu, məcaz ortaqlığına malik bu şairlərlə Hidayət poeziyasının bağlılığı ədəbi təsir kimi deyil, Divan ədəbiyyatının XV yüzillikdəki ümumi-ortaq sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təzahürü kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, Türki ədəbiyyatında «gəndərnəmə»si ilə məşhur olan, XV yüzilin ilk onilliyinə qədər məşhur olmuş Kətahyalı Əhmədinin lirik-aşıqanə qəzəlləri bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, qəfiyə və rədif bənzərliyinə görə, Hidayət şeirlərinə çox yaxındır:

- Əhmədi:** *Gamzen ne Türkdür ki, çü kadsı-kəman ider,
Ohın gören kaza ohı diyü güman ider. (126, 136)*
- Hidayət:** *Ox atcax o türk çü meyli-kəman edər,*

Can quşu təndən uçuban özin nişan edər. (2, 9b)

Əhmədi: *Badi-səba selamımı canana arza kıl,
Ten ihtiyacını kerem it cana arza kıl. (126, 160)*

Hidayət: *Səba, ol kuyə lütf edüb gūzar qıl,
Nigarı hali-zarimdən xəbər qıl. (ə, 33b)*

Əhmədinin «Düşər», «Gəzlerim», «Benim», «İstine» rədifli qəzəllərində də Hidayətlə poetik ruh yaxınlığı vardır.

XV əsrdə Yunus Əmrə tərzinin ən qıvvətli şairlərinən sayılan Qayğusuz Abdal şeirlərindəki dostluq, ərənlik, üslub sadəliyi, lirizm Hidayət poeziyasının da əsas məziyyətlərindəndir. Hər iki şairə gürə, cəzb xislətli məsuqun müəmmistəyi aşiqin kamilləşməsidirsə, fəraq oduna yanmaqdan xoşlanan gerək aşiqin də istəyi zindən ayrılıb Haqqa qovuşmaqdır. Buna gürə də, suğunu, dərdini anlayan aşiq əzabı, gileyi haram bilib Haqq əri kimi meydani-eşqdə sərdarlıq edir. Aşiq-məsuq sifətinin, məqamlarının, mümmən irfani mətləblərin bəyanında Hidayətlə Qayğusuz Abdal fərqləndirən birincinin daha poetik ifadə ustalığıdır. Abdalın xalq şeiri formalarında ifadə etdiyi bədii fikri, ideyanı, Hidayət klassik şeir formalarında yəksək xəlqiliklə gəstərə bilmişdir. Məsələn:

Qayğusuz Abdal: *Aşık olan bu yolda,
Can ile baş oynadır,
Sen dahi aşık isen,
Bakma gel kenardan. (147, 39).*

*Sordum suçum nedir benim,
Malıma kılmaz nazar.
Bu söz senin ne hakkındır,
Söyleme küstah der.*

*Kendi özünü bilen,
Maksudun bulan kişi
Hakkı bilen doğrudur,
Yalançı kallaş değil. (147, 51).*

7 hecalı bu dördlüklər gerçək aşiqin sifatını vəsf edən şairin yığındır. Hidayət isə lirik məninin əbədiyyət coşqusunu eyni məzmununda zəhməxsus şəkildə belə təsvir edir:

1. Hicrin yüki əgərçi qəddimni əgər, şəha,
Mən kafəram ki, kimsəyə halım əgər derəm. (ə, 365b)
2. Yəqin özini bilür, ey Hidayət, ol aşiq
Ki, yar önündə özin xaki-rəhgüzar bilür. (ə, 16b)
3. Hidayət, ari nəzərlən sev ani, ta sevsün,
Nədən ki, Tanrı sevər hər kimi ki, tahirdir. (ə, 16b)
4. Qıldı Hidayət sana canın fəda,
Aşiqi-qallaşına qurban olum. (ə, 65a)
5. Nola çəksən saluban həlqəmə şol həlqeyi-zülf,
Bu misaldır ki, süridirlər iti öldürənə. (ə, 88a) və s.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında bir çox ifadə və təsvir vasitələri, eləcə də, mövzu və motiv ortaqlığının şahidi olmaq mümkündür.

Anadolu ədəbi mühitində Hidayətin müasirləri arasında Kamal Ümmi də gənc. Ərzincanlı Şeyx Bəhaəddin və Cəmaləddin Xəlvətinin təkkə dostlarından olmuş, Qaraman dərvişlərindən sayılan Kamal Ümmi XV əsr Türk ədəbiyyatının dil və məzmununda xəlqilik nümayiş etdirən istedadlı qələm ustadlarındandır. Kamal Ümmi və Hidayət arasındakı tarixi-mənəvi, ədəbi bağlılıq onların irfani dünyagörüşləri, həyat əqidələri ilə bilavasitə əlaqədardır. Həyat və yaradıcılıq izlərini gəncmizdək mühafizə olunmuş bir tək türkə «Divan»larında aradığımız bu iki şairin şeirlərində gəldi ideya-bədii yaxınlıq vardır. Cahan mülkə, dünya vəfasına aldanmamaq, şeyxinə dost olub maddi qəflətdən oyanmaq, nəfslə mücadilə, xəlqi ifadə tərz, təbiətlə bağlı vəsfləndirmə, qafiyə və rədiflərdə cinas sözlərə müraciət və s. kimi ortaq və oxşar xüsusiyyətlər

Hidayətlə Kamal Ümmnin bir-birlərinin yaradıcılığndan xəbərsiz olmadıqlarını göstərir. Məsələn:

K.Ümmi: *Bu bivəfa fəna dünyadan vəfa uman,
Zəhi həmaqəti-ğəflət, zəhi həyali-məhal. (237, 4a)*

Hidayət: *Vəfa ümidi cahanda ki, qənbər oğlu umar,
Zəhi təsviri-batıl, zəhi xəyali-məhal. (ə, 72a)*

K.Ümmi: *Ne qul ki, şah buyurduğ əmrini dutmaz,
Bilin ki, aqibət ol kimsə həşmi şahə düşər. (237, 5a)*

Hidayət: *Gər Hidayət qanun ol gəməzə təkər dinməən ana
Ki, şəriət sözilən qul qanı sultanə dəgər. (b, 25a)*
«Zülm etmə kim, ta olmayasan tamuya layiq», - deyən
K.Ümmnin

*Ey könül, oyan ki, uş irdi ölüm,
Dünyada kimə aman verdi ölüm. (237, 16a)*

- mətləli şeiri, eləcə də «ölüm var» rədifli bir nəzə qəzəli Hidayət «Divan»ının sonunda yer almış məsnəvilərlə müvzu, məzmun ortaqlığına malikdir. Maddi olanları, lüzumsuz təəssübləri (məlik-mal, simi-zər qayğısı və s.) «şərab-ğəflət», «gəng» sayan hər iki şair, dünyəvi varlığın bir gəlməyi ilə sovrulacağına rəğməən, Haqqa, ali əxlaqa uyğun yəksəlmiş mənəvi varlığın əbədiyyət qazanacağına əmindirlər. «*Həqqi bilən xanda varsa, Həqdən ayru olmaya*», - deyib insaniyyəti doğru yola çağırən Hidayət elm və əməl vəhdətini nəzəfəkir, müasiri Kamal Ümmi kimi iki cahan şadlığını məhz ilahi həqiqətin dərkində, mənəvi mərifətdə gətirir:

Hidayət: *Doğru olub, doğru yeri, doğru di,
Doğruluğ ilə iki aləmni yi.
Özün ilə doğruluğı peşə qıl,
Sorğu günündən yeri əndişə qıl. (t, 55a)*

K.Ümmi: *Cəhanda çünki fəqir oldun, imdi səbr eylə,
Həm ahirətdə saqın yoqsul olma, ey, ayıl.
(237, 3a)
Əgər müsafir isən, qıl səfər vücudindən,
Keç ikilik usundan, birlik elinə aş. (237, 3b)*

Hidayət və Kamal Ümmi yaradıcılığının əsas ortaqlar cəhətlərindən biri də onların bədii-estetik təxəyyülünün məcazlı ifadəsində rastlanan təbiət obrazlarının yaratdığı ləfzi və məna gözəllikləridir. Ümumiyyətlə, Yunus Əmrə yaradıcılığında geniş bədii ifadəsini tapmış təbiət simvolikası, mənzusu XIV-XV yüzillik şairlərinin əksəriyyəti tərəfindən məharətlə inkişaf etdirilmişdir. Sələflərinin ədəbi ənənələrini öz orijinal üslubunda, ifadə tərzində yaşadan Hidayətlə ideya-bədii ortaqlığa, poetik ruh yaxınlığına malik həmdün şairlər arasında Kamal Ümmidən başqa, Qayğusuz Abdal, Şeyhi, Qaramanlı Nizami, Əhməd Paşa, Nəcati, o cümlədən Gülşəni Bərdəi, Şahi kimi sənətkarlar da təbiət hadisələrindən, cismani varlıqlar, nəbatat və heyvanat və s. anlamlardan irfani baxışlarını bəyan etmək üçün yararlanmışlar. Xüsusilə, təbiətin bahar fəslilə əlaqədar oyanma, təzələnmə, gələklənmə, coşqu, eləcə də, novruz günləri və s. kimi hadisələr irfani yozumuna yönəldikən ilkin mənası ilə məntiqi bağlılığını saxlamışdır. Məsələn, Qayğusuz Abdal gəlib-geyib dənizi fəslilə-baharı aşağıdakı misralarında belə təsvir edir:

*Erişti badi-nevruz gülsitane,
Gülistan vaktı yetti kim, uyane.
Temamet yeryüzü cünbişə gəldi,
Behiştə benzedi devri-zemane.
Gülistan gönçəsin açtı donandı,
Divane oldu bülbüller divane. (147, 25)*

Qəlb (gələn) bərabərlik nurundan (badi-novruz) vəcdə gələrkən (oyanarkən) təcəlli məqamının (behiştin) şiddəti aşiq-lərə (bəlbəllərə) dənyanı unutturur (divanəlik). Kamal Ümmi də eyni məzmunu zənci xəşas poetik şəkildə ifadə etmişdir:

1. *Novruz irişüb abi-həva mötədil oldu,
Rövnəq bilübən ruyi-zəmin tazə tər oldu. (237, 9a)*
2. *Can gözin aç ki, irdi yenə novbaharı gör,
Minnət qıl ki, imdi qüdrəti-pərvərdigarı gör.
... Geydi yaşıl ton yenə, soydı siyahını,
Baği-behiştə bənzər diyarı gör. (237, 8a)*

XV əsr Türki Divan şeirinə digər bir məşhur nümayəndəsi Kəşşiyalı Şeyhi şeirlərində isə bahar Haqqın təcəlli, yəni aşiqlərin batini işıqlanma məqamı ilə müqayisə olunarkən, baharın «fasli-xəzan intizarı» da təsvirlərə əlavə edilmişdir. Aşıqın mənəvi oyanış və hərəkət dövründə təcəlli ilə cilalanmış ruh əxfaya-vəhdətə yaxınlaşdıqca solğunlaşır, kamilləşir. Bu mənada Şeyhi yazır:

1. *Vaslı-dilber kam kim, fasli-bahar oldu yine,
Alemi cennet iden sohbəti-yar oldu yine.
Şadlıq kılur idi gülşən içinde bülbül,
Fırkatın hasretinə hastevü zar oldu yine. (178, 205)*
2. *Yazü kış fikrini ko vakti safə bil, Şeyhi,
Her baharın sonu hod fasli-hazan olsa gerek.
(178, 25)*

Baharın təsvirində Hidayətin mənəvi-estetik duyumu həmdövrələrindən daha canlı təsir bağışlamaqla, müvzuya uyğun şəkildə xəlqi-ritmik ifadəsini tapa bilmişdir. Hidayətin lirik «həssən»i ictimai əzm, iradə, səbr, dənəmlilik xarakterik cəhətlərdən olduğundan baharla aşiqin batini durumunda daimi, əzəli tarazlıq duyulmaqdadır. Başqa sözlə, Nəsimi yaradıcılığında irfanın bütün məzmun qatlarını yetərinə ehtiva və əks etdirən

təbiət mənşüsü, o cəmlədən bahar mənşəsinə yuxarıda şeirlərindən nümunə gətirilən şairlərlə, ümumən isə XV yüzil Nəsimi təsirli nəzm ustaları ilə müqayisədə Hidayət «Divan»ında xüsusilə diqqətəlayiq olub, həm ayrıca mənşəsinin tərkib hissəsini, həm də bəzm mənşəsinin bədii əsasını təşkil etmişdir. «İrşdi yazı-vəchün, dutdı bağü zağ atəgin», - deyən Hidayət gür, Haqqın iz və nişanələrini əşid-əşid zahir edən təbiətin bahar fəslə, əslində ilahi mahiyyəti dərk etmədə aşiqin əqli-hissi, batini gürməli olduğu məqamın rəmzidir. Bu fəslə əlaqədar novbahar, novruz günləri kimi müqabil ifadələr də işlənmişdir:

*Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,
Yari-gülçöhrə ilən eyşü təməşə dəmidir.
Çox siyam ayı deyüb üzr gətirmə araya,
Saqiya, badə gətür kim, güli-həmra dəmidir.
Belə mövsimdə mən ol yardan ayru diriyəm,
Ey əcəl, gəl bərü kim, şimdi təqaza dəmidir. (2, 22a)*

Məzmun və forma oxşarlığına gür Kəthəyalı Şeyhinin aşağıdakı misraları Hidayətin yuxarıdakı II beytini xatırladır:

*Sakiya, cami-muravvak sun ki, sağar devridür,
Lale bigi al olalum, çün gili-ter devridür. (178, 191)*

Güründüyü kimi, XV yüzil türk ədəbiyyatının istedadlı qələm sahiblərinin şeirləri ilə Hidayət yaradıcılığında üst-üstə düşən, bənzər olan sənətkarlıq cəhətləri məhz daha çox təbiət mənşəsinə ilə əlaqədardır. Xüsusən, bahar mənşəsinin geniş təbii imkanları şairlərin əsas ilham mənbəyinə çevrilərək ideya-bədii ortaqlıq yaratmışdır. Burada fəvvaləklərlə alleqorik vəsfəndirmə, gül-gülşən (gül-istan, bağ və s.) təbii mənşələri rəmləşdirilən Xəliq-xilqət fəlsəfəsinin lirik-bədii ifadəsi üstünlüyə malikdir. Məsələn,

Hidayət: Rəqs edər sərvî-səhi bağda, səba, ahın ilə,
Başına əbri-bahar dürəfşan eylər yenə. (۲, 58a)

K.Ümmi: Bağda hər sərvî-çinari rəqsə qoyub oynadan,
Yerlərin, göylərin, birlə suların çağ-çağıdır.
(237, 8b)

Hidayət: Nələsin kəsməz könül kuyində ta yüzün görür,
Bağçada gül var ikən bülbül xaçan xamuş olur.
(۳, 9b)

K.Ümmi: Qılurkən ah gülzar içində bülbül zar,
Çü gördi gül yüzini qıldı gülgülə xüruş. (237, 6a)

Məznu və motivlərin, obraz komponentlərinin, təsvir və ifadə vasitələrinin oxşar olması, bəzən şəkil, vəzn, rədif və qafiyə ortaqlığı Kamal Ümmi və Hidayətin *Divan*»larında bir-birini bədii cəhətdən tamamlayan şeirlər silsiləsini ortaya qoymaqla onların müəmmən yaradıcılıq yolunun uyğunluğunu aşkar göstərməkdədir.

Eləcə də, təbiət mənzusunda Kamal Ümmi poeziyası qəddər Hidayətə yaxın digər sənətkar XV yüzil Divan ədəbiyyatında ən məxsus yeri olan Qaramanlı Nizamidir. Onun yaradıcılığı ilə tanışlıq belə bir qənaəti doğurur ki, Hidayət poeziyası ilə yaxından tanış olmuş Nizami həmdən sənətkarlığından uğurla faydalanmışdır. İki şair arasındakı ifrat yaxınlıq, daha dəqiq söyləsək, Hidayətin Nizamiyə təsiri bədii forma, rədif, qafiyə, vəzn, poetik ruh, ahəng, məznu, motiv və bədii obraz, məna ortaqlığı, eyniliyi ilə bərabər, bir çox ifadələrin təkrarlanmasında da göstərir. Məsələn, Nizaminin

*Bergi-reyhandur saçun, gelmiş güli-ter üstine,
Mahi-tabandur yüzün, çıkmış sanavber üstine. (151, 219)*

- mətləli qəzəli təsvir və ifadə vasitələrinə, bədii obraz və motivlərinə, ideyasına, rədif və poetik ahənginə görə Hidayətin eyni rədifli məşhur

*Ta düşdi mişkin sünbülün gülbərgi-xəndan üstünə,
Çəkdi tətqiq əbri-siyəh xurşidi-taban üstünə. (ə, 54b)*

- mətləli qəzəlinə bənzərlik bənzər olub, bəlkə də onun təsiri ilə yazılmışdır. Həminin, Nizaminin

*Sünbülü-terden gül üzre anber efşan eyleme,
Gönlümün zülfün gibi halin perişan eyleme. (151, 223)*

- mətləli qəzəli bədii dil və üslubuna, rədif və qafiyəsinə, ideya-mövzusunə görə Hidayətin eyni rədifli ritmik

Eyləmə pənahən yəznini zülf-ənber yar ilə,
Yenə mən aşuftəy bədin iman eyləmə. (b, 98a)

beytinin tərkibi olduğu qəzələ çox yaxındır. Belə cümlələrin sayını xeyli artırmaq məqsədi ilə Nizaminin «Yar», «Nəki», «Tutar», «Dahi», «Xatur», «İkər», «Gibi» rədifli şeirləri Hidayətin eyni rədifli qəzəllərinin birbaşa ideya-bədii təsiri ilə yazılmışdır.

XV yüzil türk poeziyasında Divan şeirinin qurucularından sayılan Bursalı Əhməd Paşa və Ədirnəli Nəcati bəy şeirləri ilə Hidayət yaradıcılığı arasındakı məfkurəvi, poetik bağlılıqdan ayrıca bəhs etmək gərəkdir. Xəlvə ifadə tərz, milli zəvq, nəzm dili və məcazlı təsvir ustalığı baxımından Hidayət sənətkarlığı ilə bərabər səviyyədə dayanan Əhməd Paşa və Nəcati dövrünün sonrakı şairlərin ustadı, nüsxə olmuşdur.

Sarayda hökmdarın ən yaxın, etibarlı adamlarından, silahdaşlarından biri kimi, Əhməd Paşa və Hidayətin həyat və yaradıcılıq yolunda ümumi bənzərlik vardır: II Murad, Fateh Sultan Mehmed və II Bayezid zamanında yaşamış Əhməd Paşa

İstanbulun fəthindən sonra sarayda qazıəsgerlik və vəzirlik məvqeyini tutmuşdur. Ağqoyunlu Uzun Həsən, Sultan Xəlil və Yaqub xan zamanında yaşamış Hidayət isə sarayda pərvanəçilik və əmiri-əzəmlilik vəzifələrini yerinə yetirirdi. Hər iki şair ictimai-siyasi səbəblərə görə, bir müddət gəzəndən düşərək, saraydakı nüfuzlarını itirmiş, Əhməd Paşa *«Kərəm»* rədifli qəsidəsi, Hidayət isə *«Əlindədir»* rədifli qəzəli və *«Divan»*ının sonuna əlavə etdiyi *«Kərəm qıl...»* məsnəvisi ilə bağışlanmalarını istəmiş və qurtula bilmişlər. Digər tərəfdən, Əhməd Paşa və Hidayət yaradıcılığı arasında gəldiyi forma-məzmun, dil-şübhə, bəddii ifadə motivləri, rədif, ahəng, poetik ruh ortaqlığı, bənzərliyi onların, həm də şairlər kimi, bir-birlərinin sənətkarlığından xəbərdar olduqlarını ortaya çıxarır. Məsələn:

Əhməd Paşa: *Her kimin kim hemdemi gül yüzlü bir canan
olur,*

Hanesi cennet gibi daim baharistan olur.

(130, 48)

Hidayət: *Gər nəsibi könlümin şol navəki-dilduz olur,
Dövlətü bəxti səidü taleyi firuz olur. (ت, 6a)*

Əhməd Paşa: *Saldı avareliğe zülfü gibi yar beni,
Kıldı sevda-zede bu bahtı-siyeh-kar beni. (130)*

Hidayət: *Ah kim, yar degil öylə ki, bir ana məni,
Xani bildürməgə bir əhli-kərəm ana məni?
(ز, 62b)*

Əhməd Paşa: *Şol ömr kim sensüz geçer, ol «ömr zayi» ömr
imiş,
Bir can ki anın cananı yok, ol can dahi can
olmamış. (130, 126)*

Hidayət: *Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,
Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur. (ز, 25a) və s.*

Zəmanəsinin *«Məliküşşüəra»*sı sayılan Nəcatini Hidayət sənətkarlığına yaxınlaşdıraraq, onları həm də şairlərindən fərqləndirir.

rən əsas cəhət xalq yaradıcılığına xas bədii keyfiyyətləri poeziyada məharətlə işlətmələrində, xüsusən, əruz vəznli şeirə milli ovqat gətirən atalar sənəti və zərbli məsəlləri bədii fikrin tamamlayıcısı kimi bədii vasitəyə çevirə bilmək qabiliyyətində idi. Türkiyəli tədqiqatçılardan Ahmed Kabaklı Nəcati ilə əlaqədar «Türk edebiyatı» kitabında yazır: «Zəzkireciler, Necatinin beytlerinde darbi-mesel (atasənəti) kullanmasını çok beğenirler. Bu yolda onu izleyenler olmamasına hayıflanırlar» (157, 285). Eyni fikri Hidayət də söyləmək məqbuldur. Çünki Hidayətdən sonrakı əruz vəznli şeirdə onun qədər xalqi dilə malik sənətkar yalnız Xətai ola bilərdi, fəqət Hidayət şeirlərində rastlaşdığımız təkcə atalar sənətləri deyil, ümumən xalqi dəyərlər istər Xətai, istərsə də Nəcati yaradıcılığında olduğundan çox-çox artıqdır. Yeri gəlmişkən, hazırkı tədqiqatda Hidayət «Divan»ının xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı məsələlərinə həsr olunmuş müvafiq yarım-fəsildə məhdud şəkildə əksini tapmış nümunələr Hidayət və Nəcati xalqiliyinin səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratdığından burada geniş müqayisələr aparmağa ehtiyac duyulmur.

Hidayət yaradıcılığında təbii malik təbiət müvzusu, xüsusilə bahar müvzusu və Nəcati şeirlərində də eyni poetik ovqatla qələmə alınmışdır ki, hər iki şair ədəbi ifadə tərzini, məzmununa uyğun ahəngdarlıq, üslub sadəliyi, sənə və tərkiblərin zəvqə uyğunluğu, gəzəlliyi xarakterikdir. Başqa sənətlə, XV yüzilliyin digər şairləri ilə müqayisədə bu iki şair təbiət müvzusunda ən canlı, təsirli bədii nümunələrin müəllifləridir. Nəcatidən bir neçə beytə diqqət yetirək:

1. Fasli-bahardır, hevesi-sebzevar edin,
Bir servi-gülruh ile meyi-hoşgüvar edin. (139, 70)
2. Lale-hadler yine gülşende neler etmediler,
Servi yürütmediler, gönçeyi söyletmediler. (139, 69)

3. *Handan eder cihanı yine fasli-nevbahar,
Nite ki, canı aşığı ğamgini vasli-yar. (139, 28).*

Nəcatinin elə şeirləri vardır ki, onlar bədii obraz, rədif, qafiyə mxtəlifliyinə malik olsalar da, məzmun və mənaca, həmçinin ahəng, slub, forma və şəkildə çox yaxındır. Məsələn:

Hidayət: *Yüzində kim, ol silsiləyi-mu düşünübdür,
Gül üsnə sağıın sünbüli-xoşbu düşünübdür.*
(2, 16b)

Nəcati: *Hattında kim ol zülfi-perişan yazılıpdur,
Guya ki, gubar üstine reyhan yazılıpdur.*
(139, 132)

Hidayət: *Mən gah gün camalına, gahi qəmər derəm,
Divanə olmuşam, yenə bilmən nələr derəm.*
(2, 36b)

Nəcati: *Nigara gah güneş, gah olur kamer dirler,
Görün o bi-bedelün yüzine neler dirler.*
(139, 146)

Nəcatinin «Var», «Sana», «Benzetdi» rədifli şeirləri də Hidayət qəzəlləri ilə ideya-bədii ortaqlıq baxımından bir-birlərini tamamlayır.

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Hidayətin məsirləri ilə yaradıcılıq mənasibətləri, özündən sonrakı qələm sahiblərinə etdiyi ədəbi təmaslar barədə orta çağ mənbələrində məlumat verilməmişdir. Yalnız türk tədqiqatçısı Yavuz Akpınar öz məşahidə və tədqiqatlarına əsasən, «Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları» kitabında Hidayətin Fəzuli şeirinin yetkinləşməsində bənzər rol oynadığını bildirmişdir (127). Alimin məvqeyi ilə razılaşmalıyıq. Fəzuli kimi XVI yüzilliyin bir çox şairlərinə Hidayət sənətkarlığının təsirini danılmaz edən xeyli bədii nüsxələr

göstərmək mümkündür. Burada daha çox Füzuli və Ruhi Bağdadi çərində dayanacağıq.

Məhəbbət ləzzətinin sirrinə varmış» (158) ustad şair Məhəmməd Füzuli özündən əvvəlki Şərq poeziyası ənənələrindən faydalanmış, sələflərinin ədəbi təcrübəsini öz orijinal bədii üslubunda uğurla davam və inkişaf etdirmişdir. Türk ədəbiyyatı araşdırıcısı prof. Aydın Abıyev yazır: «Füzuli böyük bir sənətkar olmaqla bərabər, həm də türk poeziyasına rəğbətlə yanaşan, türk şairlərində öz istəklərinə, mənəvi tələblərinə cavab verən, zəvqə uyğun gələn dogma motivlər tapan təvazükar, sadə və humanist bir insandır, böyük qabiliyyət sahibidir» (3, 13).

Bu böyük şairin təsirləndiyi sənətkarlar arasında Əfsəhəddin Hidayətin də özünəməxsus yeri vardır. Bütün duyğularını eşq ətrafında dilə gətirən Hidayət poeziyası və «əşqi sevən» (158) Füzuli yaradıcılığını müqayisəli nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sələfinin ideya-bədii orijinallığını, ifadə tərzindəki ahəng və təravəti əxz edib, bəzən oxşar, bəzən eyni poetik fiqur və obrazlarla, məcazlarla şeirə orijinal naxışlarını vuran Füzuli sanki Hidayət sənətkarlığını bədii-estetik cəhətdən tamamlamışdır. Məsələn:

Hidayət: *Xətti-səbzən kim, derlər əhli-dili-reyhan ana,
Səbzəmidir, ya bənəfşə, qalmışam heyran ana.*
(ب, 4a)

Füzuli: *Şərbəti-lə'lin ki, derlər çeşmeyi-heyvan ona,
Ol verir can dəmbədəm uşşaqə vü mən can ona.*
(45, 72)

Hidayət: *Kuyində məskən etdi, könül, yaxma hicr ilən,
Çün cənnət əhlidir, nə verürsən əzab ana.*
(ت, 3a)

Füzuli: *Təklifi-cənnət eyləmə kuyində könlümə,
Çün cənnət əhlidir, nə verir sən əzab ona.*
(45, 59)

Gündüzi kimi, Hidayət yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş ustad Füzuli öz əsrarəngiz poeziyasında sələfinin təqdirəlayiq, ən məşhur misra və beytlərini, ifadə tərzini, ideya-mənzumalarını məharətlə yaşada bilmişdir. Hidayətin elə misraları da vardır ki, Füzuli oradakı ya sənə və tərkiblərin sırasını, yerini, ya da təsvir obyektinin bədii ifadəsini dəyişməklə əsas ideyanı saxlamışdır. Məsələn:

Hidayət: *Gər nəsibi-könlümin şol navəki-dilduz olur...*

(2, 10b)

Füzuli: *Mən nə qıldım kim, nəsibim navəki-dilduz olur.*

(45, 118)

Hidayət: *Çün yetər hər nəsnə kim, Həqdən həvalətdir*

mana. (2, 2b)

Füzuli: *Qanda olsam, bir bəla Həqdən müqəddərdir*

mana. (45, 73)

Hidayət: *Hər xaçan olsa bərabər, enmiyə gün tək yüzü,*

Yoxı-varı aləmin ol gün bərabərdir mana.

(2, 5b)

Füzuli: *Ol xəmi-əbruyə qılsam səcdə hər saat nola,*

Qiblə ilə ol xəmi-əbru bərabərdir mana.

(45, 73)

Sonuncu cürəkdə Hidayət məşuqənin özünəməxsus bənzədərək sabitlik, bütövlük anlamında Haqla bərabərlik məqamını istəyən aşiqin mənəvi-ruhi tələbini bəyan etməyə çalışmışdır. Füzuli isə, bənzədilən qismində «xəmi-əbru» (əyri-qas) ifadəsini işlətməklə haldan-hala keçən aşiqin əməl-təriqət mənzillərinə eyham vurmuşdur. Başqa sənələ, qibləyə-mətləq cəmələ yunəlmiş aşiq qəlbi kamillik mərhələlərini keçib bərabərliyə qovuşmalıdır. Füzuli sələfi ilə müqayisədə ikicə misrada daha dərin irfani mətləbləri əhatələyə bilmişdir. Füzulinin «Sana», «Gülgəc», «Yetər», «Bilir», «Dərlər», «Günəş»,

تجلی «تجلی» rədifli qəzəlləri də Hidayətin eyni rədifli şeirlərinin birbaşa təsiri altında yazılmışdır. Hidayət irsinin əldə dən tədqiqatçıları arasında bədii-estetik, mənən sənətkarlıq baxımından yəksək qiymətləndirilən تجلی «تجلی» rədifli qəzəli Hidayət və Fəzuli şeiriyyatındakı bəqlılığı bir daha təsdiqləməkdədir:

Hidayət: *Can gövdədə sən sevgülü cananə içündür,
Pəs bəslədiyim canımı, cana, nə içündür.
... Yaxdı mənə pərvanə tək ol pərtövi-rüxsar,
Şəm'in beli kim, yandığı pərvanə içündür.*
(2, 13b)

Füzuli: *Yaqdım tənimi vəsl günü şəm' tək, əmma
Bil kim, bu tadarük şəbi-hicranın üçündür.
... Can ver, könül, ol gəməyə kim, munca
zamanlar,
Can içrə sənə bəslədiyim anın üçündür.*
(45, 130)

Beləliklə, Fəzuli Hidayət şeirlərinə ideya və mənəvudan asılı olaraq, məzmun və formaca cavab verməkdə ən layiqli sənətkardır.

تجلیzadən sonra Bağdadın yetirdiyi ən bəy tək şairi» (A.Musayeva) XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Ruhi Bağdadi hesab edilir. Fəzuliyə vurğunluqla yazıb-yaratmış Ruhi də sələfinin bəqlı olduğı Şərq ədəbi ənənələrini, xəsusən təkdrilli poeziyanı mənimsəmiş, onun bəqlı mənəkarlıq cəhətlərini kamil şəkildə birləşdirərək Fəzuliyanə şlubunda orijinal deyimə nail olmuşdur. Ruhi poeziyasını Fəzuli şeiriyyətinə bəqlayan ədəbi-məfkurəvi cəhətlər, onun, həm də hər ikisinin sələfi Hidayətlə ideya-bədii ortaqlığını, bənzərliyini ortaya qoymaqladır. Hidayətlə Ruhi yaradıcılığı arasında mənəvzu, sjet, obraz, rədif və qafiyə yaxınlığı gəlir:

Hidayət: *Onca qan-yaş tökübdür səri-kuyinə gözüüm,
Kim ötən ol səri-kudən ətəgi qanə dəgər.*

Ruhi: *Şol qədər qanini dögdün yerə üşşaqın kim,
Almasın guşəyi-damanın ələ, qanə dəgər.*

Hidayət: *Qara zülfin ki, dəgər lə'linə hər ləhzə anın,
Nə sifət ilə qılım vəsfini kim, canə dəgər.*

(ب, 25a)

Ruhi: *Ləbin öpsəm, demə bu şəhdi-müsəffayə dəgər,
Azdır dersəm əgər qətrəsi bir canə dəgər.*

(26, 220)

Ruhi, Füzuli təbini ilhamlandıran bu şərq şairinə biganə qalmamış, onun qəzəllərindəki bədii fikrə yenidən ədalətliq gətirərək, məzmunu eyni bədii quruluşda dəyişik bənzətmələrlə davam etdirmişdir. Məsələn, Hidayətin məşhur «Düşər» rədifli qəzəlindən

*Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,
Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağzından düşər. (ا, 27a)*

beytini Ruhi aşağıdakı şəkildə dəyişmişdir:

*Huri-qılman yad olunsə, xatirə dilbər düşər,
Kövsərü zəməzəm anılsə, badəyi-əhmər düşər. (26, 209)*

Hidayətin «dilbər ağzı və ab/gövhər və sədəf» kimi işlətdiyi bənzətmələri Ruhi «dilbər və Zəməzəm suyu/huri-qılman və badəyi-əhmər» kimi mənalandırmışdır. Həmçinin, Hidayətin

*Zəif oldı Hidayət ta zülfin hicrilən şöylə
Ki, gər mur üsnə minsə, bir səri-mu anı incitməz.*

(ت, 19a)

beyti Ruhinin

*Həsəratı-xalınla çeşmim şöylə olmuşdur zəif,
Ey şəkərləb, bir məkəs dəgsə, həman ditrər, düşər.*

(26, 209)

beytində məzmun və formaca deyil, məhz bənzətmələrin-
dəki yenilik baxımından təsirli əksini tapmışdır.

«Novbahar irdi yenə gəlgişti-bağın zəvqi var» və ya «Gə-
tirdi şövqə yenə kainatı buyi-bəhar», - deyən Ruhinin bahar
mənzərinə vəsf edən şeirlərinin sənəti də Hidayət qəzəllə-
rindəki təbiət mənzusundan qaynaqlanır. Şair sələfi ilə eyni
bədi fikri bölüşərək, təkcə məzmunca deyil, bədi quruluş, poe-
tik ovqat, rədif, ahəngə də ona şərik çıxır:

*Bahar əyyamidir gul kibi aləm şadü xürrəmdir,
Şərab içmək zəmanidir, səfalər edəcək dəmdir. (26, 216)*

*Bu fəsl-i xubdə ol əhli-zövqə rəşk edərin
Ki, eyş üçün eylərdi cüsti-cuyi-bəhar. (94, 358)*

Ruhinin «Eylər», «Gəli», «Var», «Gəlin», «Əlur»,
«Dərlər» rədifli qəzəllərində də Hidayət sənətkarlığının izləri
aşkar görünməkdədir.

Deyilənlər, XV əsrdə Şərqi əsas şeir-sənət ocaqlarında Təbriz, Anadolu və Heratdakəmlənmiş ədəbi məhərin ictimai saray həyatı və məfuzundan soraq verməkdədir. Həyatının izləri kimi, sənətinin də gizli qalan tərəflərinin zaman tədkiyə sə-
tirbəsətir zə axacağı mudi ilə elmi-tədqiqat səviyyəsində şəx-
siyyəti və yaradıcılığına yanaşdığımız Əfsəhəddin Hidayətin isə
bu məhətdəki məzəməxsus və əvəzsiz yeri şübhəsizdir.

SON SÖZ

Oğuzların Bayandır boyuna mənsub olduqlarından Bayandır Xan oğulları adlandırılan ağqoyunlular türkman dövlətlərinin istər iqtisadi-siyasi, istərsə də mədəni inkişafında mühüm irəliləyişlər, yeniliklər etmişlər. Ağqoyunlu xanədanına mənsub ədəbi əsərlərin, mədəniyyət abidələrinin dövrümüzə qədər mühafizə olunmaması, yaxud qismən qorunması, hakimiyyət dəyişmələri, hərbi- siyasi qarşıdurmaların nəticəsi kimi düşünülə bilər.

Elmi tədqiqat səviyyəsində haqqında təfsilatlı bəhs açılmağı lazım bilinən Əfsəhəddin Hidayətullah bəy və onun yaradıcılığı XV yüzil mədəniyyəti tarixinə yeni poetik ovqatla daxil olan ümumi türk ədəbi hadisəsidir.

XV əsrin ilk onilliyində doğulub təhsili, ictimai və yaradıcı fəaliyyəti Ağqoyunluların hakimiyyəti illərinə (1453-1500) təsadüf edən Əfsəhəddin Hidayətullah bəy Uzun Həsən, oğulları Xəlil Mirzə və Yaqub xan zamanında şair və əmir kimi şöhrətlənmiş, 1496-98-ci illər arasında, gəlmə ki, Təbriz və Sıxabı fasilələrlə cənginə almış taun və xolera xəstəliklərindən birinə yoluxaraq Tanrı rəhmətinə qovuşmuşdur.

Bir nəzə ədəbi-tarixi mənbədə adının, fitri qabiliyyətinin anılmasına baxmayaraq, şairin həyat və yaradıcılığı haqqında dövrümüzə qədər mühafizə edilmiş məxəzlərdə məlumatın yoxluğu təəssüf doğurur. O cümlədən, qədim mənbələrə əsaslandığından, əlyazma nüsxələri də çıxarılmadığından, XV əsr Ağqoyunlu tarixinə dair əgədaş ədərk və monoqrafik əsərlərin varlığı belə Hidayət irsinə işıqləyə bilməmişdir.

Türkiyəli alimlər Ə. Qaraxan və Z. Qorxmaz, azərbaycanlı alim Ə. Məmmədovun xidmətləri nəticəsində Hidayət Divanı» keən əsrin 80-ci illərindən elm aləminə məlum olmuşdur. Lakin adları ədəkilən alimlərin heə biri şairin ədəbi irsi

zərində davamlı tədqiqat aparmamış, Ə.Qaraxan yalnız Əski Türk ədəbiyatı incələmələri» (1980) kitabında Əmir Əfsəhəddin Hidayət və incələnməmiş Divanı» başlıqlı məqalə, Z.Qorxmaz isə ayrı-ayrı dərgilərdə XV yüzillik Azeri türkcəsinin dəyərli bir təmsilçisi Emir Hidayetullah və Divanı» (1986), Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah və Divanı» (1987) sərlövəli yazıları ilə bu sahədəki araşdırmalarını dayandırmışlar. Şair haqqında ilk dəfə türkəli alimlərin göstərilən əsərlərindən məlumatlanan Ə.Məmmədov isə bəzi ədəbiyyatçılar hesabına Divanın Dublin-Çester Betti, Oksford-Bodlean, İstanbul- Topqapı Muzeyi nüsxələrinin fotosurət və mikrofilmlərini Azərbaycana gətirdərək onu yeni nüsxə əsasında transfoneliterasiya etmişdir. 1986-cı ildə Ə. Məmmədovun vəfatı ilə bu sahədəki tədqiqatlar yarımçıq qalmışdır. Üzərindən onillər keçsə də, şairin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı elmi araşdırma aparılmadığı üçün Əfsəhəddin Hidayət Türk ədəbiyyatı tarixində layiq olduğu yeri tapa bilməmişdir.

Bütün məqəllər və mənbələrə baxmayaraq, əldə etdiyimiz məlumatları»nı dörd sahədə qruplaşdırmışıq: 1. Əski qaynaqlardan toplanmış bilgilər; 2. Şərq əlyazma kataloqlarında Əfsəhəddin Hidayətullah və «Divan»ı haqqında təsviri məlumatlar; 3. Bilavasitə mənbələri üzərində araşdırma aparılanlar; 4. Hidayət adına və irsinə yer ayırmış çağdaş ədəbi-bədii, elmi-nəzəri nəşrlər, dərgilər, məntəxabatlar və s.. Orta çağların Dəvvani, Sam Mirzə, Ruzbehan Xunci, Qafzadə Faizi, Katib Çələbi, Mehmed Şirəyya, Əzim Əzimzadə, yeni dövürün Minorski, Karatay, Ethe, Ə.Qaraxan, Z.Qorxmaz, Ə.Məmmədov kimi məşhur qələm sahibləri Hidayətin kimliyi, sənətkarlığı, ədəbi irsi haqqında bəzən dəqiq, bəzən şairin əlyazma irsi ilə bilavasitə tanış olmadıqlarından ya qeyri-dəqiq, ya da natamam məlumatlar vermişlər. Belə ki, hazırkı tədqiqat işi Əfsəhəddin Hidayətin məşhur yolunun qaranlıq izlərini məhz orta çağ mənbələrinin köməyi ilə aydınladan, yaradıcılığının yeganə

təmsilçisi olan anadilli «Divan»-ını filoloji təhlil süzgecindən keçirib, yenilikçi mənzu, ideya, forma, dil və üslub xüsusiyyətlərini cürümlər əsasında ayıqlayıb türkdilli xalqların, eləcə də, milli ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyənləşdirən, şairin əlyazma irsinin biblioqrafiyasını dəqiqləşdirməklə tapılmış və əldə edilmiş nəşrlərin hər biri haqqında təfəssilatlı elmi-paleoqrafik, tekstoloji şərh verən ilk araşdırmadır.

Əfsəhəddin Hidayətın miras qoyduğu «Divan» dənvi səciyyəvi olan lirik-fəlsəfi məzmunudur. Şair həyatı boyu qarşılaşdığı hadisələrdən alınan təəssüfat, mənasibət və əhval-ruhiyyəsini daha çox lirik janrlarla yığcam və emosional tərzdə tərənnüm etmiş, sevgiyi mənzunu müvafiq formada nizamlamışdır. Lirik-aşıqanə, əxlaqi-mənəvi məzmunlu «Divan»-da mənzular biri digərinin davamı, qarşılıqlı səbəbi kimi diqqəti cəlb edir; təəvvüf meylləri ifrat səviyyədə deyilsə də, burada İslam düşüncəsinin batini mərifət modelini xalq yaradıcılığının geniş yayılmış janrlarında sadə dillə ifadə edib ayıqlayan şeirlər yer almışdır. Həmin şeirlər 1. İrfan və təəvvüf; 2. Təbiət; 3. Bəzm; 4. Əxlaqi-didaktik olmaqla qruplaşdırılmış, ayrı-ayrılıqda, fəqət mahiyyət etibarını ilə vəhdətdə bədii nümunələrlə qısaca şərh edilmişdir. «Divan» 1 məcnacat, 237 qəzəl, 3 məstəzad, 1 məxməməs, 1 tərkibbənd, 7 məsnəvi tərkibi ilə klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış janrların az qismini əhatələyir.

Mənzu və ideyadan asılı olaraq, Hidayətın yaratdığı obrazlar təəyyəlməməcəzli tərənnümünə və məna sənətinin təkrir, cinas, bədii xitab, sual-cavab, məhaliğə, təşbeh, epitet, istiarə və s. kimi üsulları ilə daha ifadəli, təsirli, ahəngdar cəmlər qazanmışdır. Xüsusilə, cinaslardan məharətlə istifadə Hidayətın xalq təfəkkümü, folkloruna dərinləndirilməsinə, yəni sənətkarlıq qabiliyyətinə bariz sübutdur. Eləcə də, «Divan»-ın az qala hər misra və beytində rastlanan saysız-hesabsız folklor cürümləri, klassik şeir dili əndazəsindən çıxaraq XV əsrdə ana dilinin lüğət zənginliklərinin yaratdığı maksimum imkanlar

əvrəsində sadə, axıcı və səmimi bir dillə yazmaq istedadı, cəsarətlə deməyə əsas verir ki, Əhməd Yəsəvi, Məvlənə Cəlaləddin, Yunus Əmrə, Aşıq Paşa, Həsənoğlu, Qazı Bərhənəddin, Nəsimi kimi şüa ustalarının ənənələrini davam etdirərək şifahi və yazılı ədəbiyyata xas əlamətləri vəhdətə almaq baxımından Əfsəhəddin Hidayət zamanının şüadən sonra gələn Kişvəri, Həbib, Dirili Qurbani, Xətai, Nəcati, Fəzuli, Ahi, Xəyali bəy tək xalq şairlərinə keçid, bəzi məqamlarda təməl sayıla biləcək təmsililərindəndir.

Fitri istedadlı, həssas qəlbli şairin insana, gənəlliyə, ilahi həqiqətə dərin bağlılıq, dünyəvi əzablara, zəlmə, mənəvi cəhəllətə qarşı etiraz motivləri, eləcə də, əfsənəvi-dini şəxsiyyətlərlə bağlı orta əsrlərdə məşhurlaşmış rəvayət və şübhətlər, xalq arasında dillər əzbəri olmuş dastan qəhrəmanları, irfani gənüşlər və s. ilə zəngin «Divan»ı gənşərir ki, o, Şərqin ən məhəmməli-ədəbi qaynaqlarını tanımış, mətəliə etmişdir. Türk ədəbiyyatının Əhməd Yəsəvi, Məvlənə Cəlaləddin, Yunus Əmrə, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Qazı Bərhənəddin, İmadəddin Nəsimi kimi qələm sahiblərinin əsərləri Hidayətin şair təbini ilhamlandıran əsas ədəbi əşmədir. Şüa yox ki, Hidayəti həm şəxsiyyət, həm də yaradıcı sima tək formalaşdıran Təbriz və Anadolu ədəbi məhiti olmuşdur.

Əfsəhəddin Hidayətin əlyazma irsi «Divan»ının ayrı-ayrı illərdə, əsrlərdə şüa olmuş nüsxələrindən ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində Hidayət «Divan»ının beş əlyazma və bir makina nüsxəsi aşkarlanmışdır: İrlandiya-Dublin (Çester Betti kitabxanası), Türkiyə-İstanbul (Topqapı Sarayı Muzeyi kitabxanası), Britaniya-Oksford (Bodleian kitabxanası), İran-Kirman (Stevens kolleksiyası), İran-Tehran (Məlik kitabxanası) və Azərbaycan-Bakı (Əlyazmalar İnstitutu). Lakin AMEA Məhəmməd Fəzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda abidənin nüsxəsi (Dublin, İstanbul, Oksford) əlyazma fotosurəti və bir makina nüsxəsinin varlığı qeydə alınmış və tədqiqata cəlb edilmişdir. Dublin, İstanbul və

Oksford nüsxələrinin yalnız fotosurət və mikrofilmlərinin mövcudluğu, eləcə də onların gərclənmə naqisliyi tədqiqat prosesində məhdudiyyətlər yaratmışsa da, Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində saxlanan və Ə.Məmmədov tərəfindən nəşr məqsədi ilə hazırlanmış Hidayət Əsərləri»inin makina nüsxəsi və Divan»ının əlyazmalarının məqayisəli kəməyi nəticəsində məqayyən tekstoloji qənaətlər əldə edilmişdir: nüsxələrin hər biri elmi-paleoqrafik təsvirdən filoloji-lingvistik təhlildən keçirilmiş, mətnşünaslığın bütünlükdə nəzəri-təcrübə xüsusiyyətləri, tarixilik prinsipi nəzərə alınaraq, tekstoloji fakt və məqamlar məqayisəli cəmlənmiş, şərh edilmiş, filoloji biliklər mətnin cəmiyyəti zamanına və məkanına qaytarılması» (P.Kərimov) kimi kompleks şəkildə tətbiq olunmuşdur.

Hidayət Divan»ının yuxarıda gəstərilən əlyazmalarından Bodlean nüsxəsi əsas nüsxə» kimi seçilmiş və əsaslandırılmışdır. Əsas nüsxə»yə nəzərən məqayisəli mətnşünaslıq təhlili nüsxə fərqlərinin həm məqsədli, həm də məqsədsiz şəkildə yarandığını gəstərmişdir. Daha çox kəməy cəmiyyəti əsas dərəcəsi və estetik cəmiyyəti ilə bağlı olan dəyişikliklər a) sətirlərin dəyişdirilməsi, əlavə və ixtisarı; b) misralarda təhriflər; c) beytlərin dəyişdirilməsi, ixtisarı, habelə məqsədsiz, təsadüfi xətlər isə nqətinin, hərfin əskik və ya artıq yazılması, yadda saxlama, oxuma və imla yanlışları kimi sistemləşdirilərək izah edilmiş, onların arasından məllif iradəsi və yaradıcı niyyətinə, üslubuna daha çox uyğun gələnəri saxlanılmışdır.

Beləliklə, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə haqqında ilk cidi, davamlı tədqiqatla təhfi verilən Əfsəhəddin Hidayət Divan»ının əldə edilmiş əlyazma nüsxələri əsasında araşdırılması, bədii irsinin tekstoloji-filoloji təhlili Azərbaycan, cəmiyyətimildə, Türki xalqları ədəbiyyatının yeni axılan səhifələrindən biridir.

**Афсахаддин Хидаят и его «Диван»
(текстолого-филологическое исследование
и художественный текст)**

РЕЗЮМЕ

Монография посвящена жизни и творчеству видного представителя тюркской литературы XV века, азербайджанскому (Акгоюнлу туркменскому) поэту Эмиру Афсахаддин Хидаятуллах беку и текстолого-филологическому исследованию его тюркоязычного поэтического «Дивана», дошедшего до наших дней.

Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения к диссертации.

Во введении обосновывается актуальность и значимость темы, определяются объект, цели и задачи исследования, научная новизна, практическое значение, дается краткий обзор научной литературы.

В первой главе - «Афсахаддин Хидаят и его «Диван»» на основе выявленных первоисточников прослеживается творческий путь поэта, тщательной научной обработке подвергаются каталоги восточных рукописей, в которых содержатся какие-либо, даже самые скудные сведения о творческом наследии Хидаята. Также исследуются современные литературно-критические публикации, сборники статей, в которых авторы так или иначе касаются поэтического творчества поэта. Для более объективной оценки личности Хидаята, изучения его художественного мышления и выявления истинно-коведческой ценности «Дивана» в изучении тюрко-язычной литературы, мы применили принцип конкретно-исторического и диалектического подхода к изучаемому явлению.

Во II главе - «Текстологическое исследование «Дивана» Афсахаддин Хидаята» - нами тщательно изучены научно-палеографические описания данного литературного памятника, а также тексты рукописных и машинописных вариантов, трансфонелитерация которых была составлена А. Мамедовым.

Привлеченные к исследованию фотокопии трех рукописей «Дивана» Афсахаддин Хидаята и обобщенные машинописные варианты были изучены нами методами сопоставительно-текстологического и структурного анализа, в результате которого была определена их несомненная взаимосвязь и выявлен основной текст рукописи.

В третьей главе Филологическое исследование «Дивана» Афсахаддин Хидаята» изучена художественная структура «Дивана», ее идейно-тематические особенности, дана высокая оценка поэтическому таланту Хидаята, поэзии которого отличалась стройной образной системой и лексико-семантической красочностью. В его творчестве мы находим гармоничное сочетание элементов древней и новой поэзии, взаимовлияния и преемственности литературных связей. Его поэзия насыщена традиционными образами и мотивами, стилистические средства разнообразны, язык отличается выразительностью.

В заключении, подводятся итоги всему исследованию и обобщаются научно-теоретические выводы.

Приложение содержит таблицу и фрагменты из рукописных экземпляров «Дивана» Афсахаддин Хидаятуллах бека.

Во вторую часть монографии входит трансфонелитерация текста и словарь (словарь древне-тюркских, арабо-персидских слов) «Дивана» Афсахаддин Хидаята. Текст «Дивана» состоит из 250 стихотворений.

**Afsahaddin Hidayat and his “Divan”
(the textual-philological research and literary text)**

SUMMARY

The monography has been devoted to the life and creativity one of the representative of Turkic literature of the XV century, to azerbaijani (Akkoyunlu Turcoman) poet Amir Afsahaddin Hidayatullah beg and to the textual-philological research of his *Divan* in turkish which has kept up to now.

The investigation consists of an introduction, 3 chapters, the conclusion, the list of references and the appendix to the dissertation.

In introduction the actuality and the importance of the theme is proved, the object, the aim and its major functions, also the scientific innovation, practical value are identified, is given the brief review of the scientific literature.

In the first chapter titled *Afsahaddin Hidayat and his Divan* on the basis of the initial sources the poet's creative activity is traced, the catalogues of the eastern manuscripts which contain any, even the most poor data on Hidayat's creative heritage undergo through scientific analysis. What is more, modern literary critical publications, collections of articles, in which the authors somehow deal with poetic creativity of the poet, are studied. In order to get a better insight into Hidayat's personality, to study his artistic thinking and to reveal the historical-cultural value of *Divan* as a source in studying Turkic literature, we have applied the principle of the concrete historical and dialectic approach to the investigated phenomenon.

In II chapter titled *Textual research of "Divan" by Afsahaddin Hidayat* - we thoroughly study scientific paleographic description of the given literary work, as well as the

texts of hand-written and typewritten variants, transliteration of which has been made by Azizaga Mammedov.

We have studied the photocopies of three manuscripts of "Divan" by Afsahaddin Hidayat involved in the research and the generalized typewritten variants by means of the methods of comparative - textual and structural analysis, as a result of which their doubtless interrelation has been determined and the basic text of the manuscript has been revealed.

In the third chapter titled «Philological research of "Divan" by Afsahaddin Hidayat» art structure of Divan its literary - thematic features are investigated, the poetic talent of Hidayat, whose poetry differs in its harmonious figurative system and lexic-semantic diversity, is highly valued. In his creativity we find a harmonious combination of elements of ancient and contemporary poetry, the reflection of the literary relations. His poetry is rich in traditional characters and motives, his stylistic means are various, and the language differs in its expressiveness.

In conclusion, summed up to all research and scientifically - theoretical conclusions are generalized.

The appendix consists of the table and fragments of hand-written copies of Divan by Afsahaddin Hidayatullah beg.

The transliteration of the text and the vocabulary (old Turkic and Arabic-persian words) of Divan by Afsahaddin Hidayat are included in the second part of the monography. The text of Divan consists of 250 poems.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Quran (tər. Z.B. Nyadov, V.Məmmədəliyev), Bakı: 1991, 710s.
2. Abıyev A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, Bakı: 2005, 456 s.
3. Abıyev A. Füzuli və Türkiyə poeziyası, Bakı: 2002, 279 s.
4. Acalova A. Kamal Ümmi «Divan»ının nüsxələri, Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, Bakı: 2000, s. 275.
5. Adilov M. Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri, Bakı: 2003, 120s.
6. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri, Bakı: 2002, 200 s.
7. Axundova S. Həsənin «Xüsif və Züleyxa» poemasının paleoqrafik, qrafik və tekstoloji tədqiqi, ND., Bakı: 1995, 175s.
8. Allahverdiyev B.V. Orta əsr Azərbaycan əlyazma kitabı, ND., Bakı: 1968, 277s.
9. Allahyarov K. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında qafiyə nəzəriyyəsi. Azərbaycan EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət. Bakı: 1982, №4, s. 46-50.
10. Araslı H. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı: 1960, s. 293-442.
11. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri, Bakı: 1998, 731s.
12. Atalar sözləri, Bakı: Yazıçı, 1985, 692s.
13. Azərbaycan folkloru antologiyası (İraq-türkman cildi), II c., Bakı: 1999, 467s.
14. Azərbaycan tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər), Bakı: 1943, 217s.

15. Azərbaycan tarixi, Bakı: 1993, 284s.
16. Azərbaycan tarixi, Bakı: 1996, 869s.
17. Azərbaycan tarixi, III c., Bakı: Elm, 1999, 584s.
18. Azərbaycan tarixi ۛrۛ qaynaqların ۛyrۛnilmۛ tarixi, Bakı: 1988, 121s.
19. Azərbaycan ۛdۛbiyyatı tarixi, Bakı: 1960, 589 s.
20. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I-X cildlۛr.
21. Azərbaycan klassik ۛdۛbiyyatı kitabxanası, IIIc., Bakı: 1984, 544s.
22. Azərbaycan klassik ۛdۛbiyyatından sۛmۛlۛr, Bakı: Şۛrq-Qۛrb nۛşriyyatı, 2005, IIc., 408s.
23. Azərbaycan qۛzۛllۛri, Bakı: 1991, 624s.
24. Azərbaycan mۛtnşۛnaslıęı mۛsۛlۛlۛri, Bakı: 1979, 186s.
25. Azərbaycan mۛdۛniyyۛti tarixi mۛsۛlۛlۛri (Gۛnc alimlۛrin elmi-nۛzۛri konfransının materialları, Bakı, 15 dekabr, 1987), Bakı: 1988, 75s.
26. Baędadi R. Divan, Bakı: ۛrnۛk, 2001, I c., 234s.
27. Baęirov Q.K. XV ۛsr ۛdۛbi-bۛdii dilinin leksik, fone- tik vۛ qrammatik xۛsusiyۛtlۛri, APDI-nin elmi ۛsۛr- lۛri, IX buraxılış, 1961, s.16.
28. Cahangirov M. Azərbaycan milli ۛdۛbi dilinin tۛşۛk- kۛli, Bakı: 1978, 234s.
29. Cۛmşidov Ş. ۛKitabi-Dۛdۛm Qorqud» (Tarixi, coęra- fi, tekstoloji tۛdqiqi vۛ Drezden ۛlyazmasının dۛۛst- lۛşdirilmiş elmi-tۛnqididi mۛtni), Bakı: 1999, 678s.
30. Cۛmşۛdoglu N. Fۛzulinin sۛnۛt vۛ mۛrifۛt dۛnyası, Bakı-Tehran: 1997, 386s.
31. Dۛmirzizadۛ ۛ. Azərbaycan ۛdۛbi dilinin tarixi, I hissۛ, Bakı: Maarif, 1979, 268s.
32. Dualar, bۛddualar, Bakı: Yazılı, 1994, 120s.
33. ۛdۛbiyyatşۛnaslıęın ۛsasları, Bakı: 1963, 215s.
34. ۛhmۛdov S.ۛ. XIII-XV ۛsrlۛrdۛ Azərbaycanda hۛrb sۛnۛti tarixi, N.D. A, Bakı: 2001, 32s.
35. ۛkbۛrov T. Xۛtai Tۛbrizinin ۛusif vۛ Zۛleyxa» ۛsۛ- rinin tekstoloji tۛhlili, ND., Bakı: 1978, 106s.
36. ۛsgۛr ۛ. Tۛrkmanlar, ۛAzərbaycan», № 10, Bakı:

- 2003, s. 236-246.
37. Əlizadə S. Elm hərfdən başlanır, Bakı: 2002.
 38. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili, Bakı: 1985, 84s.
 39. Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı, Bakı: 1993, 140s.
 40. Əlyazmalar xəzinəsində, II, III, V, VI, VIII cildlər, Bakı: 1963-87.
 41. Əlyazmaları kataloqu, I, II cildlər, Elm, Bakı: 1963 (514s)-1977 (187s).
 42. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyatı, 1999, 352s.
 43. Fərfur Ə. Dəməşq əlyazmalarının paleoqrafik və tekstoloji tədqiqi (Dəru-l-kutub əz-Zahiriyyə kitabxanasının əlyazmaları əsasında), ND., Bakı: 1994, 159s.
 44. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər), Bakı: ADN, 1995, 200s.
 45. Fəzuli. Əsərləri, I c., Bakı: 1978, 466s.
 46. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun, Bakı: Yazıçı, 1983, 303s.
 47. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, II c., Bakı: Elm nəşriyyatı, 1989, 424 s.
 48. Göyüşov N. Quran və irfan işığında, Bakı: 2003, 286s.
 49. Göyüşov N. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, Bakı: 2001, 240s.
 50. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: 1987, 293s.
 51. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü), Bakı: ADU nəşriyyatı, 1976, 152s.
 52. Hacıyeva Z. XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi «Xərqə və Gülşah» poemasının dili, ND., Bakı: 1980, 208s.
 53. Həbibli. Şeirlər, Yazıçı, Bakı: 1980, 62s.
 54. Həqiqi. Şeirlər, Hayastan, Yerevan: 1966, 105s.
 55. Hikmət xəzinəsi, Maarif, Bakı: 1992, 556s.
 56. Xaqani Şirvani. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitab-

- xanası, İc., Bakı: Elm nəşriyyatı, 1989, 424s.
57. Xalqın sız xəzinəsi, Bakı: 1985, 268s.
58. Xəlilov Ş. XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi «Əsrar-namə»nin dili, ND., Bakı: 1974, 227s.
59. Xətai Ş.İ. Əsərləri, I c., Bakı: ADN., 1975, 411s.
60. İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti, Bakı: Azərnəşr, 1948, 83s.
61. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 336s.
62. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri, Bakı: Işıq, 1980, 221s.
63. Kərimova X. Kıbrıs türk ata sızları (Azərbaycan folkloru ilə müqayisədə), «Dədə Qorqud», № 1, Bakı: 2006, s. 169.
64. Kərimov P. Əlican Qəvsi Təbrizi «Divan»ının tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətn, ND., Bakı: 1991, 150+778s.
65. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı: 1988, 265s.
66. Kişvəri. Əsərləri, Yazıçı, Bakı: 1984, 163s.
67. Qacar Çingiz. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, Azerbaijan-İRS, №6-7, 2001, səh. 90-99.
68. Qasimov M. Xətainin poeziyası, ND., Bakı: 1986, 187s.
69. Qazi Bəhrəddin. Divan, Bakı: Azərnəşr, 1988, 656s.
70. Qəhrəmanov C. Kişvərinin bir əlyazma «Divan»ı haqqında, «Əlyazmalar xəzinəsində», IVc., Bakı: 1976, s.46-52.
71. Qəhrəmanov C. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi, İmadəddin Nəsimi, Əsərləri, I c., Bakı: 1973, 656s.
72. Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divan»ının leksikası, Bakı: 1970, 567s.
73. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir «Yusif və Züleyxa», Bakı: Elm, 1991, 307s.
74. Qorxmaz Z. Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah və Diva-

- nı, «Vidıq», № 63-2, 1987, s. 111-115.
75. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası, Bakı: Yazıçı, 1991, 123s.
76. Quliyev T. Əlişir Nəvai. Mizan-ı nızan (Vəznlərin tərzisi), Bakı: 2006, 150s.
77. Qurbansoy F. F. F. zulinin şeir sənətində poetik obraz və bədii ifadə vasitələri, ND., Bakı: 1991.
78. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir, Bakı: Gənclik: 1977, 140s.
79. Məhərrəmov T. Tənqidi mətn tərtibində vahid üsul yaradılması haqqında, AMEA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), №2, 1974, s. 28-37.
80. Məhərrəmov T. Əmir Xosrov Dəhləvinin «Mətlə-ənvar» poemasının elmi-tənqidi mətni, onun mətnşünaslıq və filoloji tədqiqi (Nizaminin «Məxzən-əs-rar»ı və XIII-XVII əsrlərdə bu səpgidə yazılmış əsərlərlə müqayisədə), DD., Bakı: 1974, 395s.
81. Məmmədov B. Mətnşünaslıq üzləri və üslahizələri, Bakı: 1999, 30s.
82. Məmmədov Ə. Əfsəhəddin Hidayət, «Ədəbiyyat və incəsənət», 10 avqust, 1984.
83. Məmmədov Ə. Hidayət «Divan»dan nümunələr, Keçmişimizdən gələn səslər, I buraxılış, Bakı: 1983, s.69.
84. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai əsərlərinin tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni, DD., Bakı: 1970, 395s.
85. Məmmədov K. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında, Bakı: 1982.
86. Məmmədova P. «Yarlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri, ND., Bakı: 2001, 157s.
87. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: 1986, 190s.
88. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: 1988, 279s.
89. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası», NPB, 1998,

- 240s.
90. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: 1990, 376s.
 91. Musayeva A. Azərbaycanlı müəlliflərin əlyazmalarının toplu kataloqunun hazırlanması haqqında, Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (Elmi-nəzəri konfransın materialları), Bakı: 1991, s.13-15.
 92. Musayeva A. Dədə Ömər Rövşəni və əsərlərinin elmi-tənqidi mətni, ND., Bakı: 1982, 220 + 495s.
 93. Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji-filoloji tədqiqat), Bakı: 2002, 340s.
 94. Musabəyli A. Ruhi Bağdadi: mühihi, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında), Bakı: 2005, 948s.
 95. Musayeva A. Əlyazmaşünaslıqda atribusiya və atetiza problemi və onun həlli yolları, Filologiya məsələləri, №4, Bakı: 2003, s. 12-15.
 96. Musabəyli A. Mətn bilgisi-mətnşünaslıq, Bakı: Elm, 2005, 182s.
 97. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı: 1943, 288 s.
 98. Nağıyev M. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiq, tərcümə və dil xüsusiyyətləri), DD., Bakı: 1994, 445s.
 99. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Sühədanamə», Bakı: Nurlan, 2003, 192s.
 100. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai, Bakı: 2001, 262s.
 101. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında, Bakı: 2000, 197s.
 102. Onullahi S.M. XIII-XIV əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, Bakı: Elm, 1982, 278s.
 103. Onullahi S.M. Təbrizin mədəniyyət tarixindən (X-XVII əsrlərdə). «Qubustan», 1974, № 3, səh. 54-56.
 104. Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti, Bakı: Işıq,

- 1991, 35s.
105. Paşayeva A. Professor Əzizaga Məmmədov-Əfsəhəddin Hidayət «Divan»-ının Azərbaycanda ilk müjəddisi, «Elm qəzeti», 20 fevral, 2002.
106. Rəhimova A. Mirzə İsmayıl Qasirin ədəbi irsinin tekstoloji tədqiqi, ND., Bakı: 1994, 181s.
107. Rzayev X. Atalar sözləri, Bakı: Nurlan, 2004, 583s.
108. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Ozan, 1998, 632s.
109. Səmədova V.A. XV-XVII əsrlər Türkcə təzkirələrinin strukturu və spesifikasi (əlyazma qaynaqları əsasında), ND., Bakı: 2005, 186s.
110. Sultanov M. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri, Bakı: Elm, 2000.
111. Süleymanova L.S. Süleyman Çələbi Bursalının «Məsələ-n-nicat» əsərinin tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni, ND., Bakı: 2005, 151+244s.
112. Türkcə dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin nitqi. «Azərbaycan», 18 noyabr, 2007.
113. Türkcə dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında Türkiyə Cumhuriyyətinin baş naziri Rəcəb Tahir Ərdoğanın nitqi. «Azərbaycan», 18 noyabr, 2007.
114. Şərifov K. Əbdülməcnun Nuxəvi Xalisəqarızadə və onun ədəbi-mətnşünaslıq fəaliyyəti, ND., Bakı: 1984, 185s.
115. Şərifov K. Mətnşünaslıq, Bakı: 2001, 252s.
116. Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları, Bakı: 2003.
117. Şərifova A.K. «Mehri və Vəfa», Bakı: 2005, 76+263s.
118. Şıxıyeva S. Nəsimi lirikası, ND., Bakı: 1990, 204s.
119. Vəliyev İ. Azərbaycan mifologiyasında, qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında insan təlimi (Tarixi fəlsəfi qaynaqlar, mərhələlər. Təsnif və tipologiya məsələ-

- ləri). Qədimliyimiz, diriliyimiz. Azərb.EA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyinin tədqiqatları, Elmi toplusu, 1998, səh.17-40.
120. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı: Gənclik, 1988, 280s.
121. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Sabah, 2001, 228s.
122. Yusifova X. Məhəmməd Füzulinin anadilli «Divan»ının Bakı nəşrəsi 1958-ci il nəşri ilə müqayisədə, «Elm qəzeti», 23 may, 2002, s.12.
123. Zeynalov F. Ədəbiyyatımızın maraqlı bir səhifəsi, «Ədəbiyyat və incəsənət», 6 noyabr, 1981.
124. اسماعیل حکمت. آذربایجان ادبیاتی تاریخی بako، ج، ۱۹۲۶، ج، ۱۹۲۸.

Türk dilində:

125. Akdeş N.K. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde altın Ordu, Kırım, Türkistan hanlarına ait yarlıklar ve bitikler, İstanbul: 1940, 212s.
126. Akdoğan Yaşar. Ahmedi Divanından seçmeler, Ankara, 1988, 296s.
127. Akpınar Y. Azeri edebiyatı araştırmaları, İstanbul: 1994, 512s.
128. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimler, Ankara: 1965, 542s.
129. Akşin S. Türkiye tarihi, Osmanlı devleti (1300-1600), İstanbul: 1989, 356s.
130. Ali Alpaslan. Ahmet Paşa, Ankara: 1987, 139 s.
131. Arat R.R. Eski Türk şiiri, Ankara: 1986, 506s.
132. Aymutlu A. Aruz: Türk şiirinde kullanılan aruz vezinleri ve örnekleri, İstanbul: 1962, 123s.
133. Büyük dinler ve mezhepler ansiklopedisi, İstanbul: 1964, 480 s.

134. B. LAROUSSE sözlük ve ansiklopedisi, cilt 18, 1986.
135. Bilen Burmaoğlu H. Bursalı Lami b. Çelebi Divanından seçmeler, Ankara, 1989, 197s.
136. Boratov P.N. 100 soruda Türk halk edebiyatı, İstanbul: 1969, 250s.
137. Cemal Kurnaz. Halk ve Divan şiirinin müşterekleri üzerine denemeler, Ankara: 1990, 172s.
138. Çengiz Ketene. Kerkük Halk edebiyatından seçmeler, Ankara, 1990, 143s.
139. Çavuşoğlu M. Necati bey Divanı, tarixsiz, 269s.
140. Dakuki İ. Irak türkmenleri: Dilleri, tarihleri ve edebiyatları, Ankara: 1970, 189s.
141. Dehri Dilâin. Edebiyatımızda atasözleri, İstanbul: 1945, 221s.
142. Erdoğan H.C. Divan şiiri antolojisi, Ankara: 1983, 710s.
143. Erdoğan M. Müslüman-Türk devletleri tarihi, Ankara: 1993, 411s.
144. Eski Türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler: 1988.
145. Gencosman N.M. Mevlananın rubaileri, MEB yayınları, İstanbul: 1994, 346s.
146. Gölpinarlı A. Divan şiiri: XV-XVI yüzyıllar, İstanbul: 1954, 143s.
147. Gölpinarlı A. Kaygusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. Hayatı, Sanatı, Eseri, İstanbul: 1962, 112s.
148. Gölpinarlı A. Yunus Emre Divanı, İstanbul: 1943, 371s.
149. Gölpinarlı A. 100 soruda Türkiyede mezhepler ve tarikatlar, İstanbul: 1969, 304s.
150. Gölpinarlı A. 100 soruda tasavvuf, İstanbul: 1969, 222s.

151. Haluk İpekten. Karamanlı Nizami (Hayatı, edebi kişiliği ve Divanı), Ankara, 1974, 291s.
152. Hoca Sadeddin Efendi. Tacü't-Tevarih: Fatih Sultan Mehmed ve II Beyazid dönemleri, III cilt, İstanbul: 1979, 399s.
153. Hüseyinoğlu Ali Şamil. Oğuz-türkmen edebiyatı, Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs, 2004, Bildiriler, Diyarbakır: 2004, s.61-69.
154. İslam Ansiklopedisi, cilt 1, İstanbul: 1940, 807s.
155. İslam Ansiklopedisi, cilt 24, İstanbul, 2001, 588s.
156. İstanbul Kitaplıkları Türkçe Yazma Divanlar kataloğu, I cilt (XII-XVI asır), İstanbul: Milli eğitim basımevi, 1947, 220s.
157. Kabaklı A. Türk edebiyatı, I-II ciltler, İstanbul: İc.-1967, 640s.; İic.-1968, 752s.
158. Karahan A. Füzuli: Muhiti, hayatı ve şahsiyeti, Ankara: 1989, 308s.
159. Karahan A. Eski Türk edebiyatı incelemeleri, İstanbul: 1980, 331s.
160. Karahan A. Türk kültürü ve edebiyatı, İstanbul: Milli eğitim basımevi, 1992, 286s.
161. Karatay F.E. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe yazmalar kataloğu, II cilt, İstanbul: 1961, 644s.
162. Katip Celebi. Keşf ez-Zunun, I cilt, İstanbul: Şerefettin Yaltkaya tabı, 1941, 591s.
163. Kemal Eraslan. Ahmed-i Yesevi, Divan-i Hikmet Seçmeler, Ankara, 1991, 498s.
164. Koşu R.E. Topkapı sarayı içinde geçen vakalar, eski saray hayatı ve teşkilatı ile beraber adım-adım, köşe-köşe, İstanbul (yılsız), 240s.
165. Korkmaz Z. XV yüzyıl Azeri türkçesinin değerli bir temsilcisi Emir Hidayetullah ve «Divanı», Türk dili

- araştırmaları yıllığı, Belleten-1982-83, Ankara: 1986, s.111-115.
166. Kəprəli zadə M. Eski şairlerimiz, Divan edebiyatı antolojisi, İstanbul: 1931.
167. Kəprəli zadə M.F. Karakoyunlular ve Akkoyunlular, İA, II cilt, 1970, 799s.
168. Kəprəli M.F. Türk edebiyatı tarihi, İstanbul: 1986, 437s.
169. Levend A.S. Türk edebiyatı tarihi, I cilt, Ankara: 1984, 666s.
170. Necmettin Halil Onan. İzahlı Divan şiiri antolojisi, İstanbul: 1989, 527s.
171. Niayiş Ü. Diyarbakire damga vuran türkmenler Akkoyunlu kltı ve medeniyetine bir bakiş, I Uluslararası Oguzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu bildirileri, Diyarbakır: 2004, 867s.
172. Öney G. Beylikler Devri Sanatı (XIV-XV yzı), Ankara: 1989, 83s+24s.
173. Osmanlı (Kltı ve Sanat), IX-X ciltler, Ankara: 1999, 868s, 819s, 738s.
174. Paşayeva A. Halk ve Divan şiiri kovşağında yeni bir edebi nvan Emir Efseheddin Hidayetullah bey, 38. İCANAS Bildiri zetleri kitabı, 10-15 Eyl, Ankara: 2007, 1280s.
175. Smer F. Karakoyunlular, I cilt, Ankara: 1984, 167s.
176. Tarlan A.N. Edebiyat meseleleri, İstanbul: 1981, 231s.
177. Tatarlı İ. Eski Türk edebiyatı, Metinler, Sofya: 1973, 421s.
178. Timurtaş Faruk K. Şeyhi, Hayatı ve eserleri, İstanbul: 1968, 256s.
179. Türk Ansiklopedisi, cilt 21, Ankara: 1974, 512s.

180. Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi (Devirler, isimler, eserler, terimler) cilt V, İstanbul: 1982, 448s.
181. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, cilt 1, Ankara: 1988, 639s.
182. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara: 1969, 297s.
183. Yalman A.R. Cenupta türkmen oymakları, cilt 1, 2, Ankara: 1993, 310s., 553s.
184. Yücel Y. Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar, Ankara: 1991, 361s.
185. ملى تېبىلىر مىچمۇ ەسى، جىلد ۲، استانبول، ۱۳۳۱.
186. ثريا محمد. سجلي عثمانيه، استانبول، على شكرى مطبعه سى ۱۳۱۱-۱۳۰۸، ص ۵۱۰.

Rus dilində:

187. Барабанов А.М. Пояснительные значки в арабских рукописях и документах северного Кавказа. Советское востоковедение, III, Москва-Ленинград: 1945.
188. Бахшалиева Г.Б. Абу-л-Фарадж ал-Исфахани (рассказы о Кайсе ибн Мулаввахе по прозвищу Меджнун и арабоязычных азербайджанских поэтах), Баку: ЭЛМ, 2006, 373 стр.
189. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока. Первая Всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений, Ташкент: 1957, 347стр.
190. Бертельс Е.Э. Джами (эпоха, жизнь, творчество), Душанбе: 1949, 174стр.
191. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической осно-

- ве изучения восточных памятников, Советское востоковедение, №3, Москва: 1955.
192. Бертельс Е.Э. Новои и Джами. Избранные труды, IVт., Москва: 1965, 498стр.
193. Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. Избранные труды, IIт., Москва: 1962, 554стр.
194. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. Избранные труды, Москва: 1988, 556, [2] стр.
195. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы, Избранные труды, Москва: 1960, 556 стр.
196. Бертельс Е.Э. Литература на персидском языке в средней Азии, Советское востоковедение, V т., Москва-Ленинград: 1948, стр.199-229.
197. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды, Москва: 1965, 522 стр.
198. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий (в двух томах), Санкт-Петербург: 1869, (810стр), 1871 (415стр).
199. Восточная поэтика, Специфика художественного образа, Москва: 1983, 260 стр.
200. Гарбузов В.С. Поэты средневековой Турции, Ленинград: 1963, 201стр.
201. Дмитриева Л.В. Турецкая арабописьменная рукописная книга. Рукописная книга в культуре народов Востока (Книга I), Москва: 1987, 557стр.
202. Древнетюркский словарь, Ленинград: 1969, 676стр.
203. Заходер Б.Н. История восточного средневековья, Москва: 1944, 152стр.
204. Жирмунский В.М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур. Сравнительное

- литературоведение. Восток и Запад, Ленинград: 1979, 493стр.
205. Каджар Ч. Портреты выдающихся Азербайджанцев Средневековья, Azerbaijan-İRS, №9-10, 2002.
206. Казем Бек М. Избранные произведения, Баку: 1985, 422 [1] стр.
207. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII вв., Москва: 1977, 359стр.
208. Климович Л.И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии, Москва: 1988, 284стр.
209. Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк), Москва-Ленинград: 1964, 100стр.
210. Лотман Ю.М. Структура поэтического текста, Москва: 1972.
211. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь, Москва: 1960, 668с.
212. Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях, Советская тюркология, №1, 1970.
213. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XVв. Сборник статей по истории Азербайджана, Баку: 1949, 310стр.
214. Рукописная книга в культуре народов Востока (Очерки), Москва: 1987, 557стр.
215. Самарканди Низами Арузи. Собрание редкостей или четыре беседы./ Пер.с перс., предисл. А.Н.Болдырева/ Москва: 1963, 173стр.
216. Сборник статей по истории Азербайджана, (выпуск 1), Баку: 1949, 310стр.
217. Стеблева И.В. Развития тюркских поэтических форм XIV., Москва: 1971, 299стр.
218. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура, Москва: 1982, 328стр.

- 219. Теория жанров литератур Востока, Москва: 1985, 263стр.
- 220. Тримингем. Суфийские ордены в Исламе, Москва: 1989, 326стр.
- 221. Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи амини, Баку: 1987, 169 [1] стр.
- 222. Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения, Алма-Ата: 1963, 215 стр.
- 223. Черепнин Л.В. Русская палеография, Москва: 1956, 616стр.
- 224. Шукуров Ш.М. Искусство средневекового Ирана. Москва: 1989, 246 [2] стр.

Digər dillərdə:

- 225. Aslanapa O. Turkish art and architecture, London: 1971.
- 226. Encyclopedia Britannica, volume III, edition 4, London-New York: 1929-1932, p. 771.
- 227. Minorsky V. İrannica: Twenty articles. London/Theran: Tehran University, 1964, 332 p.
- 228. New Americanized encyclopedia Britannica, volume VI, Akron, Ohio, 1903, p. 4606.
- 229. Nouvelle encyclopedia BORDAS, volume II, Paris: 1985, p. 709.
- 230. Tadhkirat al-muluk. A manual of Safavid administration (translated and explained by V. Minorsky), London: 1943.
- 231. The Cambridge history of Iran, chapter 4, London: 1986, 733 page.
- 232. The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Turkish manuscripts and miniatures, Dublin: 1958, 145 page + 42 plates.

233. The Encyclopedia of Islam, volume I (A-B), Leiden-London: 1960, 1339 page.
234. جلال الدین محمد دوانی. عرضی سپاہ اوزون حسن، تهران، خرداد، ۱۳۳۵، ص. ۲۲-۳۱.
235. فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملک، جلد اول، تهران، ص ۱۴.
236. دکتر عبد الرسول حیامپور، فرهنگ سخنوران، تبریز، تهران، ۱۳۴۰، وزیرتکن+۶۲ص،

3 cildə.

Əlyazmalar:

237. ƏYI, B-391/3873. امی کمال، دیوان ۱۷۵ ص.
238. ƏYI, FS-173. تحفه سامی، تالیف سام میرزای صفوی، تهران، ۱۳۱۴، ص. ۴۲.
239. ƏYI, B-834/4185. جلال الدین محمد دوانی، لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق، ورق ۱۱۵.
240. ƏYI, FS-651. دیوان هدایت، ۵۵ ورق.
241. ƏYI, FS-707. دیوان میر هدایه الله، ۸۰ ورق.
242. ƏYI, FS-730. دیوان امیر، ۱۲۰ ورق.
- افصح الدین هدایه الله بیک
243. ƏYI, M-27/8408. کشوری، دیوان، ۷۷ ورق.
244. ƏYI, B-5119, 26148. سام میرزه بن شاه، ۱۴۶ ورق.
- اسمعیل صفوی. تحفه سامی
245. ƏYI, M-45, 2794. نوائی امیر علیشیر. مجالس النفایس، ۶۷۲ ورق.
246. ƏYI, M-89/3296. نوائی علی شیر، غزلیات، ۱۸۸ ص.
247. ƏYI, C-1104/11571. نوائی، دیوان، ۲۵۴ ص.
248. Əzimzadə Ə. C. Bakı: 1932, ƏYI, şifr B-158/8960.
249. Hidayət. Əsərləri, Bakı: 1981-84, ƏYI, Elmi arxiv, şifr 110^a, 274s.
250. Hidayət. Əsərləri, Bakı: 1985, ƏYI, Elmi arxiv, şifr

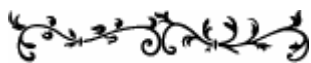
- 111, 282s.
251. Xəlili. Firqətnamə, Azadə Musayevanın şəxsi kitabxanası, Bakı: 1990.
252. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şairlərinin şeirləri, Bakı: 1984, ƏYİ, Elmi arxiv, şifr 116^a/87.
253. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, ƏYİ, Elmi arxiv, şifr 116^a/2-289.
254. Məmmədov Ə. Şəxsi arxivi, Salman M. müntəz adına Dövlət ədəbiyyat və incəsənət arxivi, qovluq №547, siyahı №4.
255. Şərq əlyazma kataloqları əsasında Azərbaycanlı müəlliflərinin əlyazmalarının toplu kataloqu (tərtib edən Azadə Musayeva), Bakı: 1987, ƏYİ, Elmi arxiv, şifr 62, № 605-752.
256. Алишер Навоий. Хазойнул-маонии. I т., Ташкент: 1959, 833 стр.

İnternet ünvanları:

257. www.folkloredebiyat.superonline.com
258. www.chesterbeattylibrary.com
259. www.iranologyfoundation.irfo.ir
260. <http://www.msxlabs.org/forum/edebiyat-tr/14938-ali-sir-nevai-ali-sir-nevai-kimdir-ali-sir-nevai-hakkinda.html>
261. http://navoi.natlib.uz/uzb/xazoyin_ul_maoniy_garoyib_us_sigar_uchinchi_tom/

ЯԼԱՎԻԼԻ

Cədvəl 1.

Adı	Qrafik işarəsi	Britaniya London nüsxəsi 1497 / 98	İrlandiya Dublin nüsxəsi 1478 / 75	Türkiyə- İstanbul nüsxəsi XVII əsr	Əzizəğa Məmmədov nüsx. 1981-85
əlif	ا	51	51	46	54
be	ب	12	13	13	15
pe	پ	-	-	-	-
te	ت	9	9	9	13
se	س	-	-	-	-
cim	ج	10	10	10	8
xe	خ	-	3	2	5
he	ح	3	2	2	3
xe	ځ	9	10	8	9
dal	د	16	15	15	16
zal	ذ	1	1	1	1
re	ر	2	2	2	2
ze	ز	6	6	7	7
Je	ژ	-	-	-	-
sin	س	7	6	8	8
şin	ش	10	10	10	10
sad	ص	5	5	4	5
zad	ض	-	-	-	-
ta	ط	-	-	-	-
za	ظ	-	-	-	-
əyn	ع	5	4	4	5
ğəyn	غ	-	-	1	-
fe	ف	1	1	1	1

qaf	ق	7	7	6	9
kaf	ك	28	28	25	12
gaf	گ	-	-	-	23
lam	ل	2	3	2	3
mim	م	12	9	11	12
nun	ن	12	11	12	12
s/nun	ك	-	-	-	-
ha	ه	8	8	8	8
vav	و	1	1	1	1
ye, ya	ی	8	8	11	11

Cədvəl 2.

Nö	Britaniya London n. ب	İrlandiya Dublin n- si. د	Türkiyə İstanbul n. ت	Əzizağa Məmmə- dov n. (2) م	Ə.M. (1)* م '	Qəzəl- lər
1.	3a-3b	5a	1a-1b	1	1	
2.	3b-4a	5b	1b	2	2	
3.	4a-4b	5b-6a	1b-2a	3	3	
4.	4b-5a	6a	2a	4	4	
5.	5a-5b	6a-6b	2b	5	5	
6.	5b-6a	-	2a-b	7	7	
7.	6a-6b	6b	2b	6	6	
8.	6b-7a	6b-7a	3a	8	8	

* Bu n.سخə Ə.Məmmədovun hazırladığı Hidayət əsərlərinin ilkin əlyazması ilə redaktəsiz variantıdır (1981-84). Buraya yalnız ikinci redaktəli makina n.سخəsinin həcmi meqayisəli şəkildə izləmək məqsədilə əlavə edildiyi n.سخəni şərti olaraq " م " adlandırılmışdır.

9.	7a-7b	7a-7b	3a	10	10	
10	7b-8a	7b	3b	9	9	
11	8a-8b	7b-8a	3b	19	19	
12	8b-9a	8a	3b-4a	20	20	
13	9a-9b	-	-	-	21	
14	9b-10a	8a-8b	4a	-	53	
15	10a-10b	-	4a-4b	-	55	
16	10b	-	-	-	54	
17	11a	-	-	-	57	
18	11b	8b	4b	-	56	
19	11b-12a	9a	4b	27	67	
20	12a-12b	9a	5a	28	68	
21	12b-13a	9b	5a	21	61	
22	13a-13b	9b	5a-5b	26	66	
23	13b-14a	10a	5b	29	69	
24	14a-14b	10a	5b-6a	30	70	
25	14b-15a	10b	6a	23	63	
26	15a-15b	10b	6a	22	62	
27	15b-16a	11a-12b	6b	24	64	
28	16a	12b	6b	25	65	
29	16b	12b-13a	6b-7a	-	59	
30	16b-17a	13a	7a	31	71	
31	17a-17b	13a-13b	7a	32	72	
32	17b-18a	13b-14a	7b	33	73	
33	18a-18b	14a	7b	34	74	
34	18b-19a	14a-14b	7b-8a	-	60	
35	19a-19b	14b	8a	38	78	
36	19b-20a	14b-15a	8a-8b	37	77	
37	20a-20b	15a-15b	8b	39	79	
38	20b-21a	15b	8b-9a	41	81	
39	21a-21b	15b-16a	9a	40	80	
40	21b-22a	16a	9a-9b	42	82	

41	22a-22b	16a-16b	9b	43	83	
42	22b-23a	16b	9b	53	93	
43	23a-23b	17a	10a	45	85	
44	23b-24a	17a	10a	35	75	
45	24a-24b	17b	10a-10b	44	84	
46	24b-25a	17b	10b	51	91	
47	25a	18a	10b-11a	46	86	
48	25b	18a	11a	47	87	
49	26b-27a	18b	11a	48	88	
50	27a-27b	18b	11b	49	89	
51	27b-28a	19a	11b	50	90	
52	28a-28b	19a-19b	11b-12a	52	92	
53	28b-29a	19b	12a-12b	55	95	
54	29a-29b	19b-20a	12b-13a	56	96	
55	29b-30a	20a	13a	54	94	
56	30a-30b	20a-20b	13a-13b	57	97	
57	30b-31a	20b	13b	58	98	
58	31a-31b	21a	13b-14a	59	99	
59	31b-32a	21a-21b	14a	60	100	
60	32a-32b	21b	14a	61	101	
61	32b-33a	21b-22a	14b	64	104	
62	33a	22a	14b	62	102	
63	33b	22a-22b	14b-15a	66	106	
64	33b-34a	-	15a	63	103	
65	34a-34b	22b	15a-15b	65	105	
66	34b-35a	23a-24b	15b	67	107	
67	35a-35b	24b	15b	68	108	
68	35b-36a	25a	16a	69	109	
69	36a-36b	25a-25b	16a	70	110	
70	36b-37a	25b	16b	77	117	
71	37a-37b	25b-26a	16b	72	112	

72	37b-38a	26a	-	71	111	
73	38a-38b	26b	16b-17a	76	116	
74	38b-39b	-	18b	36	76	
75	39b	26b	17a	74	114	
76	39b-40a	27a	-	79	119	
77	40a-40b	-	17a	75	115	
78	40b-41a	-	-	-	58	
79	41a-41b	27a	-	73	113	
80	41b-42a	27b	18b	78	118	
81	42a-42b	27b	18b-19a	80	120	
82	42b-43a	28a	19a	81	121	
83	43a-43b	28a	19a	84	124	
84	43b-44a	28b	19b	82	122	
85	-	-	19b	85	125	
86	44a	28b	19b-20a	83	123	
87	44b	29a	20a-20b	-	22	
88	44b-45a	29a	20b-21a	86	126	
89	45a-45b	-	21a	87	127	
90	46a	29b	21a-21b	88	128	
91	46a-46b	29b	21b	128	168	
92	46b-47a	30a	21b	90	130	
93	47a-47b	30a	22a	129	169	
94	47b-48a	30b	22a	138	178	
95	48a-48b	30b	22a	91	131	
96	48b-49a	31a	-	135	175	
97	49a-49b	31a-31b	-	93	133	
98	49b-50a	31b	-	161	201	
99	50a-50b	-	-	137	177	
100	50b-51a	31b-32a	23b	89	129	
101	51a-51b	32a	23b	92	132	

102	51b-52a	32b	23b-24a	156	196	
103	52a-52b	32b	24a	94	134	
104	-	-	24a	133	173	
105	52b	33a	25a	97	137	
106	53a	33a	25a-25b	96	136	
107	53a-53b	33b	-	98	138	
108	53b-54a	33b	25a	99	139	
109	54a-54b	34a	25b	95	135	
110	55a	34b	25b-26a	100	140	
111	55a-55b	34b-35a	26a	102	142	
112	55b-56a	35a	26a-26b	103	143	
113	56a-56b	35a-35b	26b	104	144	
114	56b-57a	35b	26b	105	145	
115	57a-57b	36a	27a	107	147	
116	57b-58a	36a	27a	106	146	
117	58a-58b	36b	27a-27b	110	150	
118	58b-59a	36b	-	108	148	
119	59a-59b	37a	-	111	151	
120	59b-60a	37a-37b	-	115	155	
121	60a-60b	37b	-	113	153	
122	60b-61a	-	-	114	154	
123	61a-61b	38a	-	119	159	
124	61b-62a	38a-38b	-	116	156	
125	62a-62b	38b	-	121	161	
126	62b-63a	38b-39a	-	123	163	149-un təkrarı
127	63a-63b	-	-	120	160	
128	63b-64a	39a-39b	27b	122	162	
129	-	-	27b-28a	101	141	

130	64b	39b	28a	117	157	167-in təkrarı
131	64b-65a	39b-40a	28a-28b	118	158	
132	65b-66a	40a-40b	28b	126	166	
133	66a-66b	40b	28b-29a	124	164	
134	66b-67a	40b-41a	29a	125	165	
135	-	-	29a-29b	112	152	
136	67a-67b	41a	29b	136	176	181-in təkrarı
137	67b-68a	41b	29b-30a	160	200	
138	68a-68b	41b	30a	159	199	
139	68b-69a	42a	30a	146	186	
140	69a-69b	42a	30b	162	202	
141	69b-69b	42b	30b	163	203	
142	70a	42b	30b-31a	145	185	
143	70a-70b	43a-44b	31a	142	182	
144	70b-71a	44b	31a-31b	143	183	
145	-	-	31b	139	179	
146	71a-71b	45a	32a	144	184	
147	74a	45a-45b	32a-32b	147	187	
148	74a-74b	45b	32b	148	188	
149	74b-75a	45b-46a	-	149	189	205-in təkrarı
150	75a-75b	46a	32b-33a	150	190	
151	75b-76a	-	-	164	204	
152	76a-77a	-	31b-32a	140	180	
153	77a	46b	33a	151	191	
154	-	-	33a	158	198	
155	77b	46b	33b	152	192	
156	77b-80a	47a	33b	154	194	
157	78a-78b	47a	33b-34a	155	195	
158	78b-79a	47b	34a-34b	157	197	

159	79a-79b	47b	34b	153	193	
160	79b-80a	80a	35a	130	170	
161	80a-80b	48a	35a	131	171	
162	-	48a	-	132	172	
163	80b-81a	48b	35a-35b	167	207	
164	-	48b	-	134	174	
165	81a-81b	79b	35b	166	206	
166	81b-82a	49a	35b-36a	168	208	
167	82a	49a	36a	-	51	
168	82b	49b	36a	-	24	
169	82b-83a	49b	36b	171	211	
170	-	-	36b	-	23	
171	83a-83b	50a	36b-37a	-	25	
172	83b-84a	50a	37a	-	26	
173	84a-84b	79b	37a	-	52	
174	84b-85a	50b	37b	-	27	
175	85a-85b	-	37b	-	29	
176	85b-86a	50b	37b-38a	13	13	
177	86a-86b	52a	38a	11	11	
178	86b-87a	52a	38a-38b	-	38	
179	87a	52b	38b	-	36	
180	87b	52b-53a	38b	-	33	
181	88a	53a	39a	-	39	
182	88a-88b	53a-53b	39a	-	30	
183	88b-89a	53b	39a-39b	-	31	
184	89a-89b	53b-54a	39b	-	40	
185	89b-90a	54a	39b	14	14	
186	90a-90b	54a-54b	40a	-	41	
187	90b-91a	54b	40a	-	42	
188	91a-91b	55a	40a-40b	17	17	
189	91b-92a	55a	40b	-	48	
190	92a-92b	55b	40b-41a	18	18	

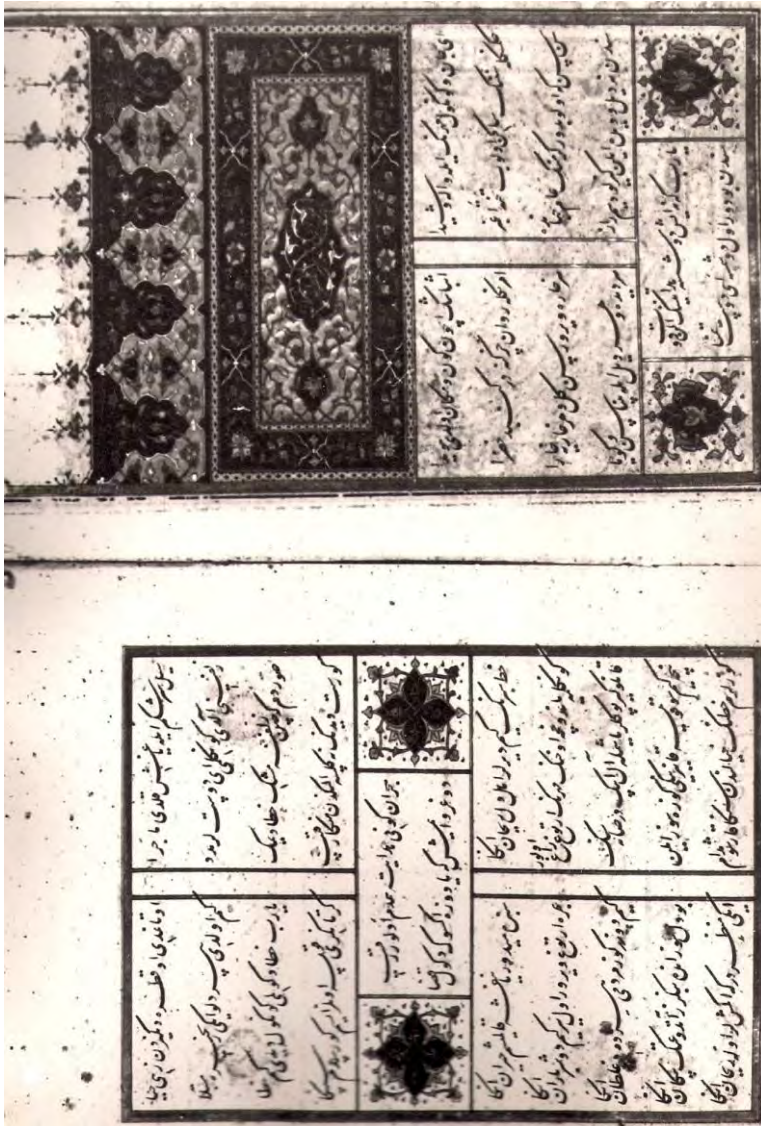
191	92b	56a	41a	-	43	
192	-	55b-56a	-	-	44	
193	92b-93a	56a-56b	41a	-	50	
194	93a-93b	56b	41a-41b	-	46	
195	93b-94a	56b-57a	41b	-	47	
196	94a-94b	57a-57b	41b-42a	-	49	
197	94b-95a	57b	42a-42b	-	28	
198	95a-95b	57b-58a	42b-43a	12	12	
199	95b-96a	58a	43a	-	45	
200	96a-96b	58a-58b	43a-43b	172	212	
201	96b-97a	58b	43b	-	34	
202	97a-97b	58b-59a	43b	-	35	
203	97b-98a	59a	44a	15	15	
204	98a	59b	44a	-	32	
205	98b	59b	44a-44b	-	37	
206	98b-99a	-	-	16	16	
207	99a-99b	60a	44b	175	215	
208	99b-100a	60a	45a	176	216	
209	100a-100b	60b	45a	177	217	
210	-	60b	44b-45a	200	240	210-un təkrarı
211	100b-101a	61a	45b	179	219	
212	101a-101b	61a	45b	178	218	
213	101b-102a	61b	45b-46a	181	221	
214	102a-102b	61b-62a	46a	183	223	
215	102b-103a	62a	46a-46b	184	224	
216	103a-103b	62a-62b	46b	185	225	
217	-	-	46b	173	213	
218	103b-104a	62b	46b-47a	180	220	
219	104a	62b-63a	47a	182	222	
220	104b	63a	47b	186	226	

221	104b-105a	63a-63b	47b-48a	187	227	
222	105a-105b	63b	47b	188	228	
223	105b-106a	64a	48a	189	229	
224	106a-106b	64a	48a	190	230	
225	106b-107a	64b	48b	191	231	
226	107a-107b	64b	48b	192	232	
227	107b-108a	65a	48b-49a	198	238	
228	-	-	49a-49b	174	214	
229	108a-108b	65a-65b	49a	199	239	
230	108b-109a	65b	49b	194	234	
231	109a	65b-66a	49b-50a	195	235	
232	-	66a	50a	196	236	
233	-	66b	50a	197	237	
234	-	66b-67a	50b	201	241	
235	-	67a-67b	50b-51a	202	242	
236	-	67b-68a	51a	203	243	
237	-	68a	51a-51b	193	233	
238	-	-	51b	169	209	
№	ب	د	ت	م	م'	Müst əzad- lar
239	109b-110a	69b-71a	52a	206	246	
240	-	68b-69a	51b	204	244	
241	-	69a-69b	52a	205	245	
№	ب	د	ت	م	م'	Müxə mməs
242	110a-111b	71a-72a	52a-53a	207-208	247- 248	
№	ب	د	ت	م	م'	Məsn əvilər

243	112a-112b	72b-73a	54a	209	249	I
244	112b-113a	73a	54a-54b	210	250	II
245	113a-113b	73a	54b	210	250	III
246	-	-	54b-55a	211	251	IV
247	13b-117a	73b-75b	55a-55b	212-215	252-255	V
248	17a-119b	76a-77a	-	215-218	255-258	VI
249	19b-120b	77b-78a	-	218	258	VII
№	ب	د	ت	م	م'	Tərzi bənd
250	-	-	53a	-	-	

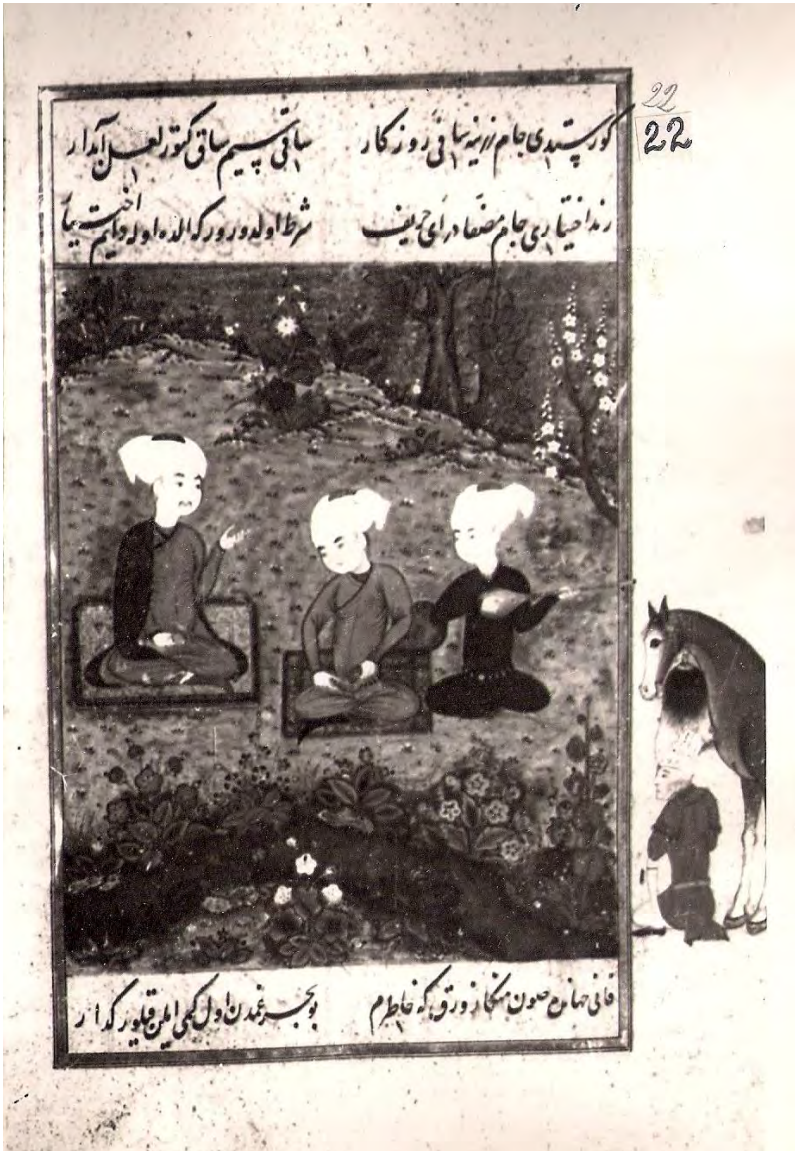
FRAQMENT 1

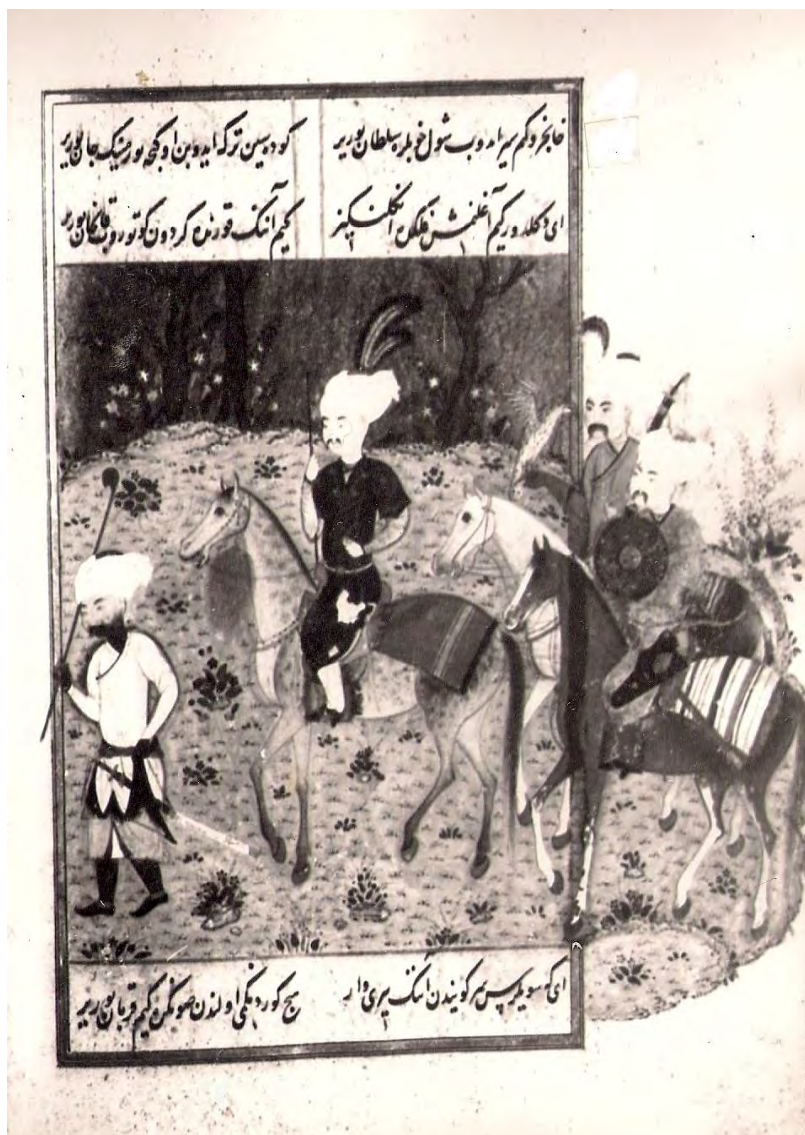
FRAQMENT 2

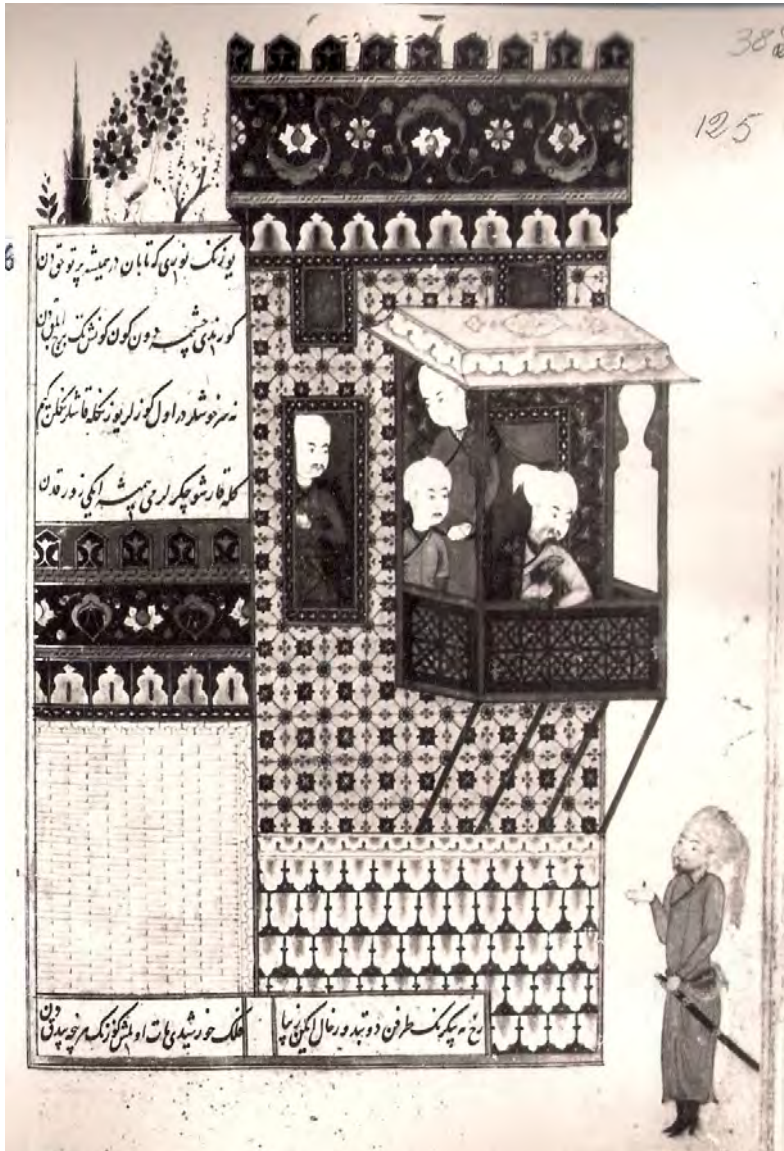
FRAQMENT 3

FARQMENT 4

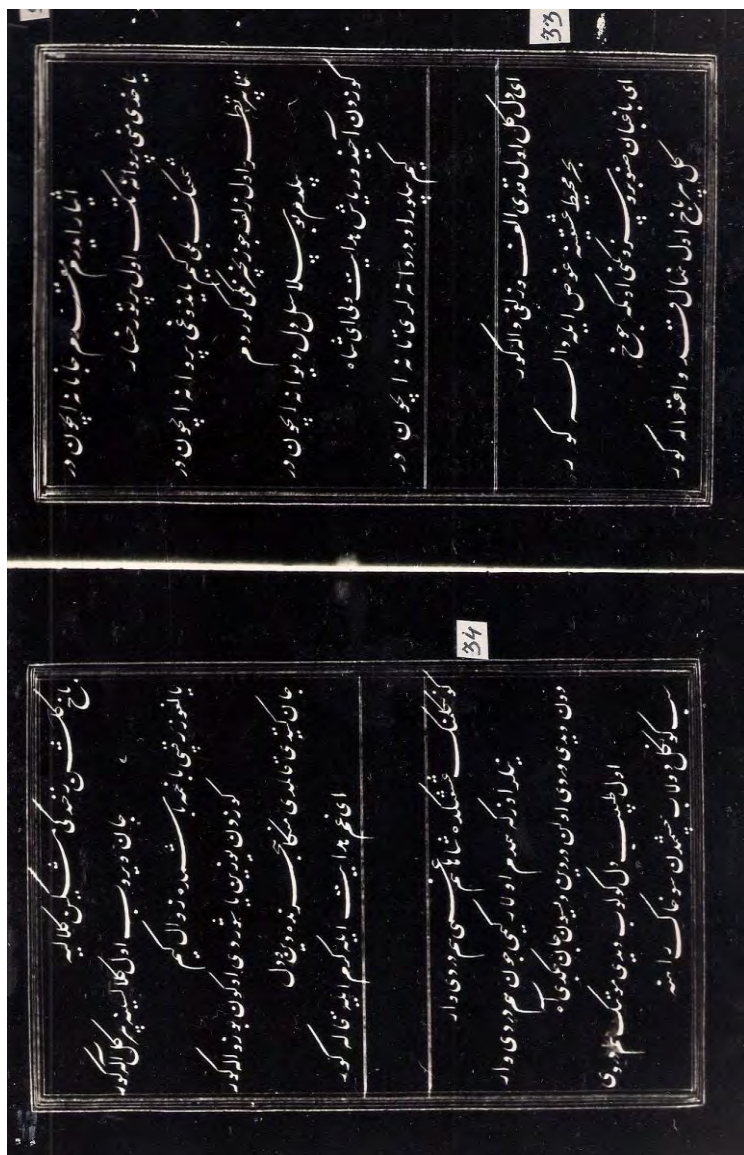
FRAQMENT 5

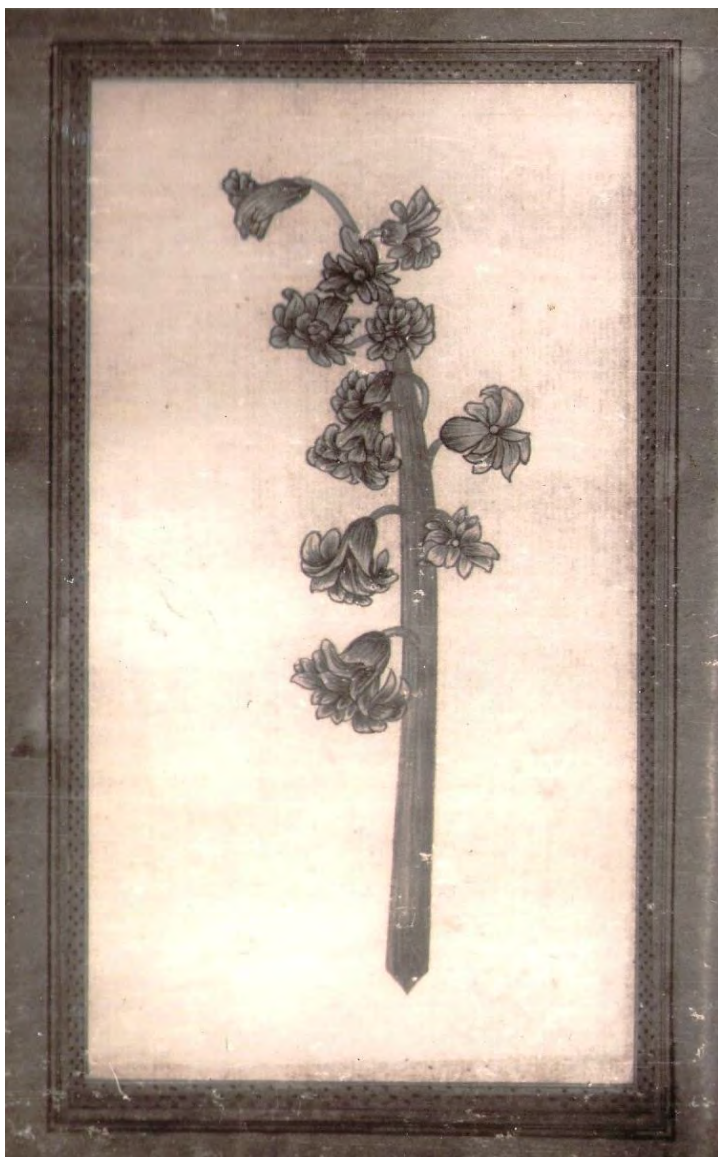
FRAQMENT 6

FRAQMENT 7

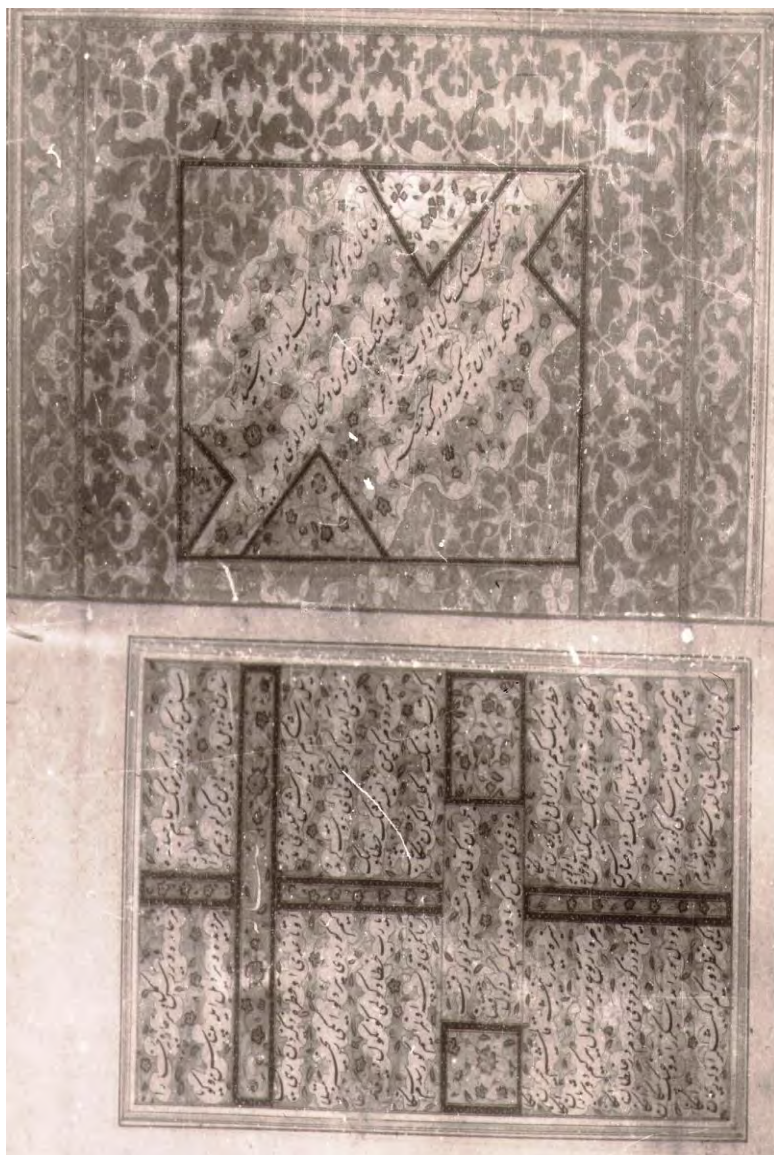
FRAQMENT 9

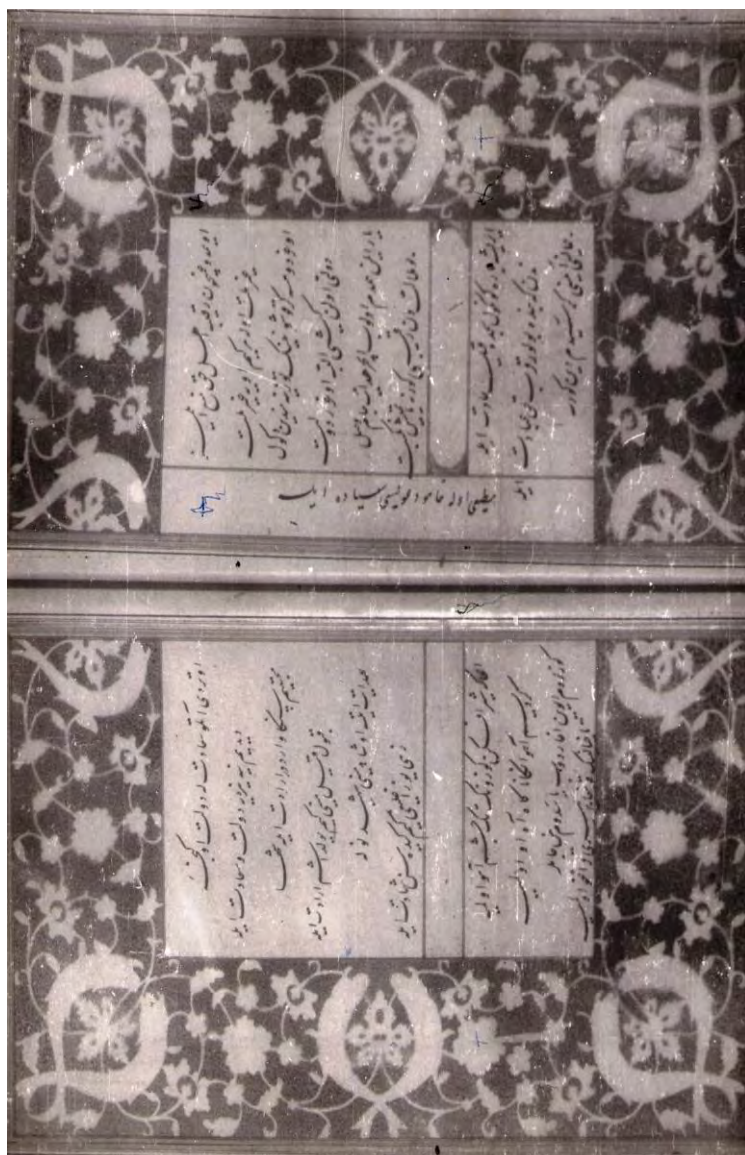
FRAQMENT 10

FRAQMENT 11

FRAQMENT 12

FRAQMENT 13

II HISSƏ

Əfsəhəddin Hidayət. «Divan»
(transfoneliterasiya edilmiş mətn)

Tərtibçilər:

Əzizağa Məmmədov

Aidə Paşalı

QƏZƏLLƏR

1.

Ey can, کُنْ لِي مَهْرِي ilə valehü şeyda,
İsbatın içün kövnü məkan oldı h_veyda.

Hökmünlə sənin sakin olub təxtəyi-əğbər,
Əmrinlə rəvan cizginədir günbədi-xəzra.

Sənsən ki, olubdur kərəmin ammi cahanda,
Hər xarə ver_irsən g_li, hər xarəyə xara.

Səndən nə dilü didə ilə gizl_ı deyəm raz,
Hər didəvü hər dil ilə binasən_ı g_ıya

Ya Rəb ki, nə iş düşsə, Hidayətin əlin dut,
Səndən budur ol düşməsə, ey dust, təmənnə.

2.

Seyli-sirişkim ilə yağış qıldı macəra,
Utanmadı o qətrə dənizdən zəhi-həya.

Z_ılfeyni aldı k_ınlımı, ey dustlər mədəd
Kim, oldı bir dəl_ı iki zəncirə m_ıbtəla.

Sordum ki, ھٰی zülfinə müski-xəta demək,
Ya Rəb, xəta deg_ımi, k_ınlıdedi kim, xəta.

G_ırsət dedin, nə gəlsə əlindən mana, rəqib,
Gər tanrı qoysa, ھٰی məz isəm, görsədim sana.

Hicran g_ıni Hidayətə həmdəm olur rəqib,
Doğru imiş ki, yavuzə əks_ık degül qəza.

3.

Xətti-səbzən kim, derlər əhli-dili-reyhan ana,
Səbzəmidir, ya bənəfşə, qalmışam heyran ana.

Kənlimə yağduğca oxun, mehrin artuxrağ olur,
Bəhrə artux verür ol yer kim, düşər baran ana.

Qanlu kirpüklər yaşım la al ipəkdir, sanasan
Kim, düzər gəz mərdümi hərdəm dərri-ğəltan ana.

Necə kim, su qoysa, qaynar yengi kuzə suz ilə,
Bu dili-suzanda bənzər atduğun peykan ana.

Gəzlərim xəttin xəyalından sana qarşı müdam,
İki mənzərdir ki, əgmişlər ola reyhan ana.

Mərdüm-i-didəm kimi yüzində sanman munca xal,
Badi-səbh tənmiş dər dən gecə mişki əfşan ana.

Oxı əfğanlar qılub gedər, Hidayət, sor nədən,
Xansı yaydan gə görər, ya Rəb ki, mən qurban ana.

4.

Dən gənsəd bə biləklərin ol şuxi-dilruba,
Qıldı şikəstə könlimi dəstinə məbtəla.

Ey mişk, urma laf xətadan o zülf ilə,
Düşməz sana bu sən, yeri get, ey yəzi qara.

Hicran gən mana nola ərz eyləsən camal,
Çün həşr olanda bəndəyə Həqq gənsəd qəliqa.

Buyi sənini sənyləmə zülfi tək, ey kənari,
Sən kimsən kim, etdi vəkil bu sənə sana.

Sən yardan gəlir, nicə əğyardan qaçım,
Tədbir yoxdurur, yeticax tanrıdan bəla.

Səndən cəfadan çəzgə Hidayət nə uma kim,
Çün əin imiş bu nüktə ki, cəmr eyləməz vəfa.

5.

Cəvr qəhrindən, şəha, nəzün mələmətdir mana,
Çün yetər hər nəsnə kim, Həqdən həvalətdir mana.

Duşda gərdirim zülfni, düşdüm cida səndən bəli,
Oldı rovsən kim, bu əyyami-zəlalətdir mana.

Xali-mişkinin gərəndən bərlər, ey huri, sənini,
Haldan düşdüm ikən bilmən nə halətdir mana.

Canə xoş ox atduğundan sanma, cana, inciyim,
Kim hər oxun bir cəmidir istimalətdir mana.

Can əl üsnə dutmuşam kol tərki-yəğmayi deyə,
Ey Hidayət, canı dil nəğdini talətdir mana.

6.

Səndən nə gəm kim, ey bəti-dilcu yetər mana,
Aləmdə şadəm ol gəm ilə, bu yetər mana.

Əğyara yar olub mana cəvr etdigin nədir,
Qəsdin həlakim isə, bu qayğı yetər mana.

Xaki-rəhin gənib niderəm sürməni, həkim,
Gən roşənəliğinə bu daru yetər mana.

Gər fikrin axıtmağında isə, ey yağış, bu gən
Gən yaşımivü yağma ki, bu su yetər mana.

Baş oynayan, Hidayət, anınçün bəqa bulur,
Meydani-eşq ikində bu cəldü yetər mana.

7.

Necə hər sən, rəqiba, tirü xəncərdir mana,
Zəhr əgər isəm anın yadiylə şəkkərdir mana.

Hər xan olsa bərabər, enmiyə gün tək yüzü,
Yoxı-varı aləmin ol gən bərabərdir mana.

Çünki bu dərgahdadır iqbalı-dövlət dərgahı,
Xarə xəşəkən ilahi ol dərin dərddür mana.

Şükür kim, dərddü bəlavü möhnəti əndühü gəm,
Dövləti-eşqindən, ey dilbər, müsəxxərdir mana.

Gər yolunda daş bastursalar yəz gəz, rəqib,
Sanmagil daşını bil kim, gəncü gövhərdir mana.

Xosrovü Cəmşidü Əfrudinə baş endürmənim,
Şah əgər dərse, Hidayət dəxi Qənbərdir mana.

8.

Bu suxan sənə kim, verübəm canü tən sana,
Ey şux, sənə, neyləmişəm dəxi mən sana?

Sən gülbədən yolunda necə can-baş oynasam,
He^ə babi-yara mən, məni-bidil nədən sana?

Bu halə kim, mən istəyüb ol xalı düşmüşəm,
Düşsün gör^ı m o hala yaman istəyən sana.

Ey dil, yetər üşən ki, mana oxı yetmədi,
Bir g^ı n ola yetürə anı yetürən sana.

Ç^ı n yarı fani dünya tək əğyardır xamu,
Yar ola g^ı n Hidayət dilxəstə sən sana.

9.

Ey t^ı rk, gət^ı di can^ı dilü əql^ı din sana,
He^ə dinmədin mənimlə, nədir munca din sana.

Könlümdə kin qılıç^ı oxun^ı n olur m^ı dən,
Budur dedim, şəha, xamu k^ı n l^ı m ləkin sana.

Z^ı lfini ^ə in dedim, mana dersən xəta demə,
Doğrusı, demək olmaz imiş he^ə ^ə in sana.

Dedim kim, görmədən geydirəm tirü xəncərin,
Dur, dedi, yet^ı m ikisindən birin sana.

Dərman yox isə, dər dilə məşhuri-şəhrsən,
Yetər Hidayət, iki cahanda həmin sana.

10.

Buy ^ə kdi z^ı lfi-arizi ta verdi tab ana,
Reyhan gögərdi, tab ver^ı b aftar ana.

Kuyində məskən etdi kənli, yaxma hier ilən,
Çən cənnət əhlidir, nə verisən əzab ana.

Sorğac kənli bəbin, nola derlərsə gilyi,
Bimar şərbət icsə, qatarlar gilyab ana.

Zülfini salma yəzinə, qılma gilyim qara
Kim, verməz ay işığ, düşər olsa səhab ana.

Göz xəndəqinə su salubam ta ki, bulmaya,
Yol vəsl gilylərində, şəha, xeyli xab ana.

Ləliindən zəgə təşneyi-didarına mıdam,
Gər abi-Xızr olursa, gilyür şərab ana.

Yerdən gilyə yetirə Hidayət sözi əgər,
Olursa milyətəfit şəhi-alicənab ana.

11.

Zülf arasında yaşur yüzini tökgəc didə ab,
Kim yağış yağsa, yaşunur bulut icsə aftar.

Almayınca busə ləliindən baha can verməzəm
Kim, dadır əvvəl birər camı satun alan şərab.

Mən sögüşündən sənini cıgməğini fərq etməzəm,
Tanrı sənini ədəbsizlikdir etmək intixab.

Dün məni məxmur gilyrdi, silylədi ol gencyi-hışn:
Çəşmi-məstim fitnəsindən necəsən? - dedim: xərab.

Zülfdən yəzin gilyb bihuş olursa dil nola,
Kim ki, dun qatsa səhərgah gilylib olur ona xab.

Gər Hidayətnin Nəvayi kimi rəngin sızları,
Necə kim, əoxdur vəli demək gərək bir-bir cəvab.

12.

Xof edər divanə dil ləqini, ey, məhrü gırıb,
Necə kim, qandan təvəhhüm eyləyə hindu gırıb.

İstər idi qaşına mütləq şəbih olmağ hilal,
Bənzi sarardı zın bu fikr ilən yaru gırıb.

Tiğini gizlə gözümdən, çın məni dutdı rəqib
Kim, qudurmuş it dutan aşüftə olur su gırıb.

Yarmə, ey yer kksın mən tək o cıvılan eyləgəc,
Olmiyə gılgun səməndi özgə nagh cu gırıb.

Yarsız gırən Hidayətni rəqib ilən deyər,
Olmamağındır əcəb aləmdə bu qayğu görüb.

13.

Mey matəmində cəngi gırın, qəmətin büküb,
Mütrib önündə necə qılır nalə diz kınıb.

Zahid ki, ar edərdi tökəndən meyi mıdam,
Gır şimdi necə fəxr qılır badəyi tınıb.

Gər mey tınlı, sındisə küp, yemə küp gəmi,
Ol sınduran dəxi görə nagh sındı kıp.

Oxı irişdi canı dilə sinədən dedim,
Ey bəg, necəsən bu yavuz yolları sınıb.

Ey ay, sən olunca Hidayət misali-şəmə
Yanub gəminlə gün keçirir, ağlayub gülüb.

14.

Qopar kənə yerindən gəz ilən qaşın əyan gərgəc,
Nəcə kim, qalxa quş avxılar əlində kəman gərgəc.

Ləbidir sənəğzindən xəbər verir, kənə, sən sor,
Mənim də bağlanur nitqim bu sənəğeybdən gərgəc.

Dilə can qaşu ağzın nəqş edərlər gərsələr eynin,
Nəcə kim nənəyə şəklin mənəccimlər Qur'an gərgəc.¹

Yəzimin qatında ləbin ansa kənə nola eyb olmaz,
Həvayi-cami-ləbin eyləmək fəsl-i-xəzan gərgəc.

Kənə sədlərin vəsfən Hidayətdən qulağ dutsa,
Oxumaz gəzə dastanı munun tək dastan gərgəc.

15.

Yəzini görən kişi nə desən afitaba hə,
Buyini muytək eşidən müşkinabə hə.

¹ Bu beyt ədəbində

Dilə can qaşu ağzın nəqş edərlər gərsələr eynin.

Nəcə kim nənəyə şəklin mənəccimlər Qur'an gərgəc.

ədəbində

Dilə qaşın və ağzın nəqş edərlər gərsələr eynin.

Nəcə kim nənəyə şəklin mənəccimlər Qur'an gərgəc.

ədəbində

Dilə qaşın və ağzın nəqş edərlər gərsələr eynin.

Nəcə kim mənə eynənəyə şəklin mənəccimlər Qur'an gərgəc təşəkkülə yazılmışdır.

Bu xətt ki, həsni evində ləbi-ləli yazadır,
Yaqud bənyə yazmadı rəvşən kitabə he.

Ey mah, yanağın üstünə zülfin nədən düşər,
Olduğı varmı kölgə düşə afitabə he.

Çün kim xarab edən kənül evin bəlasıdır,
Məcmurəlməsün görüm bu xərəbə he.

İncu dişi xəyalı ilə səaduqun gövhər,
Nisbət Hidayət olmaya dər xətabə he.

16.

Kafur cəmişk ilə səvad eyləmədin he,
Bir namə ilə bəndəni yad eyləmədin he.

Bir ox ilə dedün ki, qılım xatirini şad,
Ol sənünə şad oldum və şad eyləmədin he.

Dil mehrəsini şəşdəri-ənduhə biraxdın,
Xub etdün anınla güşad eyləmədin he.

Dərdü gəminin dadını duydun məgər, ey dil,
Kim munca ki, cəvrəylədi, dad eyləmədin he.

Yolında ölənlər qazanur ad, Hidayət,
Bu ad ilə noldı ki, bir ad eyləmədin he.

17.

Qaşına səcdə qılub seyl tək, ey yaş, bir ax,
Söylə kim, ol qatı yaydan mana bir ox birax.

Şəm' əgər arizinə qarşı durupdur bu gecə,
Tez kəs başını məclisdə gətir od anı yax.

Ayağına itinin başını ox salma rəqib,
Olma zinhar zəndən ulu ilən kəstax.

Ya Rəb, ey nalə, boğazdan əkil axır gərəyim,
Sana kim, dedi fəğan eylə məni aləmə ax.

Bax, Hidayət başın üsnə durur ol sərvirəvan,
Ta necə bir uyanan baş götür şükrinə bax.

18.

Sarıcax dülbəndin ol mah tərzi-pərinə bax,
Nərgisü gül yörəsində dəstəyi-nəsrinə bax.

Gülşən ərəyli kimi şol arizin rəngini gər,
Həsərtindən qan ilə bu əhrəyi-rənginə bax.

Gər dızmış xalilər yəzində, ey hal əhli, gəl,
Mahi-tabanlan qonuşmuş xuşeyi-pərvinə bax.

Ay gündən ox sən axma, ey münəccim, əbsəm ol,
Yəni Haqq ayinəsidir, gəli yəni ayinə bax.

Bir öpüşlən, ey gəzm, ağzımni şirin et, digəc,
Ləbləri qıldı təbəssüm dedi kim, ağrına bax.

Rindü bədnam mələmətsən, dedi, təhsin sana,
Ey Hidayət, yar təvəfin gəzət, təhsinə bax.

Bu ɟeʃmə kim, ɡzündən abi-rəvanı qaynar,
Bir rahinişindir ol kim, daim qazanı qaynar.

İtini dın gırıcək gızdən tıkıldı yaşıım,
Uğrassa xoş xuyssa, əlbəttə, qanı qaynar.

Təcəllə xəstə halə söhbət nişanəsidir,
Şəməب ان،م نədən خ،ن daim dəhanı qaynar.

Bərxi-ablə çıxardı ax dər eyləməkdən,
Yoxsa cərblə daim cism ilə canı qaynar.

İtinin məhəbbətindən dəm urdiysə Hidayət,
Qədrincə hər kişi tək, cana, qazanı qaynar.

Dedim: olmağa ayağında könül həsrəti var,
Dedi: gər ona nəsib olur isə, dövləti var.

Dedim: دىردىنىڭنى meyi-ləlin qədahi,
Dedi: qayırma, sana dəxi bir ər şərbəti var.

Mən demən ləzzəti var said ilə hər yenginin
Ki, hədis oxumışam, hər yenginin ləzzəti var.

Varmazam uşmağa kuyindən anın get, zahid,
Damuya nişə vara kim ki, anın cənnəti var.

Çox gəmərdi sümük itilə Hidayət, anı
Xağan unuda ki, boynunda Haqq neməti var.

21.

Kənli min eşqində, şəha, həm gəmi, həm dərdi var,
Neylər nəgə həmdəm olar kimi dən həmdərdi var.

Dən dedi: dərdi olan dərdin desən, can dəkdi ah,
Ol təbib-i-dil gəlib dedi:munun həm dərdi var.

Səb, kənli, doləbi-əşmindən su xaki-rahinə,
Yar ilən ta deməslər kim, arada gərdi var.

Səndən alan dil kimə, ey gənçə, dövlət verə,
Kainatın bağının sən tək xatən bir dərdi var.

Nari-eşqindən Hidayət gər yanırsa, dəkmez ah,
Zahid,ən savuxluğındandır ki, ahi-sərdi var.

22.

Nola qonub ləbinə dəbin gər əlin sorar,
Derlər məsəl ki, bal dutan barmağın yalər.

Yaqutun gövhərsə, əşmin anıcax gənəm,
Ləli ilə zər kimi yəmi dəmbədəm bəzər.

Can getdi, eşqi iləvən baş oldı payimal,
Zülfinə əl uzatsam, aydur kim, əlin gedər.

Oxı yetəndə canıma can qatlanur vəli,
Mundandır ləməyim, bir əglənmədən ötər.

Gər gəm əyağı sunsa, əgər nalə şərbətin,
Andan nə gəlsə, xəstə Hidayət anı dəkər.

23.

Şimdən گنجی hicranə məni yar dilər, yar,
İmdi mənim ölmağıma bildim kim olar yar.

Dəm yardan edər dۈvrۈ dəm əğyara tuş eylər,
Hər ləhzə fələk üstümə bir tor yıxar yar.

Can evinə sor yarı ləbi eşqilə, ey dil,
Kim aşiqi-canbaz olanı yaxşı sevər yar.

Hər ləhzə qadir yetər qəza canıma ol şux,
Qədrimni mənim شکۈرki, bilür bu qədər yar.

Gər tiği-cəfa ilə dələr bağrımni hər dəm,
Ğəm yemə, Hidayət, səni əün böylə dilər yar.

24.

Gər nəsibi کۈنلۈmin şol navəki-dilduz olur,
Dövlətü bəxti səidü taleyi firuz olur.

Ağlasam mən بۆلۈmə یۈزۈni گۈرگۈc, ey گۈنۈş,
Ay olan yerdə müəyyəndir bu kim, yulduz olur.

Didə xoş təzhib edər hicrində yüzim səfhəsin,
Hər işi çox eyləsə kimsə, ol işdə uz olur.

Zۈlfۈ yۈzۈnlən müqabil olsa, döndər kim, deyər,
Gecə گۈndۈzlən müqabil oluncax novruz olur.

Yana کۈنلۈn inləsin, cana, Hidayət ahını,
Nişə kim, yanmış kişinin naləsi dilsuz olur.

25.

Gürsətdi cami-zərrinə saqi-yi-ruzgar,
Saqiya simi-saq gətür, ləblə-abdar.

Rind ixtiyari-cami-müsəffadır, ey hərif,
Şərt oldurur ki, əldə ola daim ixtiyar.

Fani cahanda sun mana zövrəq ki, xatirim,
Bu bəhri-ğəmdən ol gəmi ilən qılur güzar.

Bağrım qızardı cəvri-cəfan ilə, ey fələk,
Qismət gəni-mənimlə bu oldu məgər qərar.

Gər bağrını yarım der isən ta gürüm nə var,
Candan Hidayət eyləyə əfğan ki, yar, yar.

26.

Səndən həmişə canıma dərd bəla yetər,
Biganəliq həmin ola, ey aşına yetər.

Şimdi ki, vəslə vasiləm öldürə gör məni,
Hicrində bilürəm sunki işim muna yetər.

Taraci-ğəməzədən yetir rahətə nişan,
Cana peyapey oxların, ey şux, ta yetər.

Hər ildə bir sögüş der minnətin var onca kim,
Ya yetməz ol dəxi məni-miskinə, ya yetər.

Digəc Hidayətin səni yetməkdür sənə,
Dinmədən deyər ki, sənləri anın mana yetər.

27.

Ox atcax o türkى meyli-kəman edər,
Can quşu təndən uşubən zin nişan edər.

Şəstindən ayrı düşdügiçün ox o məhvəşin,
Tobrağ savurur başa ahu fəğan edər.

Gər yayının qulağı əgilsə əcəbləmən
Kim, baxıcax rəğى beyni natəvan edər.

Qıldığca ğəm oxına nişanə kىni səni,
Qətىmid eyləmə kim, imtəhan edər.

Ancax, Hidayət, ol oxı dastanın oxu kim,
Hər yox sىzi rəqibi duyub dastan edər.

28.

Dedim: ey گىنى, yىzىni görsət, gözümdən nəm gedər,
Dedi: gər sən tək yüzi seyl axıdursa nəm gedər.

Gىzlərimdən ayى il dəm getdىgi andan durur
Kim, bu nىmr azxunlamaz bir dəm ikən il dəm gedər.

Buyi-zىlfى can dimağından gedüb gəldisə ğəm,
Ğəm yemə, ey dil, necə bu getdisə ol həm gedər.

Oxu getgəc yىrəgimdən, dərdim artar sor nədən,
Yىz urur sağalmağa, گىنى yarədən mərhməm gedər.

Könlümə düşgəc ləbi əksi nədən گىnz qan tىnkər,
Dəm gəlür bildىم, Hidayət, گىnz yolundan dəm gedər.

29.

Ey ki, gündüzü ryanagın, zülf-mişkin gecələr,
Gəl ki, uymadı fərağından bu miskin gecələr.

Arizində iki yandan həlqələndi zülfüniz,
Bir günü aldı araya, ey bütənin gecələr.

Bulmagəc ağzını yəzünlə varur ol zülfə dil,
Gündüzilən gün anı bulmaz bu gəmgin gecələr.

Var kənli zülfəyni saru, yəzi ənvar ilə kim,
Xoşdur uzax yollara varmağ, ey, aydın gecələr.

Vəsli-balın dadmaq günə hicr ağusun dəkəbi,
Çox bəla daşın Hidayət qıldı balın gecələr.

30.

Hər kimsəyə kim sən bütə-əyyaş gərəkdir,
Daim gəzi qan yaşı ilə yaş gərəkdir.

Ləbin dicax busə dutar zülfini kənli
Ol vədəyə nəgünki, zənyaş gərəkdir.

Dindiməzəm əğyarı itinlə olalı yar,
Hər işdə ki, var adəmə yoldaş gərəkdir.

Ərz eyləyəcax itlərinə halimi derlər,
Çox başımız ağrıtma bizə baş gərəkdir.

Yarın yəzi gərək dəhənin istə, Hidayət,
Kim, Mehdi ağrı gizli olan faş gərəkdir.

31.

Abi-həyat kim, dedilər, o duranmidir?
Yoxsa mənim bu yürəgimə od uranmidir?

Dan yeli kim, əsəndə yetirdi buyini,
Ol zülf-pürxəm ilə nə kədi əsənmidir?

Ey gül, yüzündəki xətti-səbzən təkin deyən,
Hər nəsnə kim o parəliyə can təkinmidir?

Bənizimdir mənim bu saru bəylə, ya saman,
Rənginmidir sənin bu qızıl, ya səmənmidir?

Gəlməzmi şadlıq yavuşına Hidayətin,
Yoxsa əzəldən ol gəmə möhnət çəkənmidir?

32.

Ol ki, həsn ilə zati-yektadır,
Əql anın eşqi ilə şeydadır.

Nə deyim şol səvadi-zülfü, nə
Məni Məcnun qılan bu sənvdadır.

Sorma dedinmi ağzının xəbərini,
Məzə işim mənim müəmmadır.

Xuni dedim gəzinə, tökdü qanım,
Doğrusu, ismi-bamüsəmmadır.

Ağız əhsam hekayətim deməgə,
Der, Hidayət, dəxi nə gövğadır?

33.

Canım mənim, ey ruhi-rəvanbəxş, tənindir,
Gəzəndən yaşuran canımı şol pirəhənistir.

Köksümə uran daği-cəfa lələ tək, ey gəli,
Tər sünbülün alışıdı ki, bərgi-səmənistir.

Gər istər isən canı dilə dinimi almağ,
Qıl gəz ucu ilə bir işarət ki, sənindir.

Yarın gəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,
Qoyun biz ikini birə, sevən sevənistir.

İti ələlinə baxdım ol avəli bəti-şuxin,
Dedi ki, Hidayət, nə baxırsan, kəfənistir.

34.

Can gövdədə sən sevgi cananə ıxındı
Bəs bəslədügim canımı, cana, nə ıxındı?

Hər ləhzə gövhərbar gəzəmdən məni-dərviş,
İsar edərem məqsədim cananə ıxındı.

Yaxdı məni pərvanə tək ol pərtəvi-rəxsar,
Şəmbəlin bəti kim, yandığı pərvanə ıxındı.

Ta bir nəzər ol zəlfə zəncirini gərdim,
Bildim bu səlasil dili-divanə ıxındı.

Gəzəndən axıdur yaş Hidayət, vəli, ey şah,
Kim bilər o dildanələri ta nə ıxındı.

35.

Ey dil, gəl ol qəddi-əlifی زلیف-dalə gör,
Bəhri-məhit eşqinə gövs eylə dalə gör.

Ey bağban, sənubəru sərvی نغمه-əox,
Gəl bir bax ol nihal qədü ebtidālə gör.

Bax gülşəni-ruxindəki mişkin kəlaliyə,
Can verی ol kəlaləsinə bir gül alə gır.

Yalğuz rəqibi baxma başımda zəval kim,
Gırzədən yızın yaşurdu ögün bu zəvalə gör.

Can getdi, qalmadı mana hicrində dinü dil,
Ey gəm, Hidayət ilə kərəm eylə qalə gör.

36.

Oxılən nəğmə gın, ey dil, arada gər iraqlıqdır,
Ümid üzmə, səbur ol kim, xamunun başı sağlıqdır.

Rəqibin cır qıldığca, qapundan getməzəm, amma
Aşağa kişinin sızın eşitmək, həm aşalıqdır.

Qızıl qan ilə boyansa saru bənzim nə gəm, ey dil,
Mana ol iki aləmdə yəqin bil kim, yız aqlıqdır.

Gəzüb əldən-ələ yağlıq, ləbindən busələr, cürlər,
Gırın nəzik xəyalın kim, əcəb əspayi-yaqlıqdır.

Kınلی məkini dəpmağa gəlیر ol tırk ayılğayub,
Hidayət, ol bədoludan qırağ dutmağ ulaqlıqdır.

37.

İxtiyarumdur, könül, şol tiğü yar əlindədir,
Gər mənim qanım tökərsə, ixtiyar əlindədir.

Şaxən şüündən ki, titrər nərgis əsəndə nəsim,
Səğrımıdır, sanasan kim, xumar əlindədir.

Bustan şahidləri firdovsi tuf etmiş sağın,
Hanqısın gürsən bir ər şax bahar əlindədir.

Dəmbədəm əşmim tökər, kirpüklərimdən qanlı yaş,
Bibəsər gür dağıdur güllərini xar əlindədir.

Getdi səbr şü din şü dil, mən qaldım şü miskin kün şü,
Ol dəxi bir dilbəri-simin şüzar əlindədir.

Gəzd şü şü xəlqi, Hidayət, gər fələk biixtiyar,
Sən sağınma kim anın həm ixtiyar əlindədir.

Ey könül, Yəqubi-sultandır kim, almış tiğ ələ,
Ya Əliyyi-Mürtəzanın Zülfıqar əlindədir?

Xosrovi kim, hər nə Həqq var etdi yox dəvvarədən,
Demək olmaz kim yox anda, hər nə var əlindədir.

38.

İsa ki, deyirlər an şü bir dəmdə can ver şü,
Sən ilə ləbləri mana andan nişan ver şü.

Bir busə şü istəsə can dil dəxi verim,
Anın həqqi şü ki, alur canı, can ver şü.

Günz yaş tökər gürb yızıni, rəhmət ona kim,
Gül mənşimi mana meydan ərgəvan verir.

Könlümdə toxmi-mehri-ləbin əkdim axdı qan,
Günzdən, bəli, nə əksə kişi bar həman verir.

Sanma yolunda aşiqi-kazib Hidayəti,
Kim can dilərsə, ləblərin andan rəvan verir.

39.

Aşiqi-əğyar ilə kim, der rubəru qoymuş durur,
Xalis altuninə hərgiz kimsə ru qoymuş durur.

Dutdı zülfün gər dəli kənlim dedim noldı, dedi:
Necə gün işin duyub adın dəlü qoymuş durur.

Kənlimin hər guşəsində yız dəlük dəldi gəmin,
Bir evə hərgiz kişi munca qapu qoymuş durur.

Ey günzüm, axıtmadı ancax sənin yaşını hier,
Ol sənin tək oxların evinə su qoymuş durur.

Can sağı boynına meyl etdi, Hidayət buyinə,
Doğruluğda yaxşı ad özinə bu qoymuş durur.

40.

Mana qapunda nə pərvayi bağü bustandır
Ki, günəgəc ol yızı, aləm mana gülüştandır.

Qəzadır oxın atcax, günə kim, qalxa,
Məgər kənlü ki, yolunda qəzayə qalxandır.

Dəl kən qamış oxlarınız arasında,
Qamışlıq içrə sağıın bir qudurmuş aslandır.

Gən kən alubən bədi canım ölkəsini,
Şəha, yet kənin gövrünə ki, talandır.

Gəriqi-bəhri-ğəm olanları kənara yetir,
Könül, bu vətəyi-xunxarədən bir usan, dur.

Cahana vermə kən kim, qoyub gedər anı,
Əgər Skəndəri-dəvrən, əgər Səleymandır.

Könül, əcəbmi uşatdisə dilbərin peyman,
Cahanda xansıdır ol kim, dəst peymandır.

Hidayət oxır ikən dün həbib divanın,
Rəqib irişdi dedi kim, dəxi nə divandır.

41.

Zülfə əksi dilbərin əşmimdə mişki-sevdadır,
Mişki-Çin gər quruluşda var isə, bu sevdadır.

Gəzlərim suyinə düşdüm xəbə bilmən bu sudan,
Kim mana yəz dərdü gəm hər yanədən, bu sevdadır.

Gəzlərim yaşın döküb buldı dişin vəslin kənli,
Xansı gəvvasın işidir kim, bula bu sevdadır.

Təpəsi yarın manadır, zünə alma, rəqib,
Çin bilirsən kim, Ayazın təpəsi Mahmudadır.

Bulmaya vəslin Hidayət, yar əgər lətf etməsə,
Bəndəsi Həqq ona deməzsə, xamu bihudədir.

42.

Göz yaşım dilbər iyəsi یدِندِی
Tökərem, dilbər, iyəsi یدِندِی

Odu can yaxduğım mən bidil,
Dəl یدِ کنلیم pərisi یدِندِی

Dutacax nalə söysəm əğyarı,
T یدِlki qavan dərisi یدِندِی

Dil یدِ canı bayıt ləbindən kim,
Gənci-şahın یدِərisi یدِندِی

Gər Hidayət düşərsə sevdəyə,
Şol xəti-ənbər iyəsi یدِندِی

43.

Olmazsa xəstə könlimə vəslin ogur əgər,
Gər dağ olursa, daği-fəraq iki qat əgər.

Zülfün ki, dəmbədəm dəgər ol yanaqlara,
Artuğlıq ilə canlara gər der isən dəgər.

Qarşusına sipər kimi یدِnksin gərər یدِn یدِ,
Kırp یدِğə oxın qaşın yayı hər necə kim sipər.

Dedim: mägər belin qucuban şad olum, sağ
Der: məndən یدِzgə kimsənə qucmaz mägər kəmə?

Gər fil یدِəksə mur sifət natəvan ola,
Gəm یدِ یدِki kim, Hidayət xunin cigər یدِəkər.

44.

Ol y ىزى گ ىل kim, k ىن ىل, y ىzin görüb mədhuş olur,
Ğəməsi yüz iş əgər urursa cana nuş olur.

Ölürəm, bixud dilindən busə alsam, dəmbədəm,
Çağırın artux içən, əlbəttə kim bihuş olur.

Nələsin kəsməz k ىن ىل kuyində ta y ىzin görər,
Bağçada g ىl var ikən b ىل ىl xaxan xamuş olur.

Qaxdı c ىvrindən könül, düşdi rəqibin cənginə,
Yaxşılığdan çin imiş qaxan yamana tuş olur.

Uca yazar zəfədən gögə Hidayət doğrusu,
Dərd əgər bu isə gəld ىkcə əcayib quş olur.

45.

Can istədi v ىsalına sorğac bəhanədir,
Verdim k ىn ىb can dedi var kim bəhanədir.

Yar itilə mənim arama girmə, ey rəqib,
Mən böyləyəm, anınla yeri, it sana nədir.

Dəm görsəd ىb camalını dəm gizlər ol sorun,
Hər dəm məni bir od ilə yaxmağ rəva nədir.

Sordum fəqihə xalı nədir can quşına, yar,
Dedi: nə bils ىn ol sağır anı ki, danəd ىr.

Şimdi degil oyana Hidayət tovcihı,
İllərdir ol şikəstə bu dərd ilə yanədir.

46.

Əğyar himilən məni gər yar iki bülər,
İnciməzəm nədən ki, rəqibimlə xub kəsər.

Ya Rəb, nə bağü ruyidir ol lələ yüzlü kim,
Gül gürdi ləfifi-arizini, dərdim oldı tər.

Yetirdi gəngi-nol ləbə sağər dəhanını,
Gəl gür səhi saqi əlindən nə qan tökər.

Gər yetdisə itin başına müddəi nə gəm,
Dövlət başında yoxdur anın dövlətin bitər.

Gülü ağdır, Hidayət gülü ağdırdımı,
Tez bir müsahib istəyübən dövlətin becər.

47.

Hər xan sənbi-gilpuşinizə şanə dəgər,
Yüz bəla navəki mən hali-pərişanə dəgər.

Qara zülfün ki, dəgər ləlinə hər ləhzə anın,
Nə sifət ilə qılım vəsfini kim, canə dəgər.

Onca qan yaş tökübdür səri-kuyinə gözüm,
Kim tən ol səri-kudən ətəgi qanə dəgər.

Ey deyən mehri-vəfası sana dəgməz, yeri var,
Şəkərim cür-cəfa gər məni-heyranə dəgər.

Gər Hidayət qanın ol gəmzə tökər dinməən ona
Ki, şəriət sızılən qul qanı sultanə dəgər.

48.

Başımı kəsmağa qəsd ol gəzləri cəllad edər,
Bivəfalıq rəsmini başdan yenə bənyad edər.

Xandəsən ey təl'əti-fərxəndə, gəl kim, sənsizin
Can edər fəryad ھی ol təl'ətü fəryad edər.

Bir nəfəsdə arizin gəzgəyi eylər tirə hal,
Yəzində qarşı durub yəzin gər ol pulad edər.

Şəhdi-ləldindən, şəha, dadmış mægər xalın ki, zəlf,
Diz ھکب geymiş qara ھsın qatında dad edər.

Axıdur gəz yaşını hər dəm Hidayət kuyinə,
Cuyi-Şirinə yenə gör səyi kim Fərhad edər.

49.

Xəttin reyhan ھ zəlfın mişki-Çindir,
Nəkim derlər sənin vəsfində ھindir.

Yanında əhli-dinlər dinə bilməz,
Nə məzhəbdir bu, ey kafir, nə dindir?

Oturdu d ھ iti dedim ki, bir dəm,
Müşərrəf qılmağ olur ev yaxındır.

Mənimlə müddəidən ötr ھ yarın,
Arası bilməzəm nəün sərindir?

Hidayət qatına sən şuxın sifəti,
Degil eyn ھ-yəqin, həqqül-yəqindir.

50.

Zər ځنړهده گەر دیدە یاشیم simi yerid ړ,
Y ځزندن یراغ, ey b ځتي-غ ځنړه, yerid ړ.

Sən simi-bərin eyləsəm isar ayağına,
Yaş gövhərini dutsa xamu گن ځ yerid ړ.

Atlandı məgər seyr ځن ol şahsüvarım,
Kim, hər yanədən nə ځه گال ځb yeri yerid ړ.

Çox nəqşinə گن ځ ilə yerin olma müqəyyəd,
Ey dil, bula گن ځ anı ki, bu گن ځ yerid ړ.

Dün xəstə Hidayətni itin qavdı qapundan,
Dinmə dedim, ayıtdı: bura anın nə yerid ړ?

51.

Ahimlə ځځد ځ sinəm odundan şərərələr,
Ol ikidən d ځ ځeldi گن ځ ilən sitarələr.

Y ځz parə qıldı bağrumı hicrin inanmın,
Çəsmim yolunda üştə düşər parə parələr.

Gəlgəc səni nəfirə gətürəm verü mənim,
K ځnlimdə ځalınur bu fərəhdən nəqarələr.

Dil ağzı rəmzi ځağladı ol xalü xəttini,
Billah bu nüktə ilə degil kim o qarələr.

Dün söyləmə Hidayətə məşuqü badədən,
Var isəm, ey fəqih, kim ona nə ځarələr.

52.

Hər kimsənin ki, həmdəmi dərdi-həbibdir,
Həmdərdi var ona nə hacət təbibdir.

Dün bad xaki-kuyin aparırkən uğradım,
Günz almayub tərtdi, dedim: al nəsibdir.

Şadılığın könül evinə gəlmədi desəm,
Aydır ki, neyləsün yolu bilməz qəribdir.

Dedim: hesabsız əkərəm cami-ğüssə mən,
Dedi: qayıрма hər nə əkərsən, həsibdir.

Yüzün hekayətini Hidayət der mədam,
Güldən bəli rəvayət edən əndəlibdir.

53.

Ol gün ki, təbü vəchinə şəm-əfələk pərvanədir,
Qaşın çatub məndən tər qılmaz mana pərvanədir.

Bu nəvəkim odlar yanar tabi-rüxindən sinədə,
Nagah ahimdən gərə aləm dolu şəmmiş, ya nədir?

Dün sanır ikən itlərin saldum zəmmi anayə,
Gürgəc gəlib dedi: bu həm özini adəm sanədir.

Sordum ləbin xuni deyib, qıldı qisas, ayıtdım: nədən,
Mundan dedi kim, xununin meyli həmişə qanədir.

Zənciri-zülfündən dutub əkdim mən aşıftə dən,
Əğyar qəsd etgəc dedi: dinmin ana, divanədir.

Qaşü gözün sevdasilən, cana, Hidayət dünü gün,
Gah sacidi-məscid olur, gah sakini-meyxanədir.

54.

Yüzində kim, ol silsiləyi-mu düşünübdür
Gül üsnə sağıın sünbəli-xoşbu düşünübdür.

Hicrində şərərdir ki, tərər ahım odundan,
Bu ləli ki, bir səfhəyi-minu düşünübdür.

Həmmamda dün gərqi-ərəq cismimi gürdüm,
Sandım ki, billur üstünə incu düşünübdür.

Şol gül qədəmin basmağa gülşəndə gür onlar,
Gülü gülyəşil, al ilə saru düşünübdür.

Yer yox səri-kuyində qədəm basmağa anın,
Çox canü könüldən ki, bəhər su düşünübdür.

Can kənlini əak edüb ol kudə Hidayət,
Yaru ətəginə örtüb və yaru düşünübdür.

55.

Dedim: cana, əcəb fəttan gənün var,
Dedi kim, yaxşı görmüşsən, gözün var.

Ey kim, der: seyri-nəzər qətəylə andan,
Ana bənzər mana bir gənün var.

Əlindən xar aldı daməni-güli,
Hənuz, ey bəli-şeyda, sənün var.

Məni yaşım axıdırkən münəccim,
Gürb dedi ki, gürb yulduzun var.

Sığşəms namədə şərh-i cədayi,
Hidayət, namə gəndərmə, nəzn var.

56.

Tiği-odlan aluban anda ki, bu başə əalar,
Kəsmicax başımı tiğın alub daşə əalar.

Yoldaş olan diləməz bir qılan az yoldaşın,
Bax bu yoldaşa cəfa tiğini yoldaşə əalar.

Başımı əlinə vergəc edibən tiğini tiz,
Nə anın qurusına baxar və nə yaşə əalar.

Başü candan keşib, ey dil, yenə qəllaş ola gür,
Çün cəfa tiğın o məhvəş xamu qəllaşə əalar.

Daş eşigində yolu olmaduğičün, şəha,
Başını xəstə Hidayət dən gən dəşə əalar.

57.

Çıxardı başıma dən sinədən nəccar ağır,
Gətürdi hər yızı gəliyi mana bu xar ağır.

Nigarü nəqş ilə məclis bəzəkləşəğində,
Nə nəqş saldı araya gür, ey nigar, ağır.

Nədən mənim kimi ki, sararur gəhi qizarur,
Dökülsə ləli-meyi qatına şərmsar ağır.

Dedim: var isə çağır saqiylə ağırsunlar,
Ləbi şəkər tۛۛۛۛb ayıtdı: gər kasə var ağır.

Gər aldı isə ləbi məndən ixtiyar nola,
Bəli, Hidayət, alur əldən ixtiyar ağır.

58.

Hər şami-ğəm ki, anda nəsimi-bəla əsər,
Əyyami-hicrۛۛ nalələrimdən verۛۛ xəbər.

Hər lۛۛۛ kim düşər bu şübhədən zۛۛmrədə,
Ləۛۛۛۛn andurur sana xəbər, gəm təkən gۛۛۛhər.

Əks öylə bildۛۛۛrsana yۛۛۛۛۛ yaşımı,
Bu simi-səfhəsin ki, dağılmış yüzində zər.

Yaxduğca kuhi-ğəm təngahə kəmər sanub,
Qurşanmış bu lütfinə mən kuh tək məgər.

Dasi-təhəmmül eylə Hidayət hicri-ğəmi,
Can mərazində necə ki, toxm bəla əkər.

59.

Gər gəm ərisi qılsa kۛۛnül qələsin hasar,
Bir cami-işrət ilə anı pozmagə nə var?

Gərdun əlin götürsə qəza daşın atmağə,
Bۛۛrci-bədənni əərx qıranilə ruzgar.

Can ölkəsində əün şahı-eşq ixtiyardır,
Əql anda yer xaxan duta, ta vardır ixtiyar?

Yüz min həzar məkr ilə al etsə adəmi,
Anı gürər ki, alına yazdırdı gərdigar.

Beş gün bu nişi-hicrə künül nuşi-vəsl ığn,
Səbr eylə kim, mıdam mey ığn dəkər xumar.

Çərxi-hərif gərdeşilən olma şəkki-dil
Kim, bu çəməndə gah xəzandır, gahi bahar.

Şahi-Nəcəf inayəti ilə Hidayətnin,
Hər sənədir xəvarici kəsməkdə Zulfıqar.

60.

Ta yüzündə bad şol zulfı-müənbər təbədir,
Bərgi-nəsrin şərə sağın sənəblitər təbədir.

Titredir can rıftəsin cismimdə hər ki, dan yeli,
Zulfı-dülbəndini, ey sərvə-səmənbər, təbədir.

Ah edərsəm həsrətindən gövdəmi alub gedər,
Necə kim, xaşakı yerdən badi-sərsər təbədir.

Busə istərsəm ləbindən gəz qaxır dilbər sorun,
Mən mununlan suzdəyəm ol nişə xəncər təbədir.

Sanasan cəvlan edər xurşidi-gərdun ıstinə,
Çün yerindən atın ol şuxi-sitəmkar təbədir.

61.

Könlüm həvəsi Məşhədi-Şahi-Nəcəf eylər,
Yalğuz nə künlə, cən dəxi əzm ol tərəf eylər.

Ol şah ki, hər il kəfi-kafisni anub,
Şuridə olub, hicr urur cuşü kəf eylər.

Hər kim ki, anın zikrilə vıqat keşürməz,
Bixarə gının zayevı minin tələf eylər.

Əsbabi-cahandan o ki keşməz eşigində,
Heyvandır, zın bəstəyi-kahü ələf eylər.

Ol kimsənə kim zıgələbə bənzədir anı,
Dərd gıvhərin nisbətini baxəzəf eylər.

Şahə qul olub keşdi Hidayət dilı candan,
Kim şahı sevən iki cahan bərtərəf eylər.

62.

Hicrin nola vəsl ıxün əgər bağrumı yarar,
Bu yarama gər yaramasa bəs nəyə yarar?

Darar kınlimi hər yandən yız gəmı möhnət,
Hərgah ki, məşşatə səri-zılfini darar.

Qəddində gözüm zılfini ta gırdi dolanmış,
İlan gır zin der ki, necə ərçərə sarar.

Yız üsnə düşər qətrə urub tifli-sirişkim,
Çoxdan ki, rikabında sənin qətrəyı bə azar.

63.

Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,
Yari-gılxır ilən eyşü təmaşa dəmidir.

Çox siyam ayı deyib ۞ gətürmə araya,
Saqiya, badə gətir kim, gili-həmra dəmidir.

Qamətün görsədi bən qıl nəzər əhvalıma kim,
Sərvi-rəpa ağıvü nərgisi-şəhla dəmidir.

Belə mövsimdə mən ol yardan ayru diriyəm,
Ey əcəl, gəl bərü kim, şimdi təqaza dəmidir.

Qıl təvəkkül Həqqə, varını yolunda tərək et,
Ey Hidayət ki, təvəllav ۞ təbərta dəmidir.

64.

Ol bət ki, xətt ۞ xal ilə aşubi-cahandır,
Candan xətt ۞ xalına künllər nigarandır.

Y ۞zindəki ol xali-danən üsnə bitən xətt,
Can parəsidir xal ۞ xətti, riştəyi-candır.

Oddur y ۞zi şol xal ilə xətt sanasan, ey dil,
Oddan burulub xaxımlu bir parəv ۞ xandır.

Kirp ۞klərimin əksidir ol xəttlər ۞ xalı,
Xuni-cigərimdən y ۞zinin üsnə nişandır.

Yox xal ilə xətt s ۞nb ۞I-novxizə, Hidayət,
Mişk xəttini arizi-bağında məkandır.

65.

Mana, ey sərvi, camalın g ۞li g ۞l ۞n g ۞n ۞n ۞r,
Bu s ۞zi kim deyirəm aləmə rövşən g ۞n ۞n ۞r.

Sanma, ey fitnə ki, zəlfilə rəxin gəlməyi,
Dilə sünbül yörən, ya gənə susən görən.

Xanda kim olsa yetər tabi-rəxin, ey məhvəş,
Necə kim gənə xamı afaqa ırağdan gən.

Ögməyiniz hur qəsri dili-divanəyə kim,
Ana bu vəchi-həsn xamudan əhsən gən.

Ğəməzəndən gözinin olma, Hidayət, ғafil,
Hazır ol kim, bu ғəzənfər ikən uran gən.

66.

Ölümün, der, əlimdə olacaxdır,
Dedim: ey xuni gən, nolacaxdır?

Gürsə bağban zəlfirəxini,
Gənə rəyanı, derdim, yolacaxdır.

Əzizim firqətindən bir ilin hicr,
Mənim xuni-dilimdən dolacaxdır.

Gəl-dənə, ey dil, olma xərrəm
Ki, sevin ki, rəngi anın solacaxdır.

Dedim: ғəldən Hidayətni dil alma,
Dedi: ғəm yemə ol həm olacaxdır.

67.

Məni kuyindən anın müddəi avarə qılır,
Bağrımı tiği-fəraqilə yenə parə qılır.

Çarəm ol arizi-zibasını gərmağ idi bəs,
Neyləyim ah ki, dövrən məni biçərə qılır.

Gər di dərdimni dedi: ǎldürəyim qurtulasan,
Doğrusı yaxşı dəvə bu dili-bizərə qılır.

Nola gər yarar isə bağrumı ol yar mənim,
Xoşdur, ey xəstə könül, yar nə kim yarə qılır.

Varmağ istər səri-kuyinə Hidayət kənlim,
Meyli-bəlbəlnola gər canibi-gəlzərə qılır.

68.

Xancaru kim seyr edüb şol xublara sultan yırır,
Gövdəsin tərək edibən o gəncə yəz min can yırır.

Ey degildır kim, ağılanmış fələkdə əngləliz,
Kim anın qorunda gərdun gətirib qəxan yırır.

Ey ki, sənylərsən səri-kuyindən anın yeri var,
Hə gər dənmi öləndən sonra kim qurban yırır.

Ey qılan sər əşməyi-əşmim suyini tərif, gəl,
Şimdi gər kim, ol bulağdan su yerinə qan yırır.

Ta Hidayət gərməz oldu yəzin, ey abi-həyat,
Gəzlərindən hər yana mənvc uruban tufan yırır.

69.

Dan yelindən hər xaxan ol zəlfə-mişkin dağılır,
Cəmbə ətrafa ətiri-nafeyi-əin dağılır.

Dağılur can ىکنلى dnyəc gzn alın, şəha,
Qar ağını necə kim, gngəc gögərən dağılur.

Snbili-tər kölgəsində yaşınur gül yaprağı,
Arizində hər xan ol zlfı-mişkin dağılur.

Gnməz olsam ay yzin bir dəm nəbatəl-nə's tək,
Yzym ىnə gnlərimdən ىqdi-pərvin dağılur.

Cnvri azından dil ى can, ey Hidayət, qağıdılar,
Zlm olan yerdən bəli dərvişü miskin dağılur.

70.

Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,
Yəqin bir gnydədir kim, canı yoxdur.

Vəfa xublardə dedin, məndədir bəs,
Ola ey bəndə xanı xanı yoxdur.

Alub knlimni qanım tñkdi ləblin,
Nə dilər, dəxi məndə qanı yoxdur.

Həyat abın derlər gərxi canbəxş,
Ləbin qanında anın canı yoxdur.

Ğəmi-hicran ilən lnməkdən nzgə,
Hidayətin, şəha, dərmanı yoxdur.

71.

Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər,
Qızarma lalə nylərsəm nzimdən, ya səmən derlər?

Səmən-lən nərgis ol y_یg_یg_یg_یg_ی xadımləridir kim,
Birini nərgis oxırlar, birisini səmən derlər.

Günəş tək tovsən çərxə sənin tək ıxmadı bir ər,
Əgər*ə*i g_یrdi ıox minmiş özünə bu səmənd ər*l*ər.

Səməndər tək dil*ی* canım bir od ilən yanarlar kim,
Ol oda tuş olurlarsa, tutuşurlar səməndər*l*ər.

Xədəngin aımadı r_یv_یzən həmin canda ki, tənin həm
Aıandur k_یnlim evində ıox, ey y_یz*i* səməndər*l*ər.

V_یsalın dövlətin bulmağ həmişə vardır *ی*midim,
Ümidim kəsməzəm, gər*ə*i düşübəm yasə mən derlər.

Hidayət girsə seyr ı*ı*g_ی o nəsrin bir g_یl*ی*stənə,
Y_یzindən gönçə y_یz bozur, qızarır g_یl*ی*, səmən derlər.

72.

Bu nə qəsri-müəllavü nə uca tag*ی* eyvandır
Ki, alıax payəsi bu qəsrin gərduni-gərdandır.

Fələk derdüm vəli andan həm əladır bu mə'nidən
Ki, hər b*ی*rc*ی*ndə y_یz min kövkəbi-iqbali-tabandır.

Müəlləqdir g_یnəş qəndil tək, peyvəstə tağindən,
Özi həm nisbətü həm ad içində şəm*ı*l*ı*randır.

Nə yalğuz toprağıdır kəhəl niş təxti-Təbrizə,
Çə cayı toprağı kim, daşı həm sərkubi-Gilandır.

G_یrəndən bərlü bu mə'murə ıeşmi-cahan binəm,
Kimə pərvayi təxti-fars, ya m*ı*lki-Xorasandır.

Xətt ى xalindən olmuşdur Hidayət valeh ى heyran,
Nəc ى kim, ғeşmü ruyindən dil ى can məstü heyrandır.

73.

Y ى ى ki, məzhəri-ənvar l ى ffi-qadirdir,
G ى zümdə didələrim nuri kimi hazirdir.

Y ى zümdə qanlı yaşımdan bu dərdi-lə ى ki var,
Sənin nisarın ى ى bir təbəq cəvahirdir.

Dedim ki, xatirinə düşməzəm nədən hərgiz,
Ləbi təbəss ى m ed ى b s ى y ى bdi ki, xatirdir.

Dururdu yari-rəqib ayıtdı: bih ى z ى olma,
Dedim: h ى z ى eyləyim, şimdı şükri hazirdir.

Dedim ki, qayğımı qayır, yox isə zar ى ى m,
Dedi: g ى z ى ki məni ى d ى gilə qayirdir.

Hidayət, arı nəzərlən sev anı, ta sevs ى ,
Nədən ki, Tanrı sevər hər kimi ki, tahirdir.

74.

K ى n ى ى ى ol kəkili-mişkindədir,
Canımız ol s ى b ى ى l ى -p ى ى ى ى ndədir.

Can ى dil ol ariz ى z ى l ى fin ى ى ,
Birisi Rum ى ғə, biri Çindədir.

Neyləmişəm müddəiyə bilmənəm,
Kim gece-g ى nd ى z mana nifrindədir.

Dərdü gəmi möhnəti əndəhini,
Sor nə derəm ki, bu miskindədir.

Sögdi Hidayətni dedi müddəi,
Yar sənənlə yenə təhsindədir.

75.

Ah eyləgəc yəzindən anın zəlf dağılur,
Bağda bəli nəsim əscək gəl tez axılır.

Derlər dəva qılır ona bildir bu dərdini,
Dedim ki, qılsa-qılmasa dinmə, nənə bilər.

Dedim: sana yarar nə ki, qılsan mana cəfa,
Tanrıya yaraşur dedi hər nəsnə kim qılır.

Ağzından istədim ki, dəpim zərrəcə nişan,
Dedi, sor ol istədigini heç dəpilir?

.....
Munun kimi hədis dəxi az eşidilir.

76.

Çən atlanub ol məhvəş başına yelək sancır,
Kim gəlyəzinə baxar kim, başa çiçək sancır.

Can pərdəsi əak olur kim, ağrımasun şol əl,
Hərgah ki, naz ilə belinə ətək sancır.

Rəxsarəsini gərgəc can ilə cigər yanır,
Kərbəklərini ağac sənəmdə yürək sancır.

Sorduxca ləbin halın yanar dili-məcruhum,
Bir yarəyə kim səpsən əlbəttə nəmək sancar.

Sorsa çiçək ol sərvın başında Hidayət der,
Ya Rəb, bu nə gəlir kim, başına çiçək sancar.

77.

Xədəng gəmzə şol tərhanı gözlər,
Qaşı yayına gizləb canı gəzlər.

Apardı əql ilə fəhmimni şol qaş,
Gedərdi din ilə imanı gözlər.

Əcəb yağmağılardır səndən, ey türk,
Məgər gərəndilər talanı gəzlər.

Demə, zahid kim, Həqqi görmək olmaz,
Anı gəməyə səndə xanı gəzlər.

Gəmindən böylə kim ağlar Hidayət,
Tez ol bidildən ola qanı gəzlər.

78.

Qəddi-xəyalı olur can ikində yar bilir,
Yalan demən ki, derəm doğru kirdgar bilir.

Könül qərarını can səbrin aldı der xanı gəz,
Dedim: xəyalına sor gəzde nəm ki var bilir.

Dodağın alına irən duyur gəzin məkrin,
Nədən ki, ağır içən haləti-xumar bilir.

Nigar aydır: dedilər qanilə nigar y ızın,
Dedim ki, neylər isə durmuşam nigar bil ır.

Yəqin ızını bil ır, ey Hidayət, ol aşiq
Ki, yar ın ındə ızın xaki-rəhg ızar bil ır.

79.

Ey kim cahan havasına versən həvəs budur,
Can quşına həqiqətə baxsan qəfəs budur.

G ırgəc g ız ın dedim: bumıdır qanımlı tökən,
K ınl ım dedi ki, sən münü bilmənmi, bəs budur.

Dərdü ğəml ı bəlanı könüldən kəm eyləmə,
Səndən mən şikəstə dilə m ıltəmis budur.

Vəslim umanlara dedi: bir dəstrəs gərək,
Dutum mən ətəgini, dedim: dəstrəs budur.

Vəsfi-ləbində s ızl ırımı anlayan deyir,
Təhsin sana, Hidayət, bidil nəfəs budur.

80.

Hər x ızan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,
Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağzından düşər.

Dərlgəc hər dər kim ol zanbaqdan ey g ılrux damə,
Sanasan bir tutidir kim, şəkər ağzından düşər.

Gər a ızarsam ləb, şəha, şami-fəraqın şərhinə,
Şəm' tək yanmış könl ın odlar ağzından düşər.

Düşsə düşsün adəm ağzından rəqibin, sanasan,
Anın ağzından düşən peyğəmbər ağzından düşər.

Gər Hidayət didədən dıvr oldu, amma hər nəfəs,
Sanma ol ləb zikri, ey siminbər ağzından düşər.

81.

Dil ki sən məhliqaya meyl etməz,
Kafir olmuş xudaya meyl etməz.

Sənini anlayan şükür diləməz,
Yüzini görən aya meyl etməz.

Nilə baxmaz yaşım görən nə əcəb,
Ögrənən bəhrəşaya meyl etməz.

Dərdinin qədrini bilən aşiq,
Ölür isə dəvaya meyl etməz.

Nola meyl etməsə Hidayətə yar,
Padişahdır, gədəya meyl etməz.

82.

Xağan kim at salıb ol şux məndən saru səgirtməz,
İrışməz can muradına, kənəl məqsudinə yetməz.

Yüzü yadilə bir tutmaz kənüldə özgələr fikri,
Bu rüvşəndir kim, od yanan ocağda hərgiz ot bitməz.

Vəsəlin istəyən keş xamudan kim bulmaya vəslin
Dil can səfhəsindən kim ki geyrin nəqşin ar etməz.

Nədən etdi mənim bağrımda ey əbru kəman oxun,
Çı sən yərlər xəlayiq bu misal kim, yaxşılıq itməz.

Zəif oldı Hidayət ta zülfün hicrilən şöylə
Ki, gər mur üsnə minsə bir səri-mu anı incitməz.

83.

Göz dikəni içrə qat-qat nola gər bağlansa yaş,
Eşqi-bəzzazi mənəm, oldur mana rəngin qumaş.

Gördi bam üstən yəziyi yaş oldı əşmim yaş ilən,
Ay tulu bədi fələk yüzündə kövkəb oldu faş.

Tez gün ola müddəi ahimlə bağrın yar ilə,
Qalmaya bəti bürsən yanar od içində daş.

Yar ilə qəvləmbudur eşqində kim baş oynadam,
Öz sən zümdən dönməzəm tanrı bilür gər getsə baş.

Abi-ru satub Hidayət xaki-dərgahın alur,
Asitanından cəda bu vəch ilən eylər məaş.

84.

Ol ki xətti-mişkbarı nəsxı-reyhan eyləmiş,
Xal imiş der ol ki, yəziyə pərişan eyləmiş.

Gözləri nəqqəşi şol kirpiklərinin leyfəsin,
Qanıma yaymış güli-nvraqını əfşan eyləmiş.

Bad əsəb yabrağ güli örtər tək ahimdən bu sərv,
Əl yüzünə dutuban məndən nə pənhən eyləmiş.

Dişləmə ləbləni gər cəvər ilə qanım tənkdisə,
Saxla kənəl ım cənima əylənmə kim qan əyləmiş.

Ey günəş, duyduñmi afaqı nədən dutmuş tufan,
Şami-hicrində Hidayət ahu əfğan əyləmiş.

85.

Hər xətan kim başara ox ilən ol gəməzə savaş,
Yayə dənş ın boyıanın ki, fəda qılmaya baş.

Can oğurlar gənzi aşiq dili-birəhmin anar,
Nə məhəldə gör ını zandurur ol oğruya daş.

Dolaşursa nola zəlfənlə ləbinç ını kənəl ım
Anı eyb əyləmyə kim əyləyə can üsnə savaş.

Yar uğurunda əgər mənzil ı yol daş olsa,
Baş ilə kəsdürə ol mənzili gerək yoldaş.

Sınadun züni əğyar Hidayətlə ögüş,
Savuş imdi demiş olam sana tox etmə savaş.

86.

Hər kimsə kim ənvari-Həqq bu v ı cüdin dar imiş,
Mənsur tək anın yeri dari-fənada dar imiş.

Hər zərrədə zahir durur gün tək camalı dilbərin,
Musayi-təcəlla nurini görmək necə gəftar imiş.

Musa ilən Fironı qoy, bu sənzi arıflər bil ır,
Divar imiş abidlər ını, aşıqlər ını didar imiş.

Kirdaruna xoş dut کونلی vəslindən نىزگە ummagil,
Nişün ki, گونى xubluğ hər kim ki xoş kirdar imiş.

Qıldı təcəlla گونى يازى hər zərrədə şol dilbərin,
Oldı Hidayət məhv گونى hər zərrəyə miqdar imiş.

87.

Mən ol tırkəşdən ey tırki-xəta bir oxayəm qaneب
Sən artux لىف اگەر qılsan zəhi-bəxtəvəri taleب.

Yazın گونىم dedim dənigونى ki, taki məbni گونىتد گونى,
Nə surət bu nə məbnidir, təalillah zəhi saneب.

Əzəl nəqqaşı hüsnin tək yügüş surət nigar etdi,
Vəli گونىk ilə heç xansı sənin tək olmadı vaqeب.

İki zılfin arasından tılıب اگەc yazın mehri,
Qaranğu gecə اىندە sanasan ay olur taleب.

Səri kuyində xak oldı Hidayət axır گونىmri,
Bəli, hər nəstə kim vardır, olur نىز əslinə raceب.

88.

Dolub şövqi-rəx گونىmdən günəş, ey yazى اىراğ,
Yazıya düşdi yenə baş aşıban yalın ayağ.

Sürgil əğyar گونىrəqibi qapıdan, ya Rəb kim,
Gonreyim ola qəza ilə bəla səndən irağ.

Yar itilən məni görgəc nola gər gülsə rəqib,
Bu məsəldür ola gər atluya گونىlməsə yayağ.

Günimin yaşı çoxalur günicək arizini,
Nişə kim fəslə-bahar olacağına arta bulağ.

Dinləmənin der idi əğyar Hidayət sənini,
Ta ki sən söz ilə sən başladın ol dutdı qulağ.

89.

Mən ki işimdir ləbin dənərində dərd aşamlağ,
Rindəm, adım zahid oxurlar zəhi bədnamlağ.

Dəmbədəm, ey yaş çəhrəm, nəm qılıb faş etmə raz,
Yaşsən, bu yaş ilə yaxşı degül nəmmamlağ.

Günəşdə yəzaldı dil, tovuq etdi can boyına zəlf,
Bu səbuhidir sana dediy ol axşamlağ.

Zahida, sərsəm sənylərsəm mənə eyb eyləmin,
Sevməmək məhbub dəmi fə'li nədir sərsamlağ.

Sormağ istərkən ləbin oldı Hidayət dərd ilə,
Ləblərindən almadın kamı zəhi nakamlağ.

Getdi hicrində qərar qalmadı arami-can,
Necə, ey arami-can, hicrində biaramlağ.

Firqətindən xalq ara ta necə düşmənin kam olam,
Dostluğ göstər ki, həddən aşdı düşmənin kamlağ.

90.

Şərabir xərxdən aldın işiğ şimdi, ey əsirəğ,
Gər tanıman desən nola dutmuş gözüminni yağ.

Canə, rəqibi əhli-nəzər əün bəla bilər,
Mən bəmə kənlim istəsə səndən anı irağ.

Başdan ayağı fərq etməzsə əcəb degil,
Eşqin meyindən ol ki, çəkibdir bir az əyağ.

Bir dağ kim fəraqi-r xıncı əkdə sinəmə,
Dənəməz o dağı-həsərətə, ey lələ yəzlü, dağ.

Evdə sənəzin desəm, duyar əğyar dişardən,
Divari-Çin imiş ki, deyərlər dutar qulağ.

91.

Ey xəttin reyhan xalın danə tək,
Məstinəm şol nərgisi-məstanə tək.

Kənvi-fələkdə iştiaqından sənəin,
Yazıya düşmüşdürür divanə tək.

İncü dişü ləli-nabını mıdam,
Gəzlərim yaşı axır dürdanə tək.

Ey əirağım şəm bəruyindən cıda,
Ölməgə mum olmuşam pərvanə tək.

Ey Hidayət, canı dil alsə gənzi
Razıyam qəsd etməsən imanə tək.

92.

Ey dil, cahanda nəsnə bulunmaz nigar tək,
Cəhd et nigar əlin duta gərgil nigar tək.

Qıldın qələm alub qılur əskim mühərriri,
Təhriri-**هـ**hrəmi vərəqi-zər nigar tək.

Qan yaş ilən rəqib y **ی**zin eyləmək nigar,
Asandır eyləsün mana meyl ol nigar tək.

Dili-həmzə kimi talib **ی**anın xəyalının,
Tən qələsində məskəni mehri-nigar tək.

Aşiq Hidayət özünə bil **ی**y **ی**z ağılığı,
Boyansa qan ilən y **ی**zi hər dəm nigar tək.

93.

Cana, ǵəmindən axdı g **ن**züm yaşı Nil tək,
Cismim belini istəy **ی**b incəldi qıl tək.

Lə **ب**liləbini sormadın, ey məhliqa, bekam,
Düşdüm xəlayiq ağzının içində dil tək.

Hər s **ی**mə kim degil ayağın tozu **د**eşmimə,
Çəksəm g **ن**r **ی**n **ی** ey b **ی**ti-g **خ**ly **هـ**hrə, mil tək.

Kafir olam gət **ی**rməsəm imanı xalına,
Ç **ی**n g **ن**dl **ی**m oldı nar ana gülşəni-xəlil tək.

Hər necə natəvansa Hidayət misali-mur,
Yar fəraqını **د**əkə dərbari-fil tək.

94.

Ş **ن**vqi-ruyindən k **ن**n **ی**ld **ی**r g **ن**dlən atəşnak rəg,
Həsretindən sinə həm hər sinəsindən çak rəg.

Cismim ikrə mehri-eşqin sanma hərgiz uşş tapa,
Necə kim toprağda qalsa olur altun pakrəg.

Gürdi biganələr kənəldə gənə mehrin qıldı meyl,
Sandı bu sərmənzil andan olalı xaşakrəg.

Dəgmiyə ta xaki oxun dəgmiyə ol qapuda,
Şöylə xakəm olmaya hə kimsə məndən xakrəg.

Ey Hidayət, rəgrəgin əak etsələr kənksin kimi,
Xəncəri-müjganilə sən həm qıla gənə əakrəg.

95.

Ey mana qəhrin afərindən yeg,
Söğüşün şəhdü əngəbindən yeg.

Dutma üşşaqını rəqib ilə bir,
Biri munun anın minindən yeg.

Qədri-ğəm dil bilür kişi bilməz,
Həmnişin halı həmnişindən yeg.

Sanma qədrim itindən artuğdur,
Mən nə itəm, olam itindən yeg.

Xəlp eylər gümən ki, yarımsan,
Bu gümən olmayan yəqindən yeg.

Rux zülfün vəsalı-üşşaqı
Mülkəti-Rumı xəxti-Çindən yeg.

Qoydı başın Hidayət ol kudə,
Günmədi çün bu sərzəmindən yeg.

96.

Aldı mənim kənlimi bir şuxü səng,
Şişəyi-namusumıza urdı səng.

Hacibidir hər biri hacı gəman,
Gənzələri hər biri tiri-xədəng.

Eşqi bizə dinidə namusdur,
Leyk ana aşıqlığumuz oldu təng.

Şəkki-şükr söylər idim ağzını,
Olmasa sənəmdən anın ağzı şəng.

Demə Hidayət gəzin ahu anın,
Özidir aslan, vəli xuyi pələng.

97.

Şimdi kim yəzi həsni də gərsətdi mahi-novcəmal,
Səqi-yi-məhvəş əlindən cam bər, yadi-cəm al.

Gərmən gən kəngəsindən gizli altun sikkəmi?
Məhnəti si ruzədən ya ay olubdur bir xəyal?

Yoxsa ləvhi-sinəmə bir nun yazdı altun su ilən,
Katibi-qədrət kim, ol nun oldu eyn, eydə dal.

Ya həməl tək buynuzundan dustkami yasmış,
Xosrovi-gərdun konunla gedirə dildən məlal.

Ləngəri-əflakdə yoxsa əlalar abdali-dəhr,
Yenə burqusun ki, halət əgəridir, ey əhli-hal.

Anın ین گنسدیر hər ay sana ځovgan fələk,
Yəni işrət topun əl verdیکە təqsir etmə, ځal.

Qoyma əldən cami-səhbayi, Hidayət, bir zaman,
Ta münəccim ictimətmış görə bədrی hilal.

98.

Nəzərdən ځayib olgəc ol boyi dal,
Əlif tək qamətim ځəmdən olur dal.

Qədi یتىندə zىlfini sanasan,
Yuva bir sərvdə dutmuş iki dal.

Yنى xurşidim edىb دەڤى eylər,
Səhabi-zىlfidir şol məڤiyə dal.

Təriqi-zىhddən دىن eşqə zahid,
Bu bəhrə گىvhəri-məqsud ین dal.

Əlaiqdən əgər keځsən, Hidayət,
Təriqi-eşq ینdə sənsən abdal.

99.

Şimdi ki ځəkər nalə گىلى anda ənadil,
Gəl badəyi-gىلgun ځekى qurtul ze ənadil.

Bu dəmdə, کىنلى, acىl acىl ځəmi ilən,
Dutulma yügüş, ځönçə sifət گىl kimi aځil.

Bir ځönçədəhansız ینlə bىلى qanın,
Gىل ځağı bəla bil tək anı, eyni-bəla bil.

Eyn oldı gۈzn, qəddin əlif, qıl qara zۈlfın,
Bu vəch ilə hər kim səni gۈrdi, dedi aqıl.

Hər xancaru kim varsa qatil, dۈnmə, Hidayət,
Ayrıldesə məndən əkۈbən xəncər o qatil.

100.

Səba, ol kuyə lۈtf edۈb gۈzar qıl,
Nigarı hali-zarimdən xəbər qıl.

Degil kim anıcax kirpۈklərini,
Durur xəncər kimi cismimdə hər qıl.

Rəqiba, ۈldۈm dedin ۈzimni,
Xamu eybinlə cəhd et, bir hۈnər qıl.

Ləbin sor ۈşmə ağzın yad et, ey dil,
Mey ۈ, nəqlini badamü şəkər qıl.

Yağış tək gər səpər ol tۈki-navək,
Hidayət, vermə yan, sinən sipər qıl.

101.

Ya Rəb, anın ağzının sirrin mana məfhum qıl,
Ya mənim budi-vۈcudim ağrı tək məbdum qıl.

Yandı bağrım xanۈ vəslindən bu kۈnlۈmqisməti,
Zəhri-hicran ilə, ey gərduni-tir, məsmum qıl.

Yetər, ey dil, atəşi-ah ilə qayğۈ daşını,
Kۈrəyi-mۈhnətdə, bir siminbər ۈn mum qıl.

Olmuşam eşqində ahımlən ələm, aləm bilür,
Budur ebləm eylərəm halım sana, mə'lum qıl.

Çün İraq igrə, Hidayət, yoxdurur sən qiyməti,
Tez Xorasan əzmin eylə, yoxsa meyli-Rum qıl.

102.

Mən hər xatın kim ol dəhənin rəmzi yazıram,
Olur ədəm vücudim yazmağda yazıram.

Ey ləbliləb, gəmində sənəin əşkü çəhrədən,
Mən bilməzəm ki, məbni-simimmi yazıram.

Çəşmin gürəndə ləblinisorsam, əcəbləmə,
Məxmurəm ol mey ilə, xumarımni yazıram.

Mən sayru canə əm, derəm, ol ləbl gürəgim,
Sayruların əlacını əttarə yazıram.

Olmaz tamam qisseyi-şövqi Hidayətin,
Hər dəm əgər cənabına yəz namə yazıram.

103.

Sənsiz, ey qəddi əlif, gəzmə xab oldı həram,
Ləbi-ləblindən irag cami-şərab oldı həram.

Mana qapunda nədən dəmbədəm uğrar əğyar,
Cənnət əhli olana çünki əzab oldı həram.

Arizin müşəfi ta oldı gəzimdən gəyib,
Oxımağlıq mana yvrad kitab oldı həram.

Oldum ol qapuda məhrum y_ız_ın g_ın_ıməy_ıbən,
Kəb_ıbt_ıllahda nədən xeyr_ı səvab oldı həram?

Dilbərindən umar ol xəstə Hidayət kamin,
Ona eşq arasına rahət_ı xab oldı həram.

104.

Necə g_ıman ilən ləbinə əngəbin deyim,
Bir göz sordum həqiqətin andan yəb_ıqin _ıdeyim.

Hər g_ın der ki, danla həlak eyləyim səni,
Çoxdur yalanı ol sənəmin, doğrusın deyim.

Din ded_ıgim_ın ol y_ızi g_ıl d_ın_ıməz oldı, ah,
Mən kafər əhli olam, əgər dəxi din deyim.

C_ıvrin deyim, cəfasını, yoxsa sitəmlərin,
Çoxdur munun kimi h_ınəri, hanqısın deyim?

İllər bəla oxun _ıəkəsən sinədən, rəqib,
Gər mən Hidayətin sana könlündəkin deyim.

105.

Cana, sana şikayəti-hicran, nə s_ıyləyim?
Ç_ın yoxdur ol hekayətə payan, nə s_ıyləyim?

Səndən irəğ _ıək_ıd_ıg_ımidərdü _ığ_ısədən,
Sən həm bil_ırən, ey şahi-xuban, nə s_ıyləyim?

Dingəc _ıəmindən, ağzıma _ıaldın ki, s_ıyləmə,
Şimdən g_ın_ı nə dinəyim, ey can, nə s_ıyləyim?

Xalı xəttin rımuzi demən şeyxı sufiyə,
Hər div ictimə həqiqəti-Qur'an, nə söyləyim?

Söylə dedin Hidayətə heyran nə vəchsən?
Ey canı dil cəmalinə heyran, nə söyləyim?

106.

Cana, sana könül gəmi, ya gəz nəmi deyim?
Sənsiz həzar dərdə əsirəm, nəmi deyim?

Ey səngdil, yəqin ki, qıla rəhm xatirin,
Gər mən sana künülləki dərdü gəmi deyim?

Həmdəmlı həmdəmin deyibən sorsalar mana,
Ey gəmlə yaş, mən dəxi siz həmdəmi deyim?

Ögrən təriqi-xidməti meyxarədən, fəqih,
Ey div, necə bir sana ol adəmi deyim?

Gəz yaşı üsnə qıldı Hidayət tənin məqam,
Bu bəhr ictimə ada ona, ya gəmi deyim?

107.

Eşitdim buyi-zılfı tək rıxı baği gülün dərdim,
Mənim, ey gönçəyi-dövlət, cahanda bu idi dərdim.

Yüzün vərdir, ol zılfı-mənbər sənblim, billah,
Günəb ol vərdir sənblirəvan canı künül verdim.

Ulu dövlət durur irmək, irəm tək kuyinə, şəha,
Səadət yarlıq qıldı gəda ol dövlətə irdim.

Bəla xəx xəkdı bu kənli, irağ ol qədə bələdan,
Bu doğru qula danuğdur, rəxi-zərdi dəmi-sərdim.

Məqim ilə sidq ilə səri-kuyində, ey can, kim,
Ölürsəm xak oldum, həm eşigin yastanə gürdüm.

Bilirmi, ey Hidayət, sor bir oldur kirami kim,
Dənibdi rəbhəri-ımmənə gəmindən didəyi-mərdüm.

108.

Bir sərvə-səmənbər kanun, canı dil ilən yariyəm,
Xani-vəsalından anın fikrim budur kim yariyəm.

Başım kəsib, yarəb, nola xəksə mələmət darinə,
Ta xəlqi-aləm bilə kim, eşq əhlinin sərdariyəm.

Kənli anın bəy bilirəm, ansız dirilmən nələyim,
Ol gəzi canımdır mənim, mən həm onun dildariyəm.

Şəhla gəzi sayruları derlər sorur, yarəb, nədən,
Sormaz məni-məhcuri kim, xəxdən anın bimarriyəm.

Vəslindən ayru şol məhin, daim yerəm hicrində gəm,
Amma, Hidayət, bilməz ol kim, mən anın gəmxariyəm.

109.

Ey can nədimi, sorma məni kim nə dəmdəyəm,
Həmdəm gəm oldı kənliyə, sənsiz nə dəmdəyəm.

Hər gündə qanlı yaşıma gərqəm bu didədən,
Gəl gür ki, səndən ayru nə gündə, nə dəmdəyəm.

Gəzdən irəğa salma məni abi-didəmək,
Ey sərvqəd ki, xancaru varsan qədəmdəyəm.

Gahi vəcudi-tərkin edərmən yəzin gərbi,
Gah ol ağızı xəyalilə sağın ədəmdəyəm.

Dün dldüm, dedin gümumi kim ki, yerindən,
Öldürmədün Hidayəti, mən həm bu gəmədəyəm.

110.

Mən gah gən camalına, gahi qəmər derəm,
Divanə olmuşam, yenə bilmən nələr derəm.

Hicrin yəki əgərəi qəddimni əgər, şəha,
Mən kafərəm ki, kimsəyə halım əgər derəm.

Ol ariz ilə ləbli gərbi xəstə kənlimin,
Ey şəhdləb, şəfası lətin gülşəkər derəm.

Ey canı dil, dəhanı sənzin sənylərəm sizə,
Bir dəm qulağ olun ki, nihani xəbər derəm.

Eyni-yəqin Hidayət, o kim gərdi Həqqini,
Hər şeydə bigiman ana, sahibi-nəzər derəm.

111.

Ta necə mən hər bəhlə tək, bu əldən ol ələ düşəm,
Şahbazım ol gən olamı kuyində lətin tək düşəm.

Dün atlu irdim yarımə, əmdir ləbin, əmdir, dedim,
Gəldi yəziyə dedi kim, ey sayru əmsə, gəl düş əm.

Topraq olursa gər şəmmi-şəhdi-ləbin, ey gəl, ey gəl,
Hər zərrəm ola pəyğın, ol şəkər istəndə üşəm.

Əğyar qatına sən məni gər qaxınsan, yarım, nola,
Boşmaz yimdim sanma kim, sən qaxımından mən boşam.

Səylər Hidayət sənsizin baxman cahanın yəzinə,
Yəzindən ayru, ey gəl, mən gəzi bağlu bir quşam.

112.

Vəsl gəl can istər isən sanma təşir eyləyim,
Kafərəm gər mən bu xeyr işinə ta xeyr eyləyim.

Şol kəman əbru qılan bu bağıryanmış canına,
Bulmazam bir kimsənə kim ona təqirir eyləyim.

Tiğ ilə can dildin qıldumsə hər birin iki,
İmdi oxumlan edər hər ikisin bir eyləyim.

Özinə hər kim oxın tədbir edər, ya xəncərin,
Ah kim, mən qalmışam bilmən nə tədbir eyləyim.

Gər di aşüftə Hidayətni, burub zəlfən dedi
O məh, ey Məcnun, səninin fikri-zəncir eyləyim.

113.

Kimdə vardır bu qamət ilə qiyam,
Ana sanma qiyamət olsa qiyam.

Dedi: Hər dəm sana yox gənəm,
Dedgi sən kənə dəydi tamam.

Yüz evirdin cahanı dutdı zəlam,
Gün dolanağac, bəli, olur axşam.

Dil can ilə hicranuzda nə gəm,
El ilə qara gün olur bayram.

Dün səlam eyləgəc gündün aydur,
Səni gər olmasaydı Həqqi-səlam.

Yüzini gündəc aldı ağzı kənli,
Gər yox edirsə var arada kəlam.

Çünki duydun Hidayətin halın,
Səzlərindən nə hacəti-peyğam.

114.

Gər itilən bir gecə mehman olum,
İki cahan əhlinə sultan olum.

Hər kişi bir kimsəyə qurban olur,
Gəl bərkim, mən sana qurban olum.

Der imiş ol yarımın nüzitim,
Gər dedisə ağzına qurban olum.

Mən, bu səzi eşidələr dustlar,
Yeri degilmi ana qurban olum.

Zülf-pərişani pərişaniyəm,
Hərzə yerə nişə pərişan olum.

Qapuda gündən məni dərban sanur,
Mən kiməm ol qapuda dərban olum?

Səni dilər ol şah Hidayət bu gən,
Ya Rəb, anun sanına san-san olum.

115.

Mən nə yalğuz eşq ictimə abi-rudan əl yudum,
Getdi din gən dil səni gərgəc, xamudan əl yudum.

Cist cüy cüy eyn kənlimdə var idi burun,
Ta yəzin gördüm, şəha, ol cist cüdan əl yudum.

Zülfünə bağlanmadın, umardım uslana kənli,
Ta kim ol zəncirə düşdi, ol dəldən əl yudum.

Ləbləri yanında cəməni abi-heyvanı ki, mən,
Bu suyi ta ağzıma aldım, o sudan əl yudum.

Gən yaşı kuynini dən bir hədd ilə almışdı kim,
Dışra gən basdım ayağ evdən-qapudan əl yudum.

Arzum idi, Hidayət, qan yaş ilə əl yumaq,
Həsəl oldı kami-dil, ol arizudan əl yudum.

116.

Aşiqəm, aşiqəm, ənini-zarəm,
Bir əcəb kimsəyə giriftarəm.

İstəməni can gən din gən dən ansız,
Varlığımndan cahanda bizarəm.

Öylə yox olmuşam ki, qılmasam ah,
Kimsə bilməz məni ki, mən varəm.

Kahə dündümsə kuh ikən yız şükr,
Kim eşigində nəqşi-divarəm.

Ey Hidayət, ədəm ki sınırlər,
Bən də ol nıktədən nımudarəm.

117.

Xandasan, ey dərdə dərman olduğum?
Surəti-xubinə heyran olduğum.

Sınılədin kəsım də qurban ola gır,
Başımın ıstındə qurban olduğum.

Sıhbətin zahid əzab oxur fəqihə,
Səndən andandır girizan olduğum.

Riştəyi-zılfın əlimdən düşdi dur,
Ol səbəbdəndir pərişan olduğum.

Ey Hidayət, said ıxındıranın,
Aləmin dilində dastan olduğum.

118.

Gəlsə gərdun tək bəla ol mahi-Çindən dınməzəm,
Çərx edərsə yız kəminlər, ol kəmindən dınməzəm.

Ey yızın dındər diyin, şol qıbləgahimdən mana,
Kafəri-eşqəm yeri, dınmə, bu dindən dınməzəm.

Dındərir sə yaş ilə dıvrən mənə pərgar tək,
Dınrəm hər nəsnədən, ol nəzənindən dınməzəm.

Xanəgahə varmazam meyxanəyi tərək eyləyib,
Damu ictimaiyyəti doğruşu xəlqdi-bərindən dənəm.

Ey soran kim zəlfə qəddi valehisən doğruşu,
Əgrilik yaxşı degül, mən doğruşından dənəm.

Dən dedəkə eşqdən, zahid, Hidayət Həq bilib,
Uymazam batil sənə, əhli-yəqindən dənəm.

119.

Yolundadır, billah, fəda ruhə rəvani-rəvşənim
Ki, gah toprağdan gətirib lətf eylə, ey simin tənim.

Bu didəyi-pərdəmlə can, ey can, tifiлиндир sənin,
Sən xud bilirsən, dilbərim, nəm vardır dəxi mənim.

Yəndən zəgə bağ ilə bəstanə olman məktəfit,
Ol ruyə kuyə muyədir, bağü baharə gəlsən.

Eşqində, ey bəhri-kərəm, mən söylə pəkəm, bilmiş ol,
Aləm əgər dərya ola, aludə olmaz dənəm.

Gizlərdim eşqi odun, canda, Hidayət, doğruşu,
Bildirib rəmma aləmə dudi-əirəgi-rəvşənim.

120.

Ey yəzi gəlib, başına qurban olum,
Ol gənə ilə qaşına qurban olum.

Hasidə bədxahinə qurban idim,
Yarına, yoldaşına qurban olum.

Xaki-rahindən sərxi xarxi xəş,
Yarəb, o fərraşinə qurban olum.

Sərxoş olub sim xərox tənkmə ləb,
Sağma gənvhər yaşına qurban olum.

Necə xəkər kakil ilə kənli mi,
Ağrıməsən, başına qurban olum.

Gənmədi əqlim gənzi nəqşin kimi,
Doğrusi, nəqqaşına qurban olum.

Qıldı Hidayət sana canın fəda,
Aşiqi-qəllaşına qurban olum.

121.

Gər gəmindən, ey gənəş, sərgəştə xeni gərdun olum,
Zərrəcə gər mehri-eşqindən dənərsəm, dun olum.

Necə sərvim lələtək, şol gən yanağın şövqilən,
Çnhrədən altuna dənmi, didədən Ceyhun olum.

Ya necə simin buxağın anub, ey dər danəsi,
Qan yaş ilən dəmbədəm sər ta qədəm gəlgin olum.

Anda kim, dərd əhlini cəmbələlər məhşər gəni,
Çağlama əks kligim kim xamudan əfzun olum.

Necə sənylərdin ki, Məcnun yeridir səhrav kuh,
Daği-sakin varmıdır bu işdə, kim Məcnun olum.

Ey fələk, sən tək cahanda necə sərgərdan gəzib,
Mən Hidayət kimi daim Xosrovu məğbun olum.

122.

Ta necə, ey kənəl, sənə mən payibənd olum,
Vəqtdir imdi bəndimi üzüb bəvənd olum.

Öldürge isə aşiqi-sadiq olan sənə,
Öldür mənə ki, cismlə üşşaqə pənd olum.

Bidərd olum, gər istəməsəm dərdi cən ilə,
Ol dilbər istər isə ki, mən dərdmənd olum.

Nəşə deyir ki, eşq işinə qılma tox həvəs,
Xətan bu iş qılım mən əgər huşmənd olum.

Yağış kimi bu gəm ki, Hidayət, yağır mənə,
Şəkk yox ki, qər tək əriyəm gər Səhənd olum.

123.

Tanrı bilir ki, qalınmadı, ey şux dilbərim,
Günə yəzindən ayru mənim xəb ilə xurim.

Verdi fəna yelinə gənəm suyi aləmi,
Toprağa dündi atəşi-eşqində peykərim.

Dürüşin əqiq ləbindən cida necə,
Zər tək yəzimdə mənə ura yaquti-əhmərim.

Bəhri-gəm ləvə tən gəməsi olmuş idi gərq,
Gər qayğı dağı saxlamaz olsaydı ləngərim.

Cən gülşənində bəsləmişəm bir nihali kim,
Daim xədəngi-ğüssədir ol nəxldən bərim.

Silmən ayağı tozini yığılən, kim ol durur,
Axır nəfəs kəfəndə əbir ilə ənbərim.

Yaşlu yüzümə gəlmiş, Hidayət ki, bu durur,
Eşqində hasil eylədiyim sim ilə zərim.

124.

Baxmazlar oldı tarixi-əhbabə gəzlərim,
Dəndilər iki düşməyi-xunabə gəzlərim.

Təsxir əgər deyə bu baxduqları nədir?
Qarşuda taslar qoyuban abə gəzlərim.

Gahi bu kirbəkə yabşurlar, gəh ol yerə,
Şol tifi kimi kim düşə gərqabə gəzlərim.

Seyli-sirişk ilə uradurlar cahana nəqb,
Oxşadılar gərəkən iki niqabə gəzlərim.

Yatırlar imdi qabliyuban sərxə başlara,
Gəvvas kimi qılzam simabə gəzlərim.

Yaqutun iştiaqı gələn necə təkələr,
Ləbəyi dərri gəyihərni zəri-nabə gəzlərim.

Kirpəklərümə təkyə qılub getdilər bixab,
Dikləndilər bu bəstə səbxabə gəzlərim.

Gər dəstim, Hidayət, gələn qondı anlara,
Gər dənşələr əcəbləmə dolabə gəzlərim.

125.

Xəlv arasında beqayət biddil din olmuşam,
Zülf-mişkini gəmindən gür nə miskin olmuşam.

Qaşı hicrindən, qəddi-xəm birlə qanlı yaşdan,
Bir gürün necə halım yana pərvin olmuşam.

Olmuşam ta bəndə şol vəchi hüsni-ehsanına,
Mühsin olmuş taleim əz əhli təhsin olmuşam.

Hər nə rəng ilə kim ol dilbər gürünmüş eynimə,
Qanlı yaşdan mən dəxi şol rəsmə rəngin olmuşam.

Demişəm ta şəhdi-ləbini vəsfini Fərhad tək,
Ey Hidayət, aləmin gürzində Şirin olmuşam.

126.

Qəddi əksi gürzə sirr cüybarımdır mənim,
Türəsinin tarəsi mişki-tatarımdır mənim.

Qətrə-qətrə yaşdən bənzim ki, gül-güldür müdər,
Eşqi bəstanında xürəm lələzarımdır mənim.

Vardı əldən dil, dedim: ta gürdi gəməzən, dedi kim,
Xancaru varur ki, seydi-zəxmdarımdır mənim.

Ey mənim xüsn qayıran kim xaki-rah tək olma xar,
Xaki-rah olmağ bu yolda ebtibarımdır mənim.

Cağlamın kim, lələdir yollar qırağında bitən,
Müntəzir yolunda aşmi-intizarımdır mənim.

Mən çilicək gər yız ildən sonra damənin duta,
Nagəhan bir xaki-rah bil kim, ğubarımdır mənəm.

Xırrəmim ta sordılar kimdir Hidayət, dedi kim
Bir ğəribi-bidili-zarçı nəzarimdir mənəm.

127.

Ol cəmalı-Kəbəb kanın məstçı heyranı mənəm,
Eydi-əkbərdir məhi-rıxsari, qurbanı mənəm.

Gün kimi məşhur olan hısn ilə öldür dünyada,
Həsretindən yetçən əflakə əfqanı mənəm.

Ləblərindən üzgələr gər can umarlar dəmbədəm,
Ol ki, başın tərək edib təslim edər canı mənəm.

Dərdi-hicrindən məni kim qurtara, ya Rəb, dedim,
Tiğ ilə yetdi əcəl, dedi ki, dərmanı mənəm.

Kimə halım bildirçim, eyyar iti, bir sünylə kim,
Bu işində səndən üzgə kimsəni tanı, mənəm.

Yanəsən dərdim fəraqindən əgər ah eyləsəm,
Doğru sünimdir səni, ey müddəi, yanı mənəm.

Duymaq istərsən, Hidayət, gər ləbi əsrarını,
Kimsədən sorma bu rəmzi kim, duyan anı mənəm.

128.

Zülfünə bəndə hali xaxan neyləsə anın,
Mən tək yız olsa gəlmiyə bir qılına anın.

Saldı hədisi-zülfini dildən dilə dirəğ,
Yarəb ki, dilini gürəyim dilinə anın.

Ey dil, qanın tənəkəm, desə onilə yar inan,
Kənələnəkidir ol ki gəlir dilinə anın.

Səndən kənəl rəqibi nə gəm bəklər isə yar,
Yar olsa yar, yegligi tez bilinə anın.

Xağan Hidayət ola gəmü güssədən irağ,
Kim qıldılar əzəl gəni təhvilinə anın.

129.

Kənəl gür gənəcək qaşın ol dilaranın,
Nədən ki, gələ gərək yəzinə niki anın.

Günməz əkməgə ver xaki-payın, ey dilbər,
Kim asisi dəgəyin yoxsul olana bayın.

Dedim ki, kirbək ilə bağlayım yaşım yolini,
Vəli xağan əub ola o ki, bağlaya əayın.

Fəqih pəndinə dutmaz qulağ dil olalı,
Əsiri-bəndinə şol tərəyi-səmənsanın.

Yaşur qaşını, Hidayət, yaşın axar gənəcək,
Kim olmaya bu yağışdan xələl dapa yayın.

130.

Nədən bağlar ol şuxi-dilbənd ağzın,
Nə artux dedi kim, qılır bənd ağzın.

Günəşdə olur zərrə, amma bulunmaz
Yüzində gəzətdi hər xənd ağzın.

Gedərkən dil ol kakili saru dən gən,
Xəbər qıldı ləlişəkkərxənd ağzın.

Qara xalı şol iki qaş arasında,
Siyəhpüş tək aldı der bənd ağzın.

Hidayət, bu bir şe' ilən bənd qıldın,
Xorasan əhli-Səmərqənd ağzın.

131.

Rüstəm bu bəla xəkmədi Səhrab gəmindən,
Kim mən xəkirəm sən yəzi məhtab gəmindən.

Ləlinin irəğ hicrin xində mənəm, ey dust,
Ol təşnə ki, xəllərdə ola ab gəmindən.

Sordur mana ləliniki, məstanə gəzə tək,
Məxmurəmi aşuftə meyi-nab gəmindən.

Bir gəz dedi uyxuda gərərsən yəzim ol ay,
Gəzəməmişəm illər ola xab gəmindən.

Bu nəvə ilə kim dustları yad edib ağlar,
Son ucu, Hidayət, olur əhbab gəmindən.

132.

Ləlinə bulmuşam dili-bimarımın əmin,
İzhar qılmağa bu sənzi bulmazam əmin.

Ya Rəb, nəmə apardı bəsi ol qaşları kəman,
Kim mən kəminəsilə eşidir kəmin.

Əğyarə həmdəm olma ki, son yaman olur,
Yaxşılar ilə olsa yaman kimsə həmnəşin.

Bir pula muddəi məni sanmaz vəli mənəm
Ol kişi ki, tiğ çalub eylər axirin.

133.

Yüzündən ayru mənim, dərdü ahü gəmginlik,
İşim şikəstəlik ol zülfkimi miskinlik.

Qovuldum ətəgini gərgəc qapundan oldum dur,
Müəqqəq oldı degü yaxşı əcəbvü xudbinlik.

Hər ay başında degüldir hilal kim gərginü
Fələk qulun kimi baş urdı qıldı mişkinlik.

Necə əksəm məni avarə bidilü dinlik,
Olur əü şahların qapusi gərginlik.

134.

Qaşın dutub, yəzin nola yar eyləsə əyan,
Çün kim gənəş zühur edicək ay olur nihan.

Doğrukən olsa düz nola ol zülf-şanədə,
Kim doğrular xəzan ki, yetər eyninə eylan.

Könlün quşın dedi xurum kuhi-ğüssədən,
Ya Rəb, xur, gən kim, xurdur vəli yılan.

Tiğidlə san-san olmayın irmə cudi-səngə,
Ey səngdil, Hidayətə rəhm eylə, eylə san.

135.

Gürsət ol yəzi gedər rəvnəqni-mehrü məhin,
Al niqabını yəzin ağ edə gür səbhəhin.

Yetməyə ol ləbə hər necə ki, zibə isə xal,
Olmaya lə'l kimi qiyməti hərgiz şəbəhin.

Kəsmə candan ǵəmə dərdini, əzizim, nişə kim,
Mülki viran ola zəlm olsa işi padşahin.

Qorxum oldur ki, sim mərkəbinə toz qona,
Yoxsa təqsir degil olmasa can xaki-rəhin.

Nə mubərək qarasan bağı-rəxəmdə, ey zəlf,
Ki xamu lələvü bərgi-ǵəldir təkyəǵəhin.

Ta Hidayət zəqənində qara xalın gürdi,
Qıldı təhqi qəvayətni Yusiflə çahin.

136.

Gül yanıur ki, sən sənəm xoş xisal ilən,
Dəvi-lətf edərsə bu həsnə cəmal ilən.

Dərdim ruxü ləbin ǵəndir ya söǵüşlərin,
Gül şəkkər ilən olmasa, nəzar bal ilən.

Can al yüzünlə getdiv qanlı yaşımla dil,
Məndən bu dəm gedər, vəli bilməz nə al ilən.

Baş döşdə paymalı olur, dil görər ğəmin,
Yoxsul məsəl durur, düş ilə paymal ilən.

Günzünlə belini görəlidən Hidayətin,
Sərf oldı cümri xamuca xabü xəyal ilən.

137.

Qatı düşdi haldan dil görəli xətt ilə xalın,
Olamı o gün ki, sorsun nədir, ey şikəstə, halın?

Günzümə şəbihə qılma, cünü bulut nəm ilə,
Kişidə həya gərəkdür, necə versün infialın.

Yüzünə bərabər olğac başına zaval edir cünü,
Nə zəvaldır cəkərsən, nədir, ey günəş, zəvalın?

Meyi sən həram dersən, yedügün həlal sufi,
Bu hərama qorxum oldur ki, sənə sunki həlalın.

Necə hər sorursan, ey can ki, dilək nədir Hidayət,
Diləgim sənin sözün, ərzim sənin vüsalın.

138.

Sordum bu datlu şəhdmi, yoxsa dəhanındır sənin?
Axdı nabati-ləb dedi kim, datlu canındır sənin.

Ağzından istərkən öpüş ləblin, yaşurun dişlədin.
Günzün qızıl qanım tökən, zəxmi-nihanındır sənin.

Ləbli dedi künlün qəzar, zülfü dedi kim mən zaman,
Baş evinə ey dil, can ilə gür kim zamanındır sənin.

Dersə Hidayət yar öpüş istərmki can ى ک ن ى,
Səndə nə var anın gərək, nəün ki, anındır sənin.

139.

Şəha, xoşdur bu könlüm daim ol r ى xsarə baxmağdan,
Bəli x ى rəm olur xatir g ى ى g ى zarə baxmağdan.

G ى züm əğyara baxsa, arizün mahiyyətin duymaz,
Bu vəch ilən ki gündən g ى z qamaşur qarə baxmağdan.

Könlüdən əl yudum ta baxmaz oldu halına ى eşmin
Ki, xeyr etməz təbib, usancağ bimarə baxmağdan.

Məni didardan ى ox dəvət etmə məscidə, zahid,
Nə kəşf olur mana, bir s ى ylə, ol divarə baxmağdan.

Y ى zünə baxmağ istərkən Hidayət yetdi əğyarun,
G ى r, ey can, kim nə dəmdə qaldı ol b ى zarə baxmağdan.

140.

Dəmbədəm g ى zdən saru bənzimdə yaş olur rəvan,
Çəşmələrdən necə kim, su axa bir bərgi-xəzan.

Titrəşüb yabrağ tökəndə ى n ağaclardan degil,
Kim çəmənlə atfalının ى snə nəsim eylər fəğan.

G ى nmədi ç ى n aləmin bağında bir g ى l paydar,
Doğulıdan anadan yasın dutubdur ərgüvan.

Ruzigarın ى ox s ى rən qarı kimi kim fikr edə,
Təbədir başın bu halət içrə sərv-i-bustan.

Gəlmən xətdə Sultan durur, ya Çin ləşkəri,
Xancaru şah getsə, ol yan döndərər ləşgər inan.

Gəl kəfən, gəl zəfər, nola, xan payındadır,
Aləmin bağında sərv-i-himmət Yəqubxan.

Sərvəri kim ruzu şəb gəhrələrdən məclisi,
Öylədir kim bəll olmaz qışda əyyami-xəzan.

Sairə bəltək, Hidayət, şaha mədhin kim gərək,
Ol gəli-bustani-ədl xün sənin tək mədhxan.

141.

Yəzini nuri ki, tabandır həmişə pərti-Həqdən,
Gəründi eşmimə dün gün günəş tək bürci-əbləqdən.

Nə sərxoşlardır ol gözlər, yəzini qaşlarınlan kim,
Gülə qarşu çəkərlərmi həmişə iki zövrəqdən.

Rəximə peykərin tərifin dutubdur xal ikən zibə,
Fələk xurşidi mat olmuş, görən bir nəzə bidaqdan.

Kənəl Mənsur tək oldın xeyrin vəslinə vasil,
Dəmidir, gər dəm urursan bu dəm sirri-ənəlhəqdən.

Əcəblənmə gəzən yaşı, Hidayət, eşmin axıtsa,
Nə umsun mundan nəzə kimsə bu bəhri-müəlləqdən.

142.

Könül gər bəhri-eşqinə həbibin valeh bilməzsən,
Yəqin bil gövhəri-məqsud əlinə sala bilməzsən.

144.

Oldı cigərim atəşi-hicran ilə büryan,
Ya Rəb, xatən işim ola bu dərd ilə bir yan.

Zülfini gəldür əhrədən, ay yəzünü görsət,
Ey şəmimuradım, bu qara gecədə bir yan.

Can ilə könül hər biri bir yanuyə düşdi,
Yəzürə də zülfün düşəli hər biri biryan.

Ey yəz, nola sarardın isə qaşı gəmindən,
Sən tək yüz anın qaşlarının yayına qurban.

Həqqin gəl vəslinə, Hidayət, ey aparmaz,
Xublar yəzinə kim ki, degil valeh heyran.

145.

Üşşaqı öldürəndə cəfa tiğilən bu gən,
Ya Rəb, yetür məni o gənə xamudan bürən.

Zülfün gənəb nə ah ki, əkdəmsə bilmədi,
Bilinməyə qara gecələrdə bəli tən.

Yar tndi urdı canıma dil dərdi dağlar,
Can gedix tənimdə könül dağı neyləsün?

Ta qurtulub fəraqdan irdim vəsalına,
Yad eyləyüb o günləri, şükr eylərəm bu gən.

Cami-ləbin sunanda sana yar zülfü tək,
Baş ilə əl uzat, Hidayət, rəvan bu gən.

146.

Andı ləbi-ləllün yenə bu didəyi-pırxun,
Qıldı saru bənzimni qızıl qanıla gılgın.

Ol qaşu gözün məkri ayırdı məni səndən,
Gır bəxti-siyah neylədiv talevarun.

Şol zılfı-siyah rəmzini kənlim duyur ancax,
Leyli işini duymaya həz kimsə ü Məcnun.

Bir vəchi-hısn kim mənim apardı qərarım,
Yusifdir zızi hısn iləv qaşları zəvalnun.

Kəsirdi Hidayət yızini tiği-ğəm ilən,
Ol simtən əli xamu işdə kəsər altun.

147.

Ol ki nmrüm tək kəər, baxmaz mana təcildən,
Hısnini Həqq saxlasun təğyir ilə təbdildən.

Gılyızınə aadı nərgis didə oldı əhli-did,
Sınbılınə dil uzatgəc susən oldı dildən.

Zəxmi-hicrindən gögərmiş gözdə əksi qaşının,
Gırnıışəkli-məhi-nov tək bu bəhri-Nildən.

Öldürürkən beli hicranı məni gördüm yızın,
Dedi: var şükr et ki, qurtuldun yenə bir qıldən.

Yızı ayımdır, Hidayət, zılfı ilim Həqq bilrı,
Ayım aydan yeg olur gəldıkcə ilim ilidən.

148.

Bir günəş doğdı diriğ oldu bulut ixrə nihan,
Bir gılı aldı yerə saldı anı badi-xəzan.

Bir giran mayə gövhər xəlq əlinə düşmüş ikən,
Qapdı filhal aman verməyübən dıvri-zaman.

Bir nişan xəlqə nüzul etmiş ikən rəhmətdən,
Yetdi hıkmı-əzəl oldu yenə binamü nişan.

Tən idi aləmə can zati-şərifı, nə deyim
Ki, nə tırkan qoyuban bu tənı-can oldu rəvan.

Xeyrü şər hər nə ki var, xınlı Hidayət Həqq edər,
Çərxi-dəvvar əlindən nə deyim ahü fəğan.

149.

Ötdi dün gülşən sarı şol arızı xınlı-bərin,
Al yanağından qızardı gılı, sarardı yasəmən.

Bəs ki ənvai-riyahından ötüb xoş buy alır,
Yıx xəcalət bir nəsim bustandan mişki-Çin.

Xatəmi-hısn imdi yaraşdı gılın barmağına,
Kim anınxün lə'ldən göngə yastırdı nikin.

Göncə tikdürmüş zümrü dügmə gülgün könləgə,
Xoş gülər, gılı tək diriğə tez yəzlər dıgməsin.

Xalı dinimdir mənim cənnəti-Ədnim surəti,²

² Beytin birinci misrası ۱ nıxəsində belə yazılmışdır: Bağ ıindən hər nəfəs gılıbang edib ver imdi ləb. İkinci misra eyndir.

Həzihi cənnəti-Ədn fəvu xuluhə xəlidin.
Xırəm oldı bىلىبىل miskin gىرىب mişkin gىلى,
Ah kim möhkəm Hidayət sənsiz olmışdır həzin.

150.

Bir zaman tərlik geyىب, ey şux, çıx ol bağdan,
Ta ki dağ-dağ olmaya nazik tənin ol bağdan.

Laləvü gül arizin şövqilə mən tək gىرى necə,
Çak edərlər bir həməni budağdan ol bağdan.

Xaki-rahin ىىnə düşmüşdüm sənin bir buy ىغىنى,
Əsdi badi-sىbhvى gىnfürdi məni toprağdan.

Ol kamandarın yetəndə canına navəkləri,
Dut əziz anı, kىنىلى ىغىنى kim gəl ىرى irəğdan.

Şol kəmər üstündəki yağlığ xəyalından mىdam,
Gىzləri yaşı Hidayətin ىalır qurşağdan.

151.

Yaş töksə ayağına nola gىز o ləb ىç ىنى,
Nəxli suvaranlar ola bir gىنى rىtəb ىç ىنى.

Demək dilər id ىm ki, əcəb fitnəsin etdi,
Dinmə yox isə qanını tىnk dىm əcəb ىغىنى.

Gىrgəc y ىzi aldı dil aydur: zىlfimə ver can,
Gىnd ىzmını seyd etdi, anı qoydı şəb ىغىنى.

Digəc ki, məluləm gedəli zülfün əlimdən,
Mən dəxi pərişanəm, aydur ol səbəb ىغىنى.

Pamal ola tükü əcəm iğində Hidayət,
Baş oynamıyan sidq ilə şahı-ərəb ığı.

152.

Ağanda sız içində o şirin dəhan dəhan,
Namusı ar arı olur dər zəman zəman.

Şirinlik ilə oxşamıya ol hədisə qənd,
Naziklik ilə bənzəmiyə gülbədən bədən.

Dedim: yüzümə qoy yızıni bir dəm, ey gəlm,
Dedi: xəzan mıvafiq ola basəmən səmən.

Ey sidrə boylu, görmədi gəyətdə müntəha,
Nəxl qəddin kimi dəxi sərv-i-əməən əməən.

Digəc kim aldı səbrı qərarın Hidayətin,
Gəldi dedi: ol dilbəri-əbrü kəman kəman.

153.

Qurban diləsən eydi-vısalə əgər, ey can,
Öldür məni-sərgəştəyi, ey mən sana qurban.

Mən qaldımı can oldı kənli həkminə tabe,
Dapşurum anı dəxi xəzan kim yetə fərman.

Hicrində sənin əşk ilə bu naley-i-zarəm,
Ol birisi nisandır vı bu birisi nisan.

İmandır o mahın yızı axır nəfəsimdə,
Bir kimsənə bulman ki, mana ərz edə iman.

Ol yar bilür xəstə Hidayət sənzin ancax,
Quş dilini fəhm eyləməz, illa ki, Səleyman.

154.

Dəli kənli ki, eşq oynar o zəlfipərizitab ilən,
Xətə yolın sürər gərxi gedər rahi-savab ilən.

Ol iki nərgis önünə dili-bəryan əəkər aşiq,
Ağırlar iki sərxoşni görən bir şiş kabab ilən.

Fələkdən gənli bəgəc, evindən çıxdı ol dilbər,
Qiyamətdir bu gün kim, ay ıxıbdır afitab ilən.

Əcəbmi kənli düşsə yaşım axgəc ləbin əksi
Ki, ağır çoxı oldur kim gəlür Bağdadə ab ilən.

Hidayət, xaki-rahini gəzünə bu tərabin çək
Ki, hə var mənafədə bir olmaz bu tərab ilən.

155.

Mubarək olsun, ey sultani-aləm, fəsli-novruzun,
Məsaid gecədən gecən, məvafiq ruzdən ruzun.

Həmişə bərci-dövlətdən təluvi-mahi-iqbalın,
Mədamı nəc-i-himmətdən zəhri-sədi-yulduzun.

Nə gecəm gecədir, şəha, nə ruzum ruz, Həqq bilər,
Gəzimdən ta irəğ oldı cəməli-aləməfruzun.

Gedibdi canı dil yanar gəminlə, kimsə bilməz kim,
Nədir sirri bu canbazın, nədir halı bu dilsuzun.

Yətər hicr odına yaxməg Hidayətni, şəha, şimdi
V ısalın şəhrini yasın, fəraq iqlimni bozun.

156.

Kən ılı zılı tixündən duydu d ın g ın
Ki, y ızı qatınadır, ey ay, d ın g ın.

Könlüdə sən qaşı yay oxlarının
Xəyalı bir qoşun quşundur ıt g ın.

Rəqib ıl gəc qiyamətlər qoparsa,
Qoyun olsun nə kim olursa, olsun.

Əgər ı g ızlərindir başlıyan sehr,
Dil almağda qaşındır andan ıst ın.

Oxı könlündə üstə, ey Hidayət,
Bu munca cəng tək fəryad ne ı ın?

157.

Ta bənəfşə nə dedi z ılı-pərişanın ı ın?
Kənisdən ıkdi dilin dəsti-qəza anın ı ın?

Ey könül, hər oxı kim çəksə sana ol qaşı yay,
Qoyma kim zaye ola bəsləgil öz canun ı ın.

Boynunu qucmağ ı ın yetməz olum xəyyatə,
Verübəm riştəyi-can kuyi-giribanın ı ın.

Anı istərsə kim anın ı ın öləm nola mən ım,
Öldüğüm dəxi budur kim öləyim anın içün.

Qanını içməgə qanıxdısa yar iti, nola,
Ey Hidayət, qana yun kimdir anı qanın ighi.

158.

Rəqib aldı tikən tək bu gəlinin al ətəgin,
Könül, nə al ilən olsa, əlindən al ətəgin.

Ümidvaram əgər damənin dutam əğyar
Əlindən almaya qılduxca məkr al ətəgin.

Biləm desən, beli rəmzin könül oyaqlığı tək,
Xəyalın nəzəyə aldurma, dut xəyal ətəgin.

Yüzün gəllə məgər lalə lafi-hüsn urmuş
Ki, qalxıcax başına qabildi şimal ətəgin.

O sərv bağda gülgəşt edər, Hidayət, tez,
Tikən yapışmaya ta ki belinə dal ətəgin.

159.

İrşdi yazı-vəchin dutdı bağı zağ ətəgin,
Təvaf ighi belə çaldı şükufə ağ ətəgin.

Qonağ oldu gülü gönçə bustanda yenə,
Nəsim altun ilə doldurur qonağ ətəgin.

Əcəbmi qoymasa əldən gül ətəgin bəli,
Qoyarmı dilbərinin əhl olan bu ağ ətəgin.

Sağınma lalə dirir, ya şəqayiq, ey gəlxəhrə,
Gəmində qanlı yaşımdır ki, dutdı dağ ətəgin.

Hidayət eyləyə canı kənlini yız parə,
Əlindən etsə fələk yarının irəg ətəgin.

160.

Dəstəyi-sənbi, ya bir bağı-reyhan kakilin?
Yoxsa bir tavus, bir sərv-i-xuraman kakilin?

Gər degül əbri-siyah, gən tək yüzün qəşə degil,
Gah bidanişə olur, gah pənhan kakilin.

Bərkidib başda bir ucun, yeri dutmuş cizginç,
Gav-gav oynar məgər kənlimlən, ey can, kakilin.

Kölgə salur aftab bizəvalə şübhəsiz,
Arizində hər xətan olur pərişan kakilin.

Zurkərlər tək dilçən Hidayətin, şəha,
Bağlıyub bir tarə ilən əkdilə asman kakilin.

161.

Odmısan ey canı yaxan, yoxsa hicran dağı sən,
Kim əridürsən bu həsrət dağı ilən dağı sən.

Dən qapunda yız əvirdi müddəi məndən dedim,
Çoxların munda qəfasın görmüşəm bir dağı sən.

Gürsədbə gəlçün yızı, kənlimni aldın al ilə,
Kimdən öğrəndin bu vəch ilən könül almağı sən.

Aldığın canım gənzi bildin vəla bildürmədin,
Sən dəxi oldı yəqin kol oğrının ortağısən.

Dutdı əlim bağrımın yağı əritdi dedi kim,
Elmisən sən, Hidayət, doğrusın, ya yağı sən.

162.

Sənsiz sanma bu urdu ilən,
Yaxdı məni çərx qayğı ilən.

Kənəm xətti tığınızdan ayru,
Tuxtəri-əməm axır su ilən.

Gəzdən ayağın tozın gedürmə,
Ögrəndi gəzən bu dəru ilən.

Aşıqdən edər kənara zahid,
Biəql dözməz uslu ilən.

Ləğlini anub Hidayət eylər
Dolu ətəgini incu ilən.

163.

Ey yığı qibləyi-mən, qula bildir sən,
Kim nişə bozdu qaşu gözün can qibləsin.

Gəlməz cəməli-dust olur cəmlədən bəri,
Hər bibəsər ki, sevdi cahanın cəmiləsin.

Bir qurtdan kəm olma, ələm çək, şəfa yetir,
Gər ələm ipini kirkəndi böyləsin.

Yulduz degil kim, oynadı çərx urdu dağı-eşq,
Qatlanmadı bu dərddə biraxdı fətiləsin.

Şükür et, Hidayət, ana ki, könündə şahı-eşq
Qondurdu pişxanəvi kəndi təviləsin.

164.

Firqəti-lə'lin, ey bəti-məhru,
Günəmi qıldı mədəni-ləbən.

Buyi-zülfün bəlaya saldı məni,
Tanrının bir bəlası imiş bu.

Gəmdən ölsəm əcəbmə ləblin,
Çöldə ölür kişi bulunmasa su.

Yardan dənizmə müddəi sözilən,
Ey könül, eşidən gərək uslu.

Axıdur günə yaşı Hidayətni,
Şimdi var andan, ey sənəm, əl yu.

165.

Lə'li gəmindən anca anın didə sordı su
Kim kuyi covrəsində dəniz kimi durdı su.

Əğyar dərəcə kim günə yaşı degil anın,
Sorun yaşım degilsə, nədən şur olurdu su?

Bəhrində tiğın istər ikən çaldı başıma,
Rəhmət ki, xoş bu susıza cəldə yetirdi su.

Dənizdənədir ki, zər vərəq şüadə dağılır,
Ya yuzüm şüadə didələrimdən yügürdü su.

Onca axıtdı yaş Hidayət ki hasidin,
Haşa ki, bənzər ol səri-kudən sərirdi su.

166.

Şəha, yəzın həvəsindən gəzimdən axar su,
Nəzarə qıl ki, gəlib qarşu xoşdur axar su.

Gəzın qanım ıxıcax gəməzeyi-tiğilən soğılır,
Məgər bu ağrı güclü gələr ki, qatar su.

Ləbin şərabı dururkən, Xızır şərabı nədir,
Xağan gəzə gərni bu su var ikən hər su.

Gəzın gənüb, nola dil dəmbədəm ləbin sorsa,
Bəli, xumar olıcax kimsənə dəx istər su.

Hidayət, istəmə dəx yaş tənbi qılıcın anın,
Gəz ıxıcax gərəsən başın üsnə oynar su.

167.

Ey ki, hiş yerdə düşün tək sulu incu olmaya,
Ləlini sordur mana ta yəgim su olmaya.

Lətf edib zülfü tək ol rüxsarələr istədi gedər,
Nişə kim, novruz olan günlər bulutlu olmaya.

Ta səni buldum nə yerdə var isəm yadınlayam,
Həqqi bilən xanda varsa, Həqdən ayru olmaya.

Söyləgəc ki, dərdü gəm göndər gəhi buyin mana,
Gəldi ol məhvəş dedi: xamu ola, bu olmaya.

Gəldi, yanından gedər, ۛstə Hidayətə yar iti,
Yoxsa nəsnə tək tək yaşın, ta yoli quru olmaya.

168.

Ey ki, şirəfkən گزنی tək ۛşmi-ahu olmaya,
Gər desəm ahu ana, nəgah ahu olmaya.

Gۛzlərim evini ağardub yasatdım camlar,
Ta xəyalın qonicax yeri qaranğı olmaya.

Bulmasa tiğın, dodağını sorur susiz کنای,
لەبى nəfədirbəli, hərgah kim, su olmaya.

Dişlərin əksin yaşımda kim ki گۛrdi, dedi kim,
Heۛ dənizdə böylə şəffaf ari incu olmaya.

Qucmaq istərdim belin, dedi, Hidayət, ۛk əlin,
Yarlıg oldur kim, aralıgda bir mu olmaya.

169.

Danişmazam dəhani سۛzin əqlü danişə,
Hər cahil ilə sirrini kimsəyə nə danişə.

Can ver ۛrəm ləbindən alam bir نۛی, vəli
Ol öylə yad olmadı məndən kim, alişə.

Gۛr یۛzin, ağzu گزنی xalın təfərrی et,
Bax bir təbəqdə پۛstəۛۛ badamۛ kişmişə.

Bir dişləyim ləbin, desə ver, گۛrdیۛی yəər,
Gۛzdən nə asi, nəsinə gərək toxuna dişə.

Lətifin gərbi, Hidayət, anın cəvrinə duruş,
Yar öldürür ki, yar ilə hər işdə varişə.

170.

Necə kənli dedi yar oxum işi naxoş ola,
Yayı sundum ki, bir ər ox atar isən xoş ola.

İti oldum, mana uş istədiyi bir demədi,
Tula tək istəşürəm ola ki, sənzi uş ola.

Ləblərini sorub əldən gedər isəm nə əcəb,
Tez ola məst o ki, hər dəyər ayağı quş ola.

Məhtəsib avurdinə der ki, sərahi doldurur,
Gər o doldurmasa, bu kuzə andan boş ola.

Saqiya, söylədim ol sərxoşa az ver əyağ,
Ey Hidayət, dedi ol yaxşı ki, tez sərxoş ola.

171.

Ağzın rəxi məhri-dirəxşan arasında,
Bəlbəlkimi yer dutdi gəlişən arasında.

Ol iki qaşın aralığında qara xalın,
Bir top kimidir iki əovkan arasında.

Dən səmədin əğyarı itindən nişə, ya Rəbb,
Fərqləmədin kibr məşəlman arasında.

Dinməz mənim ilə sənənin aranda rəqibin,
Kimdir ki, dinə bəndəviş sultan arasında.

Hər kimsənə bir arada yer dutdi Hidayət,
Kۈnlۈm mənim ol zۈlfۈ-pərişan arasında.

172.

Ad eylərəm anub səni gۈlşən bucağında,
Dilsuxtələr necə ki, gۈlxan bucağında.

Dil halını sorma ki, nədir zۈlfilə, ya Rəbb,
Heç bəndə əsir olmaya düşmənin bucağında.

Ta anı ənallah odinə hanqısı yanır,
Yۈz Musa yatur vadiyi-iman bucağında.

Ey can, edə görsən fələk ۈstۈm cۈvlan,
Ta ۈlxə giriftar olasan tən bu ۈlğində.

Gۈlşəndə sənü gəmə gۈli ۈstۈndə Hidayət,
Hər gecə yanır od kimi gۈlxan bucağında.

173.

Hər necə gərəq olur yerۈgۈn qanlı yaşıma,
Od saldı ahu nalə mənim içü dışıma.

Cami-vۈsal nuş edər ikən irişdi hicr,
Dۈvrən su təkۈ gۈnۈm ağۈ qatdı aşıma.

Saldı bəla tərۈklərinə firqətin məni,
Səndən irəğ sorma nələr gəldi başıma.

Hicrində can ilə savaşımdır xamu nəfəs,
Xanı əcəl ki, yardım edə bu savaşıma.

Yer qıl, Hidayət, eyləsəm ol zülfdən tərəş,
Təhsin edə tərəş qılanlar tərəşimə.

174.

Xətti-səbzən hər xaxan ol ləli-xəndandan ıxa,
Hər yana seylabi-xunun əcşmi-giryandan ıxa.

Zülmət ındən çıxarsa abi-heyvan yox əcəb,
Bu əcayibdir ki, zülmət abi-heyvandan ıxa.

Düvri-hüsnündə əgər qıl olsa kənlü Yusifi,
Olmasun, ya Rəb kim, ol əhi-zənəxdandan ıxa.

Can oxun vəsfın digəc yer dutdi kənlümdə bəli,
Könülə yer eyləyə hər sən kim, ol candan ıxa.

Gənə yaşından ıxmadı miskin Hidayət, aqibət
Müşkül, ey can, hər düşən dəryayi-ımmından ıxa.

175.

Gənə əkdə tiğ, ey dil, kim tökə qanın yenə,
Meyli qan tənəkdədir ol əcşmi-fəttanun yenə.

Eyləyib fərman apardunsa qərari-dinü dil,
Durmuşam uş baş ilə ta nola fərmanın yenə.

Varayıb gərəi tükənməz nemətün, ey gəlistan,
Bəsləgil kim, irişür gəl kimi mehmanun yenə.

Qaxıyub sorurdu yəzmüddəni dün həbib,
Bəndəsinə mərhəmətlə irdi sultanın yenə.

Başını qırxub ىzari rəxtini geyd ىrdi yar,
Tazələndi, ey Hidayət, başdan imanın yənə.

176.

Sufi gər meykədənin ىilə daşına görə,
Dəxi məsciddə qərar etməyə daşına görə.

Yastənin eşigi daşın həcər ola s ىvda ىنى,
Nə vara Məkkə saru bir qara daşına görə.

Satman əğyarə g ىvhərlən ayağın toprağını
Ki, bu g ىz görməgə yeg anın o daşına görə.

Niyyəti müddəinin tiği-cəfa ىalmağ isə,
Var ىmidim Həqqə kim, niyyəti-başına görə.

Bəhrə bənzətmə Hidayət yaşın, ey dür diş ىى,
Bəhr bir qətrədir anın g ىzi yaşına görə.

177.

Nola fəttasə dəgüb diş-i-ləbi piyaləsinə,
Bəli ىağır tökülə hər x ىan piyaləsinə.

Bahar m ىysimini cami-badə olmada bil,
Nədir gülün qədəhi lələnin piyaləsinə.

Əgər inanmaz isən cəzbəsin min sufi,
Şərabxanədə ىək bir nə ىə piyaləsinə.

Cahan əsasının aldanma ləzzətinə, k ىn ىى,
Ki, bala ağı qatub sunki verə piyalə sənə.

Yüzün gəmində kənli yəz risalə gər yazsa,
Hidayətin ola meyli o yəz risaləsinə.

178.

Dedim, alsam dodağından bir öpüşnün izalə,
Dedi, çox edə həvəs xatirin, amma izalə.

Ğəməzə tiğilə həmin əaldı kənli mən gəzin,
Ol hərami yenə kim, uğraşa filhal əala.

Sel axıtdı gəzm qaldı bərdəm sənsiz,
Gün nə tufan edə gər bir nəğə gün böylə qala.

Laf urur çox yaşamış sərv dedim, qəddin ilə,
Ğəm degil əqli azala, dedi hər kim o lalə.

Dən Hidayətdən o göz almış idi sehr ilə can,
Şimdi yəz lətfib istər ki, yenə kənli ala

179.

Sanma dil cənvr ilə sən göndə dəhandan kəsilə,
Canı sən kimsə xatən sevgilə candan kəsilə.

Kəsilə bilmən ətəgindən nişə kim, müşkil olur,
Kişi hər nəsnəyə kim ögrənə andan kəsilə.

Yara irdim, kəsilib mənəddən gerək imiş,
Kim ki, yaxşılığ umar olsa, yamandan kəsilə.

Ta səni buldı kənli, kəndi xamu aləmdən,
Həqqə hər kim sığına cəmlə cahandan kəsilə.

Ağzını yox dedilər, əhli-yəqin bir sənə gəl,
Ta Hidayət sanma şəkkimə mandan kəsilə.

180.

İrişə yarə kənəli səcdə qılsa adət ilə,
Nədən ki, bəndə bulur qərbi-Həqq ibadət ilə.

Cəmalın ayini gər seyyidim din görsə,
Mətib olaxamu dəvi siyadət ilə.

Ötürdi atlu səadətlə dənvlət ögüncə,
Dedim yenə nerəyə dənvlətü səadət ilə.

Məhəbbətim sana vardır, iradət eylə, şəha,
Qəbul qıl məni kim yoldaşım iradət ilə.

Hidayət etsə o şahə səni şəhid nola,
Zəhi yəz ağılığı kim, gedəsən şəhadət ilə.

181.

Ancax tən evin dideyi-xubnazım ilə,
Yandım, məni yax, atəşi-dil, bir kərəm eylə.

Çün olduğumun fəidəsi yox, zərər necə,
Əs badi-fəna xaki-vicudum ədəm eylə.

Kəsdürməz isəm xətti ictimə başı qələm tək,
Ey tiği-qəza, başımı dərdim qələm eylə.

Hicr ilə savaşı dilimə gənə gənə ilək eylər,
Sən sinə rəvan şöleyi-ahi ələm eylə.

Ləbini Hidayət sora gür hier edəcək cür,
Bir cami-meyi-nab dəfə-gəm eylə.

182.

Saru bənzim lə'li olur dəmbədəm qan yaş ilə,
Al yanağın çevrəsi ta dündi xətdən yaş ilə.

Cümlədən satma ululuğ yara, ey, əğyarə var,
Kim ululuğ bilik iləndir, degildir yaş ilə.

Tiğ ilə bu varələrim məndən der ol qəssab dın,
Dönməgim yox sən bil, etdim nabud ola yaş ilə.

Olmasun kim mən olam olgəc kənin biz ya hərir,
Ölüyə yeksan ola gər şalə dutsan yaş ilə.

Çox dolaşma göz yaş ilə, qoy Hidayət vara kim,
Ulular qeyb ola dolaşsa üzündən yaş ilə.

183.

Kim ki, qəlb altun kimi ıxı degil bir daş ilə,
Aqı ilən alub anı öldürəsən daş ilə.

Olma yoldaşı rəqibin yarı görmək üçün, kənən,
Cəhl ola yaxşı umub varmağ yaman yoldaş ilə.

Gün yığılmağın yaş tökübdərdim ki, öylə etməyə,
Şükür kim, Həqq lütf edüb ol yüzə yetdi yaş ilə.

Mən edərkən varmagə meyxanəyə zahid günün,
Gündi məsciddən ayağı çəkdi vardı baş ilə.

Al Hidayətdən dilü can sat o zülfin bir qılın,
Çək ziyan, qılğil bu bir sevdayi ol qəllaş ilə.

184.

Getmə, ey gəhlən, tərki-əhdü peyman eyləmə,
Gəl otur, dəx gönçə kimi bağrumı qan eyləmə.

Eyləmə pünhan yəznini zülf-ənəbər yar ilə,
Yenə mən aşüftəyü bidinü iman eyləmə.

Sögməz oldun mən fəqiri-binəvayi bilməzəm,
Kim dedi, ya Rəb, sana kim, dəxi ehsan eyləmə.

Gül budağı kimi hər dəm eyləmə bir yana meyl,
Yaxşı olmaz böylə iş, eyləmə, ey can, eyləmə.

Xəttü xalı zikrin anın qoyma ağzından müdam,
Gər müsəlmansan, Hidayət, tərki-Qur'an eyləmə.

185.

Nə yerin ki ol pəri ötər yerinə,
Laləvü sərv degül bitər yerinə.

Ğəməzlən qan tökər sorur ləb ilə,
Yaralar canı, duz səpər yerinə.

Sən ləbi-ğönçədən zün yeglər,
Doğrusı, gül gəbr bitər yerinə.

Sana düşməz rəqib yar yeri,
Ər gərək kim otura ər yerinə.

Ol qəddi-neyšəkər neyistanə
Ötsə xərx ola ney şəkər yerinə.

Getdi ol oxla can Hidayətdən,
Oxla bir dəxi can oyar yerinə.

186.

Ağrımına həbibim alıcax quş əlinə,
Könlümün quşini, ya Rəb, edə gür tuş əlinə.

Sorman ol qaşü gözۍ xalilə halın necədir,
Nola halı düşünən munca siyəhpuş əlinə.

Və nə eyş eylər idi xəstə کۍ بلی لۍ,
Bir gecə düşsə idi bixudۍ bihuş əlinə.

Ol ləbi nuş ki, mən nuş edərəm zəhri-ğəmin,
Nuş dermən alıcax badəyi çün nuş əlinə.

Xaۍan irişə Hidayət itinin cərgəsinə,
Badişah mənsəbi hərgiz düşə əvəuş əlinə.

187.

Necə qıla bağrımın mənim müddəi parə,
Bir yar xanı kim, bu sۍzi ərz edə yarə.

Gər mۍۍzini qaşı arasındakı xalın,
Kim necə qılır bir yengi ayı iki parə.

Dönmən, əkərəm ۍۍmi bir dara anıۍۍn,
Billah ki, dönməgliyimə dəxi nə çarə.

Müşkil ki, könül bağı-r ۛۛۛۛۛۛ dərə bir gۛۛۛ,
Bu nۛۛۛ ilə kim, xəttin anı ۛۛkdi hasarə.

Qılğac bir işarət dil ۛ can verdi Hidayət,
Güldi, dedi: əl-aqıl yəkfiyə-l-işəra.

188.

Zərrətəkdir dedim ağzın qanımı tۛkdi yerə,
Yoxsa, ey dil, gۛۛzi qan tökməz anın təksiz yerə.

Sayıl aşkimni məhrum etmə yۛۛۛۛۛ nişə kim,
Yۛۛۛۛ mid ilən ayurdı gۛۛz anı yerdən yerə.

Söylədim, eylər həvəs vermək gül vəslin rəqib,
Bu həva ilən der ol xəş versə xari-ğəm verə.

Dövlətimdir yar ilən öpməğ iç ۛn baş oynazım,
Xoş səadət mən gədayə, gər bu dövlət əl verə.

Ğəm evirməkdən Hidayət kۛnlin almaqsa murad,
O məh, ey can, səntəki məqsudinə ol həm irə.

189.

Nidəm, ya Rəb, bu d unpərvər mۛnafiq dəhri-dilgirə,
Azar hər kim ver ۛr kۛnlini bu azğın kuhən yerə.

Firibinə kۛnۛۛl v emə nədən kol şahidi-rəۛۛۛ,
Yaman yaxşını fərq etməz, ver ۛr hər dəm kۛnۛۛl yerə.

Könül, şad ol, ğəmə şadını bu aləmdə yeksan dut,
Nədən kim, heۛ tədbir ilə yoxdur ۛarə təqdirə.

Əgər zəncirə əkdirsə səni mən tək qara zəlfı,
Nola hər xanda kim olsa, əkərlər şiri zəncirə.

Hidayət qasir oldisə neə gün gərxi xidmətdən,
Fələknin iqtizası bil anı həml etmə təqsirə.

190.

Zəlfını salma yəzinə, gənüm dun eyləmə,
İşğ verirsən od dolaşub tətən eyləmə.

İtilə gizlənsəzder idim, ol pəri dedi:
Adəm tək adəmilərə sənzi ün eyləmə.

Oxun səni əgərxi tər başı canıma,
Könlümdən özgə yerdə anı tətən eyləmə.

Gər yar can dilərsə, rəvan ver ana kənli,
Canan ilən mənəyiqə canınəun eyləmə.

Dur yara qarşı, yetmə Hidayət sana, rəqib,
Kim məni də səni ki, qış olğac gənəyləmə.

191.

Aşiqin dövlətidir tiğiniz anı görünə,
Başının üsnə yəqin başına dövlət yürünə.

Bir gəc yaş cərisi yüzə yəz gəzlə şəha,
Dilə candan gəmi-hicran savaşıanda sərünə.

Nola əksən saluban həlqəmə şol həlqeyi-zəlfı,
Bu misaldır ki, sənidlər iti öldürənə.

Ey keyik گنل، ət aşiqin əfqanı desəm,
Kim qulağ assa, deyər bunda hər it tək یرنə.

Gnz yzın gnrđi, kنگلیkdi Hidayət gəmini,
Bəli, hər işdə ki var, yz görələr yz görənə.

192.

Şükr təkdir ləbin ləzzət dəhəndə,
Nə şükr, dəxi xoş ləzzət dəhəndə.

Çəmən görgəc qəddin gلیşəndə dedim,
Çəməndə sərv kim gnrđi cəməndə.

Digəc kim bəndə düşdi zلیfım ین،
Deim: ey padişahi-hسni-bəndə.

Apardın dinلی dil, ey hicr, məndən,
Nə istərsən dəxi nəyin var məndə.

Hidayətdən ötüb can halı sordum,
Üşdə canmı qalur san o təndə.

193.

Gnr yzın baxcax ol əbruya,
Yengi ayı gnrən baxır suya.

Yzini gnrıcax gnzım uyumaz,
Kimsə bir am gنی xaxan uya.

Uymazam snزلی، get, ey zahid,
Sən tək ola o kim, sana uya.

Tabi-h ىsn ىnb dil نzlüğə varur,
Şəmb yəub gedir qaranğuya.

Tövbədən keخ, Hidayət, olğac eydə,
Şadlıq çağı varma qayğuya.

194.

Ta düşdi mişkin s ىnb لى ىn gülbərgi-xəndan ىstünə,
Çəkdi tətiq əbri-siyəh xurşidi-taban ىstünə.

Hər dəm nigarın barmağı basma t ىr ىnd-ğəbğəbə,
Təqdim qılma fındığı sibi-Sifahan ىstünə.

Duydun ki, hali-dil derəm yaqutvəş mərcanına,
Basdın rəvan ل ىlöləri lə ىb-bədəxşan ىstünə.

Zənciri-z ىlfın əksini g ىnzdən gedərməz heخ dil,
Xoş cəsr خ ىkmiş doğrusi dəryayi- ىmman ىstünə.

Oldı camalından cida viran Hidayət xatiri,
Ey gənci-məxfi, sayə sal ol gənci viran ىstünə.

195.

Bu şükri məzhərinin ağzı sirrini nə bilə,
K ىn ىl ki, bilməginə icz edir, vəli nə bilə.

Əcəb bəla ki, k ىn ىlə xəlayiq elindən,
Nə ayru vara, bil ىrəm o sərvdən nə bilə.

B ىylə xəyal ilə yetmək dilər o zülfə rəqib,
Bu incə fikr ilə müşkil gər ol yetərsə öylə.

Saxı ki öylə kəsəd etdi mişki, cəhd edəmə
Ki, salım نىلە əcəb گىل مەنى گۆzinə öylə.

196.

Çox کىنلىلەر ki, bu گىن ol گىزى xunxərəsilə,
Gər işarət qıla bir گәмzəyi-xunxərəsilə.

Hər zaman xəstə dilə sىنلەdügim sىز bu ki, yar,
Gər dilə dilini, cövrindən anın gəlmə dilə.

Öylə hicrində tərər olmuşam, ey can, ki səbə
Əssə kuyin saru, mən xəstə apara böylə.

Çəkməz diz baş Hidayət səri-muyi-tiğindən,
Qılıcdır boynumuz ol muyi-miyan hər nə qıla.

197.

Dan yeli əhyayi-bağü bustan eylər yenə,
گىل يىزىن بىلىلى گىزىل ھü fəğan eylər yenə.

Ğönçə qaruninə altunlar kim, qılmışdı nihan,
Mehdiyi-gىلى-süxən gülşəndə əyan eylər yenə.

Rəqs edər sərv-i-səhi bağda, səbə, ahın ilə,
Başına əbri-baharı dىrəfşan eylər yenə.

Ta həzaranız ilən gül vəsfın edə بىلىلى,
Özini susən necə گىز دە zəban eylər yenə.

Xoşdurur məscid Hidayətni vəli buyi-bahar,
Varub andan azimi-kuyi-muğan eylər yenə.

198.

Gün qılmasa zülfündən o rıxsarə nəzarə,
Gəmdən gögərib yaşı azalursa nə izarə.

Od yanmasa küldən necə bir-bir gürniyirək,
Gögdə bulut olsa gürniyir öylə sitarə.

Əğyar cəfa qılsa, künli, yar sağ olsun,
Gər müddəi rəhm eyləməsə, tanrı o nigarə.

Necə ana sən izarə Hidayət rıxiy zülfün,
Kanınla nə ağ dinə bilür kimsə, nə qarə.

199.

Necə bir axa ıxıx məni möhnət demə,
Ya necə fəraq ilə yaxa nari-cəhimə.

Yüzim suyini tıkdı hər ləhzədə yığgəz,
Bir əkmək içi dinidə hər duni-ləmiyə.

Bir zati-rəhim ilə əgər həmdəm olursam,
Filhal məni uğrada yığdivi-rəcimə.

Üşşaqi-təriqilə süluk etmədi hərgiz,
Heç dutmadı insan sifətini bu bəhimə.

Əks öylə düşübdür mənim ilə fələk işi,
Mən simi zər üsnə tökərəm, ol zəri simə.

Rəhmətdən irağ istər əgər möhnətə yavıx,
Yığşükr, könül şol kərəm ıltfi-kərimə.

Gər dust, Hidayət, məni damuda dilərsə,
Meyl eylər isəm kafir olam bağı-Nəimə.

200.

Bir ahu içün düşmüşəm dərdu dağə,
Əcəb gər məni salmaz ol dərdu dağə.

Günümə ləbi əksi hələ bab düşməz,
Nədən meyl qılmaz o şirin bulağə.

Yanub şəm'ə pərvanə salsa qanadın,
Nə qayğu anın əkməgi düşdi yağə.

Ölürəm yetür bir bığağ tar qiymətin,
Deməsün ölüb yetmədi ol bığağə.

Demə, zahid, ol lə'lidən diş qopar kim,
Əgər var isə sənün, alman qulağə.

201.

Nəgə gün gər xatir olmuşdı müqəyyəd möhnətə,
Fəzli-Həqq yarılığ etdi irdi eyşü işrətə.

Ey uyan şeytan sənünə, gər səlamət istəsən,
Gün edüb şeytanı yəz dündər bu zilli-rəhmətə.

Uymadüğümçün rəqibə əhli-Həqq mən' eyləməz,
Ğeyr millət ola hər kim uysa ğeyr millətə.

Uğrudmasa gər quşunu tozuna məndən degil,
Dövləti olan kişi, əlbəttə uğrar dnyvlətə.

Yar ilə həmdəm olub iğər Hidayət cami-vəsl,
Bu mələlətdən rəqibi gər, nə batmış nikbətə.

202.

Dan bilsənə faş etdi sağın seyrin o şanə,
Ya Rəbb, kəsib dili anın ağzı o şanə.

Sədrə qəddinüz şaninə enmədi həmin bəs,
Tubalığın ayəti həm endi o şanə.

Şirinlik ilə şəhdi-ləbin şani-əsəldir,
Qonmuş qara xalın dənəkəs daim o şanə.

Der müddəi canım üşən dənəxi magə təndən,
Ey biki-əcəl, sənə ona, ancax o şanə.

Ya Rəb, bu nə yəzdir ki, gərbi anı Hidayət,
Heyran oluban der ki, təalillahu şanə.

203.

Çəkmiş gözün, mənə oxın istər ki, xunriz eyləyə,
Ta necə ol xuni sənün hər dəm bir əngiz eyləyə.

Fikrim dedim: tiğin dənür qəsdində, der tiz eylərəm,
Billah əcəb dövlət mana, gər fikrimi tiz eyləyə.

Əğyarə tuş edüb məni, ayırdı yarımdan fələk,
Qəsdimdədir ta bilməzəm dəxi nə inkar eyləyə.

Yetməz onun ovsafı tək ucuna yəzmin il əgər,
Əqlim minüb və həm atını fikrimni mahmız eyləyə.

Sırxab içində qanını töksə Hidayət incinməyə,
Eyn kərəmdir hər nə kim ol tırki-Təbriz eyləyə.

204.

Həqqin sifətini görübəm sən nigardə,
Ol vəchə nazirəm mən o nəqşü nigardə.

Yüzün kim, ol səlasil bəxtində gizlədir,
Bir rumidir ki, qalmış ola Zəngibardə.

Yaşım axanda istərəm ol mahi kim olur,
Hacət qəbul olicax əxtəri-gəzardə.

Yüzün görəndə sormağıma ağımadı ağız,
Bəxtim gəli ağılmadı dərdi-əbhardə.

Sorma, Hidayət, ol sənəmin xışmə gəməzsən,
Əminü fərağət istəmə bu ruzigardə.

205.

Gəlsə başım aparmağçın şah buyruğı,
Baş qoymuşam nə kim ola Allah buyruğı.

Cahı azub qapun yolu gəl der hərəm sarı,
Mundan nik olmaya, bəli gəlmərah buyruğı.

Dil məndən istədin, baş ilə can dəxi sənin,
Dönmən nə eyləsən bəti-dilxah buyruğı.

Buyruğı tiğidir, vəli həkmidir oxları,
Gah həkmi dənirməyir gah buyruğı.

Tərk et əla teyfini, Hidayət, mükəmməl ol,
Andan bundan ki, irişə Allah buyruğı.

206.

Gərdisdə kənəli zülfün ucun dutdisə noldı,
Çox olma pərişan sanma olanısı oldı.

Laf urduğičün sünbül o zülf ilə çəməndə,
Saldı tərük altına səba cəddini yodı.

Gün yağlığ ilə yəzinlə qaşın siləcəx, yar,
Gün gögdə yaşundurdu yəzin, ay dutuldu.

Yəzi munisdən kənəli asıldı o zülfə,
İsinmədi odına, tütünü boğuldu.

Çox dolu əyağ sunma Hidayət saru dersəm,
Der saqi ki, bu dünyədə peymanəsi doldı.

207.

Kənəli doludur şöylə oxunlan bu gün, ey mah,
Kim qanlı dəmür dişrə axır gər əkərəm ah.

Kənəli, sənəma, kənəli məkandan səni istər,
Ey sərv-i-rəvan, dünyədə sənsən mana dilxah.

Qəddindir əlif, lam əlif ol zülfü ağızı,
Bu vəch ilə gürğəc səni, cana, derəm Allah.

Hicrində saxin buyi mana həmdəm olur bəs,
Ancax budur əhvali-dili-xəstədən agah.

Zahid, səri-kuyindən anın getdi Hidayət,
Cənnət sarı adı nə əcəb oldusa gümrah.

208.

Eşitdim qanıma əzmindir, ey mah,
Yenə əzm eyləmişən yaradın Allah.

Yüzün qədri yox xalından ayru,
Bəli biqiymət olur danəsiz gah.

Dəhanın rəmzini həm sən bilürsən
Ki, sirri-ğeybdən şükridir agah.

Səri-zülfini, ey məşşatə, kəsmə,
Kedirsən aşiqin nərini kütah.

Dedin qıl tövbə eşqimdən, Hidayət,
Munun tək tövbədən əstəğfürullah.

209.

Ğəmilə yaqtı məni şol xətti-ariz əsəri,
Neylədi canıma gür fitnəyi-düvri-qəməri.

Dərdü əndəli bəlavə sitəmü möhnətü gəm,
Yenə can ölkəsini pozmağ üçün çəkdi xəri.

Nəzəri var idi ki, gah mənəmlən itinin,
Neyləyim ah ki, qət eylədi məndən nəzəri.

Səri-kuyindən əsərdi gətirib buyi-nəsim,
Dustlar, xəbə nədir şimdi bulunmaz əsəri?

Nə sorursan, sənəma, xəstə Hidayət xəbərin,
Xəbərin anlayalı yoxdur zündən xəbəri.

210.

Zahid, bu sorduğun nə kim ol gülbədən xanı,
Zahir durur gənəş tək dilbər görən xanı?

Yüz dil ilə hekayət edər şol ənisi-dil,
..... bu dili bilməgə bir dil bilən xanı?

Xan vəsalına dedim irəm, kənəli dedi,
Əbsəm dur, ey şikəstə könül, xanı sən xanı?

Ey vəsf edən mana, gəli gəli zar gəlşəni,
Xoşdur dedikləri, vəli kənəli sevən xanı?

Gər sormadı ləbi bir ağız halımı nola,
Andan məlul olmaram, ey dil, dəhən xanı?

Dün dişlədim ləbini, Hidayət, gəli dedi:
Sən tək cahanda tutiyi-şəkər şikən xanı?

211.

Ta gərdüm, ey sənəm, rəxi-fərxəndə falını,
Can ilə sülərəm sifəti-xəttə xalını.

Şol al yanağı görsədi aldın qərarü səbr,
Ey məkr iyəsi, kimsə sənə duyma zalını.

Gülşəndə danə bulmayıcax quş həlak olur,
Bu vəch ilə nəzərdən irağ etmə xalını.

Sən av edəndə canı dil olur sana şəğal,
Cəhd eylə, qoyma nəzgələr ata şəğalını.

Bir göz xəyal ilə səni qucsam dedim nola,
Başdan Hidayət etdi gedər bu xəyalını.

212.

Onca axıtdı gəzm dərd ilə xuni-cigəri
Ki, sarı bənzimi hicrində boyadı cigəri.

Anın ictimə cigəri itlərin nünə xəkər,
Dil ki, ta deməyələr yox imiş anın cigəri.

Gər pəri girsə sənənin hənini, ey rəşki-mələk,
Heyrət odilə gümansız yaxıla balü pəri.

Dərməsə müddəi nəri budağından bəri kim,
Bir nəzər qoymadı baxa bəri sən simbəri.

Həqqini gərdi Hidayət nəzər etgəc ana şah,
Uşbu mə'ni ilə kim, ər nəzəri, Həqq nəzəri.

213.

Atlandı tiğ ilən yenə ol ay gən kimi,
Ta xancaru gedib edə qurban bu gən kimi.

Yəzini görsədi yenə gizlətdi zülf ilə,
Od saldı cana, getdi gəzimdən tütün kimi.

Dən atlananda zülfini görsətdi aldı dil,
Can verim, olursa bu gün dəxi dən kimi.

Axdım dedi səbə qara zəlfə dığınınbrin,
Könlümdə qaldı sənləri anın dığının kimi.

Gəzdən Hidayət anın ığının yulduz axıdır,
Kim ol pəri gərnəy rona ay ığının kimi.

214.

Ey mənim məqsudimvə suxtə könlüm əməli,
Ləblərin dərdinə əmdir, kərəm et bir əməli.

Nola lətfəyləyübən gər basa əl yərgimə,
Çün könlü dərdinə şol mahi-rəxəndəyəməli.

Ördəyi zəlfəyəyına dolaşursa nə əcəb,
Dolaşa hər kişinin ayağına nə əməli.

Ölürəm, qərsi-rəxəneşqilə, -dedim, dedi: kim,
Çobanın əkməgi bir kəzi, yeticax əcəli.

Müddəi qılsa qələm tək dil əgər geybətə tez,
Sənə uzatmıyalı, ey xəstə Hidayət, kəsəli.

215.

Annamazlar eldə bir o yəzi lələlər məni,
Hər necə andurur olara nalələr məni.

Mən mənligimdənəm, bu mələmətlərə səza,
Məndən nə qutlu gənin ola kim, alalar məni.

Çox yox, bir arar qeybini qurban qılan ana,
Gər qorxar isəniz olar az alalar məni.

Top tək başım anın ayağından گندمەزەم,
Çovgan hicr ilə necə ki خالالار məni.

Yar ئىۋىن ölənini dini yar imiş nə ғәм,
Gər yar ئىۋىن, Hidayət, ئىۋىن salalar məni.

216.

Ah kim yar degil öylə ki, bir ana məni,
Xanı bildürməgə bir əhli-kərəm ana məni?

Böylə kim şövq odı canımda yanır şəm'sifət,
Əcəb ola bu gecə gər yetürə dana məni.

Getdi dil bir yana, can bir yana, mən səndən irəğ
Qalubam, xanı əcəl kim, qıla bir yana məni.

Gۈز yaşından keڭە bilmən ئىۋىب, ey mürği-səhər,
Bu dənizdən keڭىۋىۋ gۈز alub arxına məni.

Mən Hidayət kimi getmən eşigindən, zahid,
Necə də'vət qılasan cənnəti-ئەبلاۋا məni.

217.

Saqiya, ئوخ kərəmindən ئەكۈبەم cami-cəmi,
Bir dəxi لىۋىف ەدۈبەن bəndəyə گۈرگۈز kərəmi.

Qəddimi kim ғәmi-hicranın əgibdür duzlə,
Eyləsən sormağıma rəncə مەبارەك qədəmi.

Qaşların ol گۈزۈ kirpۈklə yaşım ئىرە sağın,
Dəclədə oxlaşuban qarşulamış iki ғәmi.

Ol qədərlə ağz nəqşinə ta baxmadı dil,
Məktəbi-eşqdə fəhm etmədi nəqşi-əməli.

Bir nəzər gürmək içün qanını gür axıda yar,
Ey Hidayət, yeri, gəm yeməvü xoş gör bu dəmi.

218.

Təkdüğü gür yaşını bulunmaz nihayəti,
Bəhri-məhlin olmaz imiş həddü gəyət.

Ey dil, darıxma nəzər itabından ol məhin,
Şad ol nədən ki, var sənirlən inayət.

Nola dalarsa müddəi üçün məni itin,
Öz cinsi edə hər kimə cana himayət.

Halından olma canı dilin gəfil, ey sənəm,
Kim şaha vacib ola rəyyət riayət.

Gər nədir Hidayət gəməzən, əcəbləmə,
Munun tək iş durur ona Həqdən hidayət.

219.

Ta ki geydin, ey xətti-reyhan, qəbəyi-susəni,
Sənbəliyəlfən utandırdı çəməndə səni.

Xansı dağın lələsisən, ey bənəfsə xətlə, kim,
Sənbəliyəlfən buyindən alur bağ içində susəni.

Güzlərim suyun gürən ləlin gəmindən, der mana:
Gəfil olma kim, aparur aqibət bu su səni.

Ey kənəl mətlubi, çün hər yerdə hazırsan mana,
Kəfir ola bihudə gəzmək istəmək hər susəni.

Gər busarsan bus, kənəl meydanı-eşq içində yol
Kim, yetirir aqibət məqsudə ol busu səni.

Dami-ğəmdən bulmadım bir dəm Hidayət tək xilas,
Ta ki, gərçün bir nəzər, ey ənbərin keysu, səni.

220.

Dedi kənəl dəm ki, bu qaşu gözi gərdi,
Birikdi mənim qanımı təkmağə bu durdı.

Qeyd eylədi hər həlqədə min canı kənəl,br,
Məşşatəyi-sənə ol ki, zülfeyni urudı.

Oturmadı əyləyən ayağdan kənəl onca
Kim aqibət əmr məni cana yetirdi.

Ol sənə ağız vəsfilədi, sənüm eşit kim,
Nə kimsə eşitdi bu kəlamı vü nə gördi.

Hər xanda ki, keşdisə oxun sənə, Hidayət,
Yayın kimi boynun əgübən kənəli tərtdi.

221.

Diləram şol dənə zülf-mişkini
Kondan alur xəttin də mişkini.

Məchəri-dildə yandı can ovdı,
Ta geyibdir qəbayi-mişkini.

Yüzü ayini görsədə b dil alur,
Budur anın mənimlə ayini.

Dişinin cövhərini dır gırgəc,
Tez qulağ dutdı qıldı miskini.

Zahida, zöhdü sən Hidayətü eşq,
Ki ləkum dinikum va li dini.

222.

Kimdir biri kim anda ola yüzünün kimi,
Heyranıdır bu adəminin yüzünün kimi.

Göz tək yüzilə kim ki, dilər aşinalığı,
Seylabi-ğəmdə söylə yeri yüzünün kimi.

Tən qeydin üzgəc, irdi könül vəslə sən dəxi,
Ey can, vısalın istər isən yüzünün kimi.

Göz doğru baxdı qəddinə, dır dıddı yaşadən,
Der dıddə doğruluğda olan dıddənin kimi.

Bir qıl ucunu cana ver ırsə Hidayət al
Kalına düşmiyə dəxi ucuz anın kimi.

223.

Al ilə aldı can ilə dil eynin aləsi,
Məgər etdigi nədir, dəxi nə qoydı aləsi.

Yar aradan qıraxladı mən qaldımvü rəqib,
Gır qalmısı qaldı vı qalımadı qaləsi.

Gər ځərځ dəxi mən təki sərgəştə olmasa,
Bu ağlamağı bəs nədir ځah ځ naləsi.

Aځgəc s ځrahi ağzını dərdimni deməgə,
Qan yaş ilə doldı saqinin əldə piyaləsi.

Səndən Hidayət inciməz, ey can, nə kim gəl ځr,
Xoşdur nə olsa bəndəyə Haqqın həvaləsi.

224.

Gəldi xoş dövrən ki, gərdun tərki-bidad eylədi,
Tərk edən mehrü vəfa rəsmi ni b ځnyad eylədi.

Karvani-m ځlki-Q ځds nt ځdi Misri-can saru,
Yusif k ځnl ځmnicahi-ğəmdən azad eylədi.

S ځbhi-dövlət tale ځ oldu nəşriqi-iqbaldən,
Zərreyi-mehri-dirəxşan vəslinə şad eylədi.

Şahi-l ځtfindən cahan əhlinə oldı fəthi-bab,
Bəndəyi-dövlət bu fəth ځl-babə irşad eylədi.

D ځnyada hər kimsə bir ayin qoyur, dövlət l ځ ol
Kim, özünə l ځtf ځ əhsan i ځrə bir ad eylədi.

Edəd ځr hərdəm Hidayət iştiaqından, şəha,
Ol ki, Şirin həsrətindən xəstə Fərhad eylədi.

225.

Mana ta saqiyyi-can badə verdi,
Könül səbr ځ qərarın badə verdi.

Vəcudum kuhi-ğəm sevməkdə Şirin,
Səbəqlər Xosrovum Fərhadə verdi.

Qanı dolmuşdur ol bixarənin kim,
Könül, sən gəzləri cəlladə verdi.

Şəha, mənsiz gəribsənmişdir itin,
Məni dün görgəc əl fəryadə verdi.

Hidayət, mənə bəhşid etmə kim, hüsn
Sana zəhd, ana cami-badə verdi.

226.

Ol ki, yastanur anın sənabili-bərgi-səməni,
Qurşanur lələyi-seyrabini mişki-xəttini.

Yaşurur gəbğəbi-simnin anın xətti-ğubar,
Dolanur lütf ilə reyhanı əqiqi-Yəməni.

Sərv kim gərdi ki, gəlbərgi-təri kənləni ədə,
Quca gülbərgi anın işrət edüb nəstərəni.

Dəm tikər kirpəkinin ignəsi bağrım yarəsin,
Dəm fəraqı tikəni parələdir ol tikəni.

Tez gələn ola ki, Hidayət nölü düşmüş görəsiz,
Lələ tək şol gəlin qana bulaşuğ kəfəni.

227.

Tökər yulduz kimi yaşım yaşurub yüzi ayini,
Mənimlə daima budur ol ayın rəsmi ayini.

Fələk kim qan edər gəmdən müdam əhli-cahan bağrın,
Eşitsə bağı qan ola kənliyiñiñ dhi-vayini.

Müəttər qıldı xoşbudən məşami-cani-dil əsgəç,
Məgər zılfındən almışdır səba, ey yızı ay, ayini.

Kənli ta məhr ilə baxdı məhi-rıxsarına, billah,
Gənə zərrəcə eyləməz fələknin gənə ayini.

Gər ol tərki-sarayini, Hidayət, gərməsəm bir dəm,
Ğəmi-hicran pozar derdim dilini canın sarayini.

228.

Qaşı ucun görsədi dil aldı ol ay,
Məni nadan gənə satdı sınıx yay.

Qulağına könül halın deyər zılf,
Gənə kim, nə məhrəmdir bu gər ay.

Qədi-sərvin xəyalından dılaşmım,
İki sərəşmə ikən oldular dəy.

Zəkati-hisn vergil mən gədayə,
Birər busə kim oldun hisnilə bay.

Hidayət, dəm bəla, dəm gəm dəkərsən,
Bu yıqlər dəkməgə yoxdur sana tay.

229.

Ey rıxı zılfın gıyınıñ kimi,
Cizginəyim başına kakil kimi.

Qıldı təvəkkül ğəmi-eşqində dil,
Olmaya hə nəsnə təvəkkül kimi.

Dutdı yızı dənini zülfü-siyah,
Sorma necə dənir təsəlsil kimi.

Qaşlarınız taqi gəzində mənim,
Çaylar sənə gənir fil kimi.

Bağ-i-kəlam ibrə Hidayət oxur,
Vəsfi-ğəli-ruyini bəli kimi.

230.

Zülfdən gənmədim ol həsni-cahanarayı,
Müşkül ola bulut olan gecə gənmək ayı.

Atmaz oldı mana yar oxını gəlgəc əğyar,
Gəldi qış, oldı məgər qolına gəli yayı.

Sormanız yarımı kim, cənir cəfada necədir,
Bəylə işlərdə yox ol türki-Xətanın tayı.

Mana gətirməginiz ol kuydə can satmağı kim,
Zülfü sevdasilə ətəxdən olubam sevdayı.

İstərəm mən səni gəh məscidə gəh sovməədə,
İstəmər, zahidə adımı qoyar hərcayı.

Dən Hidayətni demən eşqilə rəsvalıqdan,
Qoyun nəz halına şol ğəməzədeyi-rəsvayı.

231.

Ol ola ər ki, gəlsə qılıc ۛ cida g ۛni,
Özinə ol g ۛni bilə z ۛvq ۛ səfa g ۛni.

Xoşlığda dəgmə laf uranı sanma baş igit,
Ol baş ola ki, baş qoya c ۛvr ۛ cəfa g ۛni.

Ox yağub önində qılıc ildırım kimi,
Gərək ərən yəqin doğa ol gün şəha g ۛni.

Qurbanıyam o doğru ər in konda doğruşub,
G ۛzinə düşmən qıla, derdim, qəra g ۛni.

Qorxu nədir fənadan, əgər var isə bəqa,
Ummaq bəqa, nə asi, gər olsa fəna g ۛni.

S ۛz ۛn, Hidayət, oynamağ idi yolunda baş,
Mərdanə ol ki, şimdid ۛr ol macəra g ۛni.

232.

Ey y ۛz ۛn şəkəri, xurşid sənsən, mah dəxi,
Bəndə m ۛhtac ayağın tozuna, şah dəxi.

G ۛzlərin canıma urduxca xədəngi-m ۛjəyi,
Çəkərəm nalə əlindən, deyərəm ah dəxi.

Ey k ۛn ۛl, qəddin anın sərv ilə şümşad oxudun,
B ۛylə s ۛzlər demə, ey himməti-kutəh, dəxi.

Can ۛ dil istər idin, baş ilə qoydum nəzərə,
İstəsən s ۛylə nədir, bəndədən, ey mah, dəxi.

Ey Hidayət, bu ki, hicran gını əkdim ansız,
Mana ol gınləri gırsətməsın Allah dəxi.

233.

Səni gırməklik ıgını, ey gılı-məna əməni,
Kırp gım dəxi olubdur mana gızım tükəni.

Kərbəlayi-ğəmi-hicrində şəhidəm ıgı Hıseyin,
Bir nəzər ta ki, gızım gırdı bu vəchi-Həsəni.

Yızı ruhullah ızılı siyahdır muyi,
Qaşı zəvalnun ıqara gızləri Veysı-Qərani.

Dutdı ızılı yızı dıvın gıncək bəs dutalər,
Xəlq bağına gırb, nıbaşına gılı dərəni.

Bədənin sordum anın kim, nədir, ey dil, dedi kim,
Ey Hidayət, nə deyim mən sana candır bədəni.

234.

Yandurdı cıvr ilən gərdun dını məni,
Ancax məgər bu dıvrde gırdı zəbun məni.

Bu nıv ilən ki, didələrım qanını tıkər,
Tiz gınde gərqə eyləyə seylabi-xun məni.

Yız ilə zərgər oldum ısərraf eynilə,
Ey şux, qıldı hicri-rıxun zifınun məni.

Yəqub əgər ı Yusif ıgı əkdı ıox bəla,
Bu işdə qıldı fırqətin andan qərun məni.

Gər tənkmədisə gəzləri qanım əcəbləmin,
Gənətmiş idi gəməzəsi andan bərun məni.

Ta gəyib oldu didədən, ol əbruyi-cünun,
Yaxdı Hidayət, atəşi-şövqü cünun məni.

235.

Bilürəm mən qiyməti-vəslin ki, xəkdim firqəti,
Düvlətin qədrini ol bilür ki, gəndi mənəhnəti.

Niyyət etgəc qəddini kənəlmədə irdim kuyinə,
Mənzilə irir anın kim ola doğru niyyəti.

Zülfini gərğəc nola qapsa ləbindən busə dil,
Kim qaranğu gecə olğac oğrunundur fərsəti.

Sorduğumca ləblərini olmadum sirab mən,
Gərxi ləlin təşnəliq kəsməkdür xasiyyəti.

Oxun idi həsrəti miskin Hidayətin diriğ,
Öldivü könləndə qaldı şol fəqirin həsrəti.

236.

Ta ki, səzdən yar ləli-düfəşanın bağladı,
Aşiqin ol ləltək bağrında qanın bağladı.

Ləlinə qarşı sürəhi ağzın axdı gəlməgə,
Saqi dərdim qanını xıdı, dəhanın bağladı.

Şol şəkər yanında ta acılığı faş olmaya,
Quyular qazdı girib, zənbürüşanın bağladı.

Gündüzbə hüsni dıni, ol gəz savaşı istər yenə,
Çəkdi kirpəkdən səf uş tirü kəmanın bağladı.

Udi-naləm tək fəğan etmək dilərdi əalıcı,
Çox qulağın burdı əaldı, bəm lisanın bağladı.

Yüz təriq ilən gətirdi bərgi-nəsrin araya,
Qarğı tapır əməm anın miyanın bağladı.

Sərv ayağında qədişni yaşımı gərgəc rəvan,
Bağban bustandaki abi-rəvanın bağladı.

Bağban sənəb təbəgi-rəxi-məhfuz ola,
Çəkdi sənəbdən həsarəxi xamı yanın bağladı.

Ta Hidayətdən eşitdi şol nəbatiləb sənzin,
Şəkərin əzdi şəkəri və dikanın bağladı.

237.

Gərdi gəz yəzini bir gərşə mail qaldı,
Getdivi didəddə şol şəkli şəmail qaldı.

Nə şəkər yedgini bilmədi kimsə dilinin,
Xamı ağrılar iəində bu məsail qaldı.

Qucmadan dənmişə şol sənəmi, şükr edərdəm
Ki, xəyali-qolı boynımda həmayil qaldı.

Şəməvəhdət oxudu, piri-təriqət yəzini,
Ol əirağım sənzi dilimdə dələil qaldı.

Su qırağına məgər kim ola şol sərvirəvan,
Gər Hidayət ki, gəzmə suyinə sail qaldı.

238.

Çəkdi sinəmdən oxın dilbər ۛ peykan qaldı,
Gər kۛnۛl getdisə yۛz şükr ona kim can qaldı.

Zənciyi ۛahına can qoydı kۛnۛl dərəsini,
Adı ondan bərۛdən ۛahi-zənəxdan qaldı.

Qaxdı məndən kۛnۛl olzۛlfı gۛnۛb, sonı mənə
Güssəv ۛ mۛhmətۛ ənduhi-firavan qaldı.

Baxmayub ۛtdi iti naləv ۛəfğanıma dۛn,
Yadigarı mənə bu naləv ۛəfğan qaldı.

Getdi ol şux ۛ sۛnۛi qaldı cahan ağzında,
Mahi-Kənۛanı gedۛb, qisseyi-Kənۛan qaldı.

Çəkmək istərdi qaşı nəqşini ustadi-əzəl,
Baxdı ۛn surəti-zibasına heyran qaldı.

Qalmadı kimsə ki, duymadı Hidayət ǵəmini,
Ah kim duymayan ol gۛnۛləri fəttan qaldı.

MÜSTƏZADLAR

239.

Yar istə, kۛnۛl, istəmə bu dari-fənayi,
Ya əncəm ۛərkan.
Ta kim bulasan ləm yəzəli-ۛmri-bəqayi,
Ey talibi-ۛrfan.

Qaş çatma tələbdən ki, sana gۛnۛvhəri-məni,
İsmət tənəfindən.

Yüz gürsədicəx gürsədə yüz dırlı səfayi,
Bışübhəvü nəqsan.

Can bəlbəlini məskəni gəzari-cinandır,
Təhqiq ilə billah.
Bulmaz anı tərək etməsə bu abü həvayi,
Ol gəfili-nadan.

Ey istəyən ol gən kimi məşhuri-nişanın,
Hər ləhzə mənim tək.
Ağ gənini, andan dolu gür ərzü səmayi,
Ol valehü heyran.

Eşqi-ələmindən kənəli ah etmə ki, aşiq,
İxlas ilə olan.
Məhr oxına cürvini vəfa ilə cəfayi,
Həm dərdini dərman.

Dünyavü zərü siminə aldanma, Hidayət,
Mətlubini bulgil.
Andan həm anı arif isən eylə gədayi,
Ta kor ola şeytan.

240.

Bir xeyli zaman oldu ki, şeşmim nigarandır,
Didarına candan.
Gürsət yüzün, ey dust ki, məqsudi hamandır
Kün ilə məkandan.

Gəgdə qızaran sormagil, ey ay, şəfəqmi?
Ya əksi-gənəştək.
Hicrində sənənin hər gecə mənə urduğı qandır
Çəşmi-nigarandan.

Şol kirpük ilə qaş məni yaxmadı ancax,
Ey əhli-məhəbbət.
Hər guşədə yəz naləvi fəryadı fəğandır
Şol tirü kamandan.

Həkm etdi rəvan olmağa qan yaşımı bir günü,
Ol gəməzeyi-xunxar.
Su tək qılıcın buyruğı boynıma rəvandır.
Şol həkmi-rəvandan.

Gər zahir ilə yar Hidayətdən olur dur,
Ey zahidi-məğrur.
Hər şeydə ki var, gəzinə ol əhər əyandır.
Çıx zənnü gəmandən.

241.
Ey badi-səba, gəncək ol sərv-i-rəvanı,
Səylən binihayət.
Müştaq olubdur sana bu aşiqi-canı
Bihəddü nihayət.

Çün cəvrinə səbr etdivü dənədi yolundan
Bu aşiqi-məhcur.
Səndəx sənəmə tərək edə gər cəvrü cəfanı,
Qıl lətfü inayət.

Fəryad ki, fəryadıma həz kimsənə yetməz,
Ta kim sora neyğün.
Öldürdi məni-xəstəyi ol huri-cinanı.
Bicümü cinayət.

Həqdən bu kənli mülkətinə şah sən oldun,
Ey mən sana bəndə.

Bəs qoyma xərab olmağa iltaf edib anı.
Qıl zəbti-vilayət.

Gər fani ikən istər isən baqi olasan,
İxlas ilə gəl-gəl.
Ol yarım vəfadar yolunda dilim canı
Tərk eylə Hidayət.

MÜXƏMMƏSLƏR

242.

Yəzində zülfün ictimə, ey mahi-hümayuni-fal,
Bu gecə fikr edər idim ki, kəndi mah ilə sal.
Mələlət ilə künül oldu bəs pərişani-hal,
Sabah sənilərə vardum bərayi-dəf-mələl.
Səpidə dəm kim əsərdi nəsimi-badi-şimal.

Dedim, məgər mana ərvahidən irişə mədəd,
Künül dədi: bu mədəd istəgil ze fərdi-səməd.
Qulağım onda ki, bir ün yetə ze mülki-əbəd,
Bir ün qulağıma gəldi ze həftkan ləhəd,
Ki ey fəqiri-həqir, olmagil pərişan hal.

Bu dinə sənylədgündüriki qapulu rəbat,
Gələn gedər, gərək İlyas dut, gərək təvat.
Nişat yeri degil, tez verişür bu bisat,
Çəhar baş dünya degil, bisati-nişat,
Kim anda yektə qılursan zəhi güruri-xəyal.

Bu evdə necə ki, oldum əsiri-məhnət idim,
Hələki-ğüssəvü gəm, kəstəyi-məzəllət idim.
Demə ögüş ki, mən ərkani-mülki millət idim,
Cahanda mən dəxi bir şahs-vari-düvlət idim
Ki, həm inanım idi, təxt bəxtü gürü cəlal.

Necə ki, istədiv گنجی munda adəmdən,
Nəzir bulmadı, gərdun گنجی d aləmdən.
Gərəndə fariğü azad xatiri gəmdən,
Xağan ki, sərpə salurdum niqabi دهنرəmdən,
Gənəş yüzi sararurdu ze rəşki hüsnی cəmal.

Yüz urdu, دهنکی bozulmağlığa əsas əməl,
Dolaşdı ördügi zülfeyni tək əyağa əməl.
Qəza دهنی var idi kim qısır مری təpa əcəl,
Qazai-hənkəmi-ilahi irişdi min əcəl.
Gəndی nameyi-həsərət zəvalə dindi kəmal.

Hesab مەجمەل مەجمە مەفەssəl oldu mana,
Və cüd yağışub, əhli-ədəm əməl oldu mana,
Səfər əziməti دهنی kim مەجمەl oldu mana.
İki firişte həm ol dəm مەvəkkil oldu mana.
Hesab qılmağ içی dəftəri-həramی həlal.

Əməl təbibinin ol dəm təbəbətін گنجی,
Əcəl xətibinin axır xitabətін گنجی.
Ədəm dərisinin anda məhəbbətін گنجی,
Mən ol zaman kim onların sələbətін گنجی,
Dutuldu yələ kim, oldu zəbani-natiqə lal.

Mədam cənvrی cəfa yayını səpəhri-qurur,
Bəla oxını dək b, kimə uğruyisə urur.
Hidayət anda vəfa umuban kişimi durur,
Vəfa میدی cahanda ki, qənbər oğlu umar,
Zəhi təsviri-batıl, zəhi-xəyali-məhal.

TƏRKİBBƏND

243.

Ey ayəti-rəhməti-xudayi,
Al bəyqəbi tagırımı xudayi.
Altum cəvri şünə fələk tək,
Gər nəzgəyə etsəm ilticayi.
Sanma ki cədayi ola məkmi,
Gər sinəmə sinə səngi-cidayi.
Kədin qaşı arasından, ey dil,
Fəhm eyləmədin bu istivayi.
Ey dust, mana cahan gərəkməz,
Səndən səni eylərəm gədayi.
Nayi yenə aldı nayi ələ,
Bir anlaya gər nə der bu nayi.
Rindanə bulmuşam səfayi,
Mən xandəvi zahid riyasi.

Mətlub sənü mənəm tələbkar,
Talib olana olur tələb kar.
Afaq xamu sənin diyarın,
Amma səni bulmaz oldu diyar.
Səndən ü gəlir nə gəlsə, ey dust,
Kimdir diləyə nəzinə azar.
Yansam nola eşqin odı ilə,
Gər əubi ki, necə nur edər nar.
Hər ləhzə sənin xəyalın ilən,
Sevdayi-kənəli bir nəzgə bazar.
Rindanə bulmuşam səfayi,
Mən xandəvi zahid riyasi.

Ey şəmşir xəncahan əiraği,
Rövşəliğin ilə can əiraği.

Aləmdə lətiflər yügüşdür,
Güldürvəli bustan ʔırağı.
Hər yerdə ʔırağı hər kişinin,
Yanır vəli munda can ʔırağı.
And vəhbini kün-fəkanə vermən,
Ey arizi-kün-fəkan ʔırağı.
Yandurdu ǧəmin odı bu gecə,
Hər dəm məni hər zaman ʔırağı.
Rindanə ʔı bulmuşam səfayi,
Mən xandəv ʔı zahid riyasi.³

MƏSNƏVİLƏR

244.

Həmd ʔı səna, məbdəbi bələtə,
Məxtərəb biqrəz ʔı illətə.
Ol ki bizi nist ikən qıldı həst,
Qıldı meyi-eşq ilə ǧünni məst.
Məbni kimi gizliv ʔı surət nigar,
Məbnisi hər surət ilə aşikar.
Çar ənasir bilə tərkib edən,
Adəmi bu həsn ilə tərtib edən.
Verən ana beş hüsnü altı hacat,
Yazan ona ayət ilə binahat.
Qətrə sudan ləvni-ləla qılan,
Quru ağacdən ǧəli-həmra qılan.
Xaliqu-ins ʔı cin ʔı vəhşü tiyur,
Raziqi-ərzaq xamı mar ʔı mur.
Dinmə, kün ʔı, münca ki, həddin degil,

³ Bu şeir İran-Məlik kitabxanası və Təbrizi-Topqapı Muzeyi kitabxanası nüsxələrindən məstərək alınmışdır, digər nüsxələrdə bu cənəyə rast gəlinməmişdir.

Gönçə kimi نەنچە ancax گەنچە.
Sən kimی adını anın ad tək,
Zərrə kimی گەرە sifətin şayləmək.
Çək dilini نەدیل، həddin tanı,
Bu şەن ilə tanımaq olmaz anı.
Cəhd edə gەر، dinlə rəsulun şەnin,
Kanlayan anın şەzi، bildi şەzin.

245.

Şol məhi-ceyş ənc ۞mi-gərdun h ۞bab,
 Kim quludur tələtinin afitab.
 Özid ۞r ۞relm ilə dəvi qılan,
 Əvvəl ۞axirdə təcəlla qılan.
 Tanrı anın şanına l ۞nvlak deyir,
 Çakəridir ənc ۞m ۞flak deyir.
 Kim ki, anın s ۞zinə dutmaz qulağ,
 Adəm ana s ۞yləmə koldur ulağ.
 Məndən ana g ۞ndə der ۞d ۞ səlam,
 Alinə ətbainə həm vəssəlam.

246.

Lətif et, ilahi ki, gənəhkarinəm,
 Dami-məhəbbətdə giriftarinəm.
 Cərm xətdən olubam ru siyah,
 Lətif gənələn mana bax, ya İlah.
 Dövr-fələkdən dəkəbəm dəx cəfa,
 Bulmayubam dərdimə hərgiz dəva.
 Xəstədilə valehə bixarəyəm,
 Lətfin evindən qatı avarəyəm.
 Çün mana səndən gəlir, ey can, ələm,
 Cəvri nələindən nə şikayət qılam.
 Səndən əgər gəm gələ, ya dərdə bəm,
 Şükr sənin verdügünə, ya Kərəm.

Dünyadə hər eşidənə bənd ola.
Bu sənzi şol bələb-şirinnəfəs,
Fəhm edicax nəzminə qıldı həvəs.
Xaliqə ol dedi həmdünə sənə,
Sonra şahın nəmrinə qıldı dua.
Şah Hüseyn xəlvə Əli mərifət,
Xızr İsa dəm Musa sifət.
Ol ki, Əbülfəth ləqəbdir ana,
Peşə kərəm xuyi-ədəbdir ana.
Ədlilə əzəl oldı Ənuşirəvan,
Çün dinə nəjz eylədi hatim rəvan.
Həkmə əgər dağə desə kim yeri,
Yeriyən yeridə bilə yeri.
Ləfzi-ghərpəsi-ghərpəşini,
Der kimi kim duysa, dutar guşini.
Şah duasın ədəd əylədi,
Cani-dili-bimarə nida əylədi.
Bir necə sənə can kənə der eşit,
Can kənə bu sənə var eşit.
Ey kənə, aldanma cahən alinə,
Kaldanan alinə anın alinə.
Kimsəyə ədəd qılma dənə vəfa,
Munca anın ədəd nə ədəkərsən cəfa?
Dini dənə arifə məskənəmolur?
Tutiyi-qədsən yeri gələnəmolur?
Surət ilə dilbəri-əyyarədir,
Məniyə bir divi-sitəmkarədir.
Kim ki, bu div alına aldanmadı,
Şol əzəli qənlə durub danmadı.
Gərki sənə qıldı məlayik sənə,
Özünü sağınmaz ikən bəvənd.
Yaxşılıq et, lütf kərəm peşə qıl,
Gərki nə ədəb zatsən əndişə qıl.

Cəmlə cahan əhli ilə doğru ol,
Şərə yabış, istər isən doğru yol.
Doğru olub, doğru yeri, doğru di,
Doğruluğ ilə iki aləmnəyi.
Doğruluğ, ey yar, ola dust qabusı,
Doğruya cənnət kimidir damusu.
İki cahanda diləsən şadlıq,
Güssəvəndəndən azadlıq.
Özün ilə doğruluğu peşə qıl,
Sorgu gəndən yeri əndişə qıl.
Kim ki degil doğru, degil adəmi,
Ölüdür ol, dusta gərək matəmi.
Ah, qələm tək iki dilliyə ah,
Kim olisər dili kəsik ru siyah.
Şəmkək ol yekdiləm yekzəban,
Ta ki yəndən ola rövşən cəhan.
Ey gəniyə xadimi-xeylin sənin,
Cənə cahan barına tənəylin sənin.
Hər kimə yoldaş səadət ola,
Lətfə kərəm peşə duadət ola.
Lətfə kərəm peşə qıl, ey şəhriyar,
Ta sana həm mülk ola, həm şəhri-yar.
Ədlə sana sur edə matəmləri,
Necə ki, dutdun duta aləmləri.
Xanı Firidunə Cəmi Keyqubad,
Qaldı olardan sona ancax bir ad.
Yaxşı adın cəhd edə gən kim, qala,
Addan nəzə dəxi gən kim qala.
Dənyayə aldanmavəm həm malına,
Bir nəzər et nəzələrin halına.
Xani olar kim, muni cəmbədilər,
Həsərətə dərd ilə qoyub getdilər.
Cənə cəhan kimsəyə qalmaz gedər,

Mehrin anın canı kənaldən gedər.
Xatirini yaxşı işə tiz qıl,
Hər nə yaman iş ola bir hiz qıl.
Adəm əgər xeyr edər, yoxsa şər,
Xeyrü şər ol nəsnə kim eylər, günər.
Bəs yegi oldur ki, şərir olmaya,
Ta gəm dörd ilə əsir olmaya.
Ta ki, bu mina fələk zərnigar,
Qayım olub eyləyə dıvrımədar.
Ta ki, doğa taği-fələkdən qəmər,
Ta tərəyə şaxi-şəcərdən səmər.
Düvlət ilə gındı dınsın dınnı,
Gündə yeg olsun xamı gündən gınnı.

249.

Kərəm qıl, ey nəsimi-novbahari,
Məni-bizərə ilən Həqqi-yari.
Rəvan ol su-bəsu, gılşən-bəgülşən,
Qədəm basma məgər bər sərvı sən.
Gıl ilən snylə bılıliştiyaqın,
Çəmən yızınə snbılıştiyaqın.
Şəhanın halətini snylə mahə,
Qulun yızini yəbni bəlişahə.
Ədəb yerin nıbyetı səlamım,
Degil, ey tutiye-şirin kəlamım.
Əgər qulluğda təqsir oldı məndən,
Ümidim əfvdir, ey şah, səndən.
Quləm, qul bəndənin əksıklığı əox,
Şahın hər suxlə quldan dınməgi yox.
Durubam başü can ilən bu ıta,
Nə kim fərmanın olursa gznıta.
Vəli sənsiz mana əəkdi əəri gəm,
Nə bir yoldaşü nə bir yari-həmdəm.

Çevirdi əvrəmi seylabi-məhnət,
Gəriq etdi məni gərqabi-məhnət.
Bəlavü güssəv dərd ilə ənduh,
Yığıldı hər tərəfdən kuh ta kuh.
Bu yalğuzlığda gördüm didə nəmdir,
Çünki kimsənəm yox sora nəmdir.
Xitab etdim dilə key dil nəkişən?
Bu tufan izarə, padərgil, nəkişən?
Dedi: ol şah xəyalı olsa yoldaş,
Nə qayğu, gər olursa xamu yoldaş.
Bu sənə yetib gəldi xəyalın,
Dedi kim, necədir, ey xəstə, halın?
Xəyalın damənin dutdı dili-zar
Ki, bu dəmdə midim sənsən, ey yar.
Xəyalından kənəli buldı mimmid,
Qaranğu dundə sağıın doğdı xurşid.
Nə gəm dedi, yağış tək yağsa yağ,ı,
Çünki məhkəmdir midim budağı.
Xəyalinlən gənəştək yek səvarə,
Birimiz, ey gəlmə dəgdi həzarə.
Həqqin fəzli-xəyalın dənvlətindən,
Xilas olduğ həsudın məhnətindən.
Yox əkslik dəxi əz fəzli-Allah,
Vəsəlidir həmin əkslik, ey şah.
Sərayi-didə kim, vəslin yeridir,
Müşərrəf qılsanız, şəha, yeridir.
Qədəm bas kənlimin divanəsinə,
Yox isə gəmlən ol viranəsinə.
Çünki zahirdir dedgim sənə təsdiq,
Ümid oldur rəfiqim ola tənfiq.
Qılub dənvlət məqamında iqamət,
Gəlmə didaruni sağü səlamət.
Şəha, bu xeyr işə ta xeyr qılma,

Unut təqsirimi, təqsir qılma.
Yaxıma, yaxıla şəm Hidayət,
Gəlicək munda ey şəm Hidayət.
Həmişə ta nihali-fəth i qbal,
Zəfər bağında sərsəbz ola xoşhal.
Nihali-nimr olsun sərsəbz xurəm,
Yetürsün meyvəyi-dövlət dəmadəm.

250.

Gəl, ey iəmiş bu gün gəflət şərabı,
Səpilmiş yüz şurü şərabı.
Gəl iə dnlət meyın, məxmurini yaz,
Yetər, gəm dəftərin alub bitər yaz.
İçən dnlət meyın bil kim, oyandı,
Gəm odında xaaan dnlətl yandı?
Buradə görmüşəm dnlət yzini,
Nə bir kim, yə-y gnd yzini.
Demə aldanmazam düşmən snzinə,
Bu uca qələbdən düşmən srinə.
Gəl iəgil znvq ilən dnlət əyağı,
Bu dnlətdən yeri əəkmə əyağı.
Uyarsan, qələ iəre düş gnrərsən,
Səadət yzini glduş görərsən.
Gəlicək bulmaz olsun dusti-kamı,
Əcəl yanımda iəsn dustkamı.
Ögün ki, yaxıla şəm Hidayət,
Eşitsin snzüm, ey şəm Hidayət.
Sağınma snzimi kim, al deməkdir,
Eşitmək səndənü məndən deməkdir.

ƏSKİ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

Ağırlamaq اټقوناټ etmək, əzizləmək
Ağırın اغټox qiymətli, ciddi.
Ağu اټزəhər
Ah eyləgəc اټah eylədikcə
Axcəc اټaxdıqca
Al اټhiylə
Anmaq اټyad etmək
Ari اټpak, təmiz
Ari incu اټxalis inci
Aşamlıq اټşərabdan məst olmaq
Atınc اټox atmaq təzi
Avurd اټyanağın daxili tərəfi, yanağı şişirtmək.
Ayıtmaq اټdemək, sټnyləmək
Bayıtmaq اټzəngin etmək
Bənzərimni اټbənzimi
Bilmənmi اټbilmirsənmi
Bir kəz اټbir dəfə
Birikmək اټyığmaq, birləşmək
Birlə - birlikdə
Boşmaz اټboşa اټıxmaz
Bulmaq - əldə etmək, tapmaq (bulgil - əldə elə; bulmagəc اټ
tapmayan kimi, əldə etmədikdə; bulmayuban - əldə etməyib)
Buluxmaq اټtuş gəlmək
Burqu اټبکیک, qıvrım
Çağ اټzaman, dټvr
Çağlamaq - suyun axması
Çəri اټqoşun
Çilək اټğiyələk
Damu اټcəhənnəm

Danla تساباه, ertə
Danuğ - şahid
Dəm تvaxt, داغ, gah
Dərilgəc تdərilən kimi
Digəc تdecək, deyən kimi
Dinənc تبəhs edən, danışan
Dınygəc گنزىن گنزىنى دىنىچək
Duş - yuxu
Düşgəc تdüşən kimi
Edərmən تedərəm
Enicax تenəcək, enən kimi
Etgəc تetdikcə (eyləgəc - eyləyən kimi, edən zaman)
Əbsəm تdinməz, سىنلەمەز
Əsgəc - əsdikcə, əsən zaman
Əyağ تbadə, piyalə
Gedərmək گتەرمىک, uzaq etmək, kənar etmək
Gedicax تgedəcək
Gəlgəc تgələn kimi
Gırk گنزەللىک, ىز گنزەللىيى; yaxşı xasiyyət, məziyyət; zinət, bəzək
Gırgəc گنزەن kimi
Gınzıtmək گنزىلەمەک
Xaıan تhaıan, nə vaxt, nə zaman
Xamuca تhamılıqla
Xancaru تnecə
Xanda تharda
Xanqısı תhansı
Xuy תxasiyyət.
İçü dış تیغەری və bayır
İrağ تuzaq
İrmək (irişmək) تیغەتmaq, yetişmək
İstəşmək تیaxınlıq etmək
İyə - sahib, malik, əfəndi

Kəsər تbölmək
Qablıyuban تhər tərəfi tutmuş şəkildə
Qana yunmaq تqana boyanmaq
Qaxinsan تdüşüb qalsan
Qaranğu تqaranlıq
Qayğu qayıрмаq تarzu, istəyi yerinə yetirmək
Qəllaş تdəğal, cığal
Qəm evirmək تqəmi əevirmək, rədd etmək
Qılğac تedən zaman
Qorunda تمدafiasində, keşiyində.
Qutlu گن xəşbəxt گن
Nəm تبتی ن vaımı
Nəmi deyim تnəyi deyim
Nəstə - şey
Nişə - nəyə گنə, nə گنی
Oxlaşıban توx kimi istiqamətini mıyyənləşdirib
Olgəc olduqca (olğac - olanda, olan zaman; olubam تolaraq)
Öc almaq تintiqam almaq
Ögüş تoxlu; sitayiş, mədh, نymə.
Özülğə - نznə
Rəng تhiylə etmək, oyun etmək; nəzakətli, incə və s.
Sağrı تاتın arxadan گت tərəfi
Saqın تaman, گنə, qorun
Sayru تخəstə, گندə olmayan
Sığ تyaraşmaq, uyğun olmaq
Sorgəc تоруşан zaman (sorguc торуşmaq; sormaq ت
soruşmaq; soruşmanız торуşmarıq)
Sunmaq тірəli uzatmaq, vermək
Şol تو
Tıki-Xətay تğin گnzəli
Uğraşmaq تqarşılaşmaq, rastlaşmaq
Undırmaq тsındırmaq, dağıtmaq
Ura тsını yaradılmış təpə (sərhəd təyin etmək گنی)

Urmaq ةvurmaq (urarsan ةvurarsan; urur ةvurur)
Us ةağıl, huş
Usanmaq ةbezmək, yorulmaq
Uş ة1. bu, belə; 2. ağıl
Uşatmaq ةkişiltmək, parçalamaq
Uzatgəc ةuzadan zaman
Ün ةsəs
Üsnə - ةstى
Varmaq ةgetmək (varışmaq ةqarşılıqlı yىn almaq)
Yadınlamaq ةyad etmək
Yağıxmaq ةdüşməni tanımaq
Yağmaçı ةtalanı
Yaxmaq ةyandırmaq
Yalğuz ةyalnız
Yanuyə düşmək ةyanına düşmək
Yarlıq - əmr, buyruq; kىnmək
Yastanmaq - düşüb qalmaq
Yastırmaq ةistinad etmək, sىnykənmək
Yaşınmaq ةgizlənmək, ىrtىnmək, qorunmaq
Yaşurmaq ةqaş gizləmək
Yavuz ةacıqlı, amansız, qəddar
Yazı ةsəhra, انغ
Yeg ةdaha yaxşı, ةstى
Yelək ةquş qanadındaki qələmli tىكى
Yىrənmək - ətrafında gəzmək
Yüküş ةox, bol, ağır

ƏRƏB-FARS SÖZLƏRİ

A

Abdali-dəhr ةsadədil, dىnyadan bixəbər
Abi-həyat əbədi dirilik suyu

Abi-Xızr تXızrın suyu, məc. dirilik suyu
Acil اتələsən, narahat
Afərinəndə - yaradan, xaliq
Aftab تغىمىş
Aqibət تson, nəticə, nəhayət
Al etmək - hiylə etmək, aldatmaq
Aludə - başı qarışma, mübtəla olma
Ariz تyanaq
Asi تىsyankar
Aşiqi-qəmxar تqəmli aşiq
Aşüftə - aşiq, divanə, vurğun
Atəşnak تod yağdıran, sağan, hərarətli
Ayət əlamət, nişan, Qur.əndan alınan cümle və ibarələrin hər biri

B

Bağ-i-nəimə - cənnət bağı
Bekam تکama yetmək, arzu, istəyə çatmaq
Bəhri-gىvhər تغىvhər dənizi
Bəqa تbaqilik, axirət
Bərgi-xəzan تخəzan yarpağı
Bərgi-nəsrin تnəsrin yarpağı
Bərtərəf تدəf etmək, aradan qaldırmaq
Bidaq تşahmat oyunundakı piyada
Bidaniş تelmsiz
Bim تqorxu
Binat تدəqiq گىrən
Bur تدىnya və axirətə xeyri olmayan kimsə; fısıqı rəng.
Bىllur تşəffaf.
Bىrci-əbləğ تyaraşılıqlı qala
Bىsat تşənlik

C

Cay ت yer.

Cəmilə - qəşəng, گنجەك, گنزەل

Cəvdə comərdlik, مەرىۋەت etmək

Cəvlan cədvər etmək, gəzmək

Cəvr - əzab

Cəbbə quyruğu

Cərm - əziyyət

Cəstəcu tərəşdırma, axtarış etmək

Ç

Çağ zaman, dəvr

Çak ağac, yırtıq

Çakər tənəkər, qul

Çaki-rək kiçik hissələrə parçalanmaq

Çəsmeyi-xunabə gəzlərim qanla dolmuş gözlərim

Çəşmi-ahu ceyran gəzləyir

Çərxi-dəvvar yer kürəsinin dəvr etməsi

Çovgan atla oynanılan top oyunu; bu oyunda topu vurmaq

Çığı başı əyri uzun ağac

D

Daği-fəraq ayrılıq daği

Dəmi-sərd məhkəm vaxt

Dərdmənd dərdli

Dəryayi-imman okean dənizi

Dəvayi-lətf mərhəmət tələb etmək

Dəvi tələb, iddia

Dideyi-pərxun qanlı gəz

Dilbəri-simin دىگار ئۆزلۈگۈ
Dildar دىسەۋگىلى، سەۋىملى
Dili-bىرىان دىقەلبى يانىق
Dirağ دىبارىقسىز، اىىز
Diriğ دەسیرگەمە، قىيىمىماق، ەفسۇس، ەيىف
Dudi-دیراğ دىتیراğ تۈستۈى
Dun دىلغااق، اشاğı
Dur oldu دىۇزاق oldu

E

Eydi-ەكبەر دىىن کى بايرام
Eydi-ۋىسال دىبايراما يەتىشمەك، ۋىسال بايرامى
Eyn-ىىۋەقىن دىگۈزىلە دىر بى ۋەقىن ەتمەك

Ə

Əbna ەوگۇللار
Əbri-siyah ەقارا قىش
Əcəblimə - ەcəb ەdirəm
Əflak ەfələklər، دىنلەر
Əfruz ەşöleləndirən، ياندیران، یشیقلىاندیران
Əfşan ەyayan، داğıدان
Əfzun ەفغولۇ
Əğyar ەqeyrilər، yadlar، ىزگەلەر
Əhbab ەdostlar
Əhli-məani ەmənalar sahibi
Əhli-təbi ەtəbi olan şəxs
Əqiq ەqiymətli qırmızı daş
Əlif - ەرەب ەlifbasının ilk hərfi
Ənadil ەىلىلىلەر
Əndəlib ەىلىلى
Ənduh ەqəm، sıxıntı

Əngəbin عبال, əsəl
Əngiz عoyandırıcı, qaldırıcı
Ənvari-Həqq عHaqq nuru, Haqq işığı
Ərgüvan عرəngarəng
Ərvah عruhlar
Əzm عبىك, məhəng

F

Fəhm عanlama
Fəqih - fiqh alimi
Fələk qəndili عىنەş
Fəth əlbab عاğılları, عىمکلəri, qəlbləri fəth edən
Fəttan عfitnəli
Fiqh - şəriət elmi
Firqət عayrılıq

G

Gərdun عfələk, عərx, asiman
Gəvhəri-məqsud عgvhərin məqsədi
Gəli-dəvrən - zamanın عىلى
Gəli-həmra عqırmızı عىلى
Gəli-vraqini عىلى vərəqlərini

Ğ

Ğəbgəbi-simin عparılılı عəne
Ğərqab عsuya batmış
Ğərqi-ərəq عtərə qərq olmuş
Ğüruri-xəyal عxəyalən məğrur

H

Hacib حقایق; یرتکی, pərdə
Harun قədim tarixdə çox varlı, səxavətli hökmdar olmuşdur.
Hasid həsəd aparan
Həcər दाश
Hədis Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) söylədiyi rəvayətlər
Hənuz اندیحه
Həzar امین
Hicr تفریق
Himməti-kətah تاز arzusu olan, az cəhdli
Huşmənd تھشی olmaq
Hüsn-i-cahanarayi دنیا گزینəliyinin yaraşığı

X

Xabi-ğəm تغم یخسوسو
Xacəru تھاعə sifətli
Xaki-rah تھایاğین torpağı
Xaşakrək تھن-فک kimi
Xədəng تھox, tir
Xədəngi-mujə - kipriklərinin oxu
Xələyiq تھcamaat, xalq
Xərgnür تھnura qovuşmaq, işıqlı olmaq
Xətib تھməsciddə xətə oxuyan, natiq
Xətti-ariz تھzdə olan xətt
Xətti-ənbər - ənbər qoxulu xətt
Xəvaric - xaricilər, Əlinin zamanında zühur etmiş bir dəstə
Xəyali-məyal تھparlaq, əfsanəvi
Xəyyat تھdərzi
Xibabət تھnatiqlik sənəti
Xirqə - dərvişlərin geydikləri üst paltan

Xisal خىسلەت cəmi, xasiyyətlər
Xızır مۇھىمى bir şəxsiyyət. Guya dirilik suyu ىغىب, daimi
مۇھىمى təpmışdır.
Xuni-cigərim خىجەرىم qanı
Xurşidi-gərdun خۇشەيىش dairəsi
Xuşeyi-pərvin خۇشەيىش ulduzlar, toplu
Xۇلدى-bərin خەللىيەت, behişt
Xۇمەm خۇمەd, şən

İ

İcz ىعەزە istəyir
İqtiza ىقتىزە, lazım
İqdi-Pərvin - nigah
İllət ىللەتlik, mərəz
İltaf ىلتەفەşlər, ىلتەفەşlər
İrşad ىرşad yolları
İstiğfar ىستىغفارlanmasını istəmə, ىستىغفار istəmə (dini)
İştiaq ىشتىاق qızgın məhəbbət, arzu etmə, ىstəmə
İtab ىتەب etmə, ىتەb danlamaq

K

Kafur خەفەر cənnətdə ىكەd adı, ekvatordakı ىlkələrdə bitən ağacın
şirəsindən hasil olan kəskin, spesifik qoxulu maddə
Kakili-mişkin - ətirli ىكەd
Kan خەmەdən, mənəbə
Kani خەmەdən mədəni
Kani-kəram خەkəram mədəni
Kazib خەyalan
Keyik خەyran
Kəbət خەllah Allahın evi
Kəfi-kafini خەkifayət edici

Kəmin كەمىن pusquda duran, gizlənən adam; mىھاربە zamanı
گۈزەتلىك ئەسكەر
Kəmin (ə) كەمىن aciz, həşr; ən azı, kiçik, minimum
Kənin كەنىن xınalı
Kərdigar كەردىگار yaradıcı, qurucu
Kəştəyi-məzəllət - əkin əkmək əziyyəti
كەنىن تەۋرەنەر olma
Kudəki كۈدەكى tuşaqı, nadanlıq, axmaqı
Kuhi-qىسە - qىسە dağı

Q

Qasir - əksik, qىسۇرلى
Qəbəyi-susəni - sىسەنىنىڭ پالتارى
Qəddi-xəmə belı bىلىمىمۇش
Qəməzə - naz
Qəsri-mىللە كۈچەسى qəsır
Qibleyi-mən مەنەمنىڭ qiblەم
Qisseyi-şövqi مەھەببەت داستانى
Qىسە-رەۋىيەت قىسەسە دەرەسى

L

Leyf لەيۋەت خۇرما ئاۋىقىنىڭ
Ləhəd لەھەد خۇر، مەزەر
Ləhzə - an
Lək kəmi نىكەم ئەھۋالنىڭ ئاغزىغا يۈرۈلگەن دىشەر
Ləmyəzəl لەمىيەزەل، ھەمىشەلىك، ئەبەدى، ئىلمەز
Ləngəri - əflak -
Ləvənd لەۋەند گۈل، گۈلگەملى، ساۋلام
Lənan - دەرەخ، ئىنە، مىرۋارى

M

Mabəd تbundan sonra
Mahi-cibin تلى نرتلى ay(məc. نرتلى altında gizlənmiş ay
لىلى)
Mahliqa تاي لىلى گزنل
Mehdiyi-gلىلى-sىخەن تەر qızıl گلىلى.
Mehri-eşq تەşq günəşi
Meyi-nab تخاليس mey
Mədhuş تməstlikdən bihuş olmaq
Məğbun تaldanmış
Məhcur تayerılmış, unudulmuş
Məhvəş تاي لىلى
Məxmur تخumarلى گنرىنمەك
Məlal تqəm, kədər
Məlamət تتنهمەت
Məşşatə - qadın bəzəkلىلى
Mişki-Çin تÇin ətirli, qoxulu
Mnhsin تگزنللىك
Mnhtəsib تşəriət işlərinə baxan məmur
Mnvc تدالغا
Musayi-təcəlla تMusa Peyğəmbərin گنرىنمەسى
Muyi-miyan تqurşaq, kəmər
Mىcəmməd تدondurulmuş
Mىcəmmər تodda pışirilmiş
Mىdam تدالما
Mىddəi تiddia edən
Mىqəyyəd تbağlanmış, bənd edilmiş
Mىltəfit تdiqqət etmək, həvəs گنستərmək
Mىnafiq تnifaq salan, iki لىلى
Mىntəha - sona çatmaq, axır, nəhayət
Mىsahib تhəmsنهبەت
Müşərrəf تىغox نىنمەتلى, şərəflənmiş, əzizlənmiş

Müşkül مُشْكُل

Müştaq مُشْتَاق tarzulanmağa can atan, həsrət مُهْزَن, həvəsli

Mütr مُتْر toynayan, rəqs edərək oxuyan

N

Nabi-qəm نَبِي-قَم xalis qəm

Nabud نَبُود olan, münvcud olmayan

Nafeyi-əin نَفَی-اَیْن Çin ahusunun (ceyranın) gənbəyindən hasil olan
ətir.

Nagəhan نَاغَہَان birdən-birə

Nari-eşq نَارِی-عَشَق odu, atəşi

Naseh نَاسِہ نəsihət edən

Navəki-dilduz - نَوَکِی yandıran ox, oxlayan

Nəbatəl-nəş نَہَاةَل-نَہْش təyerdə bitən, nəşvü nüma olan nəbat

Nəfirə - فِیرَہ, ədəd (insan haqqında).

Nəhl نَہْل arısı

Nəmmamliq نَہْمَمَلِیق xəbərxilik, aralıqda sənəz gəzdirmək

Nəsrin نَاسِرِیN ağ rəngli bir xəngək, nəstərən نَہْستَری

Nifrin نِفرِیN qarğış

Nihan نِہَان gizli

Nihan نِہَان gizli

Nikbət نِکبَہت yaxşı, xeyirli

Niqab نِیْقَاب ətərtib, rəbnd

Nisar نِیْسَار təyaymaq, səpələmək

Niş نِیْش təynə, biz, nəstər

Nişat نِیْشَات səvinc, fərəh, şadlıq

Nizul نِزَال enmə, nazil olma

Noi-cəmal نَوِی-جَمَال gəmməhliq, gərkəmli, gənzəl

O

Ovradi-kitab اَوْرَادِی-کِتاب virdləri

P

Padərgil پادېرگيل ayağı palıxıqda پالخیقدا sığintıda, hərəkətsiz
Peyman - əhd, şərt
Pərtنې-Həqq تانرının ziyası
Pərvə پورخو, etiraz, meyl, taqət
Piri-təriqət تېرىقېت پيرى
Pىnhan نېگىزلى

R

Raceرېبbarədə, aid olan
Rahi رېبىr dəfə, bir yol
Rahnişin رېئىشېن yolda oturan, yol gىstərən
Ram رېم تابة etmək
Raz رېسىرر
Rəbat رېبائىbağlayıcı, bənd edici
Rənc رېئىئىzəhmət, əziyyət, narahatlıq
Rəsul رېئىئىلغى
Rəşk رېئىئىشک həsəd
Rəşki-mələk رېئىئىشكى-mələk həsəd aparmaq
Rəvan رېئىئىvan axan, gedən
Rikab رېئىئىكابت زىngi
Rind رېئىئىnd qorxusuz, heç şeydən ئىئىئىئىkinməyən
Riştəyi-can رېئىئىئىتىcan damarı
Ruhi-rəvanbəxş - ruhverən
Ruxi-fərxəndə - mىbarək رېئىئى
Ruxi-zər رېئىئىئىzər qırmızı نىئىئىhrə
Ruyi رېئىئىئىmuyi
Ruzi-nəm رېئىئىئىzى nəm گىyayış olmaq

S

Sağər شەراب piyaləsi, qədəh
 Said بىلەك, qolun dirsəkdən aşağısı; yىksək yerə qalxan, uca
 Saqi-yi-məhvəş شەبەب saqi
 Seydi-zəxm شەخەرلەر an, məc.: yara ovu
 Seyli-sirişkim شەbşim seli
 Seyri-nəzər شەbş baxış
 Səbəq شەbşda birincilik
 Səbuhi شەbşə aid olan, şəbşə mənsub olan
 Sədrə qəddi شەbş ağacının boyu
 Səfheyi-minu - cənnətin bir sahəsi
 Səğir شەbşik, xırda, balaca
 Səhab شەbşyucu, şəbşafə edən
 Səhabi-zəlf şəbşut şəbşif
 Səhənd شەbşlis
 Səlabət شەbşatlıq
 Səmənbər شەbşəsi yasəmən kimi ağ, yasəmən şənəli
 Səmənd 1. qızılı ilə boz rəng arasında olan, qırmızı kəhər at;
 2. şəbşiyətlə at
 Səngindil şəbşikli, qatı şəbşli; yavaş, ağır
 Səpidə (sefidi) şəbş rəng, şəbş rəngli (təmiz)
 Səri-kuh şəbşın başı
 Sərpa şəbşdan-ayağa
 Sərt-qədəm şəbşığı ağır
 Sərvi-rəna şəbş boylu şəbş
 Sərvqəd şəbşv boylu
 Sərzədə - baş vermiş, zühur etmiş
 Səvad şəbşaltı, bəbək
 Sib şəbş
 Sipər şəbşığ, şəbş
 Sirri-qeyb şəbşbli sirr
 Sirri-məşş - sirr şəbşdan

Siyam ayı سۈرۈلۈک اۋۋۋ
Siyəhpuş سۈرۈلۈک گۈۈمۈ
Sovmə سۈرۈلۈک گۈۈمۈ، هۈرۈ
Subəsu سۈرۈلۈک گۈۈمۈ، qarşı-qarşıya
Suzdəm سۈرۈلۈک گۈۈمۈ، yanan yaxılan
Sۈnۈlۈk-noxiz سۈرۈلۈک گۈۈمۈ

Ş

Şahi-xuban شۈخۈنلەر شۈخۈ
Şahi-Nəcəf شۈخۈنلەر شۈخۈ-burada Hz.Əli (r.a) nəzərdə tutulur
Şakir شۈکر ەۈلۈۈۈ
Şami-fəraq شۈمۈرۈلۈک گۈۈمۈ
Şanə - daraq
Şəbiyə - bənzəyici, oxşayan
Şəhdi-ləl شۈدۈدۈگۈن شۈرۈنۈلۈ
Şəhşidə - islatmaq
Şəm شۈمۈرۈلۈک، گۈۈنۈ
Şəmail شۈمۈرۈلۈک، xasiyyət
Şəmi-murad شۈمۈرۈلۈک، muradın işığı
Şəmsi-şimdim شۈمۈرۈلۈک گۈۈنۈ şimdim
Şərarə - qılgılcım
Şikən شۈکۈرۈن، sındıran
Şivqi-ruyin شۈۈۈۈۈ şimdim şimdim
Şivqi-rۈxun شۈۈۈۈۈ şimdim şimdim
Şuridə - halı pərişan olan
Şümşadi-xədəng شۈmşad ağacının oxu

T

Taban تۈپۈرۈک، işıqlı
Tabi-hۈsn تۈپۈرۈک گۈۈنۈلۈک işığı
Tabi-rۈxun تۈپۈرۈک گۈۈنۈلۈک işığı

Tahir تەمیز, pak
Talibi-ئەرفان ئەلمە həvəs گەنستەرەن.
Tarixi-əhbab دوستلار, sevimlilər
Teyf قارabasma, vahimə, kabus
Təalillah بىت Allah يەكسەكدير پە نە گەنزەل! نە yaxşı!
Təcəlla تەزahir olma, təzahىر ئەتە, əyan olma, گەنرىنىمە
Təfərrىي تەفەرەhli olmaq, qəm-qىssəni dağıtmaq
Təhriri-تەھرىرەن تەsifətinin yazısı
Təhsin تەتەrif, bəyənəmə, alqışlama
Təqaza تەتەləb, istəmə
Tələti-fərxəndə - مەلىبارەk, məsud olan
Təngi-məqam تەدارىsqal yer
Tərar تەرتەbtəbli
Təraş تەقارىxma, yonma, qazıma
Təri-navək تەiti ox
Təsəls تەزەncirvari, bir-birinə bağlanma
Təsxir تەzəbt etmək, itaətə gətirmək
Təsviri-batıl تەyalan, boş təsvir
Təşneyi-didar تەگەنرۈشە tox həvəs گەنستەرەن
Təvəccىh تەbir adamın dərdinə qalmaq, rəğbət, meyl
Təvəhhىm تەsəssız şübhə etmək, qorxu kەzىrmək
Təvəkkىلى tumma, گەنزە dikmə, tapşırma
Təvəlla və təbərرا تەbir adamın dostluğunu qazanmaq تەغىنى
təşəbbىسى və uzaqlaşmaq
Tiği-fərağ تەayrılıq qılınıcı
Tirxədəng تەiti ox
Tiri-təbər تەox və balta.
Tosən تەbaşından kەزەn
Tovfiq تەrazılığa gəlmək
Tovcih تەغىنىنى bir tərəfə kەvirmə; bir adama sەnz və ya nəzər
atma; mənəsb, رەتبە; ikimənalı sەnz işlətmə
Tuba - əfsanəvi cənnət ağacının adı
Tىرفە - گەنزەل

T یرə - alın sağ

T یرnci-qəbğəbə - narınc kimi buxaq

U

Ud ۇد alğrı aləti.

Udi-naləm ۇدۇمۇن naləsi

Uşş ۇشش quş yuvası

Ü

Üşşaq ۇششاق aşıqlər

V

Varişə - razılaşıma

Vəch ۇچ

Vəcihə ۇجۇھ, lətif

Vərdi ۇردى qızıl g ۇل rəngli

Vərtəyi-xunxar ۇرتەيى-خۇنخار qanlı ۇغۇرۇم

Vəsmə - qaşa ۇسما qəkilən qara rəng

Z

Zahir ۇاشىكار

Zalim ۇالىم edən

Zarri-nəzarim ۇارىى-نەزارىم baxdığım tərəf

Zehi ۇهى nə xoş, nə yaxşı, nə əcəb

Zəbun ۇبۇن ۇسىلى, zəif

Zəqən ۇقەن

Zəhri ۇهري gizli yara

Zəhri-hicrin ۇهري-هجرىn ayrılıq zəhəri

Zəxmi-hicran ۇخمي-هجران ayrılığın yarası

Zəxmi-nihan تگیزلی یارا

Zibə تگزنل

Zəvrəq تقایق

Zurkər تزور گələن

Zəlf تsa

Zəlfıqar تکیاغızلی قیلینc, şiələrin birinci imamı Hz. Əlinin (r.a)

ləqəbi

Zəlfı-mənbər - ətirli sa

MÜNDƏRİCAT

Şair-sərkərdə Əfsəhəddin Hidayətlə bağlı elmi araşdırma və “Divan”ın ilkin nəşri	3
Aidə Ağakerim qızı Paşalı’nın “Əfsəhəddin Hidayət “Divan”ının tekstoloji-filoloji tədqiqi” adlı araşdırması hakkında	9

I HİSSƏ

ÖN SÖZ	15
--------------	----

I FƏSİL: ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT VƏ ONUN

«DİVAN»I	22
1.1. Əfsəhəddin Hidayət صديقي»inin tədqiq tarixindən	22
1.2. Hidayətin دىوانى, həyatı və ədəbi irsi	46
1.2.1. Dىوانى.....	46
1.2.2. Həyatı və ədəbi irsi	55

II FƏSİL: ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT «DİVAN»ININ

TEKSTOLOJİ TƏDQIQI	74
2.1. Əfsəhəddin Hidayət صديقي»inin əlyazma nسخələrinin elmi-paleoqrafik təsviri	74
2.1.1. Əlyazmaların qrafik xüsusiyyətləri	87
2.1.2. Əlyazmaların orfoqrafik xüsusiyyətləri	95

2.2. Nüsxələrin tekstoloji təhlili və alınan qənaətlər.....	101
2.2.1. Sözlərin dəyişdirilməsi, əlavə və ixtisarı	106
2.2.2. Misralarda təhriflər	118
2.2.3. Beytlərin dəyişdirilməsi və ixtisarı	120
2.2.4. Məqsədsiz dəyişikliklər, təsadüfi xətalər	125

III FƏSİL: ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT «DİVAN»ININ

FİLOLOJİ TƏDQIQI.....132

3.1. «Divan»ın bədii quruluşu.....	132
3.1.1. Klassik janr və bədii formalar	132
3.1.2. Mənzur və motivlər	138
3.2. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının bədii dili təsəvvürkarlığı.....	154
3.2.1. Bədii təsvir və ifadə vasitələri.....	154
3.2.2. Üslubi təsəvvürkar xüsusiyyətləri, xalq yaratıcılığı ilə bağlılığı	176
3.3. Əfsəhəddin Hidayət və ədəbi ənənələr.....	190

SON SÖZ223

PEZIOME228

SUMMARY230

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....232

ƏLAVƏLƏR.....249

II HİSSƏ

Əfsəhəddin Hidayət. «Dian» (transfoneliterasiya
edilmiş mətn).....275

QƏZƏLLƏR

Ey canı kənli məhrin ilə valehü şeyda276
Seyli-sirişkim ilə yağış qıldı macəra276
Xətti-səbzən kim, derlər əhli-dil reyhan ana.....277
Dünyə gənədi bə biləklərin ol şuxi-dilruba277
Cəvri qəhrindən, şəha, nəzi mələmətdir mana278
Səndən nə gəm kim, ey bəti-dilcu yetər mana278
Necə hər sənə, rəqiba, tir xəncərdir mana.....279
Bu suxan zəgə kim, ver bə canı tən sana.....279
Ey türk, gətirdi canı dilə qəlbi din sana.....280
Buy əkdirdi zəlfə-arizi ta verdi tab ona.....280
Zəlf arasında yaşur yüzünü tən gəc didə ab281
Xof edər divanə dil ləli, ey, məhrü gənə282
Meyi-matəmində cəngi gənə, qamətin bəki.....282
Qopar kənli yerindən gənə ilə qaşın əyan gənə.....283
Yəzini gənə kişi nə desən afitaba he283
Kafur zəmişk ilə səvad eyləmədin he284
Qaşına səcdə qılub seyl tək, ey yaş, bir ax284
Sarıcax dildəndin ol mah tərzi-pərinə bax285
Bu əşmə kim, gənədən abi-rəvanı qaynar286
Dedim: olmağa ayağında kənli həsrəti var286
Kənli min eşqində, şəha, həm gəmi, həm dərdi var287

Nola qonub ləbinə əibin gər əlin sorar	287
Şimdən gər ھی hicranə məni yar dilər, yar	288
Gər nəsibi kənل یمین şol navəki-dilduz olur	288
Gər sətədi cami-zərrinə saqi-yi-ruzgar	289
Səndən həmişə canıma dərd ھی bəla yetər	289
Ox atcax o t یرک ھی meyli-kəman edər	290
Dedim: ey g ھی, y ھیni gər sət, g ھیndən nəm gedər	290
Ey ki, g ھیnd ھیzd ھیryanəğın, z ھیlfı-mışkin gecələr	291
Hər kimsəyə kim sən b ھیti-əyyaş gərəkdir	291
Abi-həyat kim, dedilər, o duranmidir	292
Ol ki, h ھیsn ھیərə zati-yektedir	292
Canım mənim, ey ruhi-rəvanbəxş, tənindir	293
Can g ھیndədə sən sevg ھی ھی cananə ھی ھیnd ھی	293
Ey dil, gəl ol qəddi-əlif ھی z ھیlfı-dalə gər	294
Oxılən nə ھی ھی, ey dil, arada gər یریğlığdır	294
İxtiyarumdır könül, şol tiğü yar əlindədir	295
İsa ki, deyirlər ھی ھی bir dəmdə can ver ھی	295
Aşiqi-əğyar ilə kim, der rubəru qoymuş durur	296
Mana qapunda nə pərvayi bağü bustandır	296
Zülfı əksi dilbərin ھیşmimdə mişki-sevdadır	297
G ھیnz yaşımdilbər iyəsi ھی ھیnd ھی	298
Olmazsa xəstə könlimə vəslin ogur əgər	298
Ol y ھیzi g ھی ھی kim, k ھیnl ھی, y ھیzin görüb mədhuş olur	299
Can istədi v ھیsalına sorğac bəhanədir	299
Əğyar himilən məni gər yar iki b ھیnlər	300
Hər xə ھیan s ھیnb ھی ھی-g ھیl ھیşinizə şanə dəgər	300

Başımı kəsmağa qəsd ol gəzləri cəllad edər	301
Xəttin reyhanı zülfün mişki-Çindir	301
Zər xümrədə gər didə yaşım simi yeridir	302
Ahimlə ıxdı sinəm odundan şərərələr	302
Hər kimsənin ki, həmdəmi dərdi-həbibdir	303
Ol gən ki, təbü vəchinə şəmifələk pərvanədir	303
Yüzində kim, ol silsiləyi-mu düşüncübdür	304
Dedim: cana, əcəb fəttan gəzən var	304
Tiği-odlan aluban anda ki, bu baş əzalar	305
Çıxardı başıma dənin sinədən nəccar ağır	305
Hər şami-ğəm ki, anda nəsimi-bəla əsər	306
Gər gəm xərisi qılsa kənül qələsin hasar	306
Ta yüzində bad şol zülfü-müənbər təbərdir	307
Könlüm həvəsi Məşhədi-Şahi-Nəcəf eylər	307
Hicrin nola vəsl xün əgər bağrumı yarar	308
Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir	308
Ol bət ki, xətt xal ilə aşubi-cahandır	309
Mana, ey sərv, camalın gəli gələn gənçidir	309
Ölümün, der, əlimdə olacaxdır	310
Məni kuyindən anın müddəi avarə qılır	310
Xancaru kim seyr edüb şol xublara sultan yurur	311
Dan yelindən hər xəzan ol zülfü-mişkin dağılur	311
Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur	312
Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər	312
Bu nə qəsri-müəlla və nə uca tagı eyvandır	313
Yüzü ki, məzhəri-ənvar lütfi-qadirdir	314

Kənli miz ol kəkili-mişkindədir	314
Ah eyləgəc yizündən anın zulf dağılur	315
Çın atlanub ol məhvəş başına yelək sancar	315
Xədəng gəməzə şol tərhanı gözlər	316
Qəddi-xəyalı olur can ində yar bilər	316
Ey kim cahan havasına versən həvəs budur	317
Hər xanın abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər	317
Dil ki sən məhliqaya meyl etməz	318
Xanın kim at salıb ol şux məndən saru səgirtməz	318
Göz dikəni içrə qat-qat nola gər bağlansa yaş	319
Ol ki xətti-mişkbəri nəsxı-reyhan eyləmiş	319
Hər xanın kim başara ox ilən ol gəməzə savaş	320
Hər kimsə kim ənvəri-Həqq bu vücudın dar imiş	320
Mən ol türəkəşdən ey türki-xəta bir oxayəm qanebə	321
Dolub şövqi-rizədən günəş, ey yizi ırağ	321
Mən ki işimdir ləbin dnyrində dərd aşamlıq	322
Şəmbirizədən aldın işiğ şimdi, ey ırağ	322
Ey xəttin reyhanı xalın danə tək	323
Ey dil, cahanda nəsnə bulunmaz nigar tək	323
Cana, gəmindən axdı gənüm yaşı Nil tək	324
Şövqi-ruyindən kənli gənədən atəşnak rəg	324
Ey mana qəhrin afərindən yeg	325
Aldı mənim kənlimi bir şuxü səng	326
Şimdi kim yiz hən lə görsətdi mahi-novcəmal	326
Nəzərdən gəyib olgəc ol boyi dal	327
Şimdi ki kəkər nalə gülüstanda ənadil	327

Səbə ol kuyə lütf edüb gəzar qıl	328
Ya Rəb, anın ağzının sirrin mana məfhum qıl	328
Mən hər xatən kim ol dəhənin rəmzi yazıram	329
Sənsiz, ey qəddi əlif, gözümə xəb oldı həram	329
Necə gəman ilən ləbinə əngəbin deyim	330
Cana, sana şikayəti-hicran, nə sənyləyim	330
Cana, sana kənəl gəmi, ya gəz nəmi deyim	331
Eşitdim buyi-zülfü tək rəxşan bəgi gülün dərdim	331
Bir sərvə-səmənbər kanun, canı dil ilən yariyəm	332
Ey can nədimi, sorma məni kim nə dəmdəyəm	332
Mən gah gən cəmalına, gahi qəmər derəm	333
Ta necə mən hər bəhlə tək, bu əldən ol ələ düşəm	333
Vəsl ığən can istər isən sanma təşir eyləyim	334
Kimdə vardır bu qamət ilə qiyam	334
Gər itilən bir gecə mehman olum	335
Mən nə yalğuz eşq ığində abi-rudan əl yudum	336
Aşiqəm, aşiqəm, ənini-zarəm	336
Xandasan, ey dərdə dərman olduğum	337
Gəlsə gərdun tək bəla ol mahi-Çindən dönməzəm	337
Yolundadır, billah, fəda ruhı rəvani-rəvşənəm	338
Ey yəzi gəl, başına qurban olum	338
Gər gəmindən, ey günəş, sərgəştə çən gərdun olum	339
Ta necə, ey kənəl, sana mən payibənd olum	340
Tanrı bilər ki, qalımadı, ey şux dilbərim	340
Baxmazlar oldı tarixi-əhbabə gəzlərim	341
Xəlq arasında beqayət bidilə din olmuşam	342

Qəddi əksi gözdə sirt ى cuybarımdır mənim	342
Ol cəməli-Kə'bə kanın məst ى heyranı mənəm	343
Zülfinə bəndə hali xaxan neyləsə anın	343
Könül gülər g ىricək qaşın ol dilaranın	344
Nədən bağlar ol şuxi-dilbənd ağzın	344
Rüstəm bu bəla ىkmədi S ىhrab ғəmindən	345
Lə'ində bulmuşam dili-bimarımın əmin	345
Y ىzindən ayru mənim, dərd ى ahu ғəmginlik	346
Qaşın dutub, y ىzin nola yar eyləsə əyan	346
G ىrsət ol y ىzi gedər r ىvnəqni-mehrü məhin	347
G ىl yanılır ki, sən sənəm xoş xisal ilə.....	347
Qatı düşdi haldan dil görəli xətt ilə xalın	348
Sordum bu datlu şəhdmi, yoxsa dəhanındır sənin	348
Şəha, xoşdur bu könlüm daim ol r ىxsarə baxmağdan	349
Dəmbədəm g ىzdən saru bənzimdə yaş olur rəvan	349
Y ىzin nuri ki, tabandır həmişə pərt ىvi-Həqdən	350
Könül gər bəhri-eşqinə həbibin valeh bilməzsən	350
Şəha zibə cəmalından yaman g ىzlər irağ olsun	351
Oldı cigərim atəşi-hicran ilə b ىryan	352
Üşşaqı öldürəndə cəfa tiğilən bu g ىn	352
Andı ləbi-lə ىlün yenə bu dideyi-p ىrxun	353
Ol ki ىmrüm tək ke ىər, baxmaz mana tə ىildən	353
Bir günəş doğdı diriğ oldı bulut ىrə nihan	354
Ötdi dün gülşən saru şol arizi x ىldi-bərin	354
Bir zaman tərlik gey ىb, ey şux, çıx ol bağdan	355
Yaş töksə ayağına nola g ىz o ləb iç ىn	355

Azanda sən içində o şirin dəhan dəhan	356
Qurban diləsən eydi-vəsələ əgər, ey can	356
Dəli kənli ki, eşq oynar o zəlf-pərizitab ilə	357
Məbarək olsun, ey sultani-aləm, fəsl-i-novruzun	357
Kənli zəlf-i-tüxündən duydu dən gən	358
Ta bənəfşə nə dedi zəlf-i-pərişanın ictimə	358
Rəqib aldı tikən tək bu gəlinin al ətəgin	359
İrişdi yazı-vəchin dutdı bağü zağ ətəgin	359
Dəstəyi-sənbləmi, ya bir bağı-reyhan kakilin	360
Odmısan ey canı yaxan, yoxsa hicran dağı sən	360
Sənsiz sanma bu urdu ilə	361
Ey yəzi qibləyi-mən, qula bildir sənyləsin	361
Firqəti-lə'lin, ey bəti-məhru	362
Lə'li gəmindən anca anın didə sordı su	362
Şəha, yəzin həvəsindən gənəmdən axar su	363
Ey ki, hiş yerdə düşün tək sulu incu olmaya	363
Ey ki, şirəfkən gənün tək dəşmi-ahu olmaya	364
Danışmazam dəhani sənün əql-i-danışmə	364
Necə kənli dedi yar oxum ictimə naxoş ola	365
Ağzın rəxi ictimə-mehri-dirəxşan arasında	365
Ad eylərəm anub səni gəlişən bucağında	366
Hər necə gər q olur yer gən qanlı yaşıma	366
Xətti-səbzən hər xətan ol ləli-xəndandan ictimə	367
Gənəkdəki tiğ, ey dil, kim tökə qanın yenə	367
Sufi gər meykədənin ictimə daşına görə	368
Nola fəttasə dəgüb dişi-ləbi piyaləsinə	368

Dedim, alsam dodağından bir cüpnüşün izalə	369
Sanma dil cüvr ilə sən gönə dəhandan kəsilə	369
İrişə yarə kənəli səcdə qılsa adət ilə	370
Ancax tən evin dideyi-xubnazım ilə	370
Saru bənzim lə'li olur dəmbədəm qan yaş ilə	371
Kim ki, qəlb altun kimi ıği degil bir daş ilə	371
Getmə, ey gəhənə, tərki-əhdə peyman eyləmə	372
Nə yerin ki ol pəri ötər yerinə	372
Ağrımına həbibim alıcax quş əlinə	373
Necə qıla bağrımın mənim müddəi parə	373
Zərrətəkdir dedim ağzın qanımı təkdi yerə	374
Nidəm, ya Rəb, bu d unpərvər mənəfiq dəhri-dilgirə	374
Zülfini salma yəzünə, gənüm dun eyləmə	375
Aşiqin dövlətidir tiğiniz anı görünə	375
Şükr təkdir ləbin ləzzət dəhəndə	376
Gün yəzin baxcax ol əbruya	376
Ta düşdi mişkin sənəli gülbərgi-xəndan sütinə	377
Bu şükri məzhərinin ağzı sirrini nə bilə	377
Çox kənəli ki, bu gən ol gənzi xunxərəsilə	378
Dan yeli əhyai-bağü bustan eylər yenə	378
Gən qılmasa zülfindən o rəxsarə nəzarə	379
Necə bir axa ıxırax məni möhnət demə	379
Bir ahu üçün düşmüşəm dərdə dağə	380
Necə gən gər xatir olmuşdı müqəyyəd möhnətə	380
Dan bilsənə faş etdi səyin seyrin o şanə	381
Çəkmiş gözün, mənə oxın istər ki, xunriz eyləyə	381

Həqqin sifətini görübəm sən nigardə	382
Gəlsə başım aparmağçın şah buyruğı	382
Gərdişdə kənli zəlfən ucun dutdisə noldı	383
Kənliəm doludur şöylə oxunlan bu gən, ey mah	383
Eşitdim qanıma əzmindir, ey mah	384
Ğəmilə yaqtı məni şol xətti-ariz əsəri	384
Zahid, bu sorduğun nə kim ol gülbədən xanı	385
Ta gərdüm, ey sənəm, rəxi-fərxəndə falını	385
Onca axıtdı gözüm dərd ilə xuni-cigəri	386
Atlandı tiğ ilən yenə ol ay gən kimi	386
Ey mənim məqsudimvə suxtə könlüm əməli	387
Annamazlar eldə bir o yəzi lalələr məni	387
Ah kim yar degil öylə ki, bir ana məni	388
Saqiya, əox kərəmindən əəkübəm cami-cəmi	388
Təkdəgə gən yaşını bulunmaz nihayəti	389
Ta ki, geydin, ey xətti reyhan, qəbəyi-susəni	389
Dedi kənli ol dəm ki, bu qaşu gözi gərdi	390
Dilərəm şol də zəlfə-mişkini	390
Kimdir biri kim anda ola yəz anın kimi	391
Al ilə aldı can ilə dil eynin aləsi	391
Gəldi xoş dövrən ki, gərdun tərki-bidad eylədi	392
Mana ta saqiye-can badə verdi	392
Ol ki, yastanur anın sənbili-bərgi-səməni	393
Tökər yulduz kimi yaşım yaşurub yüzi ayini	393
Qaşu ucun görsədə dil aldı ol ay	394
Ey rəxi zəlfən gənli sənbəlkimi	394

Zülfdən gümədim ol həsnə-cahanarayı	395
Ol ola ər ki, gələ qılıcı cida gəni	396
Ey yəzi nəkəri, xurşid sənsən, mah dəxi	396
Səni görməklik ictimə, ey gəli-məna xəməni	397
Yandurdu cəvri ilə gərdun dün məni	397
Bilürəm mən qiyməti-vəslin ki, çəkdim firqəti	398
Ta ki, səndən yar ləblədi fəşanın bağladı	398
Gərdi gəz yəzini bir gərşə mail qaldı	399
Çəkdi sinəmdən oxın dilbəri peykan qaldı	400

MÜSTƏZADLAR

Yar istə, könül, istəmə bu dari-fənayi	400
Bir xeyli zaman oldı ki, xəşmim nigarandır	401
Ey badi-səba, gəncək ol sərvə-rəvanı	402

MÜXƏMMƏS

Yəznlə zəlfən ictimə, ey mahi-həmayuni-fal	403
--	-----

TƏRKİBBƏND

Ey ayəti-rəhməti-xudayi	405
-------------------------------	-----

MƏSNƏVİLƏR

Həmdə səna, məbdə bələtə	406
Şol məhi-ceyş əncəmi-gərdun həbab	407
Lətf et, ilahi ki, gənəhkarinəm	407
Saqi, xumaram, mana bir badə ver	408
Məni geyb eylədi dügün xitab	408
Kərəm qıl, ey nəsimi-novbahari	411
Gəl, ey xəmiş bu gün gəflət şərabı.....	413

LÜĞƏT	414
ƏSKİ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ	414
ƏRƏB-FARS SÖZLƏRİ	417

AİDƏ PAŞALI

**ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT
VƏ «DİVAN»I**
(tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)

**«Елм вя Тящсил» няшриййатынын директору:
профессор Надир МЯММЯДЛИ**

Компцтер дизайнери: Zahid Məmmədov
Техники редактор: Рювшаня Низамигызы

Йыьылмаа верилмиш **25.11.2011.**

Чапа имзаланмыш **24.12.2011.**

Шярти чап вяряги 28. Сифариш № 796.

Каьыз форматы **60x84 1/16.** Тираж **500.**

Китаб «**Елм вя Тяцсил**» няшрийат-полиграфийа
мцяссисясиндя сящифяляниб чап олунмушдур.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Тел: 497-16-32; 050-311-41-89

Цнван: Бакы, Ичяришящяр, 3-ъц Магомайев дюнэяси 8/4.

